

મંદલાર ત લા. મંદિર  
પાંડવ પત્ની કું.  
૧૮૬૬

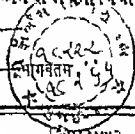
**સુદર્શન**

of Sargam  
B. K. L. & Co.  
Jw

(તત્રી મણિલાલ નચુભાઈ દિવેદી.)

(ધર્મ-ગૃહ-શાંત્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંસ્કૃતિ વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ”



કુસ્તક ૧૩, અંક ૧]

(માસિક)

[ઓક્ટોબર, ૧૯૯૭]

૧

સાહિત્ય.

૧

શ્રીકૃષ્ણસાહ મકુત,

જાનરમણી,

(મગધ)

રવેલી (સાપાઈ),

શ્રી પરમહંસ ગુરુ ગિત ધ્યાન, ત ત ત ત ત આશીષ,  
જાનરમણી નીરતર રમણ, સતગુરુ બહા પૈત આત્મા ૧  
આદિ નિરજન એકકાર, નિર્મલ સગુણ સૌ તત્ત આત્મા,  
જરણ અજરણ કલુ કલો ન મન, માપે આપમાદિ ન્વો સમાઈ ૨  
(નય) ગગન મહિ શબ્દ સમાઈ ગગનાં (તય) નિરકાર આત્મા મહી ગગના,  
(નય) કયેન જૂપણ માદિ સમાઈ (તય) અરપ ગુણાં રૂપ હોઈ આયા. ૩  
(નય) લહરી મહા પ્રાપક નીર, (તય) અકલ નિરજન સકલ ગરીર, ૪  
(નય) એક તત્ત સમ પટ્ટી સમાઈ, (તય) સોઈ રકુળ તાના ગમૂ ૫  
(નય) અવર્ત એક બાઝ બદ્ધ હોઈ, (તામે) નિય નીચ કરે દાહૈતકાઈ ૬  
(નય) એક શરીર આવેવ અનતા, (તામે) ઉત્તમ મધ્યમ દહિ કે સતા. ૭  
(નય) એક અગ્નિ મળ દાઝ મમાઈ, (તય) પૂરણ બહા મકલ માદિ બુદ્ધિ, ૮  
(નય) બાહ્ય આત્મા તર એ કહેવાઈ (તય) અન્યાય મર્મ રહાઈ મમાઈ ૯  
(નય) એક અર્ક અજ નગન પગાઈ, (તય) અવગોષી પર હૃદ મી. ૧૦

(નયું) સખ જલ દીગી એકહી ચંદ, (નયું) પિંડ બહાડ પૂરણ મારિ ન.  
 (નયું) બહુ બહુ ધેતુ એક બહુ ખીર, (નયું) એકહિ ચૈતન સદા નરીર;  
 (નયું) તલ મહિ તેલ પુષ્પ મહિ વાસ, (નયું) દેખો ધંટ ધટ બહુ થાસ.  
 (નયું) હાથ મહિ ગૂંથ પયં મહિ ધૃત હોધ, (નયું) દેહ દેહ પ્રતિ નિરંજન રે ધ,  
 અનબીયી આતમસુખ પૂર્વે, તબહી એકરસ હોય રહિયે.  
 સાચા અનબી એહ પરમાણુ, જે હરિ ગુર વચની ને ઠાણુ;  
 આદ્ય અંત મધ્ય પરબહુ, સમજો સમજો એ કહી મર્મ.  
 સોષ સગુણ સોષ નિર્ગુણ બાઈ, સોષ નિરંતર રહા સમાઈ;  
 ઉસ ખીન દુઃખ દુઃખા ન દોશી, પૂછું પડિત જણા બેશી.  
 દુઃખ બાવ કહિ મન આણે, જાણુંદારા સખ મેહે જણો;  
 ઉસ ખીન કાલા નહિ કો દામ, નખ શીખ પૂરણ આભાસમે.  
 જે દેખે સુણે બોલિહિ આણે, પરગટ બહુ સકલ મહિ માણે;  
 રૂપ નામ ગુણ સુભાવસો કર્મ, જળ તળ છત તીત ઓઢી પ  
 બાદ બિબાદ કરો, મત કાઈ, જે જે કહિ સો સાચા સોષ;  
 સકલ વિશ્વ મહિ અકલં ગુસાઈ, ઇતના જાની રહો જહાંતાહી.  
 અરતુતી નિદા દોહ ઉવેળો, આતમતરંગ નિરંતર દેખો;  
 જહા જૈસા તીહા ઓઢી, હો ગત જણી બિરલા દોષ.  
 છહો ગત જણી જોકે, સતા, સો નિર્ભે નિશ્ચન ભે નચિંતા;  
 અંતરગત વૂહી વૂહી લહે લાવી, આપા દેખી આપ વિજાતી.  
 મૃદ ન આવે દૃઢ ન રીસે, અદબદ જાણુ મનહીમે હીસે;  
 દેખી સુણી તો કહું ન જાણી, જ્યું ગૂંગા સાકર આપ વિજાતી.  
 છહો ગત એસી દીરે સોષ, કહો તીર્થ પતી આપ કોષ,  
 જૂ પતી આપ તો ટોવી તેસા, ઉનકે મનકો શીરી સખ જૈસા.  
 શીરીજી મનકે સંબહી રગા, બગે સુખ સીતંત્ય તને મન અગા;  
 સતગુર જયની પરચા પાયા, જૂં જૂં સમૂહ સમાયા.  
 અબેદ સો બેલા અમર સો ગચ્છ, અબદ સો બાધ્યા અબર ન દર  
 અકલ હયા અરિધર ધિર બલા, અબદક નહુ સતગુર જળ કરા.  
 નહી હું નહી તું નહી સસાર, છહો સખ આતમ એક દાર;  
 એક અતેક અતેક સો એક, દુનમ આતમગુણ વિવેક.  
 એક અજન સોષ નિરંજન બાણી, પિંડ બહાડ મહે સોઈ સમાઈ.  
 અલખ નીરંજન આપે આપ, પૂરણ બહુ રલા સખ વ્યાપ  
 અધ ઉધર મધ્ય અભારમ, દોષ હરિ ખીન આવી દોષ  
 સોષ નેકે જાગા મોષ ફર, સોઈ સકલ જ્ઞા બરપુર  
 મોષ મલ મધર છા મોષ, ચૈત ખીન ઓઢી દુન ન જુ  
 સોઈ માયા અરિયાગી શક્તિ, સોષ અનકા મોષ મનહી મન

- જિહ્વી ગુપ્ત જિહ્વી પરગટ જાણે, ધ્રુવ નેજા મન મીઠી આણે;  
જોહી આઘ બાબા જોહી અંતં, જોહી મધ્ય વ્યાપક ભગવંતં. ૨૫
- નહી જોય નીચ કો હુઓ ન દોષ, આપી આપ નીરંતર જોહી;  
જહાં જૈસા ત્યાહાં તૈસા સોષ, ધ્રુવ રમતા રામ સકલ ધટ માહી. ૨૬
- પ્રકૃતી પુરુષ મહ તત્ત્વ અદ્વંકારા, ત્રિગુણ તત્ત્વ ચોખીસ પસારા;  
ધ્રુવ સખ મહી પ્રહ્લાંડહી કરીઆ, સ્થાવર જંગમ નાંમહી ધરીયા. ૨૭
- નિર્ગુણ બ્રહ્મ સગુણ હોય આયા, જ્યુ અંકુરમાંહી બીજ સમાયા;  
અંકુરમાંહી બીજહી જાણે, (ત્યુ) સગુણ મોહિ નિર્ગુણ સમાણે. ૨૮
- (જ્યુ) જલ મહી રસ તેજ મહી રૂપ, ધ્રુવ બીધી જાણે બ્રહ્મ સ્વરૂપ;  
(જ્યુ) ધરણી મહી સોરંખ સમાયા, (ધ્રુવ) પીંડ પ્રહ્લાંડ નીરંજન રાયા. ૨૯
- જ્યુ બાધુ મહિ સ્પર્શ બાધ, (ત્યુ) અંતરંગી રહ્યા સમાધ;  
જ્યુ ગગનમાંહિ શબ્દહી સારં, (ત્યુ) રૂપ માહે અરૂપ અપારં. ૩૦
- ભોગ ભોગતા આપિ જોહી, ચૈતન બોન દીન દહૂન દોષ;  
ચૈતન બ્રહ્મ સકલ મહિ એકં, ચૈતનદે એહુ સુભાષ અનેકં. ૩૧
- (જ્યુ) જ્ઞાનીજથી તરવર બિજ તરવર માંહી, બિજ તરવર બાબા દોહ નાંહી  
(ત્યુ) નીરાકાર સાકાર દિ માહી, ઉત્પત કુલત બ્રહ્મ રહ્યા સમાધ. ૩૨
- (જ્યુ) જલથી લહર અસંગ અપાસ, ઉત્પતી સ્થિતી લય એકહી કારા;  
(ત્યુ) જગત સકલ પરબ્રહ્મથી દોષ, ઉપજ સગી રહીતામાંહી સોષ. ૩૩
- (જ્યુ) કંચનથી બહુ ઘાટહી જાણે, કેવલ કંચન ઘાટ પ્રમાણે;  
(ત્યુ) વસ્તુથી સખ હુઆ સંસારા, મત કોઈ જાણે ન્યારા ન્યારા. ૩૪
- (જ્યુ) રવિથી દીરણુ દીરણુ રવી માહી, દીરણુ રવી બાબા દોહ નાંહી.  
(ત્યુ) હરિથી વિશ્વ વિશ્વ હરિ માહી, વિશ્વ હરિ બાબા દોહ નાંહી. ૩૫
- (જ્યુ) એક મૂખ દર્પણ મહી બાસી, એક ઈંદુ જલ ગગન પ્રકાશી;  
(ત્યુ) પિંડ બ્રહ્માડ માંહી હી હરી એકં, (ધ્રુવ) ઉત્તમ આતમજ્ઞાનવિવેકં. ૩૬
- (જ્યુ) અવનીથી બહુ બાંડ હી દોષ, કહણે સુણ નહં કહાંવી દોષ;  
(ત્યુ) કાર્ય કારણ નાહીન બીનં, જહાયો ઉત્પત તાંત્રી સગ લીનં. ૩૭
- (જ્યુ) મહા તેજથી દીપ દોષ આંવી, સોષ દીપ મહી તેજ સમાવી;  
ગગનથી અગ્ર હોત પરકાસં, અગ્ર સકલકા ગગન સમાસં. ૩૮
- (જ્યુ) પાણીથી પાવા ધ્રુવ દોષ, આદિ અંત્ય મધ્ય પાણી સોષ;  
(ધ્રુવ) વિશ્વ મકલ એહી બિધ જાણે, આદિ અંત મધ્ય બ્રહ્મ પ્રમાણે. ૩૯
- (ધ્રુવ) સકલરૂપ સો અકુવ ગુણાં, દુગ્ધ ગુગમાંહી હુઆ ગુ નાહી;  
જળ તળ જીવ તીત સખ મહ જોષ, બ્રહ્મ બીના ઝોર હુઆ ન દોષ. ૪૦

(આગળ ચાલુ)

પણ વાયકોના લક્ષમાં ન હોય, કાર્ગિલિનો રક્તચંદ્રો ગંભીર વિચાર છે એનું નાણે વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાચનની સ્થિતિથી જણાઈ આવે છે.

આપણા દેશમાં આમ થયું છે એમ નથી; યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની હિંમતના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાનું પુરૂષો આવાજ પ્રકારની ફરીઆદ કરે છે. વરણચંદ્ર, વીજળી, અને સુખકની પાંખો ઉપર ઉડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખાઈ ગયેલા આ સમયને પેટાનાં અંતઃકરણ અને ખુદિમાં પણ વરણચંદ્ર, વીજળી અને સુખકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઈએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં સૌ પુરૂષો બહુ જાડશે કે જેમણે ધણાં સાંસ્કૃતિક, ધણાં ગ્રંથો, ધણાં વિચારોનાં મોઢાં પૂછ્યાં ગમે તે, પણ કાંઈકને કાંઈક જાણ્યાં હોય; પણ એવાં જન તો અતિ વિરલ જાડશે કે જેને કોઈ એક વિષયનું તેના મૂલ્યથી પરિચય પર્વત સંગોપાંગ થયાર્થે જ્ઞાન હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવલ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું, અને સ્વાર્થ થઈ ગયું છે; જ્યાં જોઈએ ત્યાં રમત, ગમતની મંડલીઓ, ક્લબો, સોસાયટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તાર માટેનાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે તથાપિ આપણા જરતખંડમાં તો એક પણ નથી એ અતિશય શોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ, શાસ્ત્રચર્ચા, એ તો એક અનોખું રતો વિષય છે, સોનર્ટનિસ, બિંજક, ક્રિકેટ, ચહાપાણી, જ્યાંકો અને વચમાં વચમાં નાટકોનાં “ગાયલો” એ આજ કાલનાં વિદ્યાના ઉપાસકોનો શોખ છે.

પદ્મપાદનોને જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અત્યંત ઉચ્છેદ થયો છે, અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાયતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો (original) લેખ ઉપજાવી શક્યા નથી. આપણું વાચન એજ આપણા જીવનનું ખરું પ્રતિબિંબ છે; માણસ દોની સામે રહે છે ને શું વાંચે છે તે કહો એટલે તે કેવો છે એ કદી શકાશે એમ ને માનીએ છીએ છે તેણે સત્ય કહ્યું છે.

૨

ધર્મ

૧

દવલોડ

( મળેકું )

( અનુસંધાન અંતર્ય પદ રજી. થી )

જેમ જેમ મનુષ્ય પોતાના જરા સ્વરૂપને વધારે વધારે જોળખવા લાગે છે તેમ તેમ વ્યવસ્થાની રીતિ પણ સત્ય શાસે છે. એમ બને છે ત્યારે તે પોતાના સત્ય

વધારાને લીધે એ લોકમાં પોતાના ચિત્રની સ્થિતિ પણ ને ખરેખર હોય છે તેવીજ દેખે છે. આવા બનાવનો એક દાખલો દેવલોક શોધકોના જોવામાં આવ્યો હતો. એક માતા આશરે વીસ વર્ષ ઉપર એ નાની વધના પુત્ર મૂકી મરણ પામી હતી. એ પુત્રો પ્રતિ માતાનો અતિશય પ્રેમ હતો એથી કરી તે દેવલોકમાં ગઈ ત્યાં એ પુત્રોની મૂર્તિ તેની સમીપ રહ્યાં કરતી હતી. તેના જોવામાં તો પોતે મરણ પામી ત્યારે ને યૌવ અને સોજ તેઓનું વય હતું તેવજાન તે હતા. પણ તે લોકમાં તો તેઓ હવે યુવાન થયા હતા. માતાનો પ્રેમભાવ અને અશિર્વાદ કાયમ વહા કરતો હતો તેથી તેઓનું કલ્યાણ થતું હતું. એ બાવ બન્ને પ્રતિ અગર જોકે એક સરખો હતો પણ તેની અસર બિન બિન થતી હતી તેનું કારણ ને મૂર્તિ તેની સમીપ હતી તેનામાં બહુ તફાવત પડી ગયો હતો, તેથી જણાતું હતું માતા પોતાના પુત્રોને સમાન બાવથી જોતી હતી અને બન્નેનું સરખું કલ્યાણ ઇચ્છતી હતી પણ તેમાં અસરનો તફાવત પડવાનું કારણ શોધકના અવલોકનમાં એવું આવતું હતું કે તેમાના એક પુત્રની મૂર્તિ તો માત્ર માતાનું વિચર-રૂપજ હતું અને બીજાની મૂર્તિ એ રૂપ ઉપરાંત કોઈ બીજી શક્તિથી પૂરિત જણાતી હતી. આ વિચિત્ર ભેદ પડવાનું કારણ શોધતાં એમ જણાયું કે પ્રથમ ને પુત્ર વિષે કહ્યું તે પુખ્ત ઉમરનો યંદુધધા રોજગારમાં પડ્યો હતો. કોઈ હુસ્યરણમાં પડ્યો નહિ હતો પરંતુ ઇશ્વરબાવના અથવા તરત જાન ઉપર જરા પણ ભાર રાખતો ન હતો; અને જાજો પુત્ર પરમાર્થ બાવધો શરૂપર, બહુજ કૃપાવેશે અને સમજવાન થયો હતો. આ માણસનું આરિત્ર એવું હતું કે તેને લીધે તેના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવા માટે તેનામાં જ્ઞાન શક્તિ પામતું જતું હતું અને તેના બાહ્યને તેમાંનું જરા પણ ન હતું. આમ હોવાથી જ્યારે માતા બન્ને પુત્રની મૂર્તિને ખડી કરી રાખતી ત્યારે પેટેલા પુત્રનું સ્વરૂપ ને હૃદય ભૂમિકામાં હતું તે મંદ રહેતું અને બીજા પુત્રનું તે સ્વરૂપ જામત્ થવાથી યેથી મૂર્તિમાં શક્તિ પૂરતું. આ ઉપરથી વિશેષ શોધ કરતાં એમ ધણું દાખલા મળી આવ્યા અને એનું સિદ્ધ થયું કે જેનામાં ઇશ્વરભાવના અને તરતજાન જેટલે અંશે વિશેષ થયું હોય તેટલે જાન શે દેવલોકમાં તેના રનેહી સંબંધો તેની ને મૂર્તિ ખડી કરે તેમાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ જામત્ થવાથી વધારે જીવનશક્તિ પૂત્તય. એ વાતનું આ લોકમાં તે માણસને ધણું ફરી જ્ઞાન થતું નથી પણ એમ કરતાં કરતા જેમ જેમ મનુષ્યની તત્ત્વદૃષ્ટિ વિશેષ ખુરે છે તેમ તેમ તે મૂર્તિની ને પોતાની એકતા થતી જાય છે. મહામાનુષ્યના યોગીઓની એકતા યદ્ય ગયેલી હોવાથી તેઓ તે મૂર્તિમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રવેશ કરી તે દ્વારા પોતાના શિષ્યો જ્યારે જ્યારે પોતાનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે ત્યારે તે રૂપે બોધ આપી શકે છે. આ હકીકતથી જો વાત પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે કે જેમ જેમ મનુષ્યનું તરતજાન શક્તિ પામી હૃદય શિખર પ્રાપ્ત કરતું જાય છે તેમ તેમ તેનું પૂર્વનું અજ્ઞાન ઓછું થતું જાય છે અને ને મૂળ સ્વરૂપ તે સર્વની પ.જગ રહેતું છે તેની સમીપ મનુષ્ય જતું જાય છે.

મૃત્યુલોક અને સ્વર્ગલોકના નિવાસીઓની વચ્ચે બેવકાફ કરવાનો આ વિના બીજો દાખ પણ માર્ગ નથી એ નિશ્ચય સમજવું. એક મનુષ્યનો મિત્ર દેવલોકમાં તેનું રમણ કરી તેની મૂર્તિ પોતાના સમીપ સદા રાખ્યાં કરતો હોય અને ને મૂર્તિ સાથે તેનું મૂળ સ્વરૂપ

સંખ્ય પણ ચાલુ રાખતું હોય તો પણ તેની ખજાર તે ગિતને આ લોકમાં નહિ હોવાથી રચને નિવાસીની સાથે વ્યવહાર થઈ શકતો નથી. પરંતુ આ લોકમાં છતાં જ્ઞાનદૃષ્ટિ એટલે અંશે ધ્રુવ હોય કે પોતાના મૂલ્ય સ્વરૂપનું જ્ઞાન યદિ શકે, અને તેના સંખ્યથી આ લોકમાં છતાં ઉચ્ચ જૂમિકામાં કાર્ય કરી શકાય તો સ્વર્ગ નિવાસી સ્નેહીએ સ્નેહી ભૂતિમાં એ સ્વરૂપ દ્વારા પ્રવેશ કરી ઇચ્છાપૂર્વક ત્યાંનું અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય; આ લોકમાં જેમ સામસામા બેથી વાનો કરતા તેમ કરી શકાય. એ પ્રકારે જોતાં સ્વર્ગનું સુખ મિથ્યાભાસ નહિ લાગતાં સત્ય બાસશે.

દેવલોકમાં વિચારને વસ્તુરૂપે ગનાય છે એમ યજ્ઞ કહેવામાં આવે છે. આ વાત પણ સત્ય છે. વિચારનું વસ્તુ છે. કારણ કે એ વિચાર-રૂપની જૂમિકા હોવાથી જો કાંઈ વસ્તુનું હોય તો તે વિચારનું હોઈ શકે, એ વાતની ખરી સમજ ત્યાંજ પડી શકે. આ લોકમાં એ વાત સમજી શકાય તેમ નથી. આજ જો હોય તો પછી મિથ્યાભાસ કીધો, આ લોક કે તે લોક? સ્વર્ગલોકની જૂમિકામાં વિચાર વસ્તુનું સત્ય છે. તેથી તે આ લોકનાં મનુષ્ય ઉપર ઘણી અ-દ્ભુત અસર કરવા સમર્થ છે. આ અસર કલ્યાણકારીજ હોય છે. કારણ કે એ લોકમાં પ્રેમમય વિચાર વિના બીજા પ્રકારના વિચાર થતાં નથી. એક બીજી વાત આ લોકમાં સંખ્યમાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે મરણોત્તર જીવને સુખ ભોગવવા માટે જો કાંઈ પણ યોગ્ય લોક હોય તો તે જાણ છે. કારણ કે પ્રત્યેક જીવ પોત પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે એ લોકમાં સંપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે. ચતાંધ લોકોના માનવા પ્રમાણે જો સ્વર્ગનું સુખ અ-ચુક એકજ પ્રકારનું હોય તો તે સર્વને સરખું આનંદદાયક થઈ શકે નહિ, કાંઈક એવા જીવ પણ હોય કે તેને એવું સુખ ઉલટું દુઃખદાયક થાય. કાંઈક એવા પણ હોય કે તેનું સુખ કેમ ભોગવવું તેની સમજ નહિ હોવાથી અથવા તેટલી ગુનની કેલવણી નહિ હોવાથી તેનાથી કંટાળી જાય. એ સર્વ ઉપરાંત એક અગત્યનો વાંધો તો એ લોક શક્ય એમ છે કે બિન બિન કર્મના પ્રમાણમાં બિન, બિન સુખ નહિ પ્રાપ્ત થતાં સર્વને સમાન સુખ પ્રાપ્ત થાય એ દેખીતો અન્યાય ગણાય; વળી સ્નેહી સંખ્યીને માટે તો કાંઈ ચોજના તેમાં આવી શકે નહિ. પરલોકનિવાસી જો આ લોકમાં રહેલા તેઓના સ્નેહીઓની સુખી વા હુ:ખી રિથિતિમાં તેમની સાથે જમણ કરી શકતા હોત તો તેઓને સુખ ભોગવવાનો તો વારોજ આવત નહિ. તેવીજ રીતે એ સ્નેહીઓ પણ પરલોકવાસી સાથે એટલા કાલપ-યત તેઓને વિશે કાંઈ પણ જાણ્યા વિના રાહ જોવા દરથી પડતી હોત તોપણ તેટલો કાલ ઉચાટ રહેવામાં ઉત્તરુ દુઃખ પેદા થાત. વળી એ મેલાપ થતાં એટલો લાંબો કાલ વહી જત કે જ્યારે તેનો મેલાપ થાત ત્યારે તેટલીજ પ્રીતિ રહેલી હત કે નહિ. પરંતુ આ સર્વ સુરક્ષેથી આપણે ઉપર જે વ્યવસ્થા વહેંચી મળે તેમાં આવતી નથી અને કુદરતનું નિર્માણ પણ સ્વાભાવિક રીતે એમજ હોઈ શકે. દેવલોકમાં કેટલો કાલ ગાળવો પડશે તથા કેવા પ્રકારની રિથિતિમાં રહેવું પડશે એ નિશ્ચય કરવાનું પણ પ્રત્યેક મનુષ્યને પોતાને પીળું છે. જે કંઈ આ લોકમાં કરવામાં આવશે તેના ઉપર એ જન્મે વાતનો આધાર ન અને તે કંઈના પ્રમાણમાં મનુષ્યને એ લોકમાં રહેવાના કાલની મર્યાદા, તથા જેવાં જેવાં પ્રતિ પોતાની આસક્તિ તેવાં ભોગવવાનું નક્કી થાય છે. જેના પ્રતિ તેનો અતિ પ્રેમ

હોય છે તે સર્વદા તેની સમીપજ રહે છે અને તેની દૃષ્ટિએ તેના ઉત્તમ અને ઉચ્ચ ગુણોજ આવે છે. કારણ કે તેને તે પોતાની પ્રેમમય ઇચ્છાથી જોયાં કરે છે એટલે તેની વિરુદ્ધ વાત તેની આગળ આવતીજ નથી. આ સવ દશક્રિયા આપણી ખાત્રી થઇ શકે છે કે સૃષ્ટિમાં જે વ્યવસ્થા આપણે વર્ણવી તે એવી શ્રેષ્ઠ છે કે તેના જેવી બીજી કાંઈ મનુષ્યની કલ્પનામાં પણ આવી શકતી કડિન છે. (આગળ ચાલુ)

## ૨

અવ્યાસ.

(અનુસંધાન ગત્યર્થે ૫૮ ૨૮૪ થી)

જઠવલ્લોકમાચરેવ નંડતી પેઠે સોકવાત્રા કરવી એમ શ્રીગોડપદ્મચાર્યે કહ્યું છે, ગુણાગુણેષુ વર્તતે इति मत्वा न सम्मते शुद्धો શુદ્ધોને વિષે પ્રવર્તે છે એમ માની પોતે આસંકત થતો નથી એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ આપ્યો છે, શાસ્ત્રોમાં પ્રારબ્ધાદિના ઉપર સુખ દુઃખનો આધાર દર્શાવી મનુષ્યના અતાકરણનો ક્ષેત્ર ઓછો કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે;—સર્વેનુ તાત્પર્ય એ છે કે આત્મજ્ઞને પુષ્ટ કરનાર જે જ્ઞાન તેણે રક્ષણ કરવું, (ચિંતા, વિસાપ, ક્ષેપ, તેમ અતિશય હર્ષ અને અતિશય વિપાદ, રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ પણ માનસિક કે કાપિક વ્યવહારથી જાણનો વ્યવ કરવો નહિ. એ જ્ઞાનની એટલી બધી પ્રશંસા કરેલી છે કે મુંડકમાં ૨૫૯ રીતે નાયમાત્મા બલહીનન લભ્યઃ આ આત્મજ્ઞાન, આત્મસાક્ષાત્કાર પામવા જેટલો હૃદયવિસ્તાર અને ભાવનાનો વેગ, જે બ્રહ્મદીન અર્થાત્ આ યોગમય અથવા જ્ઞાનથી જે દીન છે, તેનાથી કદાપિ પ્રાપ્ત થઇ શકનાર નથી. વિવેકથી પરોક્ષ આત્મજ્ઞાન થયું, વિરાગથી આસક્તિ ન્યૂન થવા માંડી, શમથી મનોનિશ્ચલ થવા લાગ્યો, દમથી ઇન્દ્રિયજન્ય યથો, ઉપરતિથી પરમ ઉદારીનતા અથવા ગાંધ્યરથ આવ્યું, એટલે તિતિક્ષાનો માર્ગ અતિ સરલ છે. આત્માની એકતાર્થ અબેદભાવનાના વેગમાં મરત રહેનાર, મન અને ઇન્દ્રિયોનાં આકર્ષણથી વિમુખ રહી, બાહ્યાંતર વ્યપારમાં રહે સતે આસક્તિ ન પામી, ધર્મ કર્મોદિના વિદ્યેષોમાં ન ગુંથવાઇ, કેવલ આત્મજ્ઞર્તેજ પુષ્ટ કરે છે. તેને વિદ્યેષ પગાડનાર શરીરના કુખો, સગાં સ્નેહો સજાથી આદિના સંયોગ-વિયોગજન્ય ગૌનસિક આવેગો, અને ઉચ્ચરસાદિના પરિવર્તોમ થી ઉદ્ભવતા સકરો, એ વિના બીજી કાંઈ રહ્યું નથી. પણ તે સર્વની તિતિક્ષા કરવી, અને આત્મજ્ઞનો વ્યવ કરી દેવો નહિ.

શાસ્ત્રોમાં જે જે પ્રક્રિયાઓ કહી જતાં છે તે આ આત્મજ્ઞની પુષ્ટિને અર્થ છે. પ્રકૃતિ જન તેના પરિણામ મહત્, અહંકાર, તન્માત્ર, ઇન્દ્રિય, ભૂત, ઈત્યાદિ સામ્યનો વિસ્તાર છે; પ્રકૃતિના સર્જાપ્રધાન, સર્વપ્રધાનના ચલિનમરત અને મુદ્ધમરત, તમઃપ્રધાનમાંથી આપો સૂક્ષ્મ અને રચુવપ્રપચ એ આદિ પચીકરણનો વૈમન્તપ્રક્રિયામાં સંચાલેશ છે; તે સર્વનો દેવ એ છે કે સજા હુ જાદિ જે જે થાય છે તે પ્રકૃતિના ધર્મ છે, પ્ર-

કૃતિને સ્વાભાવિક રીતે તે આવે છે ને જ્ય છે, એમાં પ્રકૃતિનો પ્રભુ જે આત્મા તે કંઈ કરી શકનાર નથી, તેણે તેમનાથી લેખ પામવો એ અજ્ઞાન છે. આવા વિવેકે કરીને તિ-  
તિદા સદગે મિદ્ થાય છે અને આત્મભક્તિનું સંરક્ષણ થઈ શકે છે.

એ તો વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આ સર્વ સાધનોને એક પછી એક ક્રમે ક્રમે અભ્યસવાનાં નથી, સર્વ સાધનો એક સાથેજ, જેમ જેમ જેવો જેવો પ્રસંગ આવે તેમ તેમ પ્રયોજવાના છે. તિતિક્ષામાં વિવેક, વિરાગ, શમ, દમ, ઉપશમ, સર્વનો ઉપયોગ થઈ શકે છે, અને આત્મભાવનાના વેગરૂપ વિવેકની મસ્તીથી, વિરાગની અનાસક્તિથી, શમના મનોનિવ્રત્તથી, દમના ઇન્દ્રિયજ્યથી, ઉપશમની ઉદ્વસીનતાથી, તિતિક્ષા જે સર્વ દુઃખનું સહન તે મરણ અને સદગ્ર થઈ આવે છે. એમજ એજનું રક્ષણ થાય છે. નિઃસાર વાદવિવાદ, સ્તુતિનિંદા શ્રવણ કરવા કરાવવાનો સ્વાદ, એ સર્વ તિતિક્ષાને, અગે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જે વિવાદનું ફલ તરારનિશ્ચય નથી, જે વિવાદથી પૃથ્થકની જિજ્ઞાસા તૂટ થઈ તે ત અધિકારમાં વૃદ્ધિ થવારૂપ લાભ નથી, તે વિવાદ કેવલ વિશેષરૂપ અને એજના વ્યયરૂપ છે. એવો વિવાદ કે વા કરતાં અજ્ઞાની, મૂર્ખ, પ્રપંચી, આદિ આશ્લેષને, સહન કરવારૂપ તિતિક્ષા રાખવી એજ સાધકને ઇષ્ટ છે. એમજ જગતનાં સ્તુતિનિંદાથી ભ્રમ પામી તેની ચિંતા કરવી, તેને પ્રાપ્ત કરવા કે પરિહરવા યતન રાખવો, તેનું સમાધાન કરવા જે-વું, એ બધી પ્રવૃત્તિ સાધકને નિરુપયોગી છે. તેની પણ તિતિક્ષા કરવી. એમ એજને સમજ થાય છે.

સાધનસંપત્તિથી એજનો સમજ કરવાનો હેતુ છે એમ કહેવાથી એવી શંકા થઈ આવશે કે હકપ્રક્રિયાઓ જે પ્રાણનો રોધ કરીને મનના વેગનો પણ રોધ કરવાનો માર્ગ દર્શાવે છે તેના પ્રયોગથી આ પ્રકારે એજની વૃદ્ધિ કરવી સુવશ થઈ જશે. પરંતુ વારંવાર આપણે એ પ્રક્રિયાઓના રાજયોગના અનુયાયીને માટે નિષેધ કરતા આવ્યા છીએ તે સક્ષ-  
માંથી જવા દેવું નહિ. આત્મભાવનાને અર્થ જે હૃદયવિસ્તાર અને હૃદયનો વેગ આવરણક છે તે પ્રાપ્ત કરવામાં હકપ્રક્રિયાઓ લેશ પણ ઉપયોગી નથી. કેવલ આત્મભાવનાજ પરમે-  
ષયોગી છે. જેના હૃદયને એકતાની અભેદભાવનાનો વેગ લાગ્યો છે, તેના અંતઃકરણની વૃ-  
ત્તિમાત્ર તે વેગને અનુકૂળ વલેવા માટે છે, અને તેનો એક વિચાર સરખો પણ એ વેગના રંગ વિનાનો હોઈ શકતો નથી. આવા હૃદય અને હૃદ અભેદભાવનાના વેગને હકપ્રક્રિયાસાધક જે પ્રાણનિવ્રત્ત તે સદગે સિદ્ધ થાય છે જેને સાધારણ રીતે હૃદય વિચારમાં પડીને કાણુ પણ મોઝવાની ટેવ હશે તેણે બ્રહ્મ રાખ્યું હશે તો તેના એજવામાં હશે કે વિચરમાં પડતાની સાથેજ પ્રાણનો પ્રવાહ ધીમે પડે છે અથવા બંધ થવા જેવો લાગે છે એકાગ્રતાથી વ-  
ખનાં કે વાચતાં પણ વારંવાર એજ અનુભવ આવે છે. તો રાજયોગના અભ્યાસીએ આત્મભાવનાના વેગમાં જ્યાં પોતાની સર્વ વૃત્તિને એકાગ્રી દીધી છે ત્યાં પ્રાણનિરોધ તેને સદગ્ર અને સ્વતઃ મિદગ્ર છે. જેમ જેમ તેની બારણનો વેગ દૃઢ થશે, સામાન્ય જાવના જ્યારે ધારણા રૂપ થશે, ધારણા જ્યારે ધ્યાનરૂપ થશે, ધ્યાન જ્યારે સમાધિરૂપ થશે, તેમ તેમ પ્રાણ રાગઃ શ્રીષ્ઠ અને મને રાગનવત્ત થઈ જશે અને જેને દશાગ્રાસીઓ કેવળ-  
કુબક કહે છે તે તેના અનુભવમાં આવશે. આનો અનુભવ થવાની રાત્રનાની પ્રતીતિ દર્શ-



પનાનું મહાત્મ્યોનાં અનેક વચન છે, અને બુદ્ધાનુષંગિકાપરિપાદના કહેતું છે કે ન તસ્ય પ્રાણાલ્લકામન્તિ મરણ સમયે આત્મજ્ઞાનીના પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી, ત્યાં તે ત્યાં જ નેને। પ્રાણ સમી જાય છે, અલ્પમૂલ જ્ઞાની અલ્પ જાય છે. અલ્પભાવનાનાં વેગથી કેવલકુલક સં-  
હર્ષમિદ્દ હોવાને લીધે, મરણ સમયે પણ પ્રાણનું ઉત્ક્રમણ ન થાય એ જ્ઞાનીઓ પરત્વે  
પ્રધાર્થન છે.

આમ હોવાથી ઓજના રક્ષણને અર્થે પ્રાણનો નિરોધ સાધવાની અને તે અર્થે હઠ-  
પ્રક્રિયાઓનો આદર કરવાની યેશ પણ આવશ્યકતા નથી. આત્મભાવનાને પ્રેમથી દૃઢ અને  
વિશાલ કરતે કરતે તે વેગવતી થશે એટલે હઠક્રિયાના ક્ષય તો સ્વાભાવિક રીતે સદમજ  
મિદ્દ થઈ જશે; અને હઠક્રિયાની જે હાનિઓ છે તે યશ પ્રાપ્તિ નહિ. આ પ્રકારે કેવલ  
રાજયોગના ક્રમ ઉપરજ લક્ષ આપી સાધકે શમાદિપદ્મપતિમાની જે તિતિક્ષા તેના અ-  
અબ્યાસ રાખવાનો છે.

તિતિક્ષા પછી શ્રદ્ધા અને સમાધાન એ બે સાધન પદ્મપતિમાથી રહેલાં છે. તેમાં  
શ્રદ્ધા વિષે વિચાર કરવાનો હવે પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રદ્ધા એટલે અનુક વસ્તુ સત્ય છે એવું મા-  
નવાનો લાગણી. શ્રદ્ધા બુદ્ધિનાં ધર્મ નથી, બુદ્ધિ તો શકા, વિવદ, તર્ક, ઉદારે છે, શ્રદ્ધા  
નિશ્ચય, સમાધાન, તત્ત્વને વળગે છે. બુદ્ધિ વ્યા વિચારમા પાડી કશું કરાવી શકતી નથી,  
ત્યાં શ્રદ્ધા મહા પરાક્રમ કરાવી વિત્ત્ય અપાવે છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધા એ મનુષ્યના હૃદયની લાગ-  
ણી છે, બુદ્ધિના વાદથી તે આવતી નથી. બુદ્ધિના વિલાસથી આપણે કોઈને બેલતો બંધ  
કરી શકીએ પણ તેના હૃદયમાં આપણા દહેરા ઉપર શ્રદ્ધા ઉપભવી ગઈએ નહિ. શ્રદ્ધા  
એ કોઈ અપૂર્વ લાગણી છે; પ્રેમ શાંતિ યાય છે તે કહેવું જેટલું કહિન છે તેટલુંજ શ્રદ્ધા  
વાધી યાય છે તે કહેવું કહિન છે.

( આગળ ચાલુ )

૭

સ્વપ્ન.

( મહેલુ )

( અનુસંધાન મતવર્ષ પૃષ્ઠ ૨૮૨ થી )

૧ સત્ય સ્વપ્ન:—આ સ્વપ્નને સ્વપ્નની ગણનામા મૂકવા જેવું નથી એ સ્થિતિમાં  
જીવાત્મા હૃદય ભૂમિકામા સર્વ દર્શન કરવા સમર્થ છે, અથવા વખતે કેઈ અન્ય સત્ય  
જે તેનાથી વિરોધ આગળ વધેલ હોય તે દ્વારા સસ્કાર પ્રાપ્ત કરે છે. આ વાત અગર  
તો તેને જાણવાને અવશ્યતા હોય છે અથવા એવા કોઈ દિવ્ય અને હૃદય પ્રકારના સ્વપ્નથી  
તેને હોતોજન મળનાનું હોય છે તેને વધારે દૃઢ કરે છે. જેને આરાં સ્વપ્ન યાય અને  
કોઈ પણ વચમા નડતર વિના સ્પષ્ટ સ્મરણમા રહે અને જાગૃત અવસ્થામાં તેનું બાન  
રહે તેના જેવો કોઈ સુખી માણસ જાણવો નહિ.

૨ અવિષ્યવાદી સ્વપ્ન:—આવાં સ્વપ્ન પણ જીવાત્માનું કાર્ય છે. પોતાના સ્વપ્ન  
જ્ઞાનને સમજ પાડવાની ઇચ્છાથી જ તો પોને તે અવિષ્યવાદી વાત જેમ જાણવે છે અથવા.

વિવેચન કરે છે, કોઈ વેદાન્ત શિશુઓમાં મુખ્ય થયેના પાંડિત્યે 'અહ વહારિમ' એ સા-  
ક્ષાત્કાર માને થાય છે ? મહાવાક્યોનો બોધ લક્ષણથી કરવો કે મુખ્ય વૃત્તિથી ? ઇત્યાદિ અ-  
નેક શાસ્ત્રીય પ્રશ્નો પૂટે છે; યે ગદિ પ્રયોગશાસ્ત્રનો કાર્ધક રમ લાગેલા તાત્ત્વિકો તેવા જ્ઞા-  
ની પાસેથી વિવિધ ચમત્કાસની આશા રાખે છે. 'જ્ઞાની' ચમત્કાર કરી શકતો નથી, કન-  
ચિત્ પડિતોના વિવાદમાં ઉતરી શકતો નથી, ખામરોને બાંધ્યાદિ ક્ષત્રી શકતો નથી;—  
એટલે તેના ઉપરથી આસ્તા જતી રહ છે, તેને 'જ્ઞાની' કહેવાની કોઈ રુચિ કરતું નથી,  
તેનામાં જ્ઞાન છે એમ કોઈ માનતું નથી. પણ શું 'જ્ઞાન' એટલે ચમત્કાર, બાંધખોળ, અ-  
પાડિય ? જ્ઞાનીને ચમત્કાર કે બાંધખોળવાદિવાદિનો સંબંધ નથી તે ઉપર બગવાનું વસિ-  
લ રાખે કહે છે:—

દ્રવ્યમન્ત્રક્રિયાકાલંયુક્તચોમોત્યેવ રાવવ ।

નાત્મજ્ઞસ્યેષ વિષય આત્મજ્ઞો હ્યાત્મમાત્રદૃક્ ॥

જે જે સિદ્ધિઓ છે તે જ્ઞાન, મત્ર, ક્રિયા, કાલ, યુક્તિ, આદિથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે,  
પણ જે જ્ઞાની (આત્મજ્ઞ) છે તેનો તે વિષય નથી, જ્ઞાની તો જ્ઞાનદર્શનાંજ મમ્ છે.  
પાડિય વિષયે પણ બગવાનું શકર કહે છે—

વૌણાયા પરુર્સોદયં તત્રીવાદનસૌષ્ઠવમ્ ।

પ્રજારન્નનમાત્રતન્ન સામ્રાજ્યાય કલપતે ॥

વાર્ષેલરી શબ્દગરી શાસ્ત્રવ્યાખ્યાનકૌશલમ્ ।

વૈદુષ્યં વિદુષા તદ્વદ્બુક્તયેન તુ મુક્તયે ॥

વીજ્ઞાનુ રૂપ અને સૌંદર્ય તેમ મધુર ગીત ઉપજવવાનું સામર્થ્ય તેનાથી ભોક્તૃ રંજન  
થાય ચક્રવર્તી રાજ્યની પ્રાપ્તિ થાય નહિ; વાધીનો વિવાસ, શબ્દોના કવિતારૂપ ઝરણાં, શા-  
સ્ત્રોના વ્યાખ્યાનનું કૌશલ, એવું એવું નિહાનેનું જે વૈદુષ્ય તે તો પેટને ખાટે છે ઠેક (મુક્તિ)  
ને ખાટે નથી. જ્ઞાનીને પ્રવૃત્તિ હોય નહિ એમ ધણુક પ્રાકૃતો માને છે, અને પાડિય, ચ-  
મત્કાર, આદિ કાંઈ ન હોવા કેવળ નિશ્ચેષ્ટ કે મૌન પડી રહેનારને પણ ખામરો 'જ્ઞાની'  
સગા લગાડે છે પણ તે વિષયે બગવાનું શ્રી કૃષ્ણે પોતાના પ્રિય શિષ્ય અર્જુનને કેવલ પ્ર-  
વૃત્તિ રૂપ જ્ઞાનનો બોધ કરતા રૂપદ 'કૃષ્ણ' છે કે—

અનાશ્રિતઃ કર્મફલં કાર્યં કર્મ કરોતિ યઃ ।

સ સન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરાશ્રિર્નિષાક્રિયઃ ॥

કર્તવ્યરૂપેપ્રાપ્ત થતા કર્મના ફળનો અભિસંધિ કર્યા વિના, જે કર્તવ્યને દૃઢરે છે તે  
સન્યાસી અને તે યોગી છે, અશિદ્ધાન્ત શિષ્યા સત્તાદિનો ત્યાગ કરનાર સન્યાસી નથી તેમ  
રોષ કરીને અક્રિય રહેનાર યોગી નથી.

મિદિ, ચમત્કાર, પાડિય અક્રિયતા, એ આદિ જે જે બાલ લક્ષણો ઉપર અનધિકારી  
લંબોની શ્રદ્ધાનો વિશ્રામ છે તે તો મહાભાગ્યોએ જ્ઞાનીના સ્વરૂપમાં મળ્યાં નથી, ત્યારે  
જ્ઞાન શું 'જ્ઞાન' એટલે જેને 'આત્મજ્ઞાન' કહે છે તે, 'આત્મજ્ઞાન'—માથી 'આત્મ'

સાનું રહેતા દેહને કેવલ 'આત્મા' એ શબ્દનો વ્યવહાર પ્રચલિત છે, પણ તેનો અર્થ આત્મજ્ઞાન એટલો થાય છે ત્યારે તે 'આત્મજ્ઞાન' એટલે શું? અને એ આત્મજ્ઞાન કેવળે યશુ' કહેવાય? જે જે પદાર્થ, ભાવ, આદિ છે તેમનું જે પોતપોતાપણુ તેને આત્મા કહે છે, પણ જેમ પદાર્થાદિ અનંત છે તેમ આત્મા અનંત નથી, આત્મા એકજ છે, ને નાના પ્રકારના ઉપાધિમાં તે નાના પ્રકારે બાંહે છે. આટલા ઉપરથી એમ કહિત થાય છે કે આત્મા જ્યારે એકજ છે ને સર્વ છે ત્યારે તે એકના પદાર્થાદિના જાણ શરીરની ક્ષાર્ધ શકે નહિ કેમકે તે તો પ્રત્યક્ષ દ્રીતોજ અનેક છે. એટલે શરીર અને શરીરમંબદ્ધ ઈન્દ્રિયાદિ આત્મા નથી. તેમજ આત્મકરણ અને તેના અનંત પ્રકાર જોતા તેમાં પણ એકતા નથી એટલે આત્મકરણ પણ આત્મા નથી. રમ્ય અને સૂક્ષ્મ જેમ આત્મા નથી, તેમ જેને આત્મારે અનંત રમ્ય સૂક્ષ્મની સ્વભાવ થાય છે ને જ્ય છે તેવો જે અજ્ઞાનનો અધિષ્ઠાતા પ્રાણ ને પણ આત્મા નથી, કેમકે તેનામાં પણ એકતા નથી, અનેક વાર તે અનેક થાય છે ત્યારે રમ્ય સૂક્ષ્મ કારણ ત્રણમા એકતા નથી, નાનાત્વ છે, માટે તે આત્મા નથી; પરંતુ નેમનો જે દ્રષ્ટા છે, જેને લેઈને તે ત્રણે ભૂ-મિક્ષણો પદાર્થાદિ 'હુ', 'અસ્મિ' એવા અનુભવને પામે છે તે દ્રષ્ટા સર્વદા એકનો એકજ છે, તેનામાં હૃદય કે અસ્ત, વૃદ્ધ કે -હાસ હસું નથી એ આત્મા છે. એ આત્મા જેવી જેવી ઉપાધિમાં દેખાય છે તેવા તેવા નામરૂપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ પરદુત: તેનો તેમજ સર્વ છે, ને એકનો એકજ છે.

'આ' આત્માનુ જ્ઞાન તે આત્મજ્ઞાન કહેવાય, એવું આત્મજ્ઞાન તો અત્ર આપણે જે એની વ્યાખ્યા કરી તેના સ્મરણથી પણ યર્ષ જાય છે, છતાં તેટલા સ્મરણમાત્રનાજ્ઞાને આત્મજ્ઞાની કહેવાતો નથી. આપું જે એક આત્માનુ જ્ઞાન તે અનુભવ સંકિત હોવું જોઈએ. એકજા જાણવાથી ક્ષાર્ધ થતું નથી; અગ્નિ હાલ કરે છે એમ શત વાર લખી જવાથી કે ખોલી જવાથી કે જાણી જવાથી આ કામળનો દાહ થતાર નથી, અગ્નિ લાગીને કામળ સાથે સંયોગ કરવાથી દાહ થવાનો છે. એમજ આત્માનું એકત્વ જાણવાથી આત્મજ્ઞાન થતું નથી, એ એકત્વના જ્ઞાને કરીને નાનાત્વભ્રમનો અસ્ત થાય ત્યારે આત્મજ્ઞાન યશુ' કહેવાય છે. નાનાત્વનો અસ્ત થાય એટલે આ જગત્ અને તેના પદાર્થ અસ્તિત્વમાંથી જતા રહે એમ નહિ, પણ વેદાન્તપ્રક્રિયાઓમાં પ્રસિદ્ધ એવી અનિર્વચનીયપ્રમાણિ આદિના નિર્દિધ્યાન-સુત્રપૂર્વક વિવેકથી જગત્પ્રાપ્ત આત્માના વિવર્તરૂપ અનુભવાય, અને

યત્ર યત્ર મેનાયાતિ તત્ર તત્ર સમાધય:

'જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિ થાય' એ વચનનો અનુભવ આવે ત્યારે આત્મજ્ઞાન યશુ' કહેવાય. આત્મકરણ એજ મનુષ્યમાત્રને પોત પોતાની સૃષ્ટિ રચી આપે છે. એ આત્મકરણના સ્વરૂપને સમજી તેની વૃત્તિરૂપ જે જે જ્ઞાન થાય છે તેમાં તે જ્ઞાનના સ્પર્શીને ઓળખી મર્યાદા અધિજ્ઞાનરૂપ જે આત્મા તેનાથી એ સક્ષીનો અબેદ સમજવો એ, 'જ્યાં જ્યાં મન જાય ત્યાં ત્યાં સમાધિ થાય' એવા વચનનું તાત્પર્ય છે, એ તાત્પર્ય એ આ દિહમાન દેશન કરાવું છે, અધિક સ્પષ્ટતા મુરુગમ્પ છે.

પરંતુ જેને એકોત્તમભાવના થઈ છે તે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે તેને શરીરનો વિચાર (મલ) મનનો ક્ષેત્ર (વિશેષ) અને અનુભવનો અધિકાર (આવરણ) તે તો હોય જ નહિ. તેણે શરીર નિર્મલ, અતઃકરણ કેવલ પ્રેમભવનામાં વિલીન, અને જ્ઞાન સર્વ કે.છને અનુકૂલ થઈ રહેલું હોય છે. અનેક પ્રવૃત્તિમાં તેને પ્રવૃત્તિનો ધસારો લાગતો નથી; અને શ્રી ભગવાન જે સમતાને યોગ કહે છે સમતાના મૂત્ર ઉપરથી તેની સ્થિતિ ચલતી નથી. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્થિતપ્રજ, શુભ્રાતીત, આદિમાં લક્ષણ કહ્યાં છે, શ્રી યોગવાસિષ્ઠ આદિમાં શ્રવનમુક્તનાં લક્ષણ કહ્યાં છે, તે આત્મજ્ઞાનીનાં લક્ષણ છે:—

રાગદ્વેષમયાદીનામનુરૂપં ચરત્તપિ।

યોઽન્તર્યોમિવદત્તચ્છઃ સ જીવન્મુક્ત ઇચ્યતે ॥

રાગદ્વેષ ભય આદિને અનુરૂપ વર્તેલાં છતાં પણ અંતરથી જે આકાશની પેઠે અતિ સ્વચ્છ છે તે શ્રવનમુક્ત છે એમ શ્રીસિદ્ધ કહે છે.

જ્ઞાનીનું જ્ઞાન સર્વત્ર એકતાનો પ્રેમદાસ અનુભવ કરવામાં સમાય છે. પ્રેમ એ તેણે અતિ હિતકર્તા બાલ અને આંતર ચિન્હ છે. જ્ઞાનીને દેખીને તે ઉભરાય છે, અધિકારીને દેખીને તે શીતજતાથી વિચસે છે, વિરોધીને દેખી ક્યારેક યામ છે, ને તટસ્થને દેખી ઉદારી. નનામાં આનંદ છે જ્ઞાન કોઈને પ્રતિકૂળ નથી, જેટલાં જેટલાં જ્ઞાન છે તે સર્વનો એ જ્ઞાનમાં સમાય છે, માટે જાડુ પાર આત્મજ્ઞાનને 'વિદ્યાન' એમ કહેવામાં આવે છે. સર્વ જ્ઞાનને એ અનુકૂલ છે, કેમકે જ્ઞાનગાળના કમે કમે પ્રાપ્ત થનાર, સર્વ જ્ઞાનના વિકાસને આંતરે પામ થનાર, એ જ્ઞાન સર્વ આનંદના અવધિ રૂપ છે. જ્ઞાન વિના આનંદજ નથી. જન્મમાત્રને જે જે આનંદ છે, સુખ કે દુઃખનું સંવેદન છે, તે ઇદ્રિય અને પદાર્થના સ્પર્શથી જ થાય છે, તે સ્પર્શ સાક્ષાત્ હોય કે ગાનસિક્ક હોય, પણ જન્મમાત્રનું સંવેદન સ્પર્શજન્ય છે. માત્રાસ્પર્શાસ્તુ કૌંતેય એમ શ્રી ભગવાને તે કહેલું છે. સ્પર્શજન્ય સંવેદન તે જ્ઞાન છે, અને એ સંવેદનરૂપ જ્ઞાન ન હોય તો સ્પર્શજન્ય આનંદ આવે નહિ; માટે જ્ઞાનથીજ આનંદનો આરમ્ભ છે, કોઈ પણ આનંદ જ્ઞાન વિના નથી એટલુંજ નહિ, પણ પ્રત્યેક આનંદની વિપુલતાનું પ્રમાણ તે તે ભૂમિકાના જ્ઞાનના પ્રમાણ ઉપરજ રહે છે. જે ભૂમિકાનાં સ્પર્શાદિ અનુભવવાનું જેને જેણે જ્ઞાન તેને તે ભૂમિકાના તેવા આનંદ અનુભવાય છે. માટેજ સર્વત્ર એકતા અનુભવનાર જે સર્વેમ આત્મજ્ઞાન તે સર્વે આનંદના અવધિ રૂપ છે.

જ્ઞાનનો આનંદ અવરૂપ છે. એ આનંદમય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવલ શુદ્ધવિશ્વાસોથીજ નહીં થી. શુદ્ધ માર્ગ જતાવી શકે છે, દોરી શકે છે, બચારૂઠા કરી આપી શકે છે પણ શુદ્ધ ને સીમા છે; અમુક મર્યાદાની પાર તે જઈ શકતો નથી. આત્મજ્ઞાનનો આનંદમય અનુભવ શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થતો નથી, એ તો આકર્ષિક, અપકર્ષિક, એવા ઉદયના આચારરૂપ કોઈ વિવક્ષણ પ્રવાહ છે. પ્રેમ, ભય, આશય, આદિ ઉર્મિનો ધક્કો જેમ વિચાર અને બુદ્ધિને વચમાં જાણવા વિનાજ આપણે અકરમત્ અનુભવીએ છીએ તેમ આ એકતા રૂપ આત્મજ્ઞાનનો આનંદપદ ધક્કો સહજેજ, આકરમાત્, અનુભવાય છે:—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો

ન મેધયા ન બહુના શ્રુતેન ।

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્ય-

સ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તન્ સ્વામ્ ॥

પ્રવચન, શ્રુતિ, બહુશ્રુતતા કસાપી આત્મા લભ્ય નથી, જેને આત્મા વરે છે તેને જ આત્મા પોતાનું અંગ ઉઘાડી કરીને સાપે છે, એમ કંઠવલ્લિમાં તેમ મુંડકમાં મહાત્માઓ કહી ગયા છે. એ હૃદયપ્રસાદથી પ્રેમસાગરના કલ્પોત્પન્નો અવધિ નથી, એની વ્યાખ્યા અશક્ય છે. એક વાર પશુ એ દર્શન ચાપ તો પછી એની વૃદ્ધિ કહી છે:—

इयं ज्ञानकला राम सकृज्जातापि वर्धते

હે રામ! આ જ્ઞાનસૂર્યની કલા એક વારે ઉદય પામી તો પછી વૃદ્ધિ જ પામે છે; કારણ કે એકતાના કલ્પોત્પન્ન નાનાત્વમાત્રને એકતાના મહામજ્જમાન જ્ઞાનાણી સે છે, આપુ વિશ્વ તેનો વિપય છે, આપુ પ્રલાડ પણ તેને સમાધાને પૂરું નથી. આવા જ્ઞાનને જ્ઞાન કહેવાય છે.

૩

શુદ્ધ.

નવીન અને પ્રાચીન.

‘સધારો’ એ નામથી ચાલતી જે વિચારપરપરાને આપણે ‘નવીન’ એ નામ આપીએ છીએ, અને જૂના વિચારને આધારે ચાલતી જે પરંપરાને આપણે ‘પ્રાચીન’ એ નામ આપીએ છીએ તેની વચ્ચે વાસ્તવિક રીતે ફેરફાર અને કેવો ભેદ છે તેનો વિચાર આવશ્યક છે. ‘કાંઈ પણ દેશ એટલે તે દેશવાસી પ્રજાની વૃદ્ધિ અને નિદાસ અથવા ઉન્નતિ અને અવનતિનો ક્રમ જોઈશું’ તો તે તે પ્રજાને પરાક્રમ, સાહસ, સ્વાર્થશુ, આદિ દ્વન્દ્વ ભાવનાની સન્મુખ કે તેથી વિમુખ રાખનાર અનેક અનેક કારણો દૃષ્ટિમાં આવશે ઇતિહાસ એટલે પ્રજાઓના ઐદિક તેમ પારનિક વિકાસનો ક્રમ વિલોકવાનું જેમને સામર્થ્ય છે એવા તત્ત્વ પુરુષો જાણ અને આંતર એવા જે કારણો દર્શાવી જાણ કારણમાં સૃષ્ટિ અને આધારને ગણાવી, આંતર કારણોમાં અનાદિ લોકાક્રિતિ, લોકરચિ, લોકમત, અર્થાત્, જેને એક શબ્દ કહેતાં શ્રુતિ એટલે અનાદિકાલથી મુખપર પરાએ ચાલી આવેલા વિચાર, ભાવના ઇત્યાદિ કહીએ તેને ગણાવે છે. જાણ કારણો આંતર કારણો ઉપર અને આંતર કારણો જાણ કારણો ઉપર, એકના એક મનુષ્યવિંડમાં જેમ મન શરીર ઉપર અને શરીર મન ઉપર અસર કરે છે, તેમ સમઘટનાં અનંત વિકૃતિઓ ઉપજાવે છે. તે તે પ્રજાના ગારીરિક અને માનસિક (જેમાં નીતિ અને આત્માનો પણ સમાસ જણવો) બધારણ અનુમાર તેમને ઐદિક જય પરાજય પ્રાપ્ત થઈ તે સ્વતંત્ર રાજ્યપ્રાપ્તિ કરી “ગકે છે વા પરત ત્રનામા દિવસ નિર્ગમે છે

આવો જનસમાજના સામાન્ય વિકાસનો ક્રમ વિચારવાનું પુરુષોએ સ્વીકારેલો છે. એનું સ્મરણ એટલા અર્થે થયું છે કે જનસમાજને નિરતર અનેક અનેક પરિવર્તોમાં વિહરવું ચાલે છે, અનેક અનેક સરચાઓમાં વિચરવાનું આવે છે, અને એમ પ્રલોક વ્યક્તિના તેમ સમગ્ર સમઘટના જાણ અને આંતર સ્વરૂપને અમર્ય અસ્કારો સાગ્યાં કરે છે. એ જ અનિમેય સરકાર-પર પરામાં જે કાંઈ રિધર, સ્થાપી રહેવા યત્ન કરે જે તે પ્રાચીનતાનું સ્વરૂપ બધારણ કરે છે, જે કાંઈ નવીન નવીન સરકારાનુસાર પ્રતિજ્ઞા આપનારના યથાએ એ આકાર

નીપજ્ઞવી સેવા તત્પર રહે છે તે નવીનતાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. વૃક્ષ ઉગે છે. અંકુર થાય છે, પદ્મવ થાય છે, શાખા થાય છે, રકથ થાય છે, ઝકતુ, પોગણ, રથાન આદિને અંતુસારે તે તે પ્રકારના રંગ, આકાર, આદિ ધારણ કરે છે—પણ વૃક્ષનું જે સ્વતંત્રત્વ,—અસુક વૃક્ષરૂપે હોવાપણું—તે જનું નથી. મનુષ્યમાં પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જે કુલ, જન્મ, ભાતિ, દેશ, આદિથી ઇલાકાનું સ્વતંત્રત્વ—તે તે વ્યક્તિનું તે તે વ્યક્તિરૂપે હોવા મળું—તે જનું નથી, શિક્ષણથી, સહવાસથી, ઉપદેશથી, અનુકરણથી, પ્રતિષ્ઠા આદિનાં આકર્ષણથી તેનાં આકારમાં અનેકાનેક સંસ્કાર અને પરિવર્તન થતા રહે છે. એમ જે કાંઈ સ્થિર રહેવા યત્ન કરે છે, કાલે કાલે જનું નથી, જે તે તે પદાર્થ, પ્રાણી, તેમ-સમગ્ર દેશ કે પ્રજાની પ્રવૃત્તિ કહેવાય છે, તે પ્રાચીનતાનું મૂળ બીજા છે; જે સંસાર, શિક્ષણ, અનુકરણ, આદિ કારણોથી નિરંતર પરિવર્તન પામતું રહે છે, જેને તે તે પદાર્થ, પ્રાણી, દેશ, પ્રજા આદિની વિવૃત્તિ કહેવાય, તે નવીનતાનું બીજા છે. નવીનતા એ પૌરુષ, પરાક્રમ, સાહસ સ્વાતંત્ર્યનો ગાંઠ છે, પ્રાચીનતા, આશ્રય, સ્થિરતા, જડતા, પારતંત્ર્યનો ગાંઠ છે. ઉદ્યોગ અને પ્રારબ્ધનો જે વિરોધ છે તેવો નવીનતા અને પ્રાચીનતાનો વિરોધ છે. નવીનતા લાવે છે. પ્રાપ્ત કરે છે, ઉપભવે છે; પ્રાચીનતા પોષે છે, સાચવે છે, સંચાલે છે. વારત્તવિક દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ નથી, હમયે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં સ્વભાવસિદ્ધ છે; અને આવશ્યક છે; વિધનો નિર્ધારણ તેમના યોગ વિના થાય નહિ. યોગદોષનાં નવીનતા અને પ્રાચીનતા બે અંગ છે.

આ મધ્ય વર્ગમાંજ પ્રાચીનતાના આગ્રહી સુચનું સ્થાન છે. પ્રાચીન અને નવીનનો વિરોધ આ મધ્યમાર્ગમાં નથી, એ માર્ગના અંત આગળ તેમનો વિરોધ છે. પ્રાચીનતા જ્યારે એક તરફ પણ આગળ જવાની ના પાડી, દુરાગ્રહી ધર્મ, હાથ તોરણમાંજ સતેષ માની આલસ્યનો આશ્રય કરે છે ત્યારે તે અતીવ દાનિદારક મધ્ય જાય છે; નવીનતા જ્યારે પ્રાચીનનો અત્યંત અંતર કરી, આંખો મીચીને આગળ દોડે છે, પ્રાચીનનો ઉચ્છેદ કરીને પણ પોતાનો આગળ મધવાનો ચડસ પાર પાડવા આતુરતા કરે છે, ત્યારે તે પણ અતીવ વિનાશકારિણી ધર્મ જાય છે. નવીનતા જ્યાં વિનાશનું રૂપ ધારણ કરે છે, પ્રાચીનતા જ્યાં સારાસાર ન વિચારતાં અર્ધ અર્ધવેકિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે, ત્યાં એ ઉભયનો વિરોધ થાય છે. વિનાશ અને દુરાગ્રહ એ વિરોધ નવીનતા અને પ્રાચીનતાના અતિશય ઉત્કર્ષમાંથી ધર્મ આવે છે, નહિ તો પ્રાપ્ત કરનાર અને રક્ષણ કરનાર હમયે અંગ જેમ પ્રત્યેકને અને સર્વને આવશ્યક છે તેમ પ્રાચીનતા અને નવીનતા ઉભયે વ્યક્તિ વ્યક્તિનાં તેમ સંમુદિ સમુદિનાં અતિ આવશ્યક અંગ છે. એ પ્રતિષ્ઠાસ અને સ્વભાવ ઉપરથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

જગતનો ક્રમ એવો છે કે ઘણી વાર તેની તે પાત નવીન રૂપે પ્રાપ્ત થતાં સ્વીકારને પાત ધર્મ જાય છે, જ્યારે હતી તેવી ને તેવી તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય લાગતી હોય છે. વ્યદિ અને સમુદિનાં વિનાશને અર્ધ આવી યુક્તિઓ સ્વાભાવિક રીતેજ સ્થાપત્રી છે, અને કાંઈ કાંઈ કાંઈ કેવલ નવીનતા એજ પરાક્રમ જતાવ્યાં છે તો કાંઈ કાંઈ કાંઈ કેવલ પ્રાચીનતા એજ સંરક્ષણથી ઘણી બંધ બાંધનાઓનું તદાણુ કહે છે. પાયાત્મ પ્રજા આજ ભારતવર્ષ ઉપર સાંપ્રત્ય એમણે છે એ નવીનતાનો પ્રભાવ છે, તેમ વિશ્વને આયોજન, સ્વાર્થ, અંક, અગ્રે, આદિ ધર્મયુદ્ધ પ્રેરનાર ભાવનાઓ, મંજી તે અમે તે નામથી બગદારની હોય, કિસ્મીઅન, છત્રાગ, બૌદ્ધ ગમે તે નામથી બોલાતી હોય, તો પણ તેની ધર્મભાવના પ્રેરતામાં એજ ભારતવર્ષની પ્રાચીનતાનો ગદિગા છે. વર્ત-

માન સુમયમાં કોઈ પ્રાચીન લેખકે વારત્તવિક વચન ઉચ્ચાર્યું છે કે પશ્ચિમે પૂર્વના શરીર ઉપર જ્ય મેળવ્યો છે, પણ પૂર્વે પશ્ચિમનાં મન અને આત્મા ઉપર જ્ય મેળવશે. પ્રાચીનતાના અતિસેવનમાં ભારતવર્ષે અનેક યુગેતુ પ્રાર્તવ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એ પ્રાચીનતાનો અનિષ્ટ અંશ છે, તેમ નવીનતાએ ધીમે ધીમે કેવલ ઐદિકત્વ પ્રાપ્ત કરી નાસ્તિકતાનો સ્પર્શ લીધો એ તેનો અનિષ્ટ અંશ છે પ્રેમ, શ્રદ્ધા, શાવના એ પ્રાચીનતામાં સંભવે છે, નવીનતામાં અનાસ્તા, અશિયગતા, પ્રત્યક્ષતા એનોજ મુખ્ય ભાગ છે. આ પ્રકારે, તે તે કાલે તે તે રચાને, પ્રાચીનતા કે નવીનતા લાભકારી જણાઈ છે. પરંતુ કોઈ રચાને નવીનતાનો ઉદ્ભવ પ્રાચીનતા વિના થયો નથી. એ વાત એટલે મુધી સત્ય છે કે જ્યાં નવીનતાનો આત્મિક અસ્ત થયો હોય છે ત્યાં પણ પ્રાચીનતામાંથીજ તેનો પ્રાદુર્ભાવ થઈ આવે છે. પ્રાચીનતા એ પ્રત્યેક દેશના અણુ જવનો બંધાર છે, નવીનતા તે જવનો બ્યથ દરવાનો જળાર છે નવીનતા; એ પૂણું જોરથી છોડી દીધેલું 'એ નૃજિન' છે, પ્રાચીનતા તેની ગતિને નિયમમાં રાખનાર 'બ્રેક' છે.

દેશ અને કાવના સંયોગેથી ત્યારે પ્રાચીનતા નવીનતાનું ચક્ર તલે ઉપર ચર્ચા કરે છે; પરંતુ જોવાનું એ છે કે કોઈ પણ પ્રજાને પ્રાચીનતાને છોડીને અથવા પ્રાચીનતાનો અત્યંત ઉચ્છેદ કરીને નવીનતામાં જોવા આશ્રય કરવામાં લાભ છે કે નથી? પ્રથમથીજ આપણે કહી આવ્યા છીએ કે દેશની પ્રકૃતિ પ્રાચીનતા છે અને વિકૃતિ નવીનતા છે, મૂલ પ્રકૃતિ વિના વિકૃતિનો સંભવજ નથી, એટલે પ્રાચીનતા વિના નવીનતા ઉભી રહી શકે એ તો કલ્પનામાં પણ આવડું અશક્ય છે. પ્રાચીનતામાંથી નવીનતાને ઉપજાવવામાં આવે તોજ તે લાભકારી થઈ શકે છે, કેમકે જનસમાજના મનને જે સરસાર લાગેના હોય છે તે સંસ્કારનો સમય તબ્યા વિના જે નવીન સંસ્કાર પાડવામાં આવે ને સહજે મનમાં ઉતરી શકે છે ને આચારને અમર કરી શકે છે. શાસ્ત્રમાં જેને અધિકાર હતો છે તેનું એજ સ્વરૂપ છે કે જે અતઃકરણનો જે સંસ્કાર હોય તે અતઃકરણને તે સંસ્કારથી આરમ્ભ કરાવી સર્વે નાનાતરદિત, સર્વે અધિકાર રહિત, એવા એકરૂપ અભેદનો આનંદ પામવાનો માર્ગ કરી આપવો. એમ નથી કરવામાં આવતું ત્યાં કેવલ વાણીનો ધર્મ પ્રાધાન્ય પામી અંતરમાં અનાચાર, કપટ, પ્રતારણા, અને એવા દુષ્ટ ભાવોની પ્રુષ્ટ થાય છે. એમજ પ્રાચીનતા અને નવીનતાનું પણ છે. જનસમાજનો અધિકાર અર્જિત તે તે સત્યને શ્રદ્ધા કરવાની શક્તિ પ્રાચીનતામાંથીજ ઉદ્ભવે છે, તે અધિકારને પ્રધારી આગળ પહોંચવાનું સામર્થ્ય નવીનતામાંથી આવે છે; પણ એકાએક, પ્રાચીનતા વિનાજ, નવીનતા પોતાનું સાધ્ય સિદ્ધ કરી શકતી નથી. વિશ્વમાં ક્રમનો નિયમ છે, ને તેથી નવીનતા પણ મુખે નથી.

એ વાત સર્વે કાલને હજી છે કે મનુષ્યે મનુષ્ય કુવ, જાતિ, વર્ણ, આદિ કોઈ કારણથી એક એકથી અસમાન નથી; દિગ્બુના, સમગ્ર વિશ્વનો એક પરમાણુ પણ સર્વમય અભેદભાવનાના પરપ્રેમથી ભાલ નથી; એ પરપ્રેમના સર્વે આવિર્ભાવ છે, અને જે જે ભેદ જાણે છે તે બિન્ન બિન્ન ઉપાધિમાં પ્રેમનો આવિર્ભાવ હોવાને લીધે ભાણે છે. પ્રાચીન નવીન સર્વે આ સત્યને સ્વીકારે છે. ઐદિક તેમ પાર્શ્વિક ઉપદેશ આપનારા તેને મુખ્ય માને છે, અને મનુષ્યના ઉત્તમમાં ઉત્તમ આચાર વિચાર એ જાવની પ્રુષ્ટિના પ્રત્યક્ષ પરિપાક છે. છતાં પ્રાચીનતાને અનુસરનારા જે બ્યવસ્થા કરે છે તે અધિકારાનુમાર, એટલે કે એ સત્યને લાનકાજ થઈને ગરવાની માનમિત્ર અથવા મન ગરીર. નીતિ સર્વેને સાગ્રાં લેતાં

આત્મિક, શક્તિ અનુસાર કરે છે. અધિકારીને એ સત્ય કેવલ અસત્યરૂપ થઈ વિષમતામાં હતારે છે; અધિકારીને પરમ સગતાનો પ્રભેદ ઉપજવે છે. વર્ણ, જાતિ, આદિ વ્યર્થ છે એ જાણવામાનથીજ સરતું નથી; જેના અંતઃકરણની નીતિની બાજુએ એટલી પકવ યથ નથી કે માનસિક રાગદ્વેષથી મુક્ત યથ સર્વદા વિશુદ્ધ રહે તેના આગળ એવો ઉપદેશ આવતાં તે પોતાના રાદ્વેષાનુસાર તેનો ઉપયોગો કરી લે છે, સ્વાર્થ અને સગવડની ખાતર નાત જાતનાં બંધનને તોડી નાખવા તત્પર થાય છે, અને બાજુ બંધનને તોડતાં છતાં રાગદ્વેષનાં આંતર બંધનને વધારે સર્દૂક સાધે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એમ નથી કે આતિબંધન આદિ જે વર્તમાન સમયે કેવલ કલેશ અને દુઃખનુંજ નિદાન યથ પડ્યાં છે, તે સર્વદા રાખવાં અને પોષવાં; તેમને, યથ શકે તો, વિહાર કરવાં એ સંબંધે કશો વિવાદ નથી. તે કાર્ય કેને પ્રકારે સાધવું ત્યાં પ્રાચીન અને નવીન પરંપરાને વિવાદ છે; આંતર અને બાહ્યનો વિવાદ છે, પ્રાચીનો અંદરથી બહાર આવવા છૂટે છે, નવીનો બાહ્યના બેઠનો વિનાશ સાધે છે. પ્રાચીનો એમ માને છે કે જાણ ભેદ તેતો કદાપિ મટી શકે તેવા નથી, કાંઈને કાંઈ રૂપે રહેશે જ, તેમના ઉપરનો આધાસ ફલપ્રદ નથી, આંતર એટલે અંતઃકરણના જે રાગદ્વેષમુક્ત રહે તે મટે તેના અને ફલપ્રદ છે, તે મટી જાય તો જાણ ભેદ હાનિ કરી શકતા નથી.

જે પ્રભેદભાવનાથી સર્વમય પ્રેમ એજ ધૃતર અને મૈથિલ્ય છે તેથી એમ સદાજે ફલિત થાય છે કે દુઃખ અને સંકટને જ્યાં હોય ત્યાં નિવારણ કરવા, હલકુ કરવા, મનુષ્ય માથે પ્રયત્ન રાખવો. અકાસે વૈષ્ણવ પામેલી જાલાઓને જે હૃદયનું અને શરીરનું અવિષલ દુઃખ છે તેનું નિવારણ કરવું, જે પતિ પત્નીનો યોગ યથારુચિ ન હોય તેને છૂટાં થવાની સગવડ કરી આપવી, એ આદિ ધર્મકાર્ય છે એમ આપાત દૃષ્ટિએ દેખાય. પરંતુ જે સર્વમય પ્રેમભાવના જીવનમાત્રના હેતુરૂપે ઇષ્ટ છે તેજ મનુષ્યના સર્વ આચાર વિચારની નિયંત્રી થવી જોઈએ; ને જો તેમ હોય તો પુનર્વિવાદ કે નાતરાના પ્રચારને મંડલીની એક સંસ્થારૂપે સ્વીકારવામાં હાનિ સ્પષ્ટજ છે. પ્રેમભાવનાની જે અતિ હૃદયતમ વિશુદ્ધિ અને દૃઢતા તથા ગાઢતા તે વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં આવે નહિ ત્યાં સુધી, સર્વમય પ્રેમનો અધિષ્ઠાતર યથ શક્યો નથી. લગ્ન આદિ સંબંધ બાવા અધિકારની પ્રાપ્તિને અર્થ છે ને તેજ જવારે શિથિલ અને અનિયમિત તથા દુર્બલ જનસ્વભાવના ક્ષણિક આવેશાનુસાર નિયમાય તમારે જીવનનો હેતુ જ વ્યર્થ થવા જાય. એ હાનિ અટકાવવાને સમર્થિની દૃષ્ટિ આગળ એક અને અનિવાર્ય એવા આત્મસંબંધ રૂપે લગ્નની ભાવના સ્થિર રહેવી જોઈએ, અને સમર્થિની ભાવના વિશુદ્ધ રહે તે અર્થે કાંઈ કાંઈ વ્યક્તિને દુઃખ આવી પડે તો તેને થાય તેટલું નરમ કરી આપવા કરતાં વધારે યથ શક્યું જોઈએ નહિ. જેમ અસત્ય, ચોરી, વ્યભિચાર, એ પાપને માટે દંડ દેવાય છે, ને તે પાપ કરનારની મરજ અને અડચણ મગે તેવી હોય, તેવા પાપને તેની સ્થિતિ જોતાં પારતત્વિક કરાવી શકે તેવી હોય, તો પશુ પાપને પાપજ ગણીને દંડ કરવામાં આવે છે, તેમાં જેમ સમર્થિની નીતિભાવના વિશુદ્ધ રાખવાનો મર્મ રહેલો છે, તેમ પુનર્વિવાદાદિના નિષેધમાં એ સમર્થિની પ્રેમભાવના વિશુદ્ધ રાખી જીવનના પરમહેતુની સિદ્ધિનો માર્ગ સુકર કરી આપવાનોજ હેતુ છે. ચોરી આદિ પાપ કરનારને માટે, આપણે, તેની સ્થિતિ વિચારી દયા લાવીએ છીએ, દાવે કરી આપણે તિરસ્કાર પણ તેના ઉપરથી કદાચી લેઈએ છીએ, તેમ આવેશોને વશ વર્તી પુનર્વિવાદાદિ



કરે તેને પણ તરસ્કાર અને દ્વેષના પાત્ર ન કરતાં દયાના પાત્ર કરી મેલાં બોધએ પ્રાચીનતા એજ કહે છે કે એવા પ્રસંગોને અપવાદ રૂપ માની દયાથી તેની ઉપેક્ષા રાખવી; નવીનતા તેમને નિયમ રૂપ કરી મેષ વિશેષ દાદિમાં આણુવા ચલ કરે છે; આમાથી વિરોધ હદમતે છે, બાકી જનસમાજની કાંઈ પણ વ્યક્તિના કુખ્યથી નવીનતા કરતા પ્રાચીનતાને ઓછા આત્માં યાય છે એમ નથી.

અને ધર્મના વિષયમાં પણ પ્રાચીનતા અને નવીનતાનો વિરોધ જેવો માનવામાં આવે છે તેવો નથી. જે પૂર્ણતા, દયા, દીનતા, એકતા સર્વ ધર્મને ધણે તેજ હમથેને ધણ છે; અમેદ, પ્રેમ, શ્રદ્ધા આદિ નામ પ્રાચીનતાએ તેનેજ આપ્યા છે; નવીનતાએ પણ શ્રદ્ધા, પ્રેમ, આદિ નામ તેનેજ આપેલા દીસે છે. તેજ જીવનમાત્રનું સાધ્ય છે, જીવન તે સાધ્યને અર્થેજ છે. પણ આટલેથી પ્રાચીનતા અને નવીનતા જુદા પડે છે. નવીનતા પ્રુનઃ પોતાના મૂલ સ્વરૂપ ઉપર જઈ બાહ્યમાત્ર ઉપર વધારે લક્ષ આપે છે, પ્રાચીનતા પોતાના મૂલ સ્વરૂપ ઉપર જઈ આંતરને વળગી રહે છે. પ્રાચીનતા કહે છે કે અધિકારાનુસાર ક્રમે ક્રમે ઉપદેશથી, આચારથી, નિયમથી, અતઃ ઉપર આવો; નવીનતા કહે છે કે એ બધો મિથ્યા આડંબર અને સ્વાર્થ છે, એકાએક ધર્મરત્ન રમરણ, બજન, કરવાથી મુક્તિ હસનમત છે. નીતિ, દયા, દીનતા, આદિને હમથે રીકારે છે ને પૂજ્ય ગણે છે; પણ પ્રાચીનતા જે વ્રત, કર્મ, ઉપાસના, ભક્તિ, શ્રવણ, મનન આદિના અનાદિ કાલથી સાતુભવ ઉપયોગી હરતા માર્ગ છે તેને પ્રમાણ ગણે છે, નવીનતા તે સર્વને અયોગ્ય અને વ્યર્થ દલી ધર્મપ્રાર્થના અને નીતિમત્તામાજ સર્વસ્વ માને છે. પ્રાચીનતા નીતિ, પ્રાર્થના, સર્વને ઉપયોગી ક્રમ રૂપ કહે છે, એ પણ એક અધિકાર છે એમ રીકારે છે, પણ નવીનતા એટલો એજ એકજ માર્ગ છે, બીજા બોટા છે એવે આમણે ચહે છે. ‘અહ શ્રદ્ધાગિમ’ કહેવાથી જેમ સર્વમય અભેદનો આનુભવ થતો નથી કે ઉચત જીવન આવડું નથી, તેમ નીતિના નામમાત્રથી અને ધર્મરના બજનથી પણ સર્વ સિદ્ધ થઈ જતું નથી. જેવો જેવો અધિકાર તેની તેવી પ્રક્રિયા યોજતે યોજતે ઉવડતું ફિલ સિદ્ધ યાય છે; અને સર્વત્ર શ્રદ્ધાપૂર્વક આશ્રય જામ કરે છે; પરંતુ કેવલ ધર્મરમજન એજ એક માર્ગ સર્વને માટે છે એ દુરામદજ છે.

શસ્ત્રો અને પ્રાચીન મહાપુરુષોનાં વચનની પ્રમાણતા વિષે પણ પ્રાચીનતા અને નવીનતાને વારંવાર વિરોધ પડે છે. પ્રાચીનતા જે જાવનાને જીવનના સાધ્ય રૂપ માને છે, તે જાવનાનો પૂરાવો બાપી મળે ત્યાંથી લે છે, અને પ્રાચીન કાલથી પૂજ્ય ચર્ચેલાં જે વચનો પોતાના સમજવામાં તત્કાલ ન આવે તેનો વિચાર કરવા થોભે છે; નવીનતા પ્રાચીન વચનોનો જાડુ આમદ કરતી નથી, મળી આવે તો પ્રયોજે છે, ન સમજાય તેને સ્વાર્થ ક્ષત્યાદિ નામ આપી દૂર મૂકે છે, અને ધણી વાર “જૂના શીશામાં નવો દારુ પણ જરી લે છે,” અર્થાત્ જૂના વચનોનો પોતાની રુચિ અનુસાર અર્થ ઉપજાવી લે છે. પ્રાચીનતાને તો અધિકારાનુસાર પિવેક કરવાનો છે, એટલે છત્તદાસ અને શાસ્ત્રમાં વિચારપૂર્વક જેટકાયું છે તેનો તોલ કરી, પોતાની જુદીને તેમાં પ્રવેશાવવી છે; નવીનતાને અધિકારની અપેક્ષા નથી, તુરતજ જાણી વાત બધે બેસતી કરવી છે, એટલે પોતાની જુદીને પ્રાચીન ઉક્તિઓમાં પ્રવેશાવવાને સ્થાને તે ઉક્તિઓના ઉપર પોતાની જુદીને સ્થાપવી છે. પ્રાચીનતા દૃઢ, દીનતા, પ્રેમ, અને તે દ્વારા જ્ઞાન તથા જ્ઞાનનો વિસ્તાર ધમ્મ છે, નવીનતા જુદી, સ્વતસ્ત્વ, અ-

જિમાન તેનાથી જ્ઞાન અને જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા ધારે છે છતાં હ્રમયેનું સાધ્ય બિન્ન નથી. પ્રાચીનતા અને નવીનતા ઉભયે સંતારમાં, રાજ્યમાં, ધર્મમાં સર્વત્ર સાથ અને અભિદ્વિદિ અર્થાત્ ઉત્તરતનેજ ઇચ્છે છે, હ્રમયના માર્ગનો ભેદ છે, લક્ષ્યનો ભેદ નથી.

આવી રીતે ઉદાહરણ્ય જોવા જઈએ તો અનેક મળી આવે તેમ છે. તાત્પર્ય-એ છે ? પ્રાચીનતા અને નવીનતા એકતા એક સાધ્ય ઉપર લક્ષ્ય રાખ્યા છતાં, માર્ગ બિન્ન બિન્ન છે, ને તેથી વારવાર વિરોધ જણાઈ આવે છે, પણ તે વિરોધ દેખાય છે તેટલો ઉડો નથી કે હ્રમયના દ્વંદ્વમાં પરિણામે ભેદ નથી. પ્રાચીનતા જ્યાં હોય ત્યાંથી ખસવા ન ઇચ્છે તે જંગ કપેશ અને હાનિને પાત્ર થાય છે, તેમ નવીનતા હોય ત્યાંથી ખસવાની અને દેશ દા લાનુસાર ઉપજી આવતા સંસર્ગોને અનુકૂળ ધર્મ જવાની આતુરતામાં બહુ વાર અટકાવ કરી બેસે છે. સ્થિરતા, દૃઢતા, શાન્તિ એ જેમ કાર્યમાત્રની સિદ્ધિને આવશ્યક છે, તેમ તેનાં તેજ બહુ વધી જાય તો હાનિકર્તા છે; સાદસ, આંચકર, પરાક્રમ, એ જેમ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા આવશ્યક છે તેમ બહુ વધી જાય તો હન્યાદ અને દાસીનાંજ નિદાન થાય છે મધ્ય માર્ગ સર્વત્ર સારો છે. પ્રાચીનતા અને નવીનતા એ પરસ્પરનાં મન અને શરીર જેવું આવશ્યક અંગ છે, તેમનો વિરોધ હોવાથી વ્યાધિ, ક્ષેશ, અને દુઃખ નીપજે છે, જે સમતા અને સમાધાનીથી સુખ શાન્તિ અને વિજયની ઉત્પત્તિ થાય છે.

૪

રાજ્ય

પ્રજામત અને સરકાર

લેખકવર્ગ એ પ્રજાનું મસ્તક છે; જેમ ખીજા વર્ગો પ્રજાના હાથપગ આદિ અવધા છે, તેમ લેખકવર્ગ પ્રજાનું મસ્તક એટલે વિચારનું રથાન છે. પ્રજાના સંતાર અને ધર્મ વિષયે જેમ લેખકો વિચાર દર્શાવી અનેક માર્ગ કરી આપે છે, તેમ રાજા પ્રજાની પ્રીતિ આં સ્નેહની અધિ દૃઢ કરી આપવાનું કામ પણ લેખકોનુંજ છે. આર્યવર્તના ભાષિએ આજ ત્રણ હજાર વર્ષથી તેના ઉપર જે પરચકનો બાર ચૂકે છે, તેમાં આ એક શતકથી પશ્ચિમ ના પ્રિતનોના સંબંધથી એ જૂમિ જે સુખસંપત્તિ અને શાન્તિનાં દ્વંદ્વ બોગવી રાહી. તેવાં દાષ વાર તેણે બોગવ્યાં દશે નદિ. આર્યજૂમિનાં બાલકોને જે રાજ્યે વિચાર કરત સારાસાર સમજવાના સામર્થ્ય વાળાં, તથા પોતાની આગણીઓ કર્તવ્યવાની દિંમતવાળાં કર્યાં છે, તે રાજ્યના ન્યાય અને પ્રમાણિકપણા ઉપર વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જોવું અને તે રાજ્યનો ને આર્યપ્રજાનો સંબંધ વધારે નિકટ અને દૃઢ નીવડે એવા ઉપાય સૂચવવા એ પ્રત્યેક વિચારવાનું દેશ દિતૈર્જીનું કર્તવ્ય છે.

વિશાલ રાજ્યને અંગે તથા રાજ્યકર્તાનો મુખ્ય ભાગ પરદેશી હોવાને અંગે, અને અનેક પ્રકારનો વ્યય કરવો પડે છે ને તેથી ઉચિત્ ઉચિત્ દેશ ઉપર વિવિધ સકટો ઉદ્ભવે છે; પરંતુ તેના માર્ગ ક્ષિંન નથી. અહીંના રાજ્યકર્તાઓને વિનતિ, વિવેચન, વ્યાખ્યાન આદિથી વિદિત કરવા એ એક માર્ગ છે; પણ તેમને આ દેશના રાજ્ય પરત્વે માર્ગ દર્શાવના ઇચ્છાંકની પાક્ષામેટ અને ઇચ્છાંકની પ્રજા તેને જામત્ કરવી એ ખીજો માર્ગ છે. ઇચ્છાંકની પાક્ષામેટ અને તે પાક્ષામેટને અધિકાર આપનાર ઇચ્છાંકની પ્રજા આખા જગતની પાક્ષામેટ અને પ્રજાઓમાં ન્યાયી, નિષ્પક્ષપાતી, અને રાજકીય સમાનતાની હીમાગત કરનાર રૂપે પ્રખ્યાત છે. અનેક ન્યાયી અને પ્રમાણિક વીરોના સ્મરણથી પવિત્ર કરીને તેની રચાવના શક્ય છે. તેમના આગળ આપણી ગરજો, આપણી આડચણો, અને અહીંની સરકારને

હાજીના કરતાં વધારે સારી વ્યવસ્થા કરી ચક્રાવર્તન માર્ગે, દર્શાવવાથી પરિણામે આર્થિક મિ  
 અને ઈંગ્લેન્ડના સંબંધ વધારે દૃઢ, વધારે પ્રીતિભર્યા રહેશે અને હાલમાં વધારે ફલદાયક ની-  
 વડાનો પૂર્ણ સંબંધ છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમનો આ જોડ આર્થિક ચમત્કારિક, દૈવી, અને વિશ-  
 ક્ષણ થે જ છે; તે મારાને માટે છે; એમાંથી સારું જ નીવડે એવો યત્ન રાખવો એ આ  
 દેશની તેમ તે દેશની સરખા કરે છે. પ્રખ્યાત નરેલ દાદાભાઈ અને તેમના સહાય સ-  
 રવીનીઅમ વેડબર્ન બાદિ ધણા અંગ્રેજ ગ્રંથો આવા જ યત્નમાં વર્તમાન સમયે પ્રયત્ન  
 છે. આપણા લેખકોએ પણ આ માર્ગ કરતાં અન્ય માર્ગ શક્ય કરવો ઉચિત નથી, અને  
 સતોષની વાત છે કે આપણા લખનારા એજ માર્ગમાં રહેતા આવેલા છે

વર્તમાનપત્રો અને પુસ્તકોના લખનારા આ પ્રકારે સરકાર અને સરકારનાં કૃત્ય ઉપર  
 પારંપાર વિવેચન કરે નહિ તો સરકારને પણ પોતાનાં કાર્યોનું તથ્ય સમજવાનું માધન રહે  
 નહિ કલકત્તાનો હાઈકોર્ટના માહતીશ્ચરિત્ર સરરીચર્ડ ગ્રાવે કહ્યું છે તેમ એવાં વિવેચનો  
 થાય તેજ સારું છે; શુભ મહત્ત્વની અને કારતરા ઉકાવનારી ટોળાઓ કરતાં એવાં ખુલ્લાં  
 બ્યાખ્યાનો અને કોંગ્રેસ જેવા મહત્ત્વનાં હમ્મર દરજ્જે સારા અને ઉપયોગી છે. સર રીચર્ડ  
 ગ્રાવે કહે છે કે “જો ૧૮૫૭માં કોંગ્રેસ હોત તો તે સમયનો મહત્તર પ્રસંગ નીપત્તોજ  
 ૧.” આ પ્રકારે વર્તમાનપત્રો કોંગ્રેસો બાદિ યોગ્ય રીતે કાર્ય કરનારી સંસ્થાઓ

ધામના સંબંધને દૃઢ કરી આપવાને પરમ ઉપયોગી છે એ નિર્દિવાદ છે.  
 આવો પ્રસંગ ચાલે છે તેવામાં પુત્રાવાળા ઓનરેબલ મી. બાલગગાધર દીક્ષક ખી.  
 એ. એલ. એલ. ખી એમના ઉપર હિંદુસ્તાનના ફ્રાન્સીસ કાયદાની કલમ ૧૨૪ અ ને  
 આધારે ફિરુદી લખાણ કરવા બાબત સરકાર તરફથી કામ ચલાવવામાં આવ્યું છે અને તે-  
 મને મુતેગાર કંગાવી શિક્ષા કરવામાં આવી છે. એ પુરુષના વર્તન વિષે, તેમના લેખોના અર્થ  
 વિષે, તેમને યથેચ્છ શિક્ષા વિષે, હાલ દુરત કાર્ક પણ વિવેચન કરવા કરતાં તેમના કેસમાં  
 જે આખા દેશને ચિંતા ઉપખાવનારો કાયદોનો અર્થ થયો છે તે વિષે વિવેચન કરવું આ-  
 વશ્યક છે. અમે પોને કાયદાનું ચાન ધરાવતા નથી, તેમ ઓનરેબલ મી. જસ્ટીસ સ્પીના  
 કરેલા અર્થને સુધારવાનું અમારું સામર્થ્ય નથી, તો પણ કાયદાનું ચાન ધરાવનાર લેખકોએ  
 એ સંબંધમાં જે વિવેચન કર્યું છે તે અત્રે તેઓ રાખવાથી લખનારાઓને પોતાના કર્તવ્ય  
 વિષે વિચારવાનું ઠીક પડશે.

“જે કોઈ જોલેલા અથવા વંચાવવા ધારેલા સંપ્રદાયી, સંસ્થાથી, દેખીતો ચિત્રાથી,  
 “કે કોઈ પણ પ્રકારથી, ઈશિય ઇડિયામાં કાયદાથી રચાયેલી સરકાર સામે અપ્રીતિની  
 “વૃત્તિ ઉપખાવશે કે ઉપખાવવા યત્ન કરશે ને જન્મદેશની કાલ અથવા યોગી મુદત દે-  
 “શનીકાલ તથા તે ઉપરાંત કંઈ, અથવા ત્રણવર્ષ સુધી કેદ અને ઉપરાંત દંડ, અથવા  
 “જોઈએ દંડ એવી શિક્ષાને પાત્ર થશે.

“વિવેચન—સરકારનાં કૃત્યોની એવી અરુચિ દર્શાવવી કે જે સરકારની કાયદેસર  
 “હકુમતને તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ ન હોય, અને એ હકુમતને જરૂરિયાતેસર રીતે  
 “સામે ચલા કે ઉધો યાગવાના ચતોની સામે થઈ એ હકુમતને ટેકવવામાં ઉપયોગી હોય,  
 “તે અપ્રીતિ નથી. આગ છે એટલે સરકારના કૃત્યો ઉપર આ પ્રકારની અરુચિ ઉપખાવે  
 “તેવી ટીકા કરવી તે ઉપરની કલમનો મુતો નથી.”

પીનવકોડની ૧૨૪ અ કલમ આ પ્રમાણે છે. આ કલમનો અર્થ અપેક્ષિ  
 અનિશ્ચિત છે; એટલે વાસ્તવિક અર્થ કરવામાં ચાંચ વિરુદ્ધ મુતો ક્યારે અને કેવું

લખાણુ ઇલાદિથી યાવ તે જોવાનું છે. “અપ્રીતિની વૃત્તિ” ઉપજે એવું લખાણુ ગુનો છે, પણ એજ કલમના વિવેચનમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માત્ર “અરુચિ” ઉપજનારી તે ગુનો નથી. ‘સરકારની સામે અપ્રીતિ ઉપજાવવી’ અને ‘સરકારને તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ નહિ એવી અરુચિ ઉપજાવનારી ટીકા સરકારનાં કૃત્યો ઉપર કરવી’ એ બેની વચમાં આ કલમનો અર્થ જોવાનો છે; કારણ કે ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ નહિ તેવી અરુચિ’ ગુનો નથી, જ્યારે ‘અપ્રીતિ’ ગુનો છે. આ કલમમાં ગુના રૂપે ધારેલી જે ‘અપ્રીતિ’ તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં નિર્દોષ ગણવી ‘અરુચિ’ નો કાંઈ અધિક પ્રકાર છે, ગુનારૂપ અપ્રીતિ અને નહિગુનારૂપ અરુચિ સ્વરૂપે એકનાં એક છતાં બન્ને વચ્ચે જે તફાવત છે તે માત્ર દરજ્જાનો તફાવત છે, અરુચિનો વધારે દરજ્જો તે અપ્રીતિ અને ગુનો છે. એ વધારે દરજ્જો ‘અરુચિ’માં શા ઉપરથી આવે છે કે જેથી તે ‘અપ્રીતિ’નું રૂપ ધારણુ કરે છે તે પણ વિવેચનમાં જ દેખેલું છે. ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ ન હોય’ તેવી ‘અરુચિ’ ગુનો નથી એટલે ‘અરુચિ’માં ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિનો અભાવ’ હોયેરીએ એટલે ‘અરુચિ’નો દરજ્જો વધીને ‘અપ્રીતિ’ના દરજ્જાને પહોંચે અને તે અપ્રીતિ ગુનો થાય. પ્રત્યેક જાતની ‘અપ્રીતિ’ તે ‘અરુચિ’જ છે, પણ પ્રત્યેક ‘અરુચિ’, અપ્રીતિ નથી એમ કલમના શબ્દો જોતાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. કેવી અરુચિ નિર્દોષ ને કેવી દંડ્યોગ્ય છે તેનો વિવેક કલમમાં અને તેના વિવેચનમાં દર્શાવેલો છે.

આ અર્થ કરતા, નામદાર જડને ન્યુરીને ચાર્જ આપતી વખતે આ કલમનો કાર્મિક જુદી રીતનો અર્થ ક્યાં છે. કલમ અને વિવેચન, તેને તેમણે જુદે જુદાં લીધાં છે અને ‘સરકાર’ તથા ‘સરકારના કૃત્ય’ એવો તફાવત ઉપજાવી એમ પ્રતિપાદનનું છે કે ‘સરકારના કૃત્ય’ સામે ટીકા યથા છે કે ‘સરકાર’ સામે યથા છે તે પ્રથમે જોવાનું છે. જે ટીકા સરકારનાં કૃત્ય સામે હોય તો વિવેચનને આધારે જોવું કે તે ટીકા ‘તાબે રહેવાની વૃત્તિથી વિરુદ્ધ’ છે કે નહીં; વિરુદ્ધ ન હોય તો ગુનો નથી થતો, વિરુદ્ધ હોય તો ગુનો થાય છે. જે ટીકા ‘સરકાર’ની સામે હોય તો તો કલમજ લાગુ કરવી અને ગુનો થયો મણવો કેમકે સરકારની વિરુદ્ધ ટીકા કરવી તે કોઈને કોઈ પ્રકારની પણ અરુચિ ઉપજાવ્યા વિના રહેજ નહિ. આવી રીતે અર્થ કરવાથી કૃપ એ થાય છે કે ‘સરકાર’ અને ‘સરકારનાં કૃત્ય’ એ બે વાત ઉપર કોઈ પણ લખાણુને શીતુરી કે નહિ શીતુરી કરાવવાનો આધાર આવી જાય છે, અને સરકારનાં કૃત્યોની ટીકા કરવી તે સરકારનીજ ટીકા કરવા સરખું હોવાથી કોઈ પણ રીતે આ કલમના પાંચમાથી ઉપરનાં અતિશય અરુદ્ધ નહિ તો કહિન યથા પડે છે. વર્તમાનપત્રો ચલાવનારા અને અધિકારો, સર્વે આ કલમનો આવો અર્થ બહુ ચિંતા ઉપજાવનારો છે અને કોંગ્રેસ જેવી વફાદાર મંડળી જે જે ચર્ચા કરે છે તે પણ આ કલમના અર્થની બહાર છે કે નહિ એ જોવાનું છે. બી. ટીકા અને તેમના લાગતા વળગતાઓએ તેમજ આખા દેશના લખનારાઓએ આ કલમના આવો અર્થને સુધરાવવાને જેટલો યાગ તેટલો યત્ન કરવામાં પછાત પડવું જોવાનું નથી. આવો અર્થ જે કાવમજ રહે તો પ્રજા અને સરકાર વચ્ચે હવે કોઈ પણ વાતનું વિવેચન નહીં કે કોઈ પણ પ્રકારની સ્પષ્ટતાકરી રાજબક્તિમાં વધારો કરવાનો પ્રસંગ રહે નહિ એટલું નહિ. પણ આજ પચાસ વર્ષ થયાં સરકારે આ જૂમિનાં બાવકોને જે શિક્ષણ આપી રહ્યાની હિનિયા વૃદ્ધિ કરી છે તે જાણી ધણે જાણે રદ થયા જેવી યથા જાણ હિનિયનિરરૂં છે કે આવો કાવમનો અર્થ ક્યાં તે કરતાં તો હિનિયનિરસજોઈ વધારે સારો હતો.

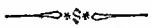
Prakashankar Mahashankar

# સુદર્શન

Print of Sur  
Lanel Boma

(તંત્રી મણિલાલ નથુભાઈ દિવેલી.)

(ધર્મ-ગુહ-રાજ્ય-આહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)



મત્યં પરં ધીમહિ —માગવતમ્.

તક ૧૩, અંક ૨ ] ( માસિક ) [ નવેમ્બર, ૧૯૯૭

## ૧ આહિત્ય

કબિર રાહુજનાં પદ,

૧

હરી રાગ રલો બરપૂર, રંગીતો ગમ રલો બરપૂર.	રંગીતો—૧
શુદ્ધ વિચાર કરો મેરે પડિતો, હૃદય નેડો નહિ દૂર.	
બેદ પુરાન કે ભાગવત ગીતા, તામે વિખ્યોહે દબૂર;	રંગીતો—૨
તાહિ છોડી નર દમ્ભ દિશ ધાવે, મમજત નહિ ખન ભૂર.	
આતમ એક અખડ અતોપગ, નીત નીત બરસત વૂર;	રંગીતો—૩
નીત્ય પ્રકાશ નીરંતર નીરગમ, બૂ સગિતામે પૂર.	
તેરા સાહેબ હે દુગ માહી, હવત સગપી ધૂર;	રંગીતો—૪
સંતગુર મિશે સત શબ્દ બતાવે, અગર દરે ચકચૂર.	
આપે લેખ જગતમે લીતો, આપ જગતકો મૂર;	રંગીતો—૫
કહે કબીર તારીકુ રંગે, જા હો જોયો સૂર.	

૨

રાગ નામ લગ જાણો, મતો જામ, ગમ નમ જામ જાણો;  
 માતમ તરર ખીલો, મતો જામ, ગમ નમ જામ જાણો.  
 જુશી તેજ પાન એર પાની, ચારે મનન સમાખી  
 રંગે જાણે ગમ નામ ॥ ૧ ॥

કોણ મરે કોણ આવતરે બાધ, કોણ ડને કોણ હારે,  
જલદી લહરી જલસે હપની, કોણ તરે કોણ તારે.

સતો બાધ રામ ॥ ૨ ॥

કાયા કુળ લે જલ મહી ધરીયા, બાટે બીન પથી,  
કૂટા કુળ જલ જલમે બળીયા સો ગત ગીરને બળી

સતો બાધ રામ ॥ ૩ ॥

હરી અથાહ થાહ મે પાયો, સાહેર સુતા સમાયો,  
દીમર બળ કાન કહા દગદી, મીનકિ હો ગમ પાણી,

સતો બાધ રામ ॥ ૪ ॥

ગુર વીન ગાન રામ વીન બોલો, મીથ્યા બાદ મરાવ,  
કહે દમિર ગુગો સમગા, ગુગા દેય મો પાવો,

સતો બાધ રામ ॥ ૫ ॥

૨

રવિદાસનાં પદ.

૧

સત્ય સખદમે ઉપરે કોઈ નીરખા

મૂન સખદ મે કાલામે ઉઠે, કહા રહી દર બોલે,

કોણ દેશમા શબ્દ ખીસાજે, કહો તત્ત્વ વિચારી સોનેરે.

કોઈ નીરખદા. ૧

કેતનાક લખા ને કેતનાક ચોડા, કેતના હે અગુમાના,

મોહે ગરીબકુ નહો મમજાઈ, કમી બતલાવો ધ્યાનાર

કોઈ નીરખદા. ૨

કેતનાક હલકા ને કેતનાક બારી, ખાસ દે કે મીઠા,

દેગા રૂપ સખદમ સાધુ સખદ દીસ ખીધ દીઠેરે.

કોઈ નીરખદા. ૩

સરીર બોલ સખદકુ પકડો, દાધ શરી બનવાયો,

પડે પીડ ઘટ પરમટ બાગે, રાખ કહા સમાવોરે.

કોઈ નીરખદા. ૪

ખાગનાસ ગીદાસકુ બુલે, ગુણકો ગમનો ફેરી;

કોણ દેશમા કહા નીરતર, કહા સનેગી દોરીર

કોઈ નીરખદા. ૫

૨

સત મખદમે ખીસાજે કોઈ લેદદા.

મૂલ તખદ નાબીમે ઉઠે, તરવેણી રહી બે વે;

સૂન્ય મદનમે સખદ ખીસાજે, કોઈ ખડતલ સાડુ બોલે

કોઈ લેદદા. ૧

જેમો દીપક મદીર ધેગીઓ જ્યોત સગા રગા,

હાદમ અગુચ મહેર લાંબા, ચોડાદે સર બંગારે.

કોઈ લેહ'દા ૨

હવણ સો રાધુ નહીં માને, તાતે' બારે કહીયે;

મોઢા સો મૂરખદા ગુરની, સાંતી મરીને રહીયેરે.

કોઈ લેહ'દા ૩

અરથ ન સુતે અટપટ જોસા, તાતે' બારે હેઠ,

જે સત વન અગમ ગત બાજે, એમા ખીરલા દેધરે.

કોઈ લેહ'દા ૪

છને પીંડ 'જેમ સનમુખ દરસે, હાન્સ અગુચ જાળી;

જવા ચક્ષુ બમે યદા અગનસે, ગલી વાસના તજવીરે.

કોઈ લેહ'દા ૫

દોલ કમલકો આણી અમર પર રૂપ સખદા દેખા;

મુગ્ધ સખદ પર લીન બધ તજ, દીવા કરમ પર મેખારે.

કોઈ લેહ'દા ૬

બયે' સતતર મતયુંર મજદે, ઘટ મઠ પટ દરસાયા;

રવીલાસ કહે પીંડ પડે તો સજદ નીરાધાર સમાધારે.

કોઈ લેહ'દા ૭

૨

### અંથાવલોકન

મજૂદયરની ધર્મ અને પોદાશનારની:— 'ધીઓસોશી' અથવા અ-

ધ્યાતાગંડમ એ નામધારી સંસ્થાએ આખા વિશ્વના પ્રાચીન ધર્મ સ્વરૂપનેજ પુનઃ જન્મત  
કર્ણ છે, મૂલપ્રાપ્ત ભાવનાઓને જડવાદના ઉપદામગાથી ઉગારી લેવાનું જીવન આપ્યું છે,  
અને એમ સર્વ વિચારશીલ મુજનેને આગેવાનિ અને દેશોન્નતિનો માર્ગ કરી આપ્યો છે,  
એવું જે કહેવામાં આવે છે તેના અનેક પ્રમાણે માનું આ અમૂલ્ય પુસ્તક એક વધારે પ્ર-  
માણ્ય છે એમ જાણવતાં અમેને જલ્દ સતોષ થાય છે. પ્રત્યેક દેશનો જે ઇતિહાસ છે તે  
જોતાં સમજાવે કે તે તે દેશની પ્રજાએ સંસ્કારમા, ધર્મમાં, રાજ્યમાં, નીતિમાં અને જ-  
ખણો તથા વાતચીતમાં પણ જેજે ભાવનાઓ ઉપર પોતાની બક્તિ દર્શાવી છે તે તે ભા-  
વનાના ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષમાથીજ તે તે દેશનો ઉદય કે અસ્ત ધરાવ્યો છે. જે દેશની  
પ્રજાની પાસે ધર્મ, નીતિ, સંસાર ઇત્યાદિની ભવ્ય ભાવનાઓ હોય તે દેશ ત્યારેજ નીચ  
અને પતિત થાય છે કે જ્યારે તે એવી પેતાની ઉચ્ચ ભાવનાઓની ભક્તિ કરી તેમાં આ-  
ર્માર્પણ કરવાને બદલે તે ભાવનાઓના અતિ રચ્ચ અને વ્યાવહારિક અર્થો ઉપજાવી તેનો  
ઉપદાસ અને તિરસ્કાર કરી તેને સાથે પગ મૂકીને ચાલવા માટે છે. એવી સ્થિતિમાંથી ઉ-  
દ્ધાર પણ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે એની એ તિરસ્કારને યાત્ર યથેચ્છી ભાવનાઓ પાછી  
માનને યાત્ર થાય અને બક્તિ તથા સંપર્કનો માર્ગ દર્શાવવાને સમર્થ થાય. એ વિના ખી-  
જે માર્ગજ નથી. બહારથી આણીને મમે તેવા સુધારા કે વધારા લખ્ય કરો, પણ તે ધણ  
કરીને મૂલજ ધાવશે નહિ કે ધણશે તો ઉવડો નિકાર પેદા કરનાર ચર્મ પડશે, પ્રાચીનતાને  
પુનઃ નેના સજીવ, સતેજ, અને સંપૂર્ણ રૂપમાં જન્મત કરી તેની બક્તિમાં લીન થયું એજ

\* રચનાર ગી ધનજીભાઈ પેશ્વતનજી કોટવાલ, મુખજ, રીપન પ્રિન્ટિંગ કંપની, મ-  
ળાનું ઠેકાણું પ્લેનેટરીસોજ, મુખજ.

‘સર્વે શ્રેયનો માર્ગ છે. ધર્મદૃષ્ટિથી કે વ્યવહારદૃષ્ટિથી કંઈ પણ કરવા જેઠાં નીચે, ખલ, સાકસ, ધીરજ, અને સ્વાર્થજી હપછ આવવાં તે આવી પ્રાચીનતાની ભક્તિ વિના આવતાં નથી; તેમને પ્રયોજવાના માર્ગ દેશકાલાનુસાર નવા નવા થકાય, પણ સર્વને ગતિમાં મૂકનાર જે પ્રાથમિક વેગ તેનું નિદાન તો પ્રત્યેક દેશ પોતાની પ્રાચીનતાને પૂજનો થાય તેમાંજ રહેલું જણાય છે. આગ હોવાથી પર્તમાન સમયમાં પ્રત્યેક ધર્મ પોત પોતાની ભાવનાઓને સતેજ અને સજીવન કરી લેઈ તેની ભક્તિ આદરવા માંડે, અને પોતાની ભાવનાઓને વહેંચે, સ્વાર્થ, કબાજ, ઢોંગ ઇત્યાદિ મિથ્યા અપવાદોમાંથી હઠારી લે તો તેના જેવું આપણી ઉત્પત્તિનું એકે હિતમ સાધન હોઈ શકે નહિ.

આજણ, જોહ, લેન, ઇસ્લામ, ક્રિસ્તીયન, માદુઝી, પારસી સર્વે પોત પોતાની ધર્મભાવનાઓના સંપૂર્ણ સ્વરૂપને ઓળખી પોત પોતાના નિર્ણયાગ્રિનમાં અનેરૂંવર્તનમાં તે ભાવનાની ભક્તિ દર્શાવે એજ પરગ દૃષ્ટાણનો માર્ગ છે, અને તે માર્ગ દર્શાવનાર જાનવાળુ જેમ યિજોસોરીથી મળ્યું છે તેમ તે અજવાળને આધારે એ માર્ગમાં ચિચરનારા પણ ધણા સુજનો તરફર થયા છે એ હર્ષની વાત છે. એમજ, સર્વ ધર્મની એકતા સમજાતી, અધિકારાનુસાર ચલેલા બદારના બેઠ ધસાઈ જશે, અને સમય વિશ્વનો પ્રાતુભાવ કાપને કોઈ આંશે પણ સિદ્ધ થશે. જે પુસ્તક વિષે આપણે જોતીએ છીએ તેમાં પારસીઓના ધર્મ સિદ્ધાંતોની, તેમની ધર્મ ક્રિયાઓની અને તેમના ધર્મમંથોમાં આવતી કથાઓની બહુ સારી વિવેચના કરી છે, અને, યિજોસોરીની મદદથી, તે સર્વમાં જે સત્ય રહેલું છે, જે વાંચતા અને ભક્તિ પ્રેરનાર બધ રહેલું છે, તેનો વિવેક કરી બતાવ્યો છે. પારસી ધર્મના એક શ્રેયોનું અમોને યાન નથી એટલે ધર્મ સંબધી વિષયો ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવવા આશંકતા છતાં અમે એટલું તો નિઃસંશય કહી ગઈએ છીએ કે જે રીતે એ ધર્મના વિષયોને આશંક યોજનારે ખુલાસો કર્યો છે તે રીતની સત્યતા અને સર્વ માન્યતા બેતાં તેમનું પારસી ધર્મ સંબધી યાન બહુ લગા પ્રકાશનું છે અને તેમણે જે રીતે એ ધર્મને સમજાવ્યો છે તે રીતે સમજવામાં પારસી કોમનું પરમહિત સમાય્યું છે. ધર્મભાવનાની બ્રહ્મતાથી પારસી કોમે જે પોતાનું એક પ્રગટ્ટે હોવાપણું ગુમાવ્યું છે તે આવા લેખોના મૂલને અને આદરથી પુનઃ પ્રાસ કરી શકવાનો સંભવ અમોને જણાય છે.

સનાતન હિંદુ ધર્મ; કર્મયોગઃ—અમેરિકા અને યુરપમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલા આયં દેશનિવાસી સ્વામી વિવેકાનંદનાં આ વિષયનાં જોગ્યાખ્યાનોનું આ ભાષાન્તર છે. વિવેકાનંદના લેખનું મામર્યું સુવિદિત છે; અને તેમનો મોઢ અતીવ રષ્ટ અને સર્વ કાષ્ટને સહજે ઉપકારક થઈ શકે તેવો સરસ છે. અમરેજી કેળવણી પામી ચુ નિપુણ થયેલા આ પુરુષને પ્રજાવિધાનો બહુ સારો અભ્યાસ છે, અને હિંદુ ધર્મનું મૂલ સ્વરૂપ નિરૂપણ કરતાં તથા કર્મયોગનો મોક્ષમાર્ગ દર્શાવતા તેમણે પ્રજાજાનનો અજાય કરી શ્રીમત્યવદ્ગીતામાં કહેલો અનાસક્તિ પૂર્વક કર્મ કરવાનો માર્ગ મોક્ષપ્રદ દર્શાવ્યો છે. આ બે લેખ જુદે જુદે સમયે

\* આપાંતર કરનાર રા. ચ. ભચુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી; વિજય પ્રવર્તક પ્રેસ, અમદાવાદ. મુદ્ર્ય એક આગે અને દસ આના.



સામ્યતા છે અને પ્રથમનો લેખ એક જાણવા યોગ્ય વ્યાખ્યાન જેવો છે ત્યારે બીજો લેખ અતિ ઉપયોગી અને મનન કરવા જેવો છે.

આરા લેખોનાં ભાષાન્તર કરવામાં બહુ બહુ પ્રકારની અટચણ છે, તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં ન આવે તો ભાષાન્તર કરીને ગૂર્જર વર્ણને જ્ઞાતનો સામ આપવાનો હેતુ વ્યર્થ થઇ જવાનો સંભવ છે. મૂલ લેખ અંગરેજીમાં થાય છે, પણ તે લેખનો વિગ્રહ સંસ્કૃત તત્ત્વજ્ઞાનની ગુદામાંથી બહાર આવેલો હોય છે. સંસ્કૃત પરિભાષાઓને દરોપવાને અંગરેજી જેની સપૂર્ણપ્રાય ભાષામાં પણ હજી પુરતા શબ્દો થયા નથી, એટલે કોઇ વાર એક શબ્દને ઠેકાણે એક કે બે વાક્ય લખવાં પડે છે, કોઇ વાર કોઇ આવનવા શબ્દથીજ અસાધી લેણું પડે છે, કોઇ વાર અંગરેજી તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાનાર્થ પરિભાષાનો પ્રયોગ કરી લેવાય છે, કોઇ વાર અન્ય પ્રકારેજ તેનો તે વાત કહેવી પડે છે. આમ થવાથી અંગરેજી લેખ કેવલ અંગરેજી સમજી અને વખાણી શકે તેવા હામ પ્રકારનો થાય છે, સ્વામી પોતે તો સંસ્કૃત જાણે છે એટલે અંગરેજી ભાષા અને અંગરેજીનો અધિકાર એટલાથી જ દેખાડ કરવા પડે તેજ કરે છે, પણ સંસ્કૃતને પરિપૂર્ણ ન જાણનારા અંગરેજી કે દેશીઓ અંગરેજીમાં આવા વિષયનાં જ વ્યાખ્યાન કરે છે તેમાં તો ભાષા અને દેશકાલ ઉપરાંત તેમને પોતાને કોઇ કોઇ પરિભાષાઓ વિષે જે અણસમજ હોય તે પણ તેમના લેખમાં ચાલી જાય છે. થીઓલોજીકલ સોસાયટીનાં અંગરેજી લખાણોમાં ઘણી વાર આ બીજો પ્રકાર પણ જોવામાં આવે છે.

સ્થિતિ આવી છે; ત્યારે સંસ્કૃત વિષયોની અંગરેજી અર્થાનું ગૂજરાતી કરતી વખતે કેટલી સંજ્ઞા રાખવાની જાણસ્પક્તા છે તે સ્પષ્ટ છે. મૂલ વિચાર આપણો છે, માત્ર તે પરભાષામાં પરદેશીની રુચિ અનુસાર મૂકાયો છે, તેને પુનઃ આપણે આપણો પોતાનોજ દર્શાવી ન શકીએ તો એ ભાષાન્તર કર્યા અર્થનું રહેવું નથી એ ભાષાન્તરથી કાંઈ પણ સાબ સાધી જાય તે માટે સર્વથો પ્રથમે ભાષાન્તર કરનારને એટલો વિવેક તો હોવોજ જોઈએ કે અંગરેજી રચનામાં કહેલી કેટલી વાત કેવલ નથી છે, કેટલી ટીકા રૂપ છે, અને કેટલી મૂલ સંસ્કૃતમાંથી રૂપાંતર કરીને લીધેલી છે. એટલું જણાય તો પછી મૂલને મૂલ રૂપે દર્શાવી બાકીના ભાગનું ગમે, તેવી રીતે ભાષાન્તર કરી લેવાથી વાંચકને પરમ સાબ થવાનો સંભવ છે. એ અર્થે ભાષાન્તરકારને સંસ્કૃત આવડવું જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ જે વિષયનો લેખ હોય તે અને તેના અનુષંગી વિષયોનું સારી રીતિનું જ્ઞાન જોઈએ. પણ આજ કાલ યથાકાર થવાની લાલસામાં, લોકો, આવી કરી મામતી ચિનાજ, અંગરેજી વ્યાખ્યાનોનાં ભાષાન્તર કરે છે અને નીશાળીઆ જેમ પોતાની 'રોમક રીઝમ્' નો તરજુમો શબ્દે શબ્દ કરી જતા હોય તેવા લેખ જોડી આપીને વાચનારનો સમય ગુમાવે છે એટલું જ નહિ, પણ વિવેકાનંદ જેવાનાં ઉત્તમ લખાણોનું યોગ્ય ભાષાન્તર થવાનો પ્રસંગ પણ અટકવી પાડે છે. અને વળી ન્યાં મૂલ વ્યાખ્યાનકારનેજ સંસ્કૃત પરિભાષાઓનું વધાર્યું જ્ઞાન નથી ને તેથી તેનું અંગરેજી વ્યાખ્યાન ઘણું અસ્પષ્ટતાવાળું છે ત્યાં તેવા લેખનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર શબ્દે શબ્દ કરી લેનારના કરતાં વધારે ઉશ્કાદામારપદ પ્રધાન ભાગ્યેજ થીજે કોઈ, જાણી શકશે, થીઓલોજીના જે જે લેખોનાં ગૂજરાતી ભાષાન્તર થયાં છે તેમાંના.

ધણા ખરાં જોવાથી આ વાત સ્પષ્ટ જણાયે. આમાં બાપાન્તરોનું કામ ધારવામાં આવે છે તેટલું સહેલું નથી.

જે બે બાપાન્તરોને સમયે આપણે આટલું જોણીએ છીએ તેમાંનું સનાતન હિંદુ ધર્મ એ બાપાન્તર કરતા કર્મભોગનું બાપાન્તર વધારે સંભળવાળું, વિચારવાળું, અને કેટલેક અંશે સ્વીકાર કરવા જેવું છે. એ બાપાન્તરથી વાચનારને ખૂબનો કાંઈક ભાવ આવી શકે તેમ છે; પણ દીનગીર છીએ કે સનાતન હિંદુ ધર્મ એ બાપાન્તર માટે તેનો તે અભિપ્રાય યથા સહતો નથી. નીચે દાકેયા કૃત્તઓથી સ્પષ્ટ થશે કે બાપાન્તરમાં કેવા પ્રકારની આ-ભીઓ છે —

“ મરણ ત્યારે જીવું કુંછજ નહિ પણ આમ એક શરીરના અમુક મિત્રમાંથી આ-ભીઓ આનંદ સારોના બિંદુમાં જવું તેજ છે. આત્મા તરતના લક્ષણ ક્રિયા રચના બધું-નમા બીજકુલ રહેતો નથી ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૨.

“ સુનિત એ શબ્દ જનમ, મરણ અને કમળીયપણ અને અપૂર્ણતાના બધનમાંથી જવાત્યાનો છૂટકારો છે. ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૩.

“ અહિંસા સમયે સંસાર દૂર થાય છે અને તેટલા માટે મનુષ્ય કારણ કાર્યનાના નાશવંત બાપ હતાક નિયમનું પશ્ચિમ રહેલું નથી. ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૬.

“ આર્જવતેમાં દિવાદ છેજ નહિ ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૧૮.

“ તે ગમે તે હો, કા હિંદુનો બહા પારસીઓનો અદુરમજદ હ. ”

સ. હિં. ધ. પૃ. ૨૭.

“ તેટલા માટે પ્રથમ પ્રથમ અવસ્થાઓમાં ધર્મ અને નીતિની પિરકતાની પરીક્ષા કરવી એ એકજ ઉપાય આપણી પાસે છે નહિ કે જે ગાણત રાકે છે તે દાંષ બોલું કરે છે. પણ જે પ્રથમ પ્રથમ અવસ્થામાં તે હોય છે તે અવસ્થામાં પ્રતિજ્ઞા એ તેનો ધર્મ છે. ”

કર્મભોગ પૃ. ૧૪

“ તેટલા માટે આપણે હંમેશા સંભળ રાખવી કે જ્યારે આપણે આ અપ્રતિજ્ઞા અને નિષ્કલંક સ્વેચ્છ વિષે બોલીએ છીએ કે જે આપણે યથાર્થ સમજીએ છીએ. ” ( આ-ટલુંજ વાક્ય છે, ‘ ત્યારે ’ એમ કરીને વાક્યમમાંત્રિની જે અપેક્ષા છે તે અધુરિજ રહે છે )

કર્મભોગ. પૃ ૧૫.

“ આપણે કર્મની બાધ્યા આગળ આવી ગયા છીએ અને તેનો બીજો અર્થ ઉપા-દાનકારણ થાય છે. ”

ક. યો. પૃ. ૬૫

“ આ જગત્ અનંત અસ્તિત્વનો એક ભાગ છે કે જે અમુક આકૃતિમાં નાંખવામાં આવેલ છે, અથવા તો તે નાશ અને રૂપ લક્ષણથી કલ્પલ થયું છે. અને જ્યારે તે રૂપ પ-રિપૂર્ણ બને છે. અસ્તિત્વ સમગ્ર બામનો તે આગ કે જે રૂપ છતોછવ બરી નાખે છે તે કે આપણે જગત્ છીએ છીએ. ”

ક. યો. પૃ. ૬૭

આ અને એવા ધણા દાખલા આપી શકાય એમ છે. આવા બાપાન્તરમાંથી કાંઈ સં-સ્કૃત ભાવોના એવા પણ મૂજરાતી વાચકને સ્પષ્ટ અર્થબોધ થઈ શકશે કે કેમ તે વિચાર-વાનું છે, અને તે ઉપરાંત બાપાન્તરની સાર્વના કે વર્ણવતોનો આધાર છે.

હુ:ખ અને સહનશીલતા:—આ વિષયનો આ નિબંધ છે નિગંધ વળવાને અર્થે અમાધ અને વિશાલ અનુભવની અપેક્ષા છે. કેવળ વાચનથી કે ઇતિહાસગાત્રના ઉપર ઉપરના જ્ઞાનથી નિગંધ લાખી શકાતો નથી. સાદાઓમાં કથિતપાક શીખવે છે અને કાર્મિક પણ વિષયનો નિગંધ લખાવે છે તે વસ્તુવિક્ત 'નિગંધ' એ નામને પાત્ર નથી, એ તો ખાલકોને આવહોડન અને નિચાર કરી અનુભવ કેમ મેળવે તેની પદ્ધતિ દર્શાવવાની એક સરણિ છે. અર્થાત્ વિષયનો અર્થ બાધો તેવું સ્વરૂપ આપવું અને તેવું સમર્થન જે ચાર દેહાતોથી અને જે ચાર મ્યોકથી કરવું એટલામાં નિગંધનું નિગંધત્વ નથી. નિગંધ તે છે કે જેનું વચને વચન અનુભવનો પ્રાપ્તિ છે, જેની વાકપરચના સ્વરૂપ છે, અને જેનો ઉપદેશ હૃદયના મર્મને દુરંગ આવાત કરી કાષ્ઠ વાર તદાકારતા ઉપજાવે છે.

જે નિગંધ ઉપર આપણે અત્ર બોલીએ છીએ તે આવા ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનો તો નહિજ પણ સાધારણ રીતે લેખાગ્ર લખનારાઓ લખે છે તે કરતાં બહુ રીતે ચઢીઆતો છે લખનારે પોતાના અનુભવના પ્રમાણના કીં વખતુ છે. અને વિષયનું માનુષ્ય રજાઈન કરવા કરતાં તેનું લક્ષ્ય ચારી બાપારચના ક્રમ ઉપર અર્થેનું છે જેમાં તે નજે બાજે મદ્દલ ચમેલા છે. 'નારી નેહ નિર્વેદહ:—આ સોગમગમરિએ શુભાર નૈતન તર મિળી એ નામનું સામં કાવ્ય સરકૂતમાં રચેનું છે, તે વાચના ઉપરથી મનમાં જે ઉદ્દામ પ્રકટેતો તેને આ ધારે 'રચાવણું' આ 'નારી નેહ નિર્વેદહ' કાવ્ય છે. કાવ્યચના કી છે, મજ્જ ચોજના અને કાવ્ય રચનાની શક્તિ સારી છે.

વૈદ્ય વિદ્યાનું તાત્પર્ય—જામનગરના પ્રમિદ્ધ પુણ્યવાસિ મહાત્મા ઝડુભટ્ટજી જે આપણા ગરતખાંડના એક અતિ ઉત્તમ વૈદ્ય છે તેમનો એવો આગ્રહ અને સિદ્ધાંત છે કે મનુષ્યનું મરણ વૈદ્યવિદ્યાના જ્ઞાન અને પ્રયોગને અભાવેજ થાય છે. બાંધીજ વૈદ્યવિદ્યાનુસાર રીતિ રાખી હોય, વગોવૃદ્ધ રતા, પણ રમાયનાં પવનુ સેન ક્યું હોય, તો આયુષ્યને વધારી શકાય છે. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને તેઓ અનેક બૈધ્યાલેના પ્રયોગ કરે છે તથા આતુરને આપે છે. તેમણે એક મંડલી પણ મ્યાપી છે જેનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ ઔષધિ આપવાનો છે તે મંડલના સમાસદોના અપિતેની વૃદ્ધિ કરી આપવા ચલ કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશને સ્પષ્ટ કરી આપી મંડલીના આશયો વિદિત કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે; તેની સાથે અમારી સંપૂર્ણ સમતિ છે. દેશી વૈદ્યકની ઉન્નતિમાં અને આર્થ ઔષધોપચારના પુનરુન્નતિ વનમાંથી આપણને લજ્જા લાભ થવાનો મંજાવ છે, અને મહાત્મા ઝડુભટ્ટજી જેવા સુનિપુણ વૈદ્યના પ્રયત્નને અનુકૂલ થઈ તેનો લેવાય તેટલો લાભ લેવો એ આપણું દર્તવ્ય છે. આ ઉપરાંત "નિર્વેદહ સ્વાર્થી સંસાર," "શુદ્ધ લક્ષ્મી" તથા "સંસારી ચિત્ર" જે ત્રણ પુસ્તકો પણ અંગોત મળ્યા છે જેનો ઉપકાર સાથે સ્વીકાર કરીએ છીએ

\* રચનાર રા. રા. દાશીગકર મૂળતકર. વગ્રદશ. નૂ. વિ. ત્રિ. શ્રે. કિમત ૦-૦-૦  
કે રચનાર એક સરધારનારી જૈન રાજકોઠ, ધો પુસ્તક પ્રસારક પ્રિ. ટેંગ પ્રેમ.

† રચનાર રા. રા. પ્રાણુશકર પ્રેમશકર; પ્રમિદ્ધના રા. રા. ગકરપ્રસાદ વિ. કર-  
ણુશકર જામનગર. કિમત ૩ ૦-૨-૦

## આત્મજ્ઞાન.

‘જ્ઞાન’ જ્ઞાને કહેવું તે વિષયે મત અદ્યગ્યા આપણે કેટલુંક વિચારીને કરાવી ગયા છીએ, પરંતુ એના આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના માર્ગે અનેક અનેક પ્રકારના યથા શકે છે, ને તે પ્રત્યેક માર્ગેના વિચારતા સાધકે પણ આત્મજ્ઞાનની જ કહેવાય છે એ વિષયે કંઈક વક્તવ્ય રહેતું છે. સેકેટ્રિસે કહ્યું હતું “Know thy-self” (તારા આત્માને જાણ), આપણા શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે ‘આત્માની જિજ્ઞાસા કરી તેનું શ્રવણ, મનન, નિર્દિધ્યાસન કરવું’ પ્રાચીન મનવ્યથી ચાલી આત્મી આહુતિમાં જે ‘આત્મા’-શબ્દ પ્રયોજાય છે તેનું તાત્પર્ય જાણવાની આવશ્યકતા છે. પ્રત્યેક વસ્તુ, પદાર્થ, ભાવ, વિચાર સર્વમા તેનું તેનું જે સ્વતંત્ર્ય તેને આત્મા કહેવાય છે, અને એ આત્મા સર્વેન એકનો એક હોઈ નામરૂપાદિએ કરી વિવિધ સદાને પામે છે એમ મનાયું છે. ‘આત્મજ્ઞાન’ એ શબ્દથી એકામર, એકરસ, એકમૂળ, અચલ, અવિકારી આત્મતત્ત્વને સાનુભવ જાણવું એ અર્થ બોધિતો છે. આવા અપરોક્ષ આત્મસાક્ષાત્કરને અતરણ્યભૂત જે જે વિશેષકારણ છે તેના સમુદાયને જાણતા, માયા, અવિદ્યા, પ્રકૃતિ, અજ્ઞાન, કલ્યાદિ નામ અપાયા છે આત્મજ્ઞાનનું પર્યવસાન એટલામાં છે કે પ્રકૃતિનો અત્યંત પરાજય કરી એકામર અવિદ્યુત આત્માનો વિશેષરહિત નિરુકશ અનુભવ પામી તૃપ્ત રહેવું.

આ તૃપ્તિ ઉપજાવી આપવાને અર્થે તત્ત્વજ્ઞાન (ન્યાય વૈશેષિક), પ્રકૃતિપુરુષવિવેક (સાંખ્ય), ચિત્તવૃત્તિનિરોધ (યોગ), વેદાંતનુપાલન (મીમાંસા) સાધનસપત્તિ (વેદાંત) કલ્યાદિ માર્ગ કહેવા છે તત્ત્વજ્ઞાન, પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સમજાવી જીવાત્માને દુઃખરહિત કરે છે, વિવેક, પુરુષનું અમૃતત્વ સમજાવી પ્રકૃતિથી તેનું અલિપ્તપણું સાધી આપે છે, વૃત્તિનિરોધ, પ્રકૃતિના વિલાસોગાથી વૃત્તિને વાળીને પુરુષાભિમુખ કરી સમ્પાદન દર્શાવે છે, વેદાંત, અનંદ જોવા ધર્મમાર્ગમાં નિયોજે છે, અને સાધનસપત્તિ, માર્ગયોગદ્વારા પ્રકૃતિપુરુષનો અનંદ સાધી આપી નિરુકશ તૃપ્તિ અનુભવાવે છે. પણ એ સર્વમા અનુભવ તાત્પર્યે એકનું એકજ છે કે પ્રકૃતિનો પરાજય કરવો અને આત્માનો પ્રકૃતિ ઉપર સંપૂર્ણ વશીકાર સ્થાપવો. પ્રત્યેક જાક્તિને પોત પોતાની પ્રકૃતિ હોય છે, ને તે પ્રકૃતિમાં પ્રત્યેક સ્થાને આત્માનો પણ નિવાસ હોય છે. મામાન્ય જીવનમાં પ્રકૃતિજ સર્વોપરિ પતે છે. આહાર, નિદ્રા, વાચ, વ્યવહાર, આદિ સામાન્ય અર્થે માર્ગક્રમેથી પ્રકૃતિજ મનુષ્યને વિબંધ, દુર્બલ, કૃપણ, સ્વાર્થી, અને ભેદભાવમાં યુક્તિયુગ મગદ્ગેયે વિસ્તારવારે જનાવે છે. વારંવાર અસાધ્ય દુર્ધાનરાજા શ્રી પુરુષો માટે એમ કહેઈવું અભગાય છે કે “હવે એને શાસન કામનું નથી એની એની પ્રકૃતિ પડી છે,” અર્થાત્ ઉક્તિ પાળી છે કે “પ્રાણને પ્રકૃતિ સાથે જલ્ય.” પ્રકૃતિ એની દુર્બલ, દુસ્થાન્ય, અને હનિતા છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ,

મટર્તિ યાન્તિ મૃતાનિ નિમ્નઃ નિઃકરિષ્યતિ ॥

• જૂતમાત્ર પોત પોતાની પ્રકૃતિ હવરજ જવાના; નિમલ શું કરી શકવાનો? એમ કહેણું છે.

જે પ્રકૃતિને વશ છે તેજ પામર છે. પશુધર્મમાત્રનેજ જે ઓળખે છે તે પ્રાકૃત ગણાત પ્રકૃતિને વશ વર્તનાર જાતું છે. માની અને પ્રાકૃતમાં એજ ફેર છે કે પ્રાકૃત, પ્રકૃતિને વશ વર્તે છે, માની પ્રકૃતિને વશ રાખે છે. પ્રકૃતિ છે તે વિશ્વરચનાનો આપાર ચલાવનાર અનેક અનેક પ્રકાર અને નિયમો વિસ્તારનાર મહાશક્તિ છે; આત્મા તે સર્વ રચના અને અનેકતાને એક એક સાથે સંકળી રાખી સર્વત્ર મૃદુતા, અભેદ, શાન્તિ, વિસ્તારનાર મહેશ્વર છે. અનેક દેવી અને દેવની મૂર્તિઓ પ્રકૃતિ અને પુરુષનાં રૂપાન્તર છે. જેમ અક્ષાંડમાં શિવ અને શક્તિનો આવો વિલાસ છે તેમ પ્રત્યેક પિંડમાં પણ વિશેષ, વિરોધ, અતૃપ્તિ, અધકાર અને અધમતાનું બીજ પ્રકૃતિ છે; એકતા, સમાધાન, તૃપ્તિ, પ્રકાશ, અને ઉન્નતિનું સૂત્ર આત્મા છે. અક્ષાંડમાં પણ જેમ જેમ પદાર્થવિગ્ન, રસાયન, યંત્રવિદ્યા, અજોલ આદિ શાસ્ત્રોથી આપણું જ્ઞાન વિસ્તાર પામતું જાય છે તેમ તેમ સર્વત્ર એકના એક નિર્ગમનો પ્રાદુર્ભાવ આપણા જ્ઞાનવામાં આવે છે, સર્વત્ર એકની એક શક્તિ વિવિધ રૂપે વર્તેલી સમજવામાં આવે છે, અને બિજા બિજા ભેદમયી રચનાની સમાધાન અને સંશ્લેષવાળી એકતાનું બાન આપણા મનમાં સાનંદાશ્વર્થની સાથે પ્રકટ પાવ છે. એજ રીતે અનેક આપાર કરતી કરાવતી પ્રત્યેક પિંડતી પ્રકૃતિના અનંત વિશેષોમાં અને તે વિશેષોના અનુભવમાં પણ એકતા, સમાધાન અને તૃપ્તિ હપજાવે તેવી વ્યવસ્થા આપણને સમજાતી જવી જોઈએ. એજ આત્મજ્ઞાનનો માર્ગ છે. પ્રકૃતિના અનંત વિશેષનો અનુભવ કરતાં પણ જને કશું જ્ઞાન આવતું નથી, કશો વિષેક પ્રાપ્ત થતો નથી. જૂતકાલના પ્રસંગોમાંથી પણ અવિષ્કારને માટે અચુક વર્તનનો નિયમ દાઢ થતો નથી, તે મનુષ્યો પોતાનું હૃદય વ્યર્થ ગાળે છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમના ઉપર કેવલ પ્રકૃતિનોજ અતિરાય અધિકાર થઈ ગયો છે.

એ અધિકારના પ્રકાર સમજાવવાને શુભની વ્યવસ્થા ઠી છે. જ્ઞાન, પ્રકાશ, સુખ, આનંદરૂપ સત્ત્વ; પ્રકૃતિ, વિશેષ, ભોજ, કામના, ઇત્યાદિરૂપ રજસ્; અને નિદ્રા, અજ્ઞાન, મોહ, આલસ્ય, જડતા ઇત્યાદિરૂપ તમસ્ એ ત્રણ શુભ પ્રકૃતિના છે. શુદ્ધ સમજિની પ્રકૃતિમાં તો એ ત્રણની એવી સમતા છે કે ત્યાં એકે શુભ કહી શકાતો નથી, પણ વ્યક્તિ વ્યક્તિરૂપે પ્રકૃતિ વિલસે છે ત્યાં એ શુભોનાં અનંત મિશ્રણો થાય છે; અને કાંઈક મોહમયી છતાં જ્ઞાન તેમ વૈભવને શોધવાની તૃષ્ણાવાળી અને જ્ઞાનક્ષણના કવચિત્ અનુભવ પામતી એવી રજઃપ્રધાન પ્રકૃતિથી માડી શુદ્ધ સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ તામસ પ્રકૃતિ સુધીના અનેક પ્રકૃતિપ્રકારનું જગત્ વિસ્તરે છે. તે તે પ્રકૃતિનું અનુમાન તે તે પ્રકૃતિના આદાર, વિહાર, વિચાર, આચાર, સંબંધ, રાગ, દ્વેષ, તેમના ઉપરથી થઈ શકે છે. પ્રકૃતિના આવાં સ્વરૂપ અને લક્ષણ છે, પણ પ્રકૃતિનો સાર વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં 'અદંકાર' માજ આવી રહે છે. વ્યક્તિમાત્રને 'દુઃ' એવો કોઈ અભિધારણ અને કોઈ પ્રકાર ટળી ન શકે તેવો પ્રત્યય રહે છે; એ 'દુઃ' એટલો શબ્દ મર્યાદા સર્વ કોઈ તેનો, તેજ વાપરે છે ને પ્રયોગે છે તથાપિ વ્યક્તિ વ્યક્તિના 'દુઃ'નો કોઈ અર્થ કરવો નો, તે તે વ્યક્તિની પ્રકૃતિ

વળવાનું નથી એમ નિશ્ચય કરી તેને પડનો કુમોલ તેમાં જોડ્યું કે જીવાત્મા હજી ખીસ-  
કુલ પકવ અવસ્થામાં આવ્યો નહિ હતો અને કામનાં તરવો એટલાં બલવાન હતાં કે તે-  
ના ઉપરના પ્રયોગ સતોષકારક નીવડે એવી આશા રહી નહિ. કાંઈક કાલ પીત્તા પછી ફરી  
તેના તેજ માણસ ઉપર પ્રયોગ કર્યો અને તેનું પરિણામ કાંઈક ઠીક આવ્યું. આ વખતે  
તેને એક રજુક્ષેત્રનો દેખાવ સૂચવવામાં આવ્યો. આ દેખાવ તેના મનના વલનને વધારે  
અનુકૂલ પડશે એમ ધારી તે સૂચવ્યો. યશુ પછુ તેમજ. તેના જીવાત્માને તે આકર્ષક લાગ્યો.  
પશુ જાગ્યત યતાં સ્મરણ રહ્યું નહિ. માત્ર એટલું તે કહી શક્યો કે કાંઈક રચશે તે શુદ્ધ  
હતો, પરંતુ ક્યાં અને શા માટે તેનો કાંઈ ખ્યાલ તેને નહિ હતો.

ત્યાર પછી જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તે વિશેષ પકવ અવસ્થાના જીવાત્માવાળા  
માણસ હતો. તે નીતિવાન, ડેળવાપસો, શુદ્ધિવાન, હયા પદોષકારના વિચારવાળો અને બહુ  
હિંમત બાલનાવાળો હતો. તેના પ્રતિ બ્યારે ઉપર કહ્યો તેવી રીતે પાણીના છાટા રચૂલ  
શરીર ઉપર છાટવાનો પ્રયોગ કર્યો કે તત્કાલ તેને સારી રીતના જોરખમ વરસાદના તોફા-  
નના ચિત્રનું દર્શન થતું જણાયું, અને તેનો પ્રત્યાધાત સિંગ રૂપ મગજ ઉપર યત્ના તેને  
લગતા દેખાવોની ત્રેણિ ચાલવા માંડી. આ સ્વપ્ન પુરું થયું એટલે પાછા તેની આગળ  
જે વિચારો ચાલતા હતા તે આગળ માડયા આમાં એટલું જોવા જેવું હતું કે એ પિતા-  
શેમાંના ધણા ખરા સિંગરૂપ મગજમા પ્રત્યાધાત ઉત્પન્ન કરતા હતા. વળી તે પ્રત્યાધાત  
જોરથી થતો હતો; અને કાંઈ કાંઈ વાર તે તેના અનુપગી વિચારોની ત્રેણિ એટલી ચાલતી  
કે બહારના ખીજ વિચારોને પ્રવેશ કરવાનો વખત આવતો નહીં. આ માણસનું સૂક્ષ્મ  
શરીર સારી પેઠે સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. તેની આકૃતિ સ્મૃતિના જેની લગભગ દેખાતી હતી.  
કામનાં તરવોનું ચાચક્ય એણે હતું એટલે તેના પ્રમાણમાં જીવાત્માને હયા પ્રકારનું જ્ઞાન  
હતું. તેના સૂક્ષ્મ શરીરને રચૂલ શરીરથી ધણા માધ્યમ સુધી સર્જ જવામાં આવ્યું પશુ  
તેથી તેને અથવા રચૂલને જરા પશુ આકુલ બાકુલતા યાએલી જોવામાં આવી નહી.

આમજ કહી ગયા તેવો ઉજ્જુ પ્રદેશનો સુદર દેખાર આની સમીપ સૂકવામાં આવ્યો.  
કે તત્કાલ તેણે તે મહત્ત્વ કરી લીધો અને તેના સૌંદર્યથી આનંદ પામતો દેખાયો તથા વા-  
રવાર તેના તરફ જોઈ ખુશી થતો હોય અને તેમાં ગરકાવ થઈ ગયો હોય એમ જણાયું.  
ચોડા કાલ ને આનંદ જોગવવા દઈ તેને જાગ્યત કરવામાં આવ્યો પશુ તેનું પરિણામ  
સતોષકારક લાગ્યું નહી. માત્ર એટલું તે કહી શક્યો કે તેને બહુ સુદર સ્વપ્ન થયું પશુ  
તેમાં શું જોડ્યું તેની જરા પશુ વિગત તે કહી શક્યો નહી. તેનો મનમાં, સિંગ રૂપ મગજમાં,  
જે વિચારો આવેલા તેનો કાંઈ કાંઈ આભાસ રહી ગયો હતો. ત્યાર પછી તેની આસપાસ  
પાણીનો કોઈ બાધી આગળના શક્તિની પેઠે બહિર્ વિચારોને પ્રવેશ કરતા બટકાવ્યા અને  
ફરી પ્રયોગ કર્યો કે તરત પ્રયમના શક્તિની માફક તેનું સિંગરૂપ મગજ પોતાના પૂર્વના  
નિચાર ઉકેલવા લાગ્યું. સહિષ્ણુતા દેખાવથી જીવત્મા પ્રયમના કરાં પશુ વિશેષ  
આનંદ પામતો જોવામાં આવ્યો. પોતે આમજ જે દેખાવ જોયો હતો તેજ એ છે એમ પશુ  
તેને સ્મરણ થયું લાગ્યું અને તેની ચેતનશક્તિ ખુબીથી આનંદમાં ગરકાવ થઈ ગયો.

જીવાત્મા આ દેખાવના દર્શનમાં આનંદ કરતો હતો તે વખતે પેલું મગજ પૂર્વકાલમાં તે શક્તિ જ્યારે વિદ્યાભ્યાસ કરતો હતો તે વખતે બનેલા કેટલાક બનાવોને તાજા કરી તેમાં આનંદ કરવા લાગ્યું. આ બનાવમાં એક જોમાં બરફના ગોળા કરી છોકરાઓ ખેલતા હતા, ક્ષીમાળાનો દીવસ હવા, અને જમીન બરફથી ઢંકાઈ ગઈ હતો, એ ઉપર તેનું સ્પષ્ટ વિશેષ લાગેલું 'જણાવું' હતું. જ્યારે તેને જાણતું કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેના ઉપર કોઈ વિચિત્ર પ્રકારની અસર જણાઈ. એક પર્વતના શિખર ઉપર પોતે હોતો હતો તેનું રૂપરૂપ રમરજુ હતું. એટલુંજ નહીં પણ એક મહાન સુદર દેખાવ પોતે જોતો હતો અને તેની મુખ્ય મુખ્ય નિશાનીઓ તેના ધ્યાનમાં રહી હતી. પરંતુ જે રચે તે દેખાવ જોયો તે ઉપર પ્રદેશ લીસારાથી બરફરૂપ હતો તેને બદલે આસપાસની જમીન સુધળી બરફથી છવાઈ ગયેલી તેના ધ્યાનમાં રહી હતી. વળી આ દેખાવના આનંદમાં પોતે ગરકાવ હતો તેવામાં એકા એક-જેવું કે સ્વપ્નમાં વારંવાર બને છે તેમ-તેનું ધ્યાન નિશાળના ચોક્કમાં પોતાના સોજતીઓ સાથે બરફના ગોળા કરી ફેંકતો હતો તેમાં રહ્યું હતું. તેણે કહ્યું કે એ વિષે પોતે ઘણા ક્ષણથી વિચાર પણ કોઈ વાર કર્યો નહીં હતો.

ઉપરના ખીલ પ્રયોગથી સ્વપ્નનું રમરજુ કેવું અબ્યવરિચિત અને અનિયમિત, મનુષ્યને રહે છે તે સ્પષ્ટ જણાય છે. તેની સાથે એવી હકીકત પણ તેમાંથી નીકળે છે કે જોઓનો જીવાત્મા અપકવ અવસ્થામાં હોય અને કામતરવનું બલ વધારે હોય તેને તો સ્વપ્ન થતું નથી; અને કેટલાક લોકોને કોઈ કોઈ વખતે અતુકસ સંયોગોને લીધે રાત્રીએ બનેલા બનાવનું મગજગટવાતું રમરજુ રહે છે. વળી આમાંથી એટલું પણ સમજવા જેવું છે કે જો કોઈ પણ મનુષ્યને નિદ્રામાં જે કોઈ લાગ યાય તેનો ઉપયોગ જાણતું અવસ્થામાં કરવો એવી ઇચ્છા હોય તો તેણે પોતાના વિચાર પોતાને દેવલ વેરા રાખવા, કામી પ્રકૃતિને પોતાને આધીન રાખવી; અને મનને હૃદય બાવના સાથે લગાડવું એ ઇચ્છુંજ અવસ્થામાં છે. જાણતું અવસ્થામાં દિવસને વખતે એકાગ્ર મન કરી વિચાર રિચર રાખવા જે કોઈ પ્રયાસ કરશે તેને માત્રમ પડશે કે તેનો લાભ દિવસનાં બ્યવહાર કાર્યમાં યાય છે એવું નથી. મનને વેરા રાખે તેમજ વિષયવૃત્તિઓ પોતાને સ્વાધીન રાખે; ક્ષીમે ક્ષીમે પોતાના વિચારને પોતાને આધીન રહેવાની ટેવ પાડે—એટલે કે પોતે જે કોઈ વિચાર કરે તેનું પ્રયોજન અને આવશ્યકતા તત્કાલ ધ્યાનમાં આવે એવી ટેવ પાડે; તો તેને જણાશે કે વિગરૂપ મગજ જીવાત્માનીજ સૂચનાઓ અદ્યુ કરે છે. જ્યારે તે સૂચના નથી થતી ત્યારે તે શાન્ત રહે છે. તે બહારના વિચારના પ્રવાહને જરા પણ સંચરવા દેતું નથી અને તેને લીધે આ રચૂત ભૂગિકા કરતાં સુદમ ભૂમિકાના સંસ્કાર-જે અદ્યુ કરવાને તીવ્ર જુદ્ધિ અને સત્ય સદૃષ્ટીની જરૂર છે—તે સહેલાઈથી અદ્યુ કરવા તત્પર રહે છે.

વિગરૂપ મગજની કેળવણી માટે એક સંદર્ભ જાણીતું પ્રત્યેક મનુષ્યને ઉપયોગી થાય તેવું છે. જ્યારે તે મગજમાં બહારના વિચારને પ્રવાહ પ્રવેશ કરતો અટકાવવામાં આવે ત્યારે પણ તે પોતાના જીવાત્માના પૂર્વના અનુભવના વિચારોને તદ્દન અટકાવે એ બં-

નવું બદ્ધ મુશકેલ છે. પણ તેટલું યાચ નોએ લાગ છે. માટે એ બહારનો મનિન પ્રવાહ આટલાવે એ પણ થાય છે. આ કામ એહેવથી થઇ શકે તેવું છે. ત્યારે પોને નિદ્રા માટે ધીજાનામાં સુવે તે વખતે તેણે પોનાનું તેજ પોતાના શરણ ને રહે છે તેનો વિચાર કરવે. તેના સખખમાં એવી ઇચ્છા કરવી કે તે તેજના બહારના પડનો એવો કોઈ બધા-ય કે તેની અદર બહારના વિચારના પ્રવાહનો સચાર થાય નહિ. આ તેજ એ ઇચ્છાને આધીન થશે તેમા જરા પણ સદેહ રાખવો નહિ, એટલે તે કોઈ બધાશે અને બહારના વિચારની જરા પણ અસર થશે નહિ.

દેહલાક પ્રયોગો કરવામા આવ્યા તેમાં વળી એક ખાસ વાત એવી જોવામાં આવી હતી કે આખા નિદ્રાવશ મામ છે તે સમયે છેવટ ને તેને વિચાર આવતો હોય છે તે પણ બહુ અગત્યતા ધરાવે છે. જનસમૂહના ઘણા ભાગને આ વાતનો ખ્યાલ રહેતો નથી; પરંતુ તેની અસર તેના ગરીર ઉપર, મન ઉપર તેમજ વૃત્તિ ઉપર થાય છે. નિદ્રાવશ થયેલા માણસ બહારની સત્તાને કેવો આધીન થાય છે ને ઉપર જણાવ્યું છે. તેથી જો છેવટનો તેનો વિચાર હૃદય અને જિવન જાવનાવાળો હોય તો નિદ્રાવશ થયા પછી તેવાજ વિચારવાળો સરવો ને ખીજાં માણસોએ ઉત્પત્ત કરેલા હોય છે તે તેના તરફ આકર્ષાય છે. તેને સુષે નિદ્રા આવે છે. તેના મન ઉપર હૃદય ભૂમિકાની અસર થાય છે, નીચેની ઘટી નથી. આ સધળું તેના છેલા વિચારને સંભાળે ચલાવેલો તેને સીધે જ ને છે પણ જો એથી ઉપરી રીતે નીચ વૃત્તિ અને સાંસારિક વિષમનો વિચાર તે વખતે રાખેલો હોય તો તેને અનુકૂલ સરવો આકર્ષક તેની પાસે આવે છે. તેની નિદ્રામાં કામના ઇલાજોઆ આવી શાન્તિથી સુવા હેતા નથી અને હૃદય ભૂમિકાના સરકાર થાય તેવી જાવનાનું દર્શન કે અવધ થવા હેતા નથી. એટલા માટે અધ્યાત્મ વિષયના અભ્યાસકોએ આ વાત સંપૂર્ણ રીતે લક્ષમાં રાખી નિદ્રાવશ થતી વખતે પોતાથી જ ને તેટલી હૃદય જાવનાવાળા વિચાર મનમાં રહે એમ પ્રયાસ કરવો. કારણકે એ વાત સારી પેઠે ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જે આમાન્ય રીતે માત્ર સ્વપ્ન ભાસે છે તે દ્વારા કોઈ વખતે ને ભૂમિકામાં સત્ય દર્શન થવાનું છે તેમાં પ્રવેશ થશે. જે દોષ પોનાના જીવાત્માને હૃદયવૃત્તિ ઉપર કરાવી રાખવા સતત આશ્રદ કરશે તેની અંતરુ દ્રવિયો આવે જામત્ થવા વિના રહેશે નહિ. અંતરૂનો પ્રકાર વિશેષ હૃદયવૃત્તિ, ચરો. અંતે સર્વ તેજોજય થઈ જશે. આ અવસ્થામાં પોહિયા પછી સ્વપ્નનો સંભવ નથી. મનુષ્યમાત્રે સમજવાનું છે કે નિદ્રા કરવી તે શ્રેયાકાર થવા માટે નથી પણ તેમાંથી જામત્ થવું ધ્યાને વધારે તેજસ્વી, આનંદી, જલવાન, થઇ સંપૂર્ણતાથી, હૃદયવૃત્તિ સાથે વ્યવહાર કરવા માટે હૃદય છે. જિયાન પછી શક લાગતો નથી. જીવાત્મા કાંઈને કાંઈ નવીન શિક્ષા લેતો આવે છે. ગમે તેવી સેવા જનને પણ ને મહા-ત્માઓની સેવા હોય તો તેમાં કામનો વ્યય તે નિર્યેક નથી. અને તેઓએ ને કામ સંપૂર્ણ થયું છે તે પોતાથી જની શકે તેટલી જનસમૂહની અવસ્થા પરિપકવ કરવામાં તેઓના શ્રમને સદાયમૂલ યવું એ સાર્યક છે.



(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૧ થી)

અદ્વા ફલતિ સર્વત્ર ન વિદ્યા ન ચ દૈવતમ્ સર્વત્ર અદ્વાજ્ઞ દ્વય આપે છે, વિદ્યા કે દેવતા દ્વય આપતા નથી. ગમે તેવા ઉત્તમ મંત્ર દિક્રિએ જપ વિધિપૂર્વક કરો, અથવા ગમે તેવા, તાકામ પ્રત્યક્ષ થાય તેવા, દેવતું આરાધન કરો, પણ ઉત્તમો દૃઢ વેગ તેના તે મંત્ર મંત્રની અને તેના તે દેવની ભાવનામાં વળગેલો રહે નહિ તો કશું દ્વય નિષ્પન્ન નથી. વર્તમાન સમયમાં અનેક પ્રયોગોની નિષ્ફળતા થાય છે તેનું કારણ અદ્વાનો અભાવ, એજ છે. અદ્વાથી સકલ્યમાં બલ આવે છે અને બળવાન સકલ્ય કાર્યને સિદ્ધ કરી શકે છે. સારણુ બ્યવહારમાં પણ જે વાત ઉપર અદ્વા નથી હોતી તે વાત થઈ શકતી નથી, તે સિદ્ધ કરવામાં ચિત્તબ સામગ્રી નથી; અવાત્મરે વગાડાય તો દ્વય થતું નથી. કાર્યસિદ્ધિનું રહસ્ય અદ્વા છે એ આપણને પ્રતિપદે અનુભવાય છે.

અદ્વાનું લક્ષણ કણુ છે કે

શાસ્ત્રસ્ય ગુરુવાન્યસ્ય સત્યવુદ્ધચચારણમ્ ।

સા અદ્વા કથિતા સદ્મિ ચૈયા વસ્તુપલ્ભ્યતે ॥

શાસ્ત્રનાં અને ગુરુનાં વચનો ઉપર સત્ય બુદ્ધિ મળી તેમનું અવધારણ કરવું, તેને શાસ્ત્રરૂપે અદ્વા કહે છે, એનાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે. અદ્વાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે, અર્થાત્ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે. અદ્વાનો વાસ્તવિક ઉપયોગ એજ છે કે એનાથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય. અભેદમાર્ગાનુયાયી સાધકને સર્વત્ર સમતાનો અતુલ અનુભવ અપાવી શકે એવો હૃદયવિસ્તાર પ્રાપ્ત કરી આપવાનાં અદ્વાજ્ઞ પરમોપયોગી છે. વસ્તુ એટલે અજ અભેદાનુભવ તે અદ્વાથી સિદ્ધ થાય છે એમ કહ્યું, પણ અદ્વાથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થવામાં કાંઈક ત્રિવેક રાખવો જોઈએ.

આખો શ્રીમ્મીને, બુદ્ધિને ચાપ કરી નાખીને, કાંઈ પણ જોવા સાંભળ્યા કે વિચાર્યા વિના, જે એક વાત પકડાઈ તેને વળગી રહેવું એવી અદ્વાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. એવી અદ્વાથી તો દુરાચર, દૃઢ, અને ધર્મને નામે નકામી નકામી આભડાટ અને ધહેમની કુટેવોનીજ જુદી થાય છે. એવી કુટેવોનું ખીજ હૃદયનો સંકોચ અને મનનું સાંકડાપણું, એ છે. એટલે જેને અધ અદ્વા કહે છે તેથી તો હૃદયના વિસ્તારને રચાને હૃદયનો સંકોચ સિદ્ધ થાય છે અને વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. જે અદ્વાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થાય છે તેના બે વિભાગ છે. એક તો એ અદ્વા સાધકને પ્રથમે પોતાના ઉપર જોઈએ કે મારાથી અમુક વાત સિદ્ધ થશે, મારામાં અમુક પ્રવ્રરતું સામર્થ્ય છે, અને હું અમુક કરવાને શક્તિવાન છું. આના નિશ્ચય વિનાની જે પારકા ઉપરની અદ્વા છે તે કરા કામની નથી; તેનાથી વસ્તુની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. પોતાના ગુરુપરાક્રમ ઉપર અદ્વા જોને નથી, પણ શાસ્ત્ર ગુરુ આત્માદિ કે સંપ્રદાયોદય પ્રિધિ આદિ ઉપરજ અદ્વા છે, અર્થાત્ જેને શાસ્ત્રચર્યા અને ગુરુસેવા, સંપ્રદાયાનુયાયન, આદિ ગમે છે પણ જે સ્વતં

શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ આચરવાનાં સાદસ અને સામર્થ્યવાળાં નથી; તેને વસ્તુની પ્રાપ્તિ સ્વાની નથી, ચિત્તશુદ્ધિ આદિ અન્ય સામર્થ્યથી પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત થશે નહિ. તેવાં જનો તો 'કૃપા' અને 'પ્રસાદ'થી વસ્તુ (મોક્ષ) લેવાના યત્નમાં અદાને એક સાધન માને છે, અને ગુરુની કૃપા યદ્દ જશે, ગુરુ માથે હાથ મૂકશે કે દાનમાં મત્ત મૂકશે, કે એકાદ મંત્રની અથવા યોગની સુકૃતિ સમગ્રવીરુદ્ધે એટલેજ મોક્ષ સિદ્ધ થઈ જશે એવી ભ્રમણામાં નિષ્ઠા ચારી ગુરુઓની પાછળ પોતાના પુરુષપરાક્રમનો વ્યર્થ વ્યય કરે છે, અને પોતે જને નિસ્તેજ, નિર્વિધિ થઈ પુરુષાર્થની દૂર ને દૂરજ રહે છે. ઘણાક પંથ સંપ્રદાયોના અનુયાયીઓની શ્રદ્ધામાં ન્યૂતતા હોતી નથી એમ આપણે જોઈએ છીએ, પરંતુ તે શ્રદ્ધાળુ જનોનાં હૃદય સંકોચ, ભય, શંકા આદિથી એવાં ગરપૂર હોય છે કે તેમને વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ નથી એ પણ આપણને દુરત સમજાય છે.

આમ છે માટેજ શ્રીરામજી ભગવાને શ્રદ્ધાનું જે ઉક્ત લક્ષણ કર્યું તેમાં શાસ્ત્ર અને ગુરુ ઉપર સત્ય શ્રદ્ધિ રાખવી એટલુંજ કહીને પતંગ્યું નહિ, પણ તેવી શ્રદ્ધિને શ્રદ્ધા એ નામ આપી 'એનાથી વસ્તુની ઉપસાધિ થાય છે' એટલું ઉમેર્યું અને એમ જણાવ્યું કે કેવલ શાસ્ત્રગુરુ ઉપરની શ્રદ્ધા તેજ સર્વસ્વ નથી, પણ શાસ્ત્ર અને ગુરુના કહેવા પ્રમાણે સ્વતઃ કરી લેવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય છે એવી પોતા ઉપર પણ શ્રદ્ધા જોઈએ, કેમકે પોતા ઉપર શ્રદ્ધા નહિ અને કેવલ શાસ્ત્રગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા કરવી એથી તો 'કૃપા' અને 'પ્રસાદ'ની જે અધરપરા આસે છે તે વિના બીજું થવાનું નહિ, વસ્તુપ્રાપ્તિ થવાની નહિ. વસ્તુપ્રાપ્તિ કરાવનારી શ્રદ્ધામાં પ્રથમ શ્રદ્ધા પોતાના સામર્થ્ય અને સાદસ ઉપર હોવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રક્રિયા, કોઈ પણ સાધન, જેના ઉપર સત્યશ્રદ્ધિ રૂપ શ્રદ્ધા થઈ તે દુરતજ કરી શકવાનું, આચારમાં આણવાનું સામર્થ્ય સાધકનામાં હોવુંજ જોઈએ. વિવેક, વિરાગ, શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા, આદિનાં સ્વરૂપ અને લક્ષણ જાણ્યાં, તેમને સત્ય માન્યાં, તેમને સિદ્ધ કરવાથી અસંદે સાક્ષાત્કાર યોગ એવી શ્રદ્ધા પણ થઈ, કિંબલુના તેવી શ્રદ્ધાથી દામ દામ તેની તે વાતો કરવી, પ્રસંગે પ્રસંગે તેનું તે વાચનું વિચારવું, એ પણ થઈ;—છતાં અનાત્મ પદાર્થો ઉપદ્રવ કરે ત્યારે વિરાગથી તેમનો તિરસ્કાર ન થયે, શમ દમાદિથી તેમાં મન અને ઈર્ષ્યોને પરાવાતાં અટકાવાયાં નહિ, ઉપરમથી ઉદાસીનતા રખાઈ નહિ, કે તિતિક્ષાથી એ ઉપદ્રવના વર્ગનું સહન કરાવું નહિ. એમ સાચી યજ્ઞ ? સંધકને પોતાના ઉપર શ્રદ્ધા નથી; પોતે વિષમવાતાના પ્રદારને સહન કરશે તો મરી જનાર નથી, સહન કરવામાંથી કશું ફાયદો થનાર નથી, એ વાત ઉપર તેને શ્રદ્ધા નથી; તેમજ એ પણ એને શ્રદ્ધા નથી કે મારામાં અમુક સામર્થ્ય છે. ઘણી વાર સારા સારા જનોને એમ કહેતા આપણે સાંભળીએ છીએ કે "અમુક કુટુંબ જોડી છે, તેનો ત્યાગ કરવો છે, એવો નિશ્ચય કરી મૂક્યો છે," પણ પ્રસંગ આવે છે કે મન પિન્દલ થઈ જાય છે અને નિશ્ચયનો અમલ થતો નથી;—કોણ જાણે કેમ, એવુંજ થઈ જાય છે ! "આમાં પણ સાધકને પોતાના બલ ઉપર શ્રદ્ધા નથી, એક વાર પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જાતનો પ્રયોગ કરે તો પુનઃ આવા દુર્બલ વિચાર નેના મનમાં ઠરાવે આવશે નહિ; તેના તે પ્રસંગે પુનઃ પ્રાપ્ત થતાં પણ એવા દુર્બલ વિચાર આવશે નહિ.

‘હું જે નિશ્ચય કરીશ તે સિદ્ધ કરીશ’ એવી પોતાના જાન ઉપર શ્રદ્ધા આવવી એજ અભ્યાસનું મુખ્ય અંગ છે. જગતના સ્વાત્ત્રા, સત્યત્વ, પરાક્રમ, સાહમ, વીર્ય, એના જે વ્યાવહારિક મહાદેહાન્તો આજ પશુ આપણી શક્તિને સતેજ કરી આપણને કોઈ મહત્કર્મમાં નિયોજવા જેટલા વેગ ઉપજાવે છે તે આવી અતુલ આત્મશ્રદ્ધાના, પોતાના કાર્યગત ઉપર અતુલ શ્રદ્ધાના, પરિણામ છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પ્રત્યેક પરમજ્ઞ, આ વિશ્વમાં વિચરતી મહાશક્તિનો એક એક પિંડ છે. એ શક્તિ અક્ષય અને અખૂં છે, એનો વિનાશ થતો નથી, માત્ર વિનિમય થાય છે. એક પથરો પીળા પથરાને અથડાય એમાં જેમ પરસ્પરની શક્તિનો વિનિમય છે, તેમ એક વિચાર અન્ય વિચાર સાથે ઘમાય તેમાં પશુ પરસ્પરની શક્તિનોજ વિનિમય છે, એકમાં શક્તિ સ્વયંભૂમિકા ઉપર કામ કરે છે, પીળામાં માનસિક અથવા સૂક્ષ્મભૂમિકા ઉપર કામ કરે છે. પશુ આખા વિશ્વમાં શક્તિના વિનિમય વિના પીળા કામ નથી જે જે વ્યક્તિએ પોતામાં ગ્રહેલી આ મહાશક્તિનો જેવા માર્ગ વિનિમય કર્યો, તે માર્ગમાજ તે શક્તિને નિયોજવાનું સામર્થ્ય પ્રદાપૂર્વક પ્રયોજ્યુ, તે તે વ્યક્તિને વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ વ્યાવહારિક ભૂમિમ ઉપર યશ કીર્તિ વિજયની પ્રાપ્તિ થઈ, પારમાર્થિક ભૂમિમ ઉપર અભેદસાક્ષાત્કાંતની નિઃસ્વધિ તૃપ્તિની પ્રાપ્તિ થઈ. વસ્તુના તાત્પર્ય એજ સિદ્ધ છે કે પોતામાં રહી શક્તિનો મર્યાદા પ્રયોગ કરવાની શ્રદ્ધા પ્રત્યેક સાધકનામાં આવશ્યક હોવી જોઈએ; તે વિના તેનો કોઈ પણ મન સિદ્ધ થનાર નથી. આટલી વાત સાધકના સમજવામાં દૃઢ રીતે આવી જાય, તો પછી સ્વશક્તિનો ‘મર્યાદા’ નિયોગ કરવો તે ઉપર તેને લક્ષ કરવાનું છે, અને પોતાના પ્રયત્નની ‘મર્યાદા’ સાથી સમજાય એ નિષેધ વિચાર કરવાનો છે એ શ્રદ્ધાનો પીળો વિભાગ છે, જેમાં શ્રદ્ધાના લક્ષણમાં જણાવેલા શસ્ત્ર અને ગુરુને અવકાશ મળે છે. (આગળ ચાલુ)

૪

દેવલોક.

(મગેનુ)

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯ થી)

આ લોકના કરતા દેવલોકની સત્યતા વિશેષ છે એ વાત બ્યારે આપણે તે લોક પ્રપ્ત કરવાના સાધનની આવશ્યકતા ધ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે આપણા જોવામાં આવે છે. જેટલી ધૃષ્ટા એ લોક પ્રાપ્ત કરવાની હોય તેટલો જે જે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના છે અને વધારવાના છે તે એવા છે કે જે મનુષ્યભૂતિમાંના હૃત્તમ અને હૃમતા લોકોએ મનુષ્યમાં સર્વદા હાવતી આવશ્યકતા માનેલી છે કે પશુ વાસના અથવા વિચારણા વિગેરે કરી નિસ્વાર્થ હોય તોજ તે સ્વર્ગલોકમાં જવાનું સાધન થઈ શકે છે. મગા રનેહીઓ પ્રતિનો પ્રેમ, તેમજ ધર્મ ઉપર આસ્તા તેને લીધે ઘણા યોગ્ય સ્વર્ગ પ્રપ્ત કરે છે. પરંતુ હમેશા એવો પ્રેમ અને એટલી આસ્તા અર્ગમાં જવાના નિશ્ચય સાધન થાય એમ માની રેવાનું નથી. પ્રેમ અને આસ્તામાં ધર્મ પ્રમાર છે તેમાં મુખ્ય સ્વાર્થમદ્ધિત અને સાર્થરહિત એ બે છે. જોઈને સાધનરૂપ પ્રેમ અને આસ્તા ના સાર્થરહિતજ હોવા જોઈએ એવા પશુ પ્રાપ્તિ થાય છે કે જેમાં જેની પ્રતિ તે દર્શન સર્ગમાં આવે તેની પ્રાપ્તિ કાંઈ પણ મદદની ધૃષ્ટા હાતી

નથી પણ તેને માટે જાણે શું કરી નાંખે એવોજ ભાવ રહ્યાં કરે છે. આવી ભાવનાથી જો શક્તિ પેદા થાય છે તે એવી સાત્ત્વિક છે કે તે દેવલોક વિના અન્ય ભૂમિકામાં પરિપૂર્ણ પ્રવૃત્તિયત થઈ શકતી નથી. જીજ્ઞાસુ એવી પણ પ્રીતિ થાય છે કે જેમાં માત્ર સ્વાર્થ રહેલો હોય છે ને મનુષ્ય એમ ધારણા રાખ્યાં કરે છે. કે પોતા પ્રતિ સર્વ કોઈની પ્રતિ યથી બેઠે, પરંતુ પોતે સાચી પ્રીતિ દરોનવા તરફ રહેતો નથી. આતુ પરિણામ એ થાય છે કે ધર્મનો ભારે દુર્ગુણ તેનામાં પેદા થાય છે અને તે વગર કારણે અથવા સદૃશ કારણ માટે પ્રકટ થઈ આવે છે. આવી પ્રીતિ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાનું સ્વધન થઈ શકે નહિ. તેને લીધે જ શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તે કામલાકૃતિ આગળ જઈ શકતી નથી. ધર્મની આસ્તાવાજા લોકોમાંના મોટા ભાગને માટે પણ એવીજ રીતે સમજવાનું છે. તેઓની ધ્રુવ પોતાના ધર્મ પ્રતિ સ્વાર્થરહિત પ્રેમની નથી પણ પોતાના દુઃખો જીવનું કલ્યાણ કેમ થાય એ ભાવના પ્રગટ હોય છે. આવી વૃત્તિ પોતાની મેળે સૂચન કરે છે કે તેઓનો જીવનમાં હજી વાસ્તવિક રીતે ખીંચેલો નથી.

(આગળ ચાલુ)

૨

શુદ્ધ

૧

નીતિ.

પ્રત્યેક મનુષ્ય સત્ય અને શુદ્ધ માર્ગમાં વિચરવું જોઈ છે, અસત્ય અને અશુદ્ધ માર્ગે વિચરતાં શરમાય છે, અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિથી અસત્ય અને અશુદ્ધને પણ સત્ય અને શુદ્ધનો આભાસ કરી આપવા મથે છે. એમ સંવેદ્યા જનરુચિ સત્ય અને શુદ્ધ ઉપર જ; નીતિ અને ન્યાયમાંજ કલ્યાણ મનાયું છે. પરંતુ સત્ય, ન્યાય, નીતિ, પુણ્ય, પાપ, ઈત્યાદિ શબ્દોના અર્થ એટલા બધા અનિશ્ચિત અને શિથિલ છે કે વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ તેનો અર્થ જુદો જુદો રાખી ગમેલો જણાય છે એટલું જ નહિ પણ તે તે વ્યક્તિ પોતે જો પોતે ઈરાવેલા નીતિ આદિ શબ્દના અર્થને પોતાના આચારમાં સર્વ પ્રસંગે અનુસરે છે એવું કાચિત્ જ દેખાશે. સર્વ કોઈ 'પ્રસંગ'—ને નમતાં જણાય છે, પ્રસંગ ઉપર જ પધને પોતાના નિયમનેજ આગળ કરવાનો આમ્રક કોઈ નીતિ વિરલ ઐતિહાસિક વીર કે ધાર્મિક મહાત્મા વિના અન્યત્ર જડવો અસંભવ લેવો છે. જેવો 'પ્રસંગ' તેવી નીતિ; દોરવેલો પાંડવોને લાક્ષણિકતામાં છલ કરીને વચ્ચાળ્ય અને આવી મૂક્યા, અભિમન્યુને શુદ્ધ નીતિના નિયમોથી લલટી રીતે જીવ કરીને ચક્રવર્તીમાં દહ્યો, શિવાજીએ અકબ્રાજાનનો સંધિને નિયે પ્રાણ લીધો, કે અસદ્ અ, વ, ક આદિ સ્ત્રી પુરુષોએ પુત્ર પુત્રાનાં લગ્ન દગવી લેવામાં, જે હાથ જમીન વગેરે કરવામાં, પાંચ પૈસા ગેળવવામાં, કે કોઈ રજવાડાની ખટપટમાં જુદાને સાચું દેવું કે સાચાને જુદું દેવું;—એમ સ્વંત્ર લેવો પ્રસંગ તેવી નીતિ દીક્ષામાં આવે છે. 'પદ્ધતિ' તેવા દેવાશે' એ તો વ્યવહારનિયુક્ત વૃદ્ધિનું નીતિસૂત્ર જ થઈ ગયેલું છે. લોકનીતિ, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, શૃદ્ધનીતિ, એમ એકની એક નીતિના પણ અનેક વિભાગ થઈ, જાણે સત્યતા અને વિશુદ્ધિનો માર્ગ પ્રત્યેક સ્થાન અને પ્રસંગને અર્થે જુદો જુદો હોય તેવા પ્રચાર દીક્ષાકથા પ્રચલિત છે.

આમાં પણ દેવલોક સમય થયાં એવો વ્યવહાર આપ્યા જગત ઉપર પ્રસિદ્ધિમાં

આવે છે કે પ્રસિદ્ધ નીતિ એ કાંઈક જુદી વાત છે અને ખાનગી નીતિ એ કાંઈક જુદી વાત છે. જે વાત જનસમાજની દૃષ્ટિના દેખતાં ન કરી શકાય તે ધરના ખૂણમાં કરી શકાય, અને ધરના ખૂણમાં ન કરી શકાય, તે જનમમાજની દૃષ્ટિ આગળ કરી શકાય એવો વિચાર અર્થાત્તેક શતકથી પુરુસર ચલાવેલો છે. આમાં દૈવીક સ્વતંત્રતા છે એ ખરું; અને મનુષ્યે મનુષ્ય પોતાના અંગત વ્યાપારો જે પ્રકારે કરે છે તે પ્રકારે તે સમસ્ત જનમંડલ આગળ પ્રસિદ્ધ રીતે વર્તી ન શકે એવી મર્યાદા છે એ પણ ખરું; તથા-પિ જે એકાંતમાં અનીતિ હોય તે પ્રસિદ્ધમાં નીતિ થઈ જાય એવું જોનારની દૃષ્ટિમાત્રમાં નીતિ અનીતિનું ધોરણ સ્થાપવામાં, પ્રસંગમાત્ર નમીને ચાલવાના નીતિ અનીતિના ધોરણ કરતાં વધારે સાહે' ધોરણ મનુષ્યવર્ગે હાય કર્તુ હોય એમ લાગતું નથી. લાભ હાનિનો મને તેવો પ્રસંગ જેમ અનીતિને નીતિ દરાવી શકતો નથી તેમ કેદાં જોનાર ન હોય કે આમું જગત્ જોનાર હોય તેટલાપી પણ નીતિ અનીતિનો નિશ્ચય નીચજતો નથી.

આમ અનેક અનેક પ્રકારે નીતિનો જાનના અનિશ્ચિત અને શિથિલ દેખાય છે. તત્ત્વવિષેક દરનારા પડિતો અને લેખકો એ વિષયે અતિ ગૂઢ અને અનેક સૂક્ષ્મ વાદ્યો બં-રેલા લેખ પ્રસ્તારી ગયા છે; પણ એ વિષયની જોઈએ તેવી સ્પષ્ટતા અને મરજતા મળી નથી; મનુષ્યોના આચારમાં નીતિમત્તાનો પ્રયત્ન કરતાં વધારે અવિભાવ થયો નથી. આ-પણું યથાશક્તિ વિચાર કરવો જોઈએ કે નીતિ શાને કહેવાય છે. નીતિ એટલે શું છે, અને નીતિનો શો માટે સત્કાર કરવો પડે છે. ધામે ધીમે એવા વિચાર પ્રચલિત થતા જાય છે, કે જનમંડલની સ્થિતિને અર્થે નીતિના આવશ્યકતા છે. ન્યાય અને નાનિના નિયમો જો-સર્જાપરિ રહે નહિ તો મનુષ્યો એક એક ગાયે મળી મૃદ અને કુટુંબ વ્યાધે નહિ, ગામ, નગર, દેશ, અને રાજ્યનું અસ્તિત્વ સંભવે નહિ અને મુખ્ય તથા સાન્નિત્યનો પ્રમંથ પણ આવે નહિ. પ.ચાત્ય જડવાદમાંથી એટલેકે ચૈતન્ય એવી સ્વતંત્ર શક્તિ માનવાચિતા પણ જ-ડમાત્રના પરિણામમાં સમગ્ર વિશ્વવ્યવસ્થા સંભવે છે અને સુસ્થિત રીતે ધરી શકે છે, એમ માનવામાંથી, નીતિના સ્વરૂપ વિષે આવેલો વિચાર દ્વિધિત થયો છે. 'મનુષ્ય' એ વ-ર્ગે બીજા અનેક વર્ગોમાંથી પરિણામ અને પરિપાક ચતે ચતે હજાબો છે, અને 'મનુ-ષ્ય' આજ જે મંડલસંસ્થામાં વિચરે છે તે પણ તેજ રીતે ક્રમે ક્રમે પરિપાકને પામી છે અને પામતી રહે છે ત્યારે ધર, ગામ, દેશ, રાજ્ય કે મંડલીમાં વચ્ચા વિના મનુષ્યને 'આસત્' નથી, અને તે રીતે રહેવું પડે છે એટલે પ્રત્યેક મનુષ્યના ઉપર અનેક પ્રકારનાં કર્તવ્યનું આવશ્યક જાંઘન આપી પડે છે. તેણે પોતાના એવાને કર્તવ્યકોટિમાં રાખવું, તે-વુંજ પોતાનાં કુટુંબી. પોતાના દેશી, પોતાના ગામના કરનાર, અને સમગ્ર વિશ્વમાં વ-સેલો એકંદર મનુષ્યવર્ગસમસ્ત, તે સર્વનું શ્રેષ્ઠ પણ પોતાના કર્તવ્યની કોટિમાં રાખવું, એવો વર્તમાન જડવાદનાં નીતિનો ઉપદેશ છે.

બાંધે અને સમષ્ટિ એ જાનના વર્તમાનકાલે તો જડવાદે ખદાર પાડી છે, અને બેધનનાં કે-વ્યમાત્ર મગદિનો દૃષ્ટિથી અર્થ જોઈએ એવી નીતિનો તેણે ઉપદેશ કર્યો છે. પ્રાયેક મનુષ્યે (વ્ય-ક્તિએ) એક મેણું કર્તવ્ય એવું, કે એવી રીતે, ન કરવું કે જેથી સમગ્ર મનુષ્ય વર્ગ (મા-મષ્ટિ) ને તે વર્ગરૂપે રહેવામાં, વધનામાં, મુખી ચલામાં, અને શાન્તિ શાંતિવામાં વિલક આપી પડે. વર્તમાન સમયમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી, પ્રાચીન એવી સર્વ વાતનો મનાવર

કરતા ચુરકા આવા નીતિનિયમનો સ્વીકાર કરે છે, અને 'ધર્મ્યાનું ઘણું સુખ' થાય તે નીતિમય કર્તવ્ય છે એમ માને છે; એમાં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની નીતિનો જે ઉપદેશ જડવા-  
 દે કરેલો છે તેજ મૂલ આધારભૂત છે. આવા સૂત્રને અનુસરીને નીતિયુ સ્વરૂપ વિચોક્તતાં નાંખે તે જનસમષ્ટિના નિર્વાહ અને ઉન્નતિને અર્થેજ પાત્રતાની છે એમ દ્રઢિત થાય છે એટલું જ નહિ, પણ પ્રસિદ્ધ અને શુભ એવા જીવનના જે વિભાગ પાસે પ્રસિદ્ધ નીતિ અને શુભનાંનનાં ધોરણોમા ભેદ રાખવાનું પણ નોપજી આવે છે. સમષ્ટિની દૃષ્ટિ આગળ સત્ય-  
 પ્રામાણિકતા, ઐક્ય, હૃદયતા, આદિની જે જે જાવનાંઓ સ્વરૂપમણી છે, જેને આધારે જનસમષ્ટિની સ્થિતિ, વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થઈ છે તે થાય છે, તે સઘવાયાં જન્ય તેા, શુભ રીતે, પ્રત્યેક વ્યક્તિ ગમે તેવો આચાર રાખે તેથી જાણ નથી એમ આ નીતિમાર્ગના સિદ્ધાન્તને દર્શાવે છે. એક રાજ્યનો મંત્રી અન્યાય અને અસત્યતાને પોતાના રાજકીય વર્તનમાં આ-  
 શ્રય આપે નહિ, તેા તેના ધરમાંના ત્રણ દીકરા વચ્ચે વહાલા અર્જુનામણા કરી વિભાગ કરી આપતાં જે અન્યાય કરે તેની જલ્દી અણુના કરવા જેવું નથી; કોઈને પણ માણુમના 'શુભવ્યવહાર' માં દૃષ્ટિ ધાસવાનું પ્રયોજન નથી, તેના પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર શુદ્ધ હોય એટલે પૂરું છે. વ્યભિચારમાં નિમગ્ન શૂદ્રસ્ય જ્યાં કુધી વ્યભિચારને પ્રસિદ્ધ જનમહત્તની, એક સરચારે સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી તેના પ્રસિદ્ધ જીવન ઉપર વહા રાખી, શુભજીવનમાં દૃષ્ટિ કરવાનો કોઈને હક નથી.

સંસારની ભક્ષ એવી પાપમય, વિદ્રષ્ટ અને વિપમ છે, પ્રસંગોની રચનાં એવી શુ-  
 મનજીવાળી થઈ આવે છે, અને સ્વાર્થજીતિને અંગે અભિમાન એવો નવોપર રહે છે. કે શુભ અને પ્રસિદ્ધતા આવા ભેદ વિના જનસમષ્ટિની નીતિનું રક્ષણ શકું અતિ દુર્ધર છે. તેમજ મંડલ બાંધીને અથવા રાજ્યના અંગમાં રહીને મનુષ્યો પરસ્પર સાથે એકત્ર અને મદાય થઈ વસે છે તેમાં તે પોતાનું સમગ્ર સ્વાતંત્ર્ય અર્પી દેતાં નથી એ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પોતાના અને પોતે જે મંડલ કે રાજ્યના અંગમાં હોય તેના નિર્વાહને વિશેષ ન થાય એટલે અર્થે સર્વે કોઈ પોતપોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ભોગવે હું; એ પ્રદેશના કુંડમાં કોઈની દૃષ્ટિ પ્રગટી જોયતી નથી, કોઈનો તાસ રહેવો જોયતો નથી, સ્વર્ગ, નરક, પાપ કે પુણ્યનો મન-  
 દિમા પણ એ સ્વાતંત્ર્યતાને પરતંત્રતા કરી દેવાનો અધિકાર ધરાવતો નથી. જડવાદ એજ ધોરણે નીતિમાર્ગ રચે છે. વ્યક્તિને પ્રાધાન્ય આપે છે; વ્યક્તિ વ્યક્તિ સર્વદા સર્વત્ર શુભ્ય અને પ્રથમ છે, તે સર્વ પ્રકારે સ્વાતંત્ર્ય છે; અનેક વ્યક્તિની જે સમષ્ટિ થાય તેના નિર્વાહને વિષે ન થાય તે રીતે એ સ્વાતંત્ર્ય વાપરવાનું છે; તેના સ્વાતંત્ર્યનો જંગ દશાધી આપ નહિ. સ્વાતંત્ર્યતા અને મમાનતા એ આ નીતિનાં સૂત્ર છે. મારેજ પ્ર-  
 ગિદ્ધ અને શુભ નીતિની મૂર્ધન્ય આવશ્યક અને ચોગ્ય ગણાય છે. અર્થાત્ જનસ-  
 માને પોતાના નિર્વાહ માટે નીતિનાં સ્વરૂપ રચેના હું; હજી જેમ એક કરાર છે તેમ સત્ય, શુદ્ધતા, પ્રામાણિકતા આદિ પણ જનસમાજ સ્વીકારેલા અનાદિકાલથી આવી આવેલા કરાર છે. રાષ્ટ્રોના અર્થે જેમ સૌક્રીક છે, તેમ નીતિની પરિભાષા માત્ર સાકે-  
 તિક અને જનસમાજના હિતને અર્થે જોઈએ છે. આવો એક પક્ષ છે, જે વર્તમાન સમયે સાકેતરૂપ ભોગવે છે. એની વિશેષ વિવેચના થવી આવશ્યક છે.

૨

આપણા પૂજ્ય ગુરુઓ.

પ્રાતઃકાલે રતાન કરી, દેવાર્ચન કરી, હાથમા માલા લેખને કોસા કરીને બેઠા આવી. આવતાં મર્ગમા ખીજ બે ચાર વૃદ્ધ મહા ઝોટવે અનેક વાતો ચાલી. કોઈ પવિત્ર નયો, કલાણા શેઠ દાન પુણ્ય કરે છે, ધાર્મિક છે, પણ લુચ્ચો છે, છોકરાને માટે કરે છે, વેપાર વધારવાને કરે છે, ધરમા પાપ કરે છે! અમલદાર કચેરીમા દસ વાગે ગયા, પાંચ વાગ્યા સુધી અનેક જાના ધનસાક કરી, ન્યાય અન્યાયના સુત્ર જોખ્યા અને રિવાઝી, સાજ પડતાં દક્ષમમા ગયા ઝોટલે ગામના સર્વે પ્રતિષ્ઠિત લોકના પના ઉથામવા લાગ્યા, કોઈ ચોર, કોઈ વ્યભિચારી, કોઈ ઠગ, કોઈ દાંધને કોંઈ કહીને વીસારે પાડવા લાગ્યા? જેના દાયમા પે-સાનેા કે અમલનેા અધિકાર નોંઢે એવા મારતર નીશાલેથી ઝાકરાને રગ્ન આપીને ઘેર આવી, છોકરાને નીતિના વ્યાખ્યાનો આપતાં ચાકોને હવા ખાવા નીકળ્યા, પણ બેનાર ભેમા યદ્ય કેળવાયના, ભણેના, અધિકારી, દ્રવ્યવાન સર્વની વ્યવસ્થા કરવામાં પડી ગયા, પેતાને અધિકાર નહિ પણ તે સહી કરી બતાવાને કાછને આમ દગાવેા, કાછને આમ પગવેા, કાછના ઉપર આવી નવામી રચના દેવરી, કાયાદિ પેચમાં પેતાનુ મહત્ત્વ ગોધવા દાગ્યા? આવારે ગાદીએ બેથી અભેદ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતે કરતે કોટડીમા એકાન્તે બેઠા કે દ્રવ્ય આકર્ષવાના અને સ્વચ્છદે સુખ ભોગવવાના કલેશમા ઉતરી પડ્યા! ચાર પુરપો, ચાર સ્ત્રીઓ, ચાર બાલકો, ભણેના, અભણ, ગમે તે ભેગા યાય છે કે પેતાનુ સ્વરૂપ જુઠી, જમ છે, નિદા, કુષ્ઠી, નકામી સરખામણી, અને કદદ ઉપજવવાની રચના વિના ખીજુ કાચિત્તજ કરે છે.

પૂજ્ય, ધાર્મિક, ધનાઢ્ય, સમૃદ્ધ, ન્યાયમૂર્તિ, સત્ત્વિક, એવા જનો કેમ પોત પોતાને જુઠી જતા હશે? એ બધા ભેગા યદ્યને જે જે વિષેયનો અને વ્યાખ્યાનો ચંસાવે છે તેમાં પણ ન્યાય, પવિત્રતા, સત્ત્વિકતા, આદિના ધોરણથીજ તેઓ ટોકા કરે છે, છતાં શા માટે ન્યાય અને પવિત્રતાની સંપૂર્ણ દરકાર કયાં વિના ગમે તેને ગમે તેવો અન્યાય કરે છે? શું પોતે ન્યાય અને પવિત્રતાને ચઢાતા નથી? એમ જણાય છે કે મનુષ્યો કાણુ વાર પોત પેતાના કર્તવ્ય અનુમાર વેપ ધારણુ કરે છે, પણ તે વેપ એજ તેમનો ખરો વેપ નથી; તેમનુ જે ઇષ્ટ છે તે તેમનો વેપ હતારી લીધા પછીજ પ્રસિદ્ધ યાય છે ન્યાયને આસને વિરામતારે ન્યાય આપવામાં ન્યાયની સીમાયત કરવાથી પોતે ન્યાયમૂર્તિજ છે એમ સિદ્ધ થતું નથી; આચાર્ય ગાદીએ બેથી મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ આપવા છતાં પોતે સર્વ મિથ્યાત્વ અનુમતી અભેદમાં પીગલેસે છે એમ નથી. તેમનાં તેમના વેપ તે તે ભેક ભજવે છે, તે લોકો વસ્તુતઃ જ્ઞાને જ્ઞાને પરમપ્રિય અને ઇષ્ટ ગણે છે તેતો તેમના નિત્ય હૃદયારમાયો, તેમનો વૃત્તિના વલનમાયો, તેમના આચાર વિચારના પ્રવાહમાંથી, અને તેમની સ્તુતિ નિંદાના પાત્ર યતાં જનો હપર તેમની જુદિના પ્રહારમાંથી જણાઇ શકે છે. ન્યાય, ધર્મ, સત્ત્વિકતા ગમે તેની બહારથી પૂજ્ય કરવા છતાં પણ મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં પૂજ્ય ગુરુદેવ ખીજજ હોય છે, ઈર્ષ્યા, અભિમાન, ક્રુદ્ધ, કુટેવ, નિંદો, એજ તેમના પૂજ્ય હોય છે; જેને પૂજ્ય ગણવાનો તેવા જન દાવો કરે છે, બહારના આચારથી દેખાવ કરે છે, તેનો એક ક્ષણનારના ઉપયોગ માટે ધારણુ કરેલાં વેપ છે.

બાહ્ય વેપ અને આંતરરૂપ એ વચ્ચેનો આ જે મહત્વંતર આર્થ સંસારના, ખૂબ ખૂબામાં વ્યાપી ગયો છે તેથી અનેક પ્રકારના કસદ, દેવ, અને વિદેષ ઉપજ્યા છે એટલું નહિ પણ આપણા ધર્મ અને શિષ્યજ્ઞની પ્રવૃત્તિ પણ નિષ્ફલ થઈ ગઈ છે. નાટકમાં વધુ ભજવનારાને પણ પોતે જે ભૂમિકા ભજવતા હોય તેનો કાંઈક ખાસ સાગી જાય છે, તેવા આજી, તેવી વાણીને તેવા વિચર પણ આવી જાય છે, પરંતુ આ મહા સંસારના નાટકમાં વિરિધ વેપ ભજવનારને પોત પોતાના વેપનો પણ રંગ સાગતે નથી જો આશ્ચર્ય છે. મનુષ્યના મનમાથી કર્તવ્યની ભાવના કાંઈ એવી રીતે શિથિલ થઈ ગઈ છે કે શબ્દમાત્રથી, અણુપટ્ટી હર્ષ્યા અને તુલનાનાં અયોગ્ય વિવેચનોથી, પોત પોતાના કર્તવ્યની એટલે કે પોતે જે વેપ લીધો છે તે પરિપૂર્ણ ભજવ્યાની, જે જે ખામીઓ છે તેનો પરિહાર કરી શકશે એમ માને છે. શબ્દધોજી જાણે પગુનો પણ મરજ કરી જશે એવું માનવા અને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને જે મિત્તે વેદાન્તની ધણી જનોને મુખે આપણે નિંદા સાંભળીએ છીએ તેજ વેદાન્તનું અનુકરણ થતું જાય છે.

આપણે જેને ચંદાના હોઈએ તેને બહુ સગારીએ છીએ, બાણીતાં, અભણતાં, પણ રમરણુમાં લાવીએ છીએ સારો ઉદાર સ્વભાવ હોય તો રહુનિ અને શક્તિથી તેને પૂછીએ છીએ, સાકો અને નીચ સ્વભાવ હોય તો છર્ષ્યા અને નિંદાથી તેને નીચે લાવતાં છર્ષ્યાએ છીએ. પણ રહુનિ કે નિંદા એ બંધીએ આપણને દષ્ટિ એવી જે મૂર્તિ તેની પૂજા છે, અને જેની પૂજા વારંવાર કરીએ તેનો પાસ આપણને જોડવા કરતા જે રીતે તે પૂજા કરીએ તેનો પાસ બહુ સત્વર ખેંચી જાય છે. આપણા વેપને અનુસાર સગતા અને ઉદારતા રાખીને તેવા થવાનો સ્તન કરીએ કે તેથી અધિકની સ્તુતિ શક્તિ રાખીએ તો આપણા હૃદયને વિસ્તાર અને શાન્તિનો માર્ગ જડતાં દર્શવેનો માર્ગ પણ દેખાય છે. વેપ અનુસાર વિચર આચાર ન રાખી તે વેપ અને તે કરતાં અધિક મનાતા વેપની તુચ્છતા અને નિંદામાંજ આપણે તૃપ્તિ શોધીએ તો સંકેત અને નીચતાજ આપણા હૃદયમાં વાસ કરે છે અને અલગતાનો માર્ગ આપણી રાખીપ આવે છે. મારેજ મહાત્માઓએ વારંવાર કહ્યું છે કે ગુણુચાલી થવું; મધુમક્ષિકાનો ગુણ રાખી સર્વથી સાર મેળો લીખવું અને આપણા હૃદયની પૂજા બધી પટ્ટી હોય ત્યાં ઉદારતાથી, અસંકેતથી, અને પ્રસિદ્ધ રીતે અર્પવી.

હુદ મનુષ્યો જાણે છે કે એમાં આપણી ચક્ષુ એકી થાય છે, પણ તેમ નથી. નમનારજ ચક્ર છે, નત્ર કમાન હોય તેજ ધણીમાં ધણી આપાત કરી શકે છે. આપણા હૃદયની પૂજા આપણે જેને જેને અર્પણું તેનાથીજ આપણું વારતવિક સ્વરૂપ ધરાશે અને જણાશે, અને તે પૂજા જે પ્રકારે અર્પણું તે પ્રકારથી જગત્ આપણી તુલના કરશે; કારણકે જેનામાં જે હશે તેજ તે આપી શકશે, તેમ લેઈ પણ શકશે, એવું સર્વન સુપ્રસિદ્ધ છે.

૪

રાજ્ય

વર્તમાન સમયની આપરચકતા

કમરાવતીમાં 'કાન્થેન' ગણવાની મંવ પ્રકારની તૈયારીઓ બહુ સંતોષકારક રીતે ચાલવા લાગી છે, અને ગોડાજી સગવળમાં કેન્દ્રેશ ગુણવાનો દિવસ આવી પહોંચશે, જે કો-



પ્રેમને ધણી દીધેદર્શી અંગરેજ રાજનેતાઓએ ઉગ્રોગી આવશ્યક અને રાજમંજિત વાણી  
ડહી જણાવી છે, તેના રાજ અને પ્રજા વચ્ચે પ્રતિભાવનો વૃદ્ધિ કરવાના પ્રયત્નમાં આ  
યે બે વાત ઉપર ખાસ ચર્ચા કરવાની પ્રથમ જરૂર છે. એક મી. તત્ત્વજ્ઞ કેસમાં જડજો  
રેસો કાયદાનો અર્થ અને બીજી સરદદ ઉપરનો લડાઈઓનો ખર્ચ.

અકટોબર માસના 'ઈડિયા' ના અંકમાં 'નાસતું રાજ્ય' એના મધ્યમાં હેલ્થ  
1 તિલકના કેસ ઉપર દીકા કરતાં ઇંગ્લેન્ડનાં ધણીખરાં પત્રોએ એ કેસ વિષે જે વિરુદ્ધ  
અભિપ્રાયો આપ્યા છે તેનું પૃથક્કરણ કરી જતાં છે, અને પુનામાં ધ્યેષ્ટાં દિદગીરી બરેલાં  
પુનેને લીધે સરકારે એકાએક મન અને આવેશમાં આવી જઈ આ ફરીઆદો દાખલ કરી છે; પ-  
ક શાન્ત વિચારને અવકાશ આપ્યો હોત તો આવી ઉતાવળ યદ્યપિ જાત નહિ, એમ લખ્યું છે.  
મી. નામંદાર જડજો મી. સ્ટ્રાન્લીએ જ્યુરીને જે ચાર્જ આપ્યો અને કાયદાનો અર્થ કરી  
તાલ્યો તે વિષે લખતાં કહે છે કે "આવો સાર આપ્યા પછી જ્યુરીને માત્ર બેમાંથી એક  
વાત પસંદ કરવાની નહીં હતી; કાં તો જડજો કાયદાનો કરેલો અર્થ ખોટો કહેવો અથવા  
તિલકને ગુનેગાર કહેવો. આમ હોવાથી, મી. સ્ટ્રાન્લીએ કરેલી આ જુલની અસર એ  
ચાલે છે કે મી. તિલકને મજા કરવો એ ઉપદેશ લોકોને મળી શકત તો લેશે પણ મ-  
નાર નથી." ધણી વગવળો વર્તમાનપત્રોએ પણ જડજો કરેલા કાયદાના અર્થને વખોડી  
દાંડ્યો છે; અને, આ દેશમાં પણ, એકે અવાજે તે અર્થની વિરુદ્ધ સર્વે દાર્ઢ ફરીઆદ  
રી રજા છે. હિંદુસ્તાનમાં કોંગ્રેસ જેવું મંડલ અસ્તિત્વ લોગવી શકે એવી કંઈ પણ  
માસા અભિવ્યવે માટે રખાતી હોય તો પીતલકોડની ૧૨૪ એ કલમનો આવો અર્થ જગ  
ને તેમ જલદીથી સુધરાવવાને સંપૂર્ણ વલ્લ કરવો આવશ્યક છે.

\*\*\*

સરદદ ઉપર જે લડાઈ હાલ ચાલે છે તેના વિરુદ્ધની ચર્ચાથીજ આખો અકટોબરના  
ઈડિયા નો અંક ભરેલો છે. પ્રેડિસર, મ્યુરિયન, પ્રેડિગર ખીરલી, મી. કેકારડા, સરનેવલ  
પેમ્મરંજેન, સરજોહંડ કોલિવન, કર્નલ હાના, વગેરે પ્રામાણિક રાજનીતિજ્ઞોના અભિપ્રાયો એ  
જડજો અને તેને અંગે ચતા અર્થની વિરુદ્ધ છે, અને કર્નલ હાનાએ "પાછળ કે આગળ"  
એકવર્સ એર ફારવર્સ ) એ નામના પોતાના ગ્રંથમાં આ લડાઈ વિષે ધણી લખાણ  
લેલું છે. "ઈડિયા" માં તેમાંથી ઉતારો કર્યો છે. તેને આરંભે આ બે અભિપ્રાયો દાખ્યા છે:-  
"જે આપણે એક પછી એક નવા નવા કર નાખવાનો ક્રમ ચારબીએ તો રજાઆને  
એકે માણસ કે એકે તોપ હથોળા ચલાવ્યાં વિના, માત્ર વખત આવતા સુધી થોભી રહેલું જ  
આવી રહેશે. રજાઆ જે આ રીતે ધીમાશયી પણ એકસપણાયો રમત રમશે, તો તેના  
સામના દાવ આપણે આપણે દાયેજ એવી આપીશુ: "—સરજોહંડ કોલિવન.  
"તમારા ધ્યાન પર જે વાતો મેં આણી છે તેનો સાર કહી જઈ. પૂર્વ બાણીના  
દેશ ઉપર અધ્યાજ એવા પશ્ચિમના ધોરણથી રાજ્ય કરવાની પદ્ધતિ; વિસાલ અને ગરીબ  
પ્રજા; મ્હેંજલ વધારવાને જલુજ-ચેડો અવકાશ; આવક કરતાં અર્થ વધી પડવાનું દુ-  
મેશનું વલન; અર્થ વધે પણ થડે નહિ એવી રાજ્યપદ્ધતિ; હિંદુસ્તાનમાં કે ઇંગ્લેન્ડ-  
માં અગિયાર પ્રજાપોદારની અર્થ ઉપર કેખરેખનો અભાવ; ઇંગ્લેન્ડમાં રેલો રેલો દુ-

“ રચી દિ નેવી રેખરેખ, વૃંદાનર્થે વવન્દ થયા કરે તેવી આનક, અને દિહુસ્તાનની  
 “ બહાર બરતાલી રકમગા વચારે. ” -મરડેવિંડ આરબરે

આ બે ફરજતો દિહુસ્તાનના મુખ્ય ખજાનગીઓના અભિપ્રાયમાથી લીધેના છે, અને વડધમા ઉત્તરવાચા કૅટલી દાનિ છ તે દર્શાવવાને ‘મરડિય’ મા કર્નન દાનાના પુસ્તક માયા ઉતારે કરના પૂરે ટાંકો જતાવવામા આવ્યા છે. કનવ દાનાએ આજ નુધાની સ રદદની લડાઇએ ના ખચા મરવાળો કુન રૂલીઆ ૭૧૪૫૮૦૪૬૦ જેટલો ખતાબ્યો છે લમનગ પાણા અખજ જેટલી આ ગમમમા દાન જે લડઈ ચાલે છે તેના ખચેનો સમાય ચતો નથી એ ખચ લગમગ દેહ કગડ જેટલો દરમાએ ચાય છે એમ કહેવાર ડ અને હજુ લડાઇ ક્યારે પૂરી થશે તેનો સપૂણુ નિશ્ચય નથા એટલુજ નહિ, પણ આજ પદર વીરા વર્ષયા કરેલી સરહદની લડાઇઓમા બારે વનય કરીને મેળ, બેલ વિજયમાયો જેમ જીજુ રૂવ થડુ નથી તેમ આ સમયના વિજયમ થી પણ સગીન ફન થવાની વકા, અનુભવીઓની કલ્પનામા આનતી નથા વળી દિહુસ્તાનની સ રદદ કસા અપકશે, અને ગરીબાના ડગ્યા સરમર શુ શુ કર્યા કરનારી ફરજમા આગળ જતા આવી પડશે તેની ખટકા કરી પણ ધધી કઠિન છે

આવી મતસમના લાગુ થોયી આ આખી મજનતિને વખોડી કાઢવા ઉપરાંત દાર તબેગા દિહુસ્તાનને ઉખોગી એવો જે સવાય હાવવામા આવ્યો છે તે એ છે કે આ લગમનો ખચ કોણે આપવો ? અફઘાન લ-ઈના રૂપીઆ ખાપીરા કરોડ જેટલા ખચમા પચામ લાખ માઈન્ડ છાલડની સરકારે આપ્યા હતા, પણ શિશુ નહીની કુદરતી સલામતી બરેતી સરહદ ડોડીને પાર જવામા અને નવી નવી લડાઇઓ ઉભી કરામા દિહુસ્તાનના લાભ રહેતા નથી, કેવલ બ્રિટિશ સહનશાહતનાજ લાભો રહેલા છે એવી દલીલ બનાવીને આ લડાઇનો સમગ્ર ખચ છગનડની સરમરના ખજાનામાથી આવવો જોઈએ એમ ‘ મરડિયા ’મા કહેવામા આવેલુ છે ફકળ, મરમી, મરતીકપ, જાલપ્રલય, અને વરસાદની બરાદર વહેચણીના અભાવે ફરીને દેશની ગિયતિ અતિ દુર્ભય છે, દિહુસ્તાનને જો એ દેશનો પાર નથી, અને સગેવિંડ ખામરના ઉપર ટાકેના રામ્દો અનુમાર આનક વધારવાની જરા પણ જગોરડી નથી, તેવે સમયે દિહુસ્તાન ઉપર આ બોળને કેવી રીતે રહી શકશે તે જોવાનું છે



કેન્સેસ જેવા મડગેની ખામ ફરજ છે કે તેમણે સરમરને પીનલમીડની કલમ વરદ જોના અર્થથી જે જે ખરાબી રાનો સ નથ છે તે રખાઈ આપવો, આ દેશમા મો વર્ષથી ચાલતા આવેલા અમ છ મજબૂત લાગેા રદ્દ થવા જવો એ અર્થથી પ્રમંગ આવશે તે રપદ કડી આપવ, અને સરમની પ મેથી એ સળે વધાર મોગ્યતા બરેતી અયવહતિની માગણી કરી દશાની મામિત કલતિને જેમ આ અર્થ પછા પાડવાનો છે, તેમ દેગની વ્યારહારિક નતિને સરહદની લડાઇનો ખચ પાછા પાડવાનો છે એ ખચમા દાઇ પણ બાગ લવાને આ દેગ લાવ કેલી રવી ઝીને અગમત ડ, અને એ ખચ વ્યાવહરિકી મા માપવો હાલ છે એ વિશે પણ મરમાને મવિનય મગજુ પડાની ખચ આસરકા છે.

# સુદર્શન

( ત્રીજી અધિભાગ નવમ્યામ દિવેદી. )

( મર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર. )

૬૬ સત્ય પરં ધીમહિ ૬૭ — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૩ ]

( માસિક )

[ ડીસેમ્બર, ૧૯૯૭ ]

## ભારતમાર્તંડ પંડિત ગદ્યસાહિત્ય.

ભારતમાર્તંડ વેદાંતમદ્યાત્મ્ય-શીઘ્રકવિ પંડિત શ્રી ગદ્યસાહિત્ય ધનસ્થામજીનો જાનનગરમાં દેહાત્સર્ગ થયેલા સગત્યારથી ભારત વર્ષના એક ઉડયો ખીન્ત હતા. સુધી કોઇ પણ દેશદિતેથી, વિદ્યાવિશારી, શાસ્ત્રાનુસંગી સુજનનું હૃદય હવે થયા વિના રહ્યું નહિ હોય. આત્મધીન પ્રગમજી મયેલા આ મહાત્માએ પોતાના પિતા પાસેથી એવું સારું પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થયું હતું કે હવે શાસ્ત્રના વિષયોમાં, તેમજ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, સાહિત્ય શાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, જ્યોતિષ આદિ વિદ્યાઓના વિષયોમાં પણ તેમના નિષ્ણુમ ઉપર ધણું મર્મીરે પ્રશ્નોના નીકાલ સમર્થ પંડિતો તરફથી પણ સૌંધવામાં આવતા. આવી સર્વદેશી વિદ્વાન્ની સાથે તમસ્પાર્શિતા, મર્મગતા અને મદ્ય કરવા ક-સંવેવાની શક્તિનો યોગ મનુષ્યમાં હોય એ એક ઇશ્વરી ચમત્કાર જેવો જ ગણાયો. તેમાં પણ અવધાનશક્તિ અને શીઘ્રજ્ઞાનની અતિ વિદ્વત્ કસોટીમાંથી એણે ઘણું પારમાં પાર પડવાની કુશલતા જેતાં પંડિતજીને કોઇ અવતારી પુરુષ માનવાનીજ વૃત્તિ થઇ આવતી. એટલા પુદ્ગિર્ભવ સાથે હૃદય એવું સરસ, સુરસ, નમ્ર અને વિનીત હતું કે અભિ-માનના ક્ષેત્ર વિના તે સર્વદા સર્વત્ર સુખમ, સુગમ, અને અનુકૂલ હતા. વૈજ્ઞાનિકધર્મના તેઓ સમર્થ પોષક હતા, ગૌરવાળી શ્રી દેવકીનંદનાચાર્યની સાથે રહી એ ધર્મના સ્વરૂપમાં જે આધુનિક નિહિતિઓ થઇ છે તે દૂર કરવા તેમનો બગીરથ પ્રયાત્ન હતો. તેમના પછી એ ધર્મની ધુરાવું વડન કોણ કરશે એ સંશયાત્મક છે. ધર્મ ધર્મના વિષયમાં ધણા આદ્યદી આચારવાદ એવા આ પંડિતે ધણકાં શિષ્યો તૈયાર કર્યા છે, એ શિષ્યો તથા એ અતિ કામવ આદ્યને શાંકસાગરમાં સ્વગતાં મૂકી પોતે સ્વરૂપમાં સંગ્રામ ગયા છે. દંપિત્ય પ્રેમ અને સતીત્વનો મહિમા કલિકાલમાં પણ જાણે પ્રત્યક્ષ

ગળા બહેતા ગાતા રસિક રસસિન્ધુઝરણુમાં;  
આહા એની મૂર્તિ પ્રકટ નિરખાતી મરણુમાં;

૩

અરે ! મૃત્યુ બીતિ ! જગત કુટિલાષ્ટ ! તિમિર આ !  
કહું શા શબ્દોથી ? નરકનુગરી—સ્વામી શખના !  
પડયો ક્યાંથી જ'તું !—ધવલગિરિની પારથી પડયો !  
ન મૃત્યુ બેટી હું ધવલગિરિની પાર ઉપડયો !

૪

બધું અર્પી સાંપી મરણુસારણે પાર પડવું;  
ડરી રા'કા પામી, મરણુ સુણતા રોજ રડવું;  
ચઢી રે'વું ઉચે—નરકનગરીમાં રખડવું;  
કશું એવું તારું ક્ષણિક, અવળું, અવિત હવું !

૫

હું આત્માને, વા'વિનવું પરમાત્મા કરગરી,  
વિચર બુદ્ધિથી, બળન ગબવું વા રસભરી,  
વહુ વેદાન્તેશ, નહિ અવળા ને સવળા આ,  
કાણે કાળી ધોળા ! મમ હમી ! શી અવિતદશા !

૬

હઠી એ જાતિ ત્યાં ચમક ચેમકે શબ્દ ઉરથી,  
રમે કાળા ધોળા અધિક અધિક તારા સુરથી,  
ન પાપો તો સાધો નવોન નવમે બહેતો પૂરથી,  
સદા સાથે પૂરે અગિત રસરેખા હેકુરથી.

૭

ટકી રે' ત્યાં જ'તું, હયલો પડતે વા પલકમાં,  
બધું કદતોલોથી હૃદય વહી વહે ખલકમાં,  
બળે મૃત્યુ, બીતિ, વિષમ રસ રામા અલકમાં,  
હવે નીચે સાચી પકડ અખિલાષ્ટ અસખમાં.

૮

ત્યજ નાની નાની કૃપણજનની નાની નકલો,  
હધી બાકી કુંઠી અવનવી આહંકાર આકલો,  
બલે કાળો-ધોળો, પલક બહુરૂપી, ન નવલો,  
સદા આપી અર્ચી દૃઢચરસ રે'ને અવિકલો.

૯

કરી દૃષ્ટિ હવે ચરણ ધર કાં કીમત વિષે,  
કહી શોધે સાચી અકલ અખિલાષ્ટ જડ વિષે,

મહા તંત્રે, રંગે, અખૂટ રસ છે ઉત્તમ વિષે,  
ત્યજી ભાવિ બૂત પ્રકટ રમ એ સાક્ષ વિષે.

૧૦

મહા સિધૂ પૂર્યો અસિમ રસરંગે નવ નવે!  
તટોં બિહુ બિહુ અક્ય અખિલાઈ અનુભવે;  
ન યજે ના ચાલે, ન સુષ વિદરે વા નવ બવે;  
રમે જ્યાંનાં ત્યાં તે દદયરસ પૂરે ન સકવે.

૧  
ધર્મ.

૧

વેદાન્ત.

(પ્રાચીન અને અર્વાચીન)

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्य चाक्षयः ॥

“ We believe that the earth is a stepping-stone towards heaven; that it represents a line in the immense poem of the universe; a note in the over-lasting harmony of the divine idea; and that on the accordance of our works with this harmony must depend the elevation of our actual being and our hope of progress in that transformation of life which we call death:—” Joseph Mazzini.

‘વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદ અને ઉપનિષદમાં વેદ એટલે જ્ઞાનમાત્રના અંતરે દર્શાવેલું નિરંકુશ તમિનું અપરોક્ષજ્ઞાન એમ ખડિતો વહે છે; સામાન્ય બુદ્ધિમાં ન ઉતરી શકે એવી બુદ્ધિવિદ્યાસોની પરંપરાનો આડબર એમ પ્રાકૃતો સમજે છે. અત્ર પશુ એમ કહેવાતો આશય નથી કે વેદાન્તનો અપરોક્ષ અનુભવ સદૃશ કે સરલ છે; એ માટે સાધન-સંપત્તિની અપેક્ષા અને આવશ્યકતા છે. પરંતુ બુદ્ધિગાત્રથી વેદાન્તની પરિભાષાઓનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અને તેમા કૃતાર્થતા સમજવી એ વેદાન્ત નથી; વેદાન્તનું અડધું કરવાનું સોધન બુદ્ધિ ભલે ટોપ, પણ વેદાન્તના સાક્ષાત્કારનું સાધન તો બુદ્ધિથી અન્ય છે, એ દર્શાવવાને ગર્થે આ ઉપક્રમ છે. અને એ ઉપક્રમના સંબંધમાં ‘પ્રાચીન’ અને ‘અર્વાચીન’ એવાં વિશેષણો વેદાન્તને લગાડવાથી, યજ્ઞાદ વાચકોને આશ્ચર્ય ધાગવતો સંભવ છે, તથાપિ કેવળ બુદ્ધિથી વેદાન્તને મઠણ કરવાના અને તેવા બુદ્ધિકારા અપેક્ષા-અલ-

છુની તુષિમાંજ સાક્ષાત્કાર પર્વત પહોચવાના માર્ગને આપણે અર્વાચીન વેદાન્ત એવી સંજ્ઞા આપીશું અને હૃદયના રસમય અભિદ્રવમાં અભેદસાક્ષાત્કાર બરાબ જતાં કોઇ અતુલ બળવાનો હૃદય યાચ એને આપણે પ્રાચીન વેદાન્ત કહીશું.

અને આવા વિભાગની અન્યથતા સદન્ને સિદ્ધ યદ્ય શકે તેવી છે. સમગ્ર સિદ્ધિ તો આ ઉપક્રમનો ઉપસંહાર થશે ત્યાં યદ્ય આવશે; તથાપિ આરંભે એ, તત્ત્વગાનના ઉપયોગ વિશે વિચાર કરીશું તો પણ એ વિભાગમાં કાંઈક સાર જણાશે. આર્યાવર્તને ઇતિહાસ નોટશે જૂનો અને નોટશે બળ્ય છે તેટલો કોઇ પણ પ્રજાનો નથી એ નિર્વિવાદ છે; આર્યાવર્તના ઋષિ યુનિઓએ જે જે વિચાર, શોધ, નિષ્પન્ન, આદિ રચ્યાં છે તેવાં, તે દામે, કોઇ પણ પ્રજાએ જાણ્યાં ન હતાં. આપણે બ્રાહ્મ, વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, શુક, નારદ, શંકર આદિ તત્ત્વજ્ઞોનાં, જનક, પૃથુ, રામ, કૃષ્ણ, હરણ, અર્જુન, પરશુરામ આદિ અનેક મહા પરાક્રમી યોદ્ધા અને રાજાઓનાં, નામે સાંભળીએ છીએ. સર્વેને પ્રવૃત્તિ હતી, કર્તવ્ય હતું, એમ પણ કથાઓમાંથી જોઇ સમીએ છીએ. ત્યારે પ્રશ્ન યદ્ય આવે છે કે વેદાન્તનું જ્ઞાન આવા મહાજનોને નહિ થયું હોય ? તેમણે પ્રવૃત્તિનો અત્યંત અનાદર કરી વેદાન્તના વિષય ઉપર ખુદ્ધિવિશ્વાસોની જામ વિસ્તારી તેની નીચે નિવૃત્તિનો આશ્રય કરવો યોગ્ય કાંઈ નહિ હોય ? રામ અને કૃષ્ણ એ જે આખી આર્યપ્રજાના હૃદયે છે, એમના સાક્ષાત્કારથી મુક્તિ યાચ એવી એ હૃદય ભાવનાઓ આર્યાવર્તમાં પૂજ્ય ગણાઇ છે. છતાં એ ઉભયમાં કેટલા કેટલા વિરોધ છે ? રામની સરલતા, એકતા અને કૃષ્ણની કુટિલતા, અનેકતા સર્વને સુવિદિત છે. પ્રસંગમાં દબાઇ જતા, પરાક્રમથી પ્રસંગની ઉપર યદ્ય આવતા, પણ સર્વદા નમ્ર અને આદ્ર જણાતા શ્રીરામ; અને પ્રસંગને ન હોય ત્યાંથી ઉપજાતી મેનાર, પ્રસંગની ઉપર ને ઉપર રહેવાની યુક્તિ રચનાર, ખડગી, ખડુ રથવાળા શ્રોકૃષ્ણ, એ ઉભય ભાવના દેખીતોજ એક એકથી વિરોધી જાણે છે; છતાં પરમ જ્ઞાનના સાધ્યરૂપે આખી આર્યપ્રજા અઘાપિ તેને નમે છે અને હપાસે છે. એનું શું કારણ હોય ? જોઇએ ?

આ બધાં પ્રશ્નનું હિતર યોગમાંજ છે. એ સર્વે મહાત્માઓ, રાજાઓ, ઋષિઓ, વેદાન્તને ખુદ્ધિનો વિષય જ્ઞાનતા નહિ, વેદાન્તને કેવલ હૃદયનોજ વિષય જ્ઞાનતા. જેમ શીત, આતપ આદિનાં પ્રત્યક્ષ આપણને સદન્ને રીતેજ માલ છે ને હૃદયમાં અનુભવાય છે; તેમ જ્ઞાન વિષે ખુદ્ધિથી ક્ષણગુણ વિવાદ અને વિવેચન કરતાં પણ તેમનો સાક્ષાત્કાર થતોજ નથી; તેમ વેદાન્તના રહસ્યનો અનુભવ પણ ખુદ્ધિના વિશ્વાસોથી થતો નથી, કેવલ હૃદયથીજ શીત આતપાદિની પેઠે અનુભવાઇ જાય છે. એટલે કે પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિનો તેમાં વિચારજ નથી, કેવલ કર્તવ્યની જાતના એજ સર્વોપરિ છે, અને તે કર્તવ્યને અભેદ-દૃષ્ટિથી કરાય એજ એ સર્વ મહાજનોના જીવનનો સાર જણાય છે. જે આ સમજવું મર્યાદા હોય તો ખુદ્ધિમાત્રના વિશ્વાસોથી વેદાન્તને અદણ કરી, ત્યાગ, નિવૃત્તિ, આદિ આમરચના તામસ માર્ગમાં વેદાન્તનો સાક્ષાત્કાર જોનારનો યજ્ઞ અર્વાચીન વેદાન્તના અનુયાયીમાંજ ગણાવો જોઇએ; હૃદયના આદ્ર ભાવથી અભેદદૃષ્ટિએ વ્યવહાર અને કર્તવ્ય-માત્રનો નિર્વાહ અવિભિન્ન રહી કરવાના રહસ્યયોગના માર્ગને અનુસરનારનો વેદાન્ત પ્રા:

મીન મધુલો જોઈએ,

‘જ્ઞાનમાંજ આનંદ છે’ એ ઉક્તિ વારંવાર સંભળાય છે. એ જ્ઞાનમાં આનંદ નથી એમ જણાવવા ‘શુદ્ધ’ એવું વિશેષણ જ્ઞાનને લગાડવામાં આવે છે તથાપિ ‘શુદ્ધજ્ઞાન’ ત્યાં પણ આનંદ છે એમ જ્ઞાન-પક્ષના આગ્રહીઓ વદતા રહે છે, જ્ઞાન એટલે દૃઢચરસ-પૂર્વક અભેદનો અપરાધ અતુલ્ય એમ વારંવાર આ ગાસિદના ગત અંકમાં સમજાવવા પડ્યું થયે છે; એ જ્ઞાન કરતાં કેવલ સુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનના આનંદને દૃઢીનેજ જ્ઞાન-પક્ષના વાદીઓનું વદનું છે. તેમના મનમાં એમ છે કે વેદાન્તના અનેકાનેક ગ્રંથો જોવા, વિશેષ-કથા, પરિણામોનું જ્ઞાન પામવું, એ આનંદની સમાન અન્ય આનંદ નથી. જીવનનો આર, તે પક્ષવાળા, વિચાર (contemplation) માંજ માટે છે, અને પ્રવૃત્તિને ત્યાગ કરી, શાન્ત રીતે પડી રહી, વેદાન્તવિચારમાં નિમગ્ન રહેવું એ જ્ઞાનનો પરમાવધિ છે એમ તેમનો અદ્ધ છે. ‘અદ્વૈતસારિ’ એ શાવના સિદ્ધ થવામાંજ અતુલ્ય અને નિર્વિકલ્પનો તેમજો અવધિ માન્યો છે. આ પક્ષનો શે સાર છે તે વધારે સુદ્ધતાથી જોઈએ તો તેમાં વેદાન્તના સિદ્ધાન્ત કરતાં કેવલ વિરુદ્ધ વાતોના આશ્રય ગ્રંથો લાગશે. પોતાની સુદ્ધિ અને તે સુદ્ધિના વિષયો ઉપર સાંજિમાન આસક્તિ રાખી, તેમાં આનંદ માનવો એ વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત નથી; તેમ આ વિશ્વ અને જીવન કેવલ જોવાને અને નિચારવાનેજ હેતુ નથી; કર્તવ્ય અને શુદ્ધિના શિક્ષણની શાલા છે. પરશુદ્ધિના અમરકાર વાચતા, સમજતાં, પણ વાચકને જે આનંદ થાય છે તે સ્વશુદ્ધિની અપેક્ષાનુસાર ન્યૂનાધિક રહે છે એટલે સુદ્ધિવિશ્વાસનો જે આનંદ, વિચાર (contemplation) નો જે આનંદ, તે સ્વપરાયણ સુદ્ધિનો અર્થાત્ અદ્વૈત શાવ અને અભિ-માનનોજ આનંદ છે. ‘દ્વૈત-સાર’ એવી સમાધિ શાવના પણ અભિમાન વિના અન્યવૃત્તિને પુષ્ટ કરતી નથી એ વાત વિચારવાને સુગમ છે. અને એ અદ્વૈતા અને અભિમાન તેવા માર્ગના ઉપાસકોને નિવૃત્તિ, ત્યાગ, શાન્તિ, આદિનો આચાર સ્વીકારાવે છે. પ્રવૃત્તિ એવા એવા પ્રસંગ લાવે છે કે જ્યાં અભિમાન અને સુદ્ધિવેશવતું અપમાન અને અંકન થવાના અર્થ અદ્વૈત ક્ષણ પ્રતિદિવસ આજ્ઞાં જામ છે. એમાં સુદ્ધિના ઉપાસકને વિચરવું બહુ વિકટ, દુઃખદાયક, અને શક્યપ્રાય યજ્ઞ જામ છે. વેદાન્તનો દૃઢપક્ષારા જેને સાક્ષાત્કાર નથી, તેવાને તો પ્રપંચની જાલમાં પેસનાંજ મરણ અને દુઃખપરંપરાનોજ પ્રસંગ છે. અર્થાત્ જનસંસર્ગને ત્યાગ, સંન્યાસ, વિરાગ, હત્યાદિ કટ્ટપરંપરામાંજ તેમના અભિમાનની તૃપ્તિનો અવકાશ છે. જે વ્યવસ્થાવનો વેદાન્ત નિષેધ કરે છે, તેનેજ સુદ્ધિદ્વારા અવલમ્બી આ પક્ષના વેદાન્તીઓ નિવૃત્તિમાર્ગના ભક્ત થયા છતાં સુકિતથી અતિ વિદ્વર છે એમ માન્યા વિના ચાલવું નથી. એ બધો અર્થમીન વેદાન્ત છે.

શ્રોતૃષ્ટ્યમગ્નતાને ‘ત્યાગ’, ‘સંન્યાસ’, ‘યોગ’ આદિ શબ્દોના પ્રચલિત અર્થો જાગવદ્ગીતાનો દૃઢગાર કરવાને સમયે જણાવ્યામાં ન હતા એમ નથી; તેમજ એ શબ્દોના અર્થ અર્જુનને તેમનીજ પાસેથી શીખવાના હતા તેમ પણ નથી. છતાં ગીતામાં એજ શબ્દોનો વારંવાર અર્થ દરવામાં આવ્યો છે એટલુંજ નહિ, પણ એ અર્થ ઉપરજ આજ્ઞા ગીતાશાસ્ત્રનો સાર આણી મૂક્યો છે તે પણ વિચારવા જેવું છે. શિખાસના-દિનો ત્યાગ કરી ગૃહમાં રાજેલા અગ્નિજ્ઞાતનો ત્યાગ કરવો તે સંન્યાસ એમ અર્થપ્રચ-સિત હતો; વંશુધર્મનો ત્યાગ કરવો ને ત્યાગ એમ સમજવામાં હતું; ક્રિયામાત્રનો રાવે

કરી અક્રિય થઈ જવું અને જ્ઞાનપક્ષવાળા જે નિવૃત્તિને વેદાન્તનું સાધ્ય ગણે છે તે પાન-  
ગથી એ યોગ એમ પણ પડેલો અને જ્ઞાનીઓના બ્યવહારમાં જણાવતું હોય છે. છતાં દલિ-  
દાસના આરંભને સમયે એ શબ્દોના એવા અર્થો કામના રહ્યા ન હતા. વધુ અને આ-  
શ્રમની બ્યવસ્થાનો ભંગ થતાં જાણના આચારમાલમાંજ તે તે ભાવનાને દર્શાવવી,  
અંતરૂપી શક્તા અને દુષ્ટતામાં વિદરવું, એવો પ્રકાર ઉદ્ભવ્યો હતો. ક્રિયાને ત્યાગ  
કરી મનમાં કાટ્ટિ કાટ્ટિ પિપ્પોનો વિલાસ લેનારા થોડી થયા હતા, કંચન અને કામિનીના  
બાકી છતાં ભગવાં ઓઢી અગ્નિદોષ ત્વજ સંન્યાસીમાં પૂજનાર વિશ્વમાં વિચરતા હતા;  
અને કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવાથી, ત્યાગદારા પરમહંસ સાધવાની સાધસામાં, મહાપાતકના  
અધિકારી થવા લાગ્યા હતા. એ પ્રસંગેજ કહેવાની પૂણ્ય આવશ્યકતા હતી કે “કર્મના  
ફલનો આશ્રય કર્યા વિના, પ્રવાહ રૂપે પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરનારજ સંન્યાસી છે, તેમ  
યોગી પણ છે; અગ્નિદોષાદિને ઊડી દેનાર કે અક્રિય થઈ રહેનાર તે સંન્યાસી કે યોગી  
નથી;” “કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરનાર ત્યાગી નથી, પણ કર્મમાત્રના ફલનો ત્યાગ કર-  
નાર ત્યાગી છે;” છતાં. કૃષ્ણપરમાત્માના ઉપદેશનું તાત્પર્ય એ આ પ્રકારે મુદ્યાર્થ  
ગૂઢાણું હોય તો જ્ઞાન-પક્ષનો આશ્રય કરનાર જે બુદ્ધિવિદારોને કપાસે છે અને નિ-  
વૃત્તિ આદિમાં જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા માને છે તેમાં વેદાન્તના સાધ્યનો વિરામ નથી એ  
સ્પષ્ટ છે.

પરંતુ ‘આનંદ’ કે જે જ્ઞાતપક્ષનું સાધ્ય છે તે વાસ્તવિક રીતે વેદાન્તનું સાધ્ય છે  
કે નથી તે પણ જોવાનું છે. સત્-ચિત્-આનંદ એવું, વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મનું સ્વરૂપ  
સમજાવવાને, એક લક્ષણમાત્ર કહેવું છે તે ઉપરથી સત્ ચિત્ આનંદ તેજ બ્રહ્મ એમ  
બહુ જોનારા સ્વીકારવામાં આવી ગયું છે. પણ બ્રહ્મ તો સર્વ વિરોધથી રહિત નિર્વિશેષ,  
એક છે એટલે એમાં સત્ ચિત્ આનંદ લક્ષણો અવકારાજ નથી, અને એ ત્રણ કહેવામાં  
પણ બ્રહ્મની એકતા કહેવાનુંજ તાત્પર્ય છે, બ્રહ્મના ત્રણ ધર્મ કહેવાનો હેતુજ નથી. જેમ  
અસ્તિ-અસ્તિ એ પ્રત્યય સત્તામાત્રમાં એકનો એક સર્વભય છે, બધાં નાના પ્રકારનાં  
અસ્તિત્વ એ અસ્તિપ્રત્યયથી ભિન્ન નથી; તેમ અસ્તિત્વમાત્ર પણ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી; માટેજ  
બ્રહ્મ સત્ છે. જેમ જ્ઞાનમાત્ર, વિવિધ પ્રકારનાં ઇન્દ્રિયજન્ય સંવેદનથી આરંભી મનોવિલાસ  
પર્યંતનાં જ્ઞાનમાત્ર, ‘જલણું’ એ પ્રત્યયથી ભિન્ન નથી, તેમ જેટલા જેટલા ચૈતન્યવાળા, જ્ઞા-  
નવાળા, બ્યાપાર છે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી. જેમ વિવિધ પ્રકારના સૂક્ષ્મ, ચંદન વનિતા આદિ  
આનંદ એક આનંદરૂપ તૃપ્તિથી ભિન્ન નથી તેમ વિવિધમાત્રના સંબંધનો આનંદ બ્રહ્મથી  
ભિન્ન નથી. સત્તા, ચૈતન્ય, તૃપ્તિ ત્રણે જેમ પેશ પોતામાં એકનાં એક છે તેમ બ્રહ્મ એકનું  
એક છે. આટલુંજ નથી પણ સત્તા એટલેજ ચૈતન્ય અને તૃપ્તિ એમ સહજ સમજાય છે. ચૈત-  
ન્ય વિના અસ્તિત્વનો અનુભવ થતો નથી અને ચૈતન્યવાળું કોઈ પણ અસ્તિત્વ અમુક પ્રકાર-  
ની તૃપ્તિ વિના સંભવતું નથી, વૃદ્ધિ થામી અનુભવ લેષ શકતું નથી; એટલે સમગ્ર બ્રહ્માંનો  
સમાસ-સત્તામાં થઈ રહે છે. ને તે સત્ બ્રહ્મ છે. એ સત્ જેમ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી તેમ  
બ્રહ્મ પણ જુદો પદાર્થ નથી; સર્વ છતાં કોઈ નથી, સાકાર છતાં નિરાકાર છે, એક છતાં  
અનેક છે. ત્યારે સત્ ચિત્ અને આનંદ એવું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જણાવવા જે કહેવામાં આવે



છે તેમાંથી એમ ફક્ત યદ્ય શક્યું નથી કે આનંદ એવો પ્રકારનો કોઈ ધર્મ કે સ્વભાવ છે અને આનંદની પ્રાપ્તિ તે પ્રજાભાવ થયાનું સ્વરૂપ છે. વિદ્યારણ્યસ્વામી આદિ મહાનુભાવોએ ધર્મસાક્ષાત્કાર કરાવવાને, સાધકોની સુગમતા સારું, વિષયાનંદનાં દૃષ્ટાંત આપી આનંદના બિંદુગાત્રને પ્રજ્ઞાનંદના અર્થ અસ્પષ્ટ અંકુરોરૂપે દર્શાવ્યા છે. પણ તેમાં એ તાત્પર્ય એ છે કે વિષયાનંદમાં એકાગ્રતા અને નિર્ભ્રાનતા થાય છે, છતાં કોઈ અવર્ણ્ય બાન રહે છે, તેવું પ્રજ્ઞાસાક્ષાત્કારની એકતા, નિર્ભ્રાનતા અને અવર્ણ્યમાનતાનું સ્વરૂપ છે. સદિત્થકારો પણ પોતાના ઈદિ 'રસ' અથવા ધ્વનિને, એટલાજ ઉપરથી, 'પ્રજ્ઞાનંદ સહોદર' કહે છે.

આનંદને વેદાન્તનું સાધ્ય માનવાને કોઈ કારણ સમજાતું નથી, આનંદ તો ક્ષણિક છે, વિષમ છે, એકરૂપ નથી, વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ આનંદની વ્યાખ્યા જુદી જુદી થાય છે. એ આનંદને વેદાન્તના સાધ્યરૂપે શી રીતે કહી શકાય? આનંદની વ્યાખ્યા વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ બિન્ન હોવાથી તથા વેદાન્તના સાધ્યરૂપે આનંદને માનવાની જુદા મવાથી, ધણીક વેદાન્તાનુયાયીના આચાર વિચારોમાં નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વમંદિતા, અને સામાન્ય ભોદા જેને આનાચાર અને અનીતિ કહે તેવું દીક્ષામાં આવે છે, 'જે ધડી મર્ધ આનંદમે' જીવનકા ફક્ત સોય' એટલા એક ચરણને મુખે રાખી, પોત પોતાની સમજણ અનુસાર આનંદની ધડી ભોગવવાનો ચત્ત કરનારા પામશે પણ વેદાન્તી હોવાનો દાવો કરી વેદાન્તને કોય અદાવવાનું નિમિત્ત યદ્ય જાય છે. 'કહા લ'ક પતિ તે' મયો, કહા કરન મયો ખોય' એ પ્રથમાર્ધને વિચારીએ તો જણાય કે રાવણે બહુ અભિમાન કરી ન્યાયે અન્યાયે પણ સમજ કયો તે તેની સાથે ન ગયો; કરણે અતિ દયા ધારણ કરી પરમ ઉદારતાથી સર્વસ્વનો વ્યય કર્યો હતો તેમાં તેની પાસેથી કંઈ ખૂટી ન મળ્યું;—જે આવવાનું તે પ્રયત્ન વિના એ આવે છે ને જવાનું તે પ્રયત્ન વિના એ જાય છે; ત્યારે પ્રાપ્ત કરવાના વિષયો સખ ધે કે જે જતા રહે છે તે વિષયો સખ ધે, પ્રયત્નને વચમાં આણીને કસેપ કરવો કે ઉપજાવવો વ્યર્થ છે; લાભ, હાનિ ઉભયમાં સમાન રહી સમતાના સૂત્રને વળગી, રાવણે જેમ પોતાને પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્ય હતું કે કરણે પોતાને પ્રાપ્ત થતું કર્તવ્ય હતું તેમ કર્તવ્યમાત્રમાં આનંદનું. 'આનંદની ધંડી' તેજ જૂત અને ભવિષ્યના અનુસંધાન વિનાની વર્તમાન ક્ષણ છે, અને વર્તમાનમાંજ યાની વિચરે છે, માટે તે 'ધડી'ને જીવનનું ફક્ત કહી છે. એવો કર્તવ્યમાત્રના વર્તમાન ક્ષણનો આનંદ તેજ યાનીનું જીવન છે; એમ ન હોત તો દિરણ્યકશિપુ આદિની યૈરભક્તિથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવત નહિ. આ પ્રકારે 'આનંદ'ને ન સમજતાં પોતપોતાની રુચિ અનુસારના આનંદમાં વિદ્યારવાનેજ આનંદ માનવાનો જે ભાગે તે વેદાન્તમિદાન્તથી પ્રતિકૂલ છે.

આનંદને વેદાન્તનું સાધ્ય માનવું એ બુદ્ધિવિલાસોને વેદાન્ત સમજનારા પક્ષાતુંજ ફક્ત છે. બુદ્ધિના અભિમાનમાં વિશ્વાસ ભોગવનાર, નિવૃત્તિનેજ ઉપવિતતું કર્તવ્ય સમજનારા, જ્ઞાનપંક્ષાનુયાયી વેદાન્તીઓ પોત પોતાના આનંદસામાજ્યને મોક્ષ માને તો તે સ્વાભાવિક છે. જે યાને ઈદરૂપે સ્વીકારી તેઓ પ્રવર્તે છે તેવું વાસ્તવિક ફક્ત એવો આનંદજ હોય. એજ અર્થાચીન વેદાન્ત છે. કેવલ યાનપક્ષ એ અર્થાચીન વેદાન્ત છે, અને પ્રરથાનુવચનું

શાકર બાબ, જોડપાદાદિના લેખ, તેમને જે પ્રસાદ અને પ્રવાહ છે તે કરતાં અન્ય સૌથીના વેદાન્ત સંબંધી લેખો પણ અર્વાચીન વેદાન્તના મદિમાર્ગના સુખાપના છે. એ અર્વાચીન વેદાન્ત ઉપર અરુચિ યવાર્ગીયોના રામાનુજસપ્રદાપનો ઉદ્ભવ છે. તેણે શુદ્ધ-જ્ઞાનને સ્થાને બ્રહ્મિનો અધિકાર સ્થાપી જનસમાજને આનંદમાત્રમા મોક્ષ ન મનાવતાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિનિયેધની મર્યાદામાં રાખી મોક્ષ મનાવવા યત્ન કર્યો છે. પણ એ બ્રહ્મિમાં રસ નથી, જ્ઞાન હપરના તિરસ્કારની તેમાં બહુ છાંટ રહી ગઈ છે, અને જે આદ્રિતા બ્રહ્મિનું સ્વરૂપ છે તેની એકતાનતા એમાં અનુભવાતી નથી. વલ્લભાચાર્યે વેદાન્તનો સ્વીકાર કર્યો, રામાનુજની પેટે સિદ્ધાન્તને નવો દરવા યત્ન ન કર્યો, માત્ર જ્ઞાનપદ્ધતિ 'રસ' ઉમેરીને વેદાન્ત ઉપરથી બુદ્ધિનો અધિકાર દઢાવી દુહ્યનો અધિકાર સ્થાપવા યત્ન કર્યો. પણ તેમાં 'રસ' વધારે રેડાઈ ગયો છે, એક પાસા જેમ બુદ્ધિ વેદાન્તને શુદ્ધ કરી નાખતી હતી, તેમ બીજી પાસા રસ તેને એટલો મધો ઓગાળી નાખે છે કે બાકી ભરતાં પણ હાથમાં કંઈ આવતું નથી; શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા કહે છે તેવું 'સમત્વ' સિદ્ધ થતું નથી, એ ગમે તેમ હો, પણ અર્વાચીન વેદાન્ત ઉપર અરુચિ યવાર્ગી વલ્લભ અને રામાનુજનો ઉદ્ભવ છે એ વાત આપણી ચર્ચાને બુદ્ધિ બાધે છે અને 'શુદ્ધ' જ્ઞાનનો પક્ષ તે અર્વાચીન છે, પ્રસ્થાનત્રયના હોદ્દાનુસાર પ્રાચીન વેદાન્ત નથી એમ સિદ્ધ કરી બાધે છે. આવી ભેદ કરી બતાવવાનેજ રામાનુજ તથા વલ્લભે નવું દરોન દઢાવ્યા છતાં પોતાના મતને 'ચિત્તિષ્ઠ' તથા 'વિશુદ્ધ' એ વિશેષણો આપી અદ્વૈત વેદાન્તના સારરૂપે જણાવવાનો ધ્વનિ કરી રાખેલો છે.

પ્રસ્થાનત્રયમાં કહેલો, કોઈ પણ ટીકા કે બાબ વિના પણ સમન્વય કરી જોતાં સિદ્ધ થતો, જે વેદાન્તસિદ્ધાન્ત તે પ્રાચીન વેદાન્ત છે. આધાર સુધીમાં અર્વાચીન વેદાન્તને ઓગાળાવવાને અર્થે કેટલીક સર્યા કરી પ્રાચીન વેદાન્તનું સ્વરૂપ બોધવાનો હોષદ્દેશાત કર્યો. પ્રાચીન વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત કેવો છે તે સમજાવતા પૂર્વે એ સિદ્ધાન્ત અત્ર કહેવાશે તે-વોજ દોલો જોઈએ એમ બીજી રીતે પણ કહી શકાય એમ છે. તત્ત્વજ્ઞાન એ વ્યવહારની પારનું, માટે વ્યવહારિક મનુષ્યોથી પણ ન સમજાય તેવું, જ્ઞાન છે એમ ધારવામાં આવે છે અને અનંત વિશેષવાળી પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં તથાતા વર્તમાન સમયને તત્ત્વજ્ઞાન કે પરમાર્થ વિષયની ધારો સાંભળનાં પણ દમતું આવે છે. આદર્ય, પ્રમાદ, કંતંબને હઠાવી દેવાની શક્તિ, એવું તત્ત્વજ્ઞાન ગીર્વે ગ્રહ રહે છે, તત્ત્વજ્ઞાનની વાહરચના તે ગાંધ શબ્દ-જાલજ છે, એમ ધણાક માને છે. જે શાસ્ત્રે આપણા જીવનનો અર્થ કરી આપવાનો, જીવનનો હોદ્દો અને હેતુ સમજાવવાનો, અને આચાર વિચારનાં ધોરણ બાંધી આપવાનો, હાલો કરે છે તેના વિષે આખી જ્ઞાન્તિ કોઠમાં પ્રાતે એ ખેંદતી વાત છે. પરંતુ તેમ થવામાં તત્ત્વજ્ઞાનનો જે અર્થ જ્ઞાનપદ્ધતિ ધણા સમયથી હયાલ્યો છે તે પણ એક દારણ્ય છે. જ્ઞાનપદ્ધતિને જે બુદ્ધિવિલાસોની અભિરુચિ છે તે બુદ્ધિવિલાસો અને શબ્દજાલોમાં, પરિભ્રામણો વિવેચનોમાં અને તેમને ગ્રામપાદ કરવામાં, એ જણે તત્ત્વ જ્ઞાનનું છે; તેથીજ સામાન્ય જનોના મનમાં તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર બહારી અરુચિ મધ આપી છે, એટલુંજ નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાન અને વ્યવહાર એ બેનો એવો વિશેષ સંગત્ત્વ ગયો છે કે એ હાથે માથે હોઈ

શકે એમ માનનાર દોષકર્તા ગણી આવશે. છતાં સત્ય જોઈ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન વ્યવહારથી મુક્તિ નથી, વ્યવહાર અને જીવનનો અર્થ કરી આપી જીવનનો હેતુ અને હેતુ સમજાવનાર એ જ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પરમાર્થવિચારનો મુખ્ય આશય છે. પરમાર્થવિચારરહિત જીવન તે અવ્યવસ્થિત, હેતુશૂન્ય અને મરણપ્રાયજ રહે છે. જીવનને અવશ્ય કોઈ અવ્ય ભાવનાનું બળ હોવું જોઈએ, તે ભાવનામાં સર્વ બળ અને દર્શનશૂન્ય સમર્પણ થયેલું રહે એવો વેગ હોવો જોઈએ. એ ભાવના અને એ વેગ તત્ત્વવિચારમાંથી જ છે. દમરૂ છે, ને તે તત્ત્વવિચાર વ્યવહારથી બહારનો બહાર છે, જ્ઞાનપક્ષના આડંબરમાં અને પારિભાષિક વચનચુક્તિઓમાં છે, એમ માનવા દરતા વધારે મહોટી ભુલ ખીજ કંઈ શકાય ?

ત્યારે તત્ત્વ જો વ્યવહારથી અભિન્ન હોય તો વેદાન્તસિદ્ધાન્તના સાધ્ય રૂપે તે તત્ત્વ કેવળ બુદ્ધિવિશ્વાસોમાં અને વાચોચુક્તિમાં જ સમાઈ રહેવું ન જોઈએ. એ તત્ત્વના ચક્ર-ચુક્રી આચાર અને સિચારમાં તત્ત્વનું અનુસંધાન થવું જોઈએ. જોકે જો જોઈ તાત્ત્વિક જ્ઞાનનાં જો, વેદાન્ત વિનાના જે જે તર્ક અને વિચાર છે, તે સર્વમાં બેદનો આશય દેસો છે, ને તેટલા જ માટે તેમને અનિષ્ઠ માની અદ્વૈતવાદે અબેદનો સિદ્ધાન્ત પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે. મનુષ્યો એક એકથી અનેક અનેક પ્રકારે ભિન્ન છે; સ્વાભાવિક રચનાથી તેમ જનસમાજને અધિષ્ઠા અનેક નિમ્નધોથી મનુષ્યજાતિમાં જે બેદ વધી ગયા છે તેની મજબૂતી કરવી પણ અશક્યવત્ છે અને બેદ હોય ત્યાં સુધી સંવૃદ્ધિ ( progress ) મધ્ય શકતી નથી એ સુવિદ્ય છે. બેદનાથી પ્રવૃત્તિ કદાચ અમુક એક સાધ્ય વાળી વળતી નથી, અતલ બાંધની અતલ પ્રવૃત્તિઓ અતલ સાધ્યને હેતુશીને થવાથી, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ અતિ દુર્બલ રહે છે, અને એકે સાધ્યને સાધી શકતી નથી. સંધાત અને સમજાવું જે બધા સ્પષ્ટ વ્યવહારમાં, આપણે અનુભવીએ છીએ તે સુદમ અને માનસિક વિશ્વમાં જોઈ પ્રગમ નથી. બાંધમાનનાં હૃદય એક અમુક ભાવના હપરના જ ભાવથી પૂરું રહે અને તે ભાવનાને પ્રત્યેક બાંધ પોતપોતાના આચાર વિચારમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવવા ચલવાનું થાય એ કરતાં સંવૃદ્ધિ, ઉત્પત્તિ, શાન્તિ, અને મુખનો અન્ય માર્ગ છે નહિ. એક રિયલિટી તે કરતાં ઉત્તમ રિયલિટીમાં જવાને અર્થે આવું એક અતિ આવશ્યક અને પ્રથમથી જ લક્ષ્ય મા રાખવા જેવું છે. બેદવાદનો અત્યંત દરવાજો જનસમાજની આવહારિક તેમ પાર-માર્થિક સંવૃદ્ધિ સિદ્ધ કરી આપવાનો હેતુ છે; અબેદભાવનાથી ભરેલાં હૃદયો જે સ્વાર્થેષુ અને પરાક્રમ કરી વિશ્વને પ્રકાશાય કરી ગયાં છે તે સ્વાર્થેષુ અને પરાક્રમનો અંકુર સર્વ કાસને માટે તાજો ને તાજો રાખવાનો તેમાં અતિ નિમૂઠ આશય છે બુદ્ધિવિશ્વાસોમાં નિમમ જ્ઞાનપક્ષ તો એક વર્તુલમાં જ ગતિ કરે છે; ગતિ કરતો જણાય છે, પણ હોય ત્યાં જો વ્યજ આવે છે; દારણ કે એમાં અભિમાન અને બુદ્ધિની જે પૂર્ણ થાય છે તે બેદને પ્રુષ્ટ કરવા કરતાં અન્ય કંઈ જ સાધી શકતી નથી

બાંધ અને સમજાવના ભાવના સમજાવી એકાકાર એકરસ સમજાવના એક એક મા-કાઝા રૂપે બાંધમાનને પોતપોતાનું સ્થાન અર્પનાર વેદાન્ત જો મધ્ય, પરાક્રમ, સાદસ, સ્વાર્થેષુ, એકતા, અને પ્રેમનો વિસ્તાર કરી ન શકે તો વ્યવહારની પ્રાર રહી બુદ્ધિવિશ્વાસોમાં,

વેદાન્તજ્ઞાનની અને તત્ત્વજ્ઞાનમાત્રની કૃતાર્થતા શોધનાર જ્ઞાનપદ્ધતિ નિવૃત્તિ, ત્યાગ, સંન્યાસ, વિરાગ એવા આકર્ષકોનો આશ્રય થયો છતાં પણ વ્યર્થ, નિરપેક્ષાગી, અને નિઃસાર છે એવું સદગ્ધ રીતે સ્વીકાર્યું વિના ચાલતું નથી. જ્ઞાનપદ્ધતિ નિવૃત્તિ અને ત્યાગની પોતાની અભિરુચિને એટલે સુધી જાણી દીધી છે કે તેણે મોક્ષ પણ 'આપુનરાવૃત્તિ' રૂપ, અર્થાત્ જન્મમરણના ફેરામાંથી સર્વ કાલને માટે છૂટી જવા રૂપ સ્વીકાર્યો છે। અભેદભાવનાથી જે સ્વપર્ણ અને સાહસની દૃઢ નીતિ હાથ ધરી જોઈએ તેને રથાને સ્વાર્થ અને કૃપણતાની સંકુચિત વૃત્તિથી અત્યંત નિવૃત્તિ રૂપ ઉચ્છેદનેજ જ્ઞાનપદ્ધતિ મોક્ષ માની લીધો છે। વિશ્વમા ઉચ્છેદ અને વિનાશ એવું કાંઈજ નથી, માત્ર રૂપાંતર અને વિનિમય છે એ વાત આ પદ્ધતિના ધ્યાનમાં રહેલી જણાતી નથી. જ્ઞાન—અહંબ્રહ્માસ્મિ એવું મહાવાક્ય જન્મ અપરોક્ષ જ્ઞાન—યથાર્થ, જાણે અત્યંત વિનાશ—અત્યંતભાવજ—યથ જતો હોય એવું જ્ઞાનપદ્ધતિના વિશ્વાસીઓએ પોતાની નિવૃત્તિની નીતિને આગે, મોક્ષસ્વરૂપ સ્વીકાર્યું છે. અભેદભાવનાનો વેગ લાગતાં ક્ષણભિસિધિનો નાશ થઈ રાગદ્વેષનો, અભાવ સિદ્ધ થાય એટલે મરુપનું અંતઃસ્થ ઓજ અથવા જન જર્ણદશામાં જે ક્ષુદ્રતા, કૃપણતા, સ્વાર્થ, અને સંક્રાંચ, ભય, શંકા આદિમાં ક્ષીણ થાય છે, તેમાંથી રક્ષિત અને સંચિત થઈ દર્શનની ભવ્યતામાં વૃદ્ધિ કરે, સ્વપર્ણ અને પ્રેમની સમર્પિત્યુદ્ધિને સતેજ કરી પરાક્રમમાં અમરકાર અર્પે, એ વાત જ્ઞાનપદ્ધતિના વિનાશરૂપ મોક્ષને મળગી પડેલા જનો સમજતા પણ નથી। સ્વાર્થ, પ્રમાદ, અહંકાર, એ આદિ જે ભેદભાવનાનાં મૂલ છે તેમાં કૃતાર્થતા જ્ઞાનવાધી આવે અભેદવાદ વિરુદ્ધ નિષ્કર્ષ દર્શિત થાય છે. નીતિ અને દર્શનની શુભિકા ઉપર હતરીને વેદાન્તસિદ્ધાન્તની કસોટી કરવા જતાંજ આપણને જ્ઞાનપદ્ધતિ અત્યંત દુર્બલતા અને નિઃસારતા સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. વૃદ્ધિ, ઉત્તતિ, સમૃદ્ધિ—દોષ પણ પ્રકારના વિધિનો તેમાં અવકાશજ લાગતો નથી, કેવળ શાન્તિ, વિનાશ, મૌન, આલસ્ય, અને નિરચેક નિઃસાર ભ્રમણ વિનાન્મીણું સિદ્ધ થતું નથી; સ્વચ્છંદાચાર અને અહંકાર વિના અન્ય નીતિ નીકળતી નથી; સમર્પિતભાવનાનો તેમાં ગ્રંથ પણ જણાતો નથી. ત્યારે 'તત્ત્વજ્ઞાન' અને અભેદવાદી અદ્વૈતવેદાન્તનો ઉપયોગ અને ઉદ્દેશ આવા અસાર બોધને અર્થે નજ હોવો જોઈએ જીવનના હેતુ અને સ્વરૂપને સમજાવી, સમર્પિતભાવનામાં વ્યથિતભાવને પોત પોતાનું સ્થાન સમજાવી, અસીમ નિરંકુશ તૃપ્તિનો આગંઉ આનુભવ કરાવવો એજ વેદાન્તનો ઉદ્દેશ અને હેતુ હોવો જોઈએ.

એ ઉદ્દેશ અને હેતુનું કેન્દ્ર આનંદ નથી એમ એક વાર આગળ કહેવાઈ ગયું છે. સમર્પિત અને વ્યથિતી ભાવના યથાર્થ રીતે લક્ષમાં ઉદય પામી હોય તો વ્યથિતું એક પણ કાર્ય એવું ન હોઈ શકે કે જે સમર્પિતી ભાવનાને વિરોધી હોય. આવી નીતિ સમજાવવાનેજ વેદાન્તના સાધ્યને અભેદ, પ્રેમ, દયાદિ નામાંતરોથી સ્પષ્ટ કરવાને વારંવાર યાન મળે છે. વ્યથિત સમર્પિતી આ ભાવના જનસમાજના ઔદિક તેમ પારત્રિક હિતને અર્થે ટકી બધી ઉપયોગી અને આવશ્યક છે કે એ વિના કાંઈ પણ કાર્ય દર્શી પણ અભિવૃદ્ધિ થઈ નથી કે યવાની નથી એવી હતિદાસની ખરિપૂણે સાક્ષી તે વિષે ગણા શકે એમ છે. આવી જે અભેદભાવના તે જ્ઞાનના અંતરૂપ શુદ્ધિના વિશ્વાસમાં નહિ પણ હૃદયના અપરોક્ષ

ભાવમાં રહે છે. નિશ્ચય હતાં પશુ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ વિના નિશ્ચય આચારકોટિમાં ઉતરી શકતો નથી; સત્યનો નિશ્ચય પણ શ્રદ્ધા વિના બધાટારે કરાવી શકતો નથી અભેદભાવનાનો અપરોક્ષ અનુભવ પણ શ્રદ્ધાના જોરે છે; શુદ્ધિ તેના વિષે અતંત વિવાદ કરી નિર્ણય કરે તથાપિ હૃદય તેને સદૃજ રીતેજ અનુભવી ન લે અને શ્રદ્ધાવાન ન થાય તો તે સાક્ષાત્કાર કર્યા કામનો નથી. રાગ, દ્વેષ આદિ ઉર્મિઓનો અનુભવ થવામાં જેમ શુદ્ધિ-વિલાસોની અપેક્ષા નથી, શુદ્ધિને તેમનો અનુભવ થતો નથી, હૃદયને તેમનો અનુભવ શુદ્ધિની સાક્ષાત્કાર વિનાજ સ્વતઃ થઈ જાય છે, તેમ અભેદનો સાક્ષાત્કાર સદૃજ અને સ્વતઃ સિદ્ધ થવાંજ કરે છે. એમ હોવાથી એને સ્વસંબંધ કહવાય છે. અભેદસાક્ષાત્કાર તે જ્ઞાન નથી પણ લાગણી છે એમ દુઃશમાં કહીએ તો પણ ખેટું નથી.

“એ સાક્ષાત્કારથી શું પ્રાપ્ત થવાનું છે, એ સાક્ષાત્કારનો આચાર કેવો થશે એવા પ્રશ્ન અત્ય ઉપસ્થિત થાય છે, ને તેમનું ઉત્તર આપવામાંજ આધ્યાત્મિક અને પ્રાચીન વેદાન્તનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થવાનો સંભવ જાણી આટલું વિવેચન કરવું આવશ્યક થયું છે. સમષ્ટિભાવના ઉપર સદૃષ્ટિ આંધી વ્યષ્ટિએ જે નીતિ અને આચારનું શ્રદ્ધા કરવાનું છે તે એટલામાંજ સમાપ્ત થાય છે કે સર્વેએ પોત પોતાનું કર્તવ્ય કરવું; કર્તવ્યની ભાવનાને, સર્વેશ સમષ્ટિની દૃષ્ટિથી, વ્યષ્ટિમાત્રે પોતાના સાધ્યમા રાખવી. સમષ્ટિની દૃષ્ટિથી કર્તવ્ય-ભાવનાને પોતાના સાધ્યમાં રાખવાનો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં અતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલો છે. પોતે જે સ્થાનમાં, જે સ્થિતિમાં, જે સામર્થ્યસંહિત, જે પ્રકારે હોય એ તે સ્થાન સ્થિતિ સામર્થ્ય અને પ્રકારને અનુકૂલ જે કર્તવ્ય હોય તે કરવામાજ વ્યષ્ટિમાત્રે પોતપોતાનું સમષ્ટિની દૃષ્ટિએ જે કર્તવ્ય છે તે કરે છે એમ ભગવાને વારંવાર પ્રતિપાદન કર્યું છે; એટલાજ માટે, અર્જુનને પ્રાપ્ત થયેલા કુદ્ધમાંથી નાશીને ત્યાગમાં મોક્ષ માનવાની શુદ્ધિ થઈ હતી તેનો નિર્ણય કરી તે પ્રસંગે કુદ્ધમાંજ શ્રેય સમજાવ્યું છે.

“પરંતુ કર્તવ્યને અંગે અનેક આશય નિરાશા, લાભ હાર્નિ, જય પરાજયનાં, અનુસંધાનો ઉદ્ભવે છે, તેમાંથી શસ્ત્રાર અથવા વાસના બંધાય છે, ને પુનઃ તે વાસના નેનાં તે કર્મ અને કર્તવ્ય કરાવી, મનુષ્યને મોક્ષનો અનુભવ આવવા દેતી નથી, આવી શંકા સંભવે છે. પરંતુ સારથાહી અભેદપદ્ધતિવાળા જોઈ શકશે કે ‘કર્મમાં અર્કર્મ જોનાર અને અર્કર્મમાં કર્મ જોનારજ’ એવી શ્રીકૃષ્ણની યોગ અને મોક્ષની વ્યાખ્યામાંજ એ શંકાનું સમાધાન છે. કર્મ, કર્તવ્ય, કલ્યાણ કેવે પ્રકારે કરવું એમાં, અભેદ સાક્ષાત્કારનો સંબંધ છે, કેવલ કર્મ ન કરવું અને નિષ્કર્મ થઈ જવું એ તો જ્ઞાનપદ્ધતિ તત્ત્વોચ્ચુનન્ય ઉન્નત પ્રલાપ છે. સમગ્ર ગીતામાં નૈષ્કર્મ્ય કે આનંદ એ શબ્દ પણ મોક્ષના સ્વરૂપ સંબંધે વપરાયા નથી એટલુંજ નહિ, પણ કેવલ કર્તવ્યભાવનાનેજ મોક્ષમાં મૂકાઈ છે; અને ‘નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ’ આદિ તામોથી કેવલ કર્મસંહિત થઈ જવામાં મુક્તિ માનનારે પણ સમજવાનું છે કે કર્મ એટલે ત્રિવિધિવેદની શંકાઓમાં અભેદસાક્ષાત્કારનો અનુભવ આવતો નથી એમ સમજાવવાનું એવા શબ્દોનું તાર્પણ છે; કેવલ કર્મસંહિતતા તે તો અશક્ય છે, વિશ્વવ્યવસ્થાની વિરુદ્ધ છે, જ્યાં અથવા ધ્રુવર પોતે પણ સિધ્ધસંકલ્પ હોઈ સંકલ્પ અને કર્મ ઉભય એક ક્ષણે કરે છે, એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં વારંવાર કહેવાયું

છે. ત્યારે 'કર્મમાં આકર્મ ને આકર્મમાં કર્મ' એજ કર્તવ્યને અનુસરતાં છતાં પણ અભેદ-સાક્ષાત્કાર પામ્યાનો અર્થ છે. કર્તવ્ય કયાં છતાં કર્તવ્યના ધ્રુવને અભિસધિ ન રાખવો એ કનિષ્ઠ માર્ગ છે, પ્રવાહપતિત કર્તવ્યને કરી દેતા કરો વિચારજ ન લાવવો એ ઉત્તમ માર્ગ છે; પરંતુ તાર્કિક એ છે કે કર્તવ્ય કયાં હતા કર્તવ્યનો કરો. ધસારો લાગવા દેવો નહિ. ભૂતકાલ અને અવિષ્કાલજ વીસારે પાડી વર્તમાનમાંજ વિહરવા રૂપ જે યાનલક્ષણ વારંવાર વળાય છે તે પ્રવાહપતિત કર્તવ્યને કરી દેવાના આશયથીજ ઉચ્ચરાય છે. માર્ગે ચાલતા જેમ ગમ્ય સ્થાનનીજ દૃષ્ટિ રહે છે, ચલનબાધાર ઉપર લક્ષ રહેતું નથી, તેમ કર્તવ્ય યયાં ગય છે. રાગ દ્વેષ લાભ હાનિ, દશાનો વિચાર રહેતો નથી, સ્વાર્થાવક રીતેજ, પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરાય છે. આ પ્રકારે સર્વજ્ઞ, સુખ-દુઃખ, સપત્તિ-વિપત્તિ, સર્વત્ર સમતા રહેવી, ગમે તેવા રાગ તાન અલાપ વ્યથિ વ્યથિમાં ચાલે તથાપિ સમ-દિના ગધુર તાલનો સમ કલાપિ ન ચૂકવો, એવી સમતાનેજ શ્રીકૃષ્ણે યોગ એવા નામથી વર્ણવી છે. અને જેટલી સાધનસપત્તિ છે તે આ સમતાની પ્રાપ્તિને અર્થે અને સમતાપૂર્વક કર્તવ્ય થાય તેને અર્થે ઉપયોગી છે. સાધનસપત્તિ કેવલ નિવૃત્તિ, પ્રમાદ, કર્તવ્ય-અટકા, પિનાશ, તેને અર્થે નથી; સમતાને સૂત્રે ટકા કર્તવ્યપરાયણ થવાને અર્થે છે.

અને વ્યથિ વ્યથિને પોતપોતાનું કર્તવ્ય સમજવાનો, અતિ સરલ માર્ગ પણ ગીતામાં ગવાયેલો છે. જે પોતાનું તત્કાલ કર્તવ્ય હોય તેજ તે તે વ્યથિનું કર્તવ્ય છે, અન્યને અન્ય અન્ય કર્તવ્યોમાં અગિરકત જોઈ, પોતાનાં કર્તવ્યની તુલના કરી, હર્ષ વિપાદ પામવાનું કારણ નથી. અધિકારાનુસાર એમજ વિચરાય તો અધિકારની વૃદ્ધિ થતાં કર્તવ્યની વિ-પ્રસૂતા અને વૃદ્ધિ થશે. ગમે તો રમ્ય ભુગિકા ઉપર કે અતિ ઉન્નત માનસિક ભૂવિકા ઉપર, ગમે તો એક છુપકીમાં કે ગમે તો મહોટા રાજ્યના પ્રધાન મંદાલયમાં, સર્વત્ર કર્તવ્ય તેનું તેજ છે; જે શીખવાનું છે, જે અભેદસાક્ષાત્કારથી અનુભવવાનું છે તે એ કર્તવ્યનો ધસારો લાગી તૂટી ન જાય એવું સમતાનું સૂત્ર છે. ગમે ત્યાં રહીને! પણ તે સૂત્રને પહેળી અને ઝાંલી રાખાય છે. અને એ રીતે અભેદસાક્ષાત્કારને અનુભવવામાંજ વ્યથિ વ્યથિનાં બલ, પરાક્રમ, સાહસ, સ્વાર્પણ અને અભિવૃદ્ધિમાં કેવી અગત્યરિક વિલક્ષણતા આવે છે, કેવી આસ્વાદકારક ઉત્તિનો માર્ગ જણાય છે. દ્વારસમુદ્રતુલ્ય સંસાર પણ મિષ્ટ અમૃત તુલ્ય થઈ કેવી ઉપયોગી દીસે છે, અને શુષ્ક ઝાંતનો વિરસ વિરાગ કેવો સ્પર્શ અને રાગમય થઈ હૃદયને સમગ્રિભાવની આર્દ્રતાના આશ્વર્યમાં વિલીન કરી નાખે છે!

પ્રાચીન અને અર્વાચીન વેદાન્તના સ્વરૂપ અને સાધ્ય સંબંધે આવે વિભાગ કરી જોતાં બુદ્ધિ અને હૃદયનો જે ભેદ છે તેજ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવાયો છે એમ સુર વા-ચકને પ્રતીત થયા વિના રહેશે નહિ. નીતિ અને કર્તવ્યની ભાવનામાત્રનું સ્થાન હૃદય છે, ચાત, વાન, ગતિ, શક્તિમાય હૃદયમાંથીજ ઝરે છે; સાંકા, સમાધાન, ગણના, નિશ્ચય, બુદ્ધિયો શાય છે. તરવટાન અને જમત, પરમાર્થ અને વ્યવહાર તેનું સમાધાન માં થઈ રહે છે. બુદ્ધિ તો ભેદ, વિરોધ, વિવેચન એજ વિસ્તારનારી છે, હૃદય અભેદ, એકતા, એકીકરણ કરી આપનાર છે. બુદ્ધિ પરામર્શ કરી શકે છે, પણ હૃદય તો પરામર્શના અપૂર્ણ વ્યાપ્તિને દર્શનવી લે છે. આમ બુદ્ધિ ઉપર હૃદયનું સામ્રાજ્ય કહેવામાં બુદ્ધિના અગ-

દારે કે તેના સામર્થ્યને અધિગમ્ય આપવાનો હેતુ નથી. જગતમાં જ્ઞાનમાન બુદ્ધિનેજ આધીન છે, બુદ્ધિ વિના વ્યવહારનો નિર્વાહ માત્ર નહિ, ચેતન્યનો અનુભવજ આવત નહિ, બૈદિક કે પારમાર્થિક એવો માર્ગ જડત નહિ. પરંતુ બુદ્ધિમાત્રથીજ અભેદનું પૂજન કરવું અને હૃદયના પ્રેમથી આચાર પર્યંત વ્યાપી જવ એવો સાક્ષાત્કાર પામી ન શકે એ વ્યર્થજ છે. બુદ્ધિવિલાસોથી જે વિચારભાવના યાવ તે તેો અતિ હ્રા પ્રતિભાવાળા જનોના અગિમ્ય અને સ્વાર્થનોજ વિશ્વાસ છે; એમાં કર્તવ્ય અને આચારની બધા સાક્ષાત્કારજન્ય અમરૂતિ અને સમર્પિતભાવનાની રૂઝૂતી છેજ નહિ સાખ્ય ન્યાય વંશોપદ્યાદિ બેદવાદોનું અન ગંડન કરવામાં પ્રથમ થયેલી બુદ્ધિની વાકુરચનાનેજ વેદાન્તનું સર્વસ્વ માનનારા જ્ઞાન-પક્ષાનુરાગી આધુનિક વેદાન્તીઓને હૃદયનો વેદાન્તમા અવહારજ નથી એવી જે જ્ઞાન્ત યદ્ય ગદ્ય છે તે મટાડી, બુદ્ધિવિલાસમાત્રના જ્ઞાનમા મોક્ષને નામે અનાચાર વિસ્તારતા વાચિકવેદાન્તમાં હ.યદ્ર પતું નીતિ રસાયન હમેશી, વેદાન્તની જે ઉત્તમભાવના પરિમાન સમયે આપણાં અનેક કદનું નિવારણ કરવા સમર્થ છે તેને તેના યોગ્ય સ્વરૂપે દર્શાવવી એજ આવિષેયનનો હેતુ છે. કેવલ બુદ્ધિવિલાસનો અને નિષ્કૃતિપક્ષનો વેદાન્ત અર્થાત્મીન એટલે વેદાન્તના મધ્યમ સ્વરૂપથી વિદ્યુર વેદાન્ત છે; હૃદયરસથી અભેદસાક્ષાત્કારપૂર્વક કર્તવ્યને અનુસરવાનો પ્રવૃત્તિપક્ષનો વેદાન્ત પ્રાચીન એટલે પ્રરંધાનત્રયના સમન્વ-યાનુસાર વેદાન્ત છે.

### અભ્યાસ.

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૪૧ થી )

સ્વશક્તિનો મધ્યમ નિયોગ કરતા પૂર્વે સ્વશક્તિના સામર્થ્ય ઉપર શ્રદ્ધા હોવી જ્ઞાન-વસ્તુક છે; એ શ્રદ્ધા પછી સ્વશક્તિના નિયોગનો જે માર્ગ હોય તેની મધ્યમતા ઉપર શ્રદ્ધા થવી આવશ્યક છે. મુખ્ય વાતજ એ છે કે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી. પણ તે શી રીતે ? બુદ્ધિ અને બુદ્ધિના તર્ક શંકા અને પ્રશ્નથીજ આરંભ કરી આપે છે, અને મદ્યપિ બુદ્ધિનો પ્ર-રિપાક થતો નિશ્ચય થઈ શકે છે, તથાપિ અતરૂમોથી વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, પ્રેમનો તે નિયોગ ઉપર જાવ લાગી જવો અને તે અનુસાર વેનંત થવું એમાં બુદ્ધિ કામ આવતી નથી જે શાસ્ત્ર અને આચાર્યો એક સમયે વચનમાત્રથી પણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્નવી શકે છે તે અન્ય સ-મયે બુદ્ધિની અનંત તર્ક અને વિવાદથી પણ શ્રદ્ધા પ્રેરી શકતો નથી એવું આપણે વારં-વાર જોઈએ છીએ. શ્રદ્ધા વિના મનુષ્ય કદાપિ પણ કર્તવ્યપરામણ થઈ નથી, અભેદ-સિદ્ધાન્તનો સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. એક પણ વાતનો અપરોક્ષ અનુભવ થયો, એટલે કે પોતાના આચાર વિચાર સર્વમાં તેની તે વાતનો મુખ્ય રંગ લાગેલો રહેલો, એમ થવાને અર્થે બુદ્ધિના વિલાસ કે વિકાસની અપેક્ષા હોય તે કરતાં શ્રદ્ધાના પરિપાકની બહુ આવશ્યકતા છે શ્રદ્ધા વિના કાર્યજ સંભવતું નથી; બુદ્ધિથી વિચાર યાવ છે, પણ કાર્ય તે શ્રદ્ધાથીજ નીપજે છે.

એટલા માટે અર્થાત્ અભેદસાક્ષાત્કાર થવા માટે, પોતાનામાં જે કંઈ કરવાનું હોય તે કરવાનું સામર્થ્ય છે એવી શ્રદ્ધા ઉપરાંત, શું કરવાનું છે તે જણાવનાર શાસ્ત્ર અને તે શાસ્ત્રનો સમન્વય ધરાવી આપનાર આચાર્ય અથવા ગુરુ તેના ઉપર પણ શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. શાસ્ત્ર અને શ્રદ્ધાનો વિરોધ તે બુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાના વિરોધનું જ સ્વરૂપ છે. અનેક કાલના અનુભવથી બુદ્ધિએ નિશ્ચય કરીને જે નિદાનનો યોગ્યતા છે તે શાસ્ત્ર છે, અને શ્રદ્ધા કરનાર ધણી વખત અત્યુચ્છે છે કે બુદ્ધિથી પરીક્ષા કરી જોવા વિના શાસ્ત્રનો શ્રદ્ધા કરવામાં કાંઈ સાર નથી, પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક વાતની પરીક્ષા પોતાની જાતે કરી જોવા પછીજ શ્રદ્ધા કરે એવો વિશ્વક્રમ હોત તો આપણું જ્ઞાન બાલકોના કરતાં પણ ન્યૂન રહ્યું હોત, મનુષ્ય વર્ગે અઘાપિ પણ છેક જગલી રિષતિમાંથી બદાર આવેલો અવસર પ્રાપ્ત થયો ન હોત મહા પુરુષોના અનુભવ અને જીવનના પ્રસંગોનો જે સંગ્રહ, તે તે દેશકાલના પ્રતિબિંબ રૂપે, યોગ્યતા હોય છે તેનેજ દત્તિહાસ કહેવાય છે; એ દત્તિહાસ તેજ સમય મનુષ્ય વર્ગને પોતાનું અવિષ્ય યોગ્યતામાં ઉપયોગી પ્રકાશ આપી શકે છે. એના ઉપર અશ્રદ્ધા કરનાર કાંઈ પણ કરી શકતા નથી; માત્ર અજ્ઞાન અને શંકામાંજ જીવિતને વ્યર્થ રીતે ગુમાવી નાખે છે. ગમે તેટલી બુદ્ધિના વિલાસોથી પણ પ્રાપ્ત કરવાની તે તો શક્ય છે, કેમકે શ્રદ્ધા વિના, બુદ્ધિએ કરેલો નિશ્ચય એકસોજ મનુષ્યના આચાર વિચારને ઠગી આસર કરી શકતો નથી.

ત્યારે શાસ્ત્ર અને આચાર્યનો એજ ઉપયોગ છે કે પ્રથમે તેમના ઉપર શ્રદ્ધા કરવી અને પછી બુદ્ધિનો જેમ જેમ તેમાં પ્રવેશ થઈ શકે તેમ તેમ તે શ્રદ્ધાને બુદ્ધિનું સખલ સમર્થન અર્પતા જવું. બુદ્ધિમાં ઉત્તરે તોજ શ્રદ્ધા કરવી એ આશ્ચર્ય સાધકને બહુજ દાનિકારક છે બાલકને આંક શીખવવામાં આવે છે ત્યાં બાર ચોક્ક આડતાલીસ એવું વચન કેવલ શુરુ તા ઉપર શ્રદ્ધા કરીને, જ્ઞાનરૂપે માનીને, બાલક જોખે છે;  $12 \times 4 = 48$  એ બુદ્ધિ બ્યાપાર તો બહુ વર્ષો પછી જાણી શકે છે અને જોખેલા વચન ઉપરની શ્રદ્ધાને દૂઢ કરી લે છે. આપણાં ધણાં જ્ઞાન સંજયે એનો એજ પ્રકાર નીપજે છે. શ્રદ્ધા કરવામાંથીજ જ્ઞાનનો આરંભ છે, અને બુદ્ધિને વિચરવાનો અવકાશ, પણ શ્રદ્ધા થયા પછીજ આવી શકે છે. અધ્યારહિત અને બુદ્ધિસહિત એવું મધ્યસ્થ હૃદય રાખી પરસ્પરવરૂપની વિવેચના કરવાનો માર્ગ સાધકને માટે નથી, એ તો જે પરીક્ષા કરવા બેઠા છે તેમને માટે છે; સાધકને તો અનેક મદાલનોએ જે શાસ્ત્રોદિથી પરમાર્થનો અનુભવ પ્રાપ્ત થયો છે તેજ શાસ્ત્રોદિમાંથી પોતાના સામર્થ્યને કંઈ માર્ગે યોગ્યત્વ તે જોવાની અપેક્ષા છે, અને તે જોવામાં શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ ઉપર શ્રદ્ધા પ્રથમથીજ આવશ્યક છે. શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનો સમન્વય કરનાર ગુરુ તેમનાં વચનોને સત્ય માની સત્ય ઉપર હોય તેવીજ શ્રદ્ધા રાખી, તેમનો અનુભવ કરવા પાતવાનું થવું એ શ્રદ્ધાનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. પ્રથમે બુદ્ધિબ્યાપાર વિનાજ કરેલી શ્રદ્ધા પરિણામે બુદ્ધિપૂર્વક થઈ જાય છે, અને બુદ્ધિથી પણ પ્રાપ્ત કરવાની જે શ્રદ્ધા તે એમ આરંભથી કુળવાઈ છેવટ એટલી ગાઢ, વિશાલ, અને વિપુલ થાય છે કે તેમની અભેદસાક્ષાત્કારનો જબ્બ મગધાર પ્રત્યક્ષ જણાયા વિના રહેતો નથી.

શ્રદ્ધામાં પણ વિવેકની અપેક્ષા છે એમ વારંવાર કહેવાય છે. શાસ્ત્ર સાને કહેવું



ગુરુ જ્ઞાને માનવા એ વિષે 'પણુ' વિવેકી અપેક્ષા છે. પરંતુ આન શાસ્ત્ર ઓટ્ટે એબેદા-  
નુભવને ઉપયોગી જે વચનસમૂહ અને તેને અબેદાનુભવને અનુસાર વિનિયેગ કરનાર  
ગુરુ તેમના ઉપર શ્રદ્ધા કરવામાં બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરી જોવાની આવશ્યકતા નથી. શ્રદ્ધા  
કરવામાં ઘણી વાર આપણને એમ લાગે છે કે વગર વિચારે શ્રદ્ધા થાય છે. પણ તેમ  
હોઈ નથી. આપણે આપણી કેળવણીથી, પ્રમગ્ધથી, સુખ દુઃખના અનુભવથી, આ-  
ગુરુ પ્રકારની એવી માનસિક સ્થિતિમાં આવ્યા હોઈએ છીએ કે દોષ અમુક મહાત્માનો  
ઉપદેશ ટુંટળ આપણા હૃદયને સ્પર્શકર થઈ જાય છે અને આપણને તેના ઉપર શ્રદ્ધા  
થઈ જતા, આપણા પેતાના સામર્થ્યની શ્રદ્ધાને ખતે, તે વચન અને તે ઉપદેશાનુસાર  
આચાર વિચાર યોજવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે. ઘણી વાર એમ થાય છે કે જે શાસ્ત્રો અને  
વચનો અવલુભાત્રીય શ્રદ્ધા ઉપજાવી શકતા હતા, તે અન્ય દાસે, અનેક પ્રયાત્ન છતાં  
પણુ શ્રદ્ધા ઉપજાવી શકતા નથી. સમયના પ્રવાહમાં તેમને જાણે રચાનજ ન હોય તેમ  
તે બહાર ને બહારનું પર્યા રહે છે; જ્યારે સમયને અનુકૂળ એવી કોઈ નવી કૂચી એનાં  
એ શાસ્ત્રો અને વચનોમાંથી મળે છે ત્યારે પુનઃ તે શ્રદ્ધાને પાત્ર થાય છે. આમાં પણ  
શાસ્ત્ર તેનાં તે છતાં તેના ઉપર શ્રદ્ધા કરનારના માનસિક અધિકારાનુસાર શ્રદ્ધા થવા  
ન થવાનું થાય છે એ સ્પષ્ટ જણાય છે. અર્થાત્ આપણે જ્યાં કેટલાકને બુદ્ધિ વિના  
શ્રદ્ધા કરતાં જોઈએ છીએ ત્યાં પણ, તે તેમના અધિકારથી એ શ્રદ્ધા માટે તત્પર હોઈ-  
નેજ શ્રદ્ધા પામ્યા છે એ વાત નિર્વિવાદ છે.

જ્યાં શ્રદ્ધા થાય ત્યાં કરવી, અને પછી બુદ્ધિનો પ્રયોગ કરતે કરતે, શ્રદ્ધાના  
વિષયને વિસ્તારતા જવો એ અધિકારાનુસાર ક્રમ છે. જેવો અધિકાર તેવી શ્રદ્ધા થાય  
તે કરવી, શ્રદ્ધાથી જે આચાર વિચાર રૂઢિને તે ઉપર બુદ્ધિથી વિવેચના કરી જોતાં,  
અબેદાનુભવને કરીને શ્રદ્ધાના વિષયને વિસ્તારતે વિસ્તારતે અબેદાનુભવના પૂર્વેક યાવવો.  
શ્રદ્ધાનો આ પ્રકારે અભ્યાસ કરનાર સાધક ગમે ત્યાંથી આરંભ કરે, પોતાના અધિ-  
કારાનુસાર ગમે તે ઉપર શ્રદ્ધા કરે, તો પણ તેની શ્રદ્ધાનો પૂર્ણ વિષાદ અને વિરામ  
અબેદાનુભવનામાજ થાય એમાં સંશય નથી; ગમે તે માર્ગે, ગમે તે રચાને, શ્રદ્ધાણુ  
યવુ એજ આવશ્યક છે. અશ્રદ્ધાવાનું કાષ્ઠ પણુ કરી શકતો નથી તેનાં એ કારણ છે, એક  
તો તેને શુ' કરવું છે તે ઉપર એટલે શાસ્ત્ર અને ગુરુ ઉપર શ્રદ્ધા નથી, બીજું તેને  
પોતાના સામર્થ્ય ઉપર શ્રદ્ધા નથી. અગ્નાની તો શુ' કરવું તેજ જાણતો નથી અને  
વિનાશ પામે છે, પણ જાણતા છતાં શ્રદ્ધા ન કરનાર તો દીવો ભેઈને કૂવામાં પડી વિનાશ  
પામે છે. અગ્નાનીની વૃત્તિ બુદ્ધિથી કરીને થયા છતાં શ્રદ્ધા ન હોય તો વિનાશ ની-  
પતે છે.

આજ કાલ 'કાંઈ ન માનવું'—બુદ્ધિ દટ્ટે તે કરવું—એવો પ્રલાપ આપણા યુવ-  
કોમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણથી જે વ્યક્તિભાવના પ્રધાન્ય પામી છે તેને લીધે વધી ગયેલો  
જણાય છે. પણ એમાં કશું તર્ક નથી. અશ્રદ્ધા અને અભિમાન એ વિનાશ અને વિષ-  
તિનાજ નિદાન છે, આખા વિશ્વના હિતદાસમાં જોતા અશ્રદ્ધા અને નારિતકતાએ મહુ,

વિનાશ કરેલો જડી આવશે, પણ એક કણ સરખોતો નવો ઉષ્ણગો હોય એમ જણાશે નહિ. અધ્યા એજ હતીપ્રમાતૃનું રહસ્ય છે, અને સાધકને અધ્યા સમ્યક્ ઉપયોગી બીજી કોઈ વાત નથી. શાસ્ત્ર ગુરુ આદિથી પોતાના અધિકારાનુસાર સત્યનું ચક્ર ચલાવે તે સત્યને પોતાના મતાર આચારમાં પ્રતીત કરવાની પોતા ઉપરની અધ્યા એજ ખરી અધ્યા છે, અને તેનાથીજ શંકર ભગવાન કહે છે તેમ 'વસ્તુ'ની પ્રાપ્તિ થઈ આવે છે.

( આગળ ચાલુ )

૩

શુદ્ધ.

પ્રાચીન અને નવીન.

વર્તમાન સમય એ ભૂતનું બાહક અને ભવિષ્યનો પિતા છે. વર્તમાન સમયે મનુષ્યો ભવિષ્યનો આકાર સમજવા મથતાં ભૂત ઉપર દૃષ્ટિ કરી તેમાંથી કોઈ આધાર શુદ્ધવા પ્રાપ્ત છે. આરપટ, અજ્ઞાત, અને અનનુભૂત એવા ભવિષ્યને સમજવા રપટ, જ્ઞાત અને અનુભૂત એવા ભૂતમાંથીજ જનસમાજે, સર્વકાલે, સર્વ પ્રસંગે, નવું સામર્થ્ય, નવું બલ, પ્રાપ્ત કર્યું છે અને ઉન્નતિનો માર્ગ દોઢો છે. એજ પ્રાચીનતાનો આશ્રય કયા વિના નવીનતાને ચાલવું જ નથી; એકલી નવીનતા વિનાશકારક યજ્ઞ પડે છે તેમ એકલી પ્રાચીનતા પણ દુરાચરી યજ્ઞ વિનાશજન પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષયે આ પત્રમાં થોડાક માસ ઉપર ચર્ચા થઈ ચક્ર છે, અને પ્રાચીનતા તથા નવીનતાનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર કરવા યત્ન થયો છે. એની એજ ચર્ચાને આગળ વધારી, વર્તમાન સમયની આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરી, કેવા માર્ગમાં આપણું શ્રેય છે તે જોવાને યત્નવાન થઈએ.

એવા પ્રસંગે ધણી વાર ઇતિહાસમાં આવી ગયા છે કે જે પ્રાચીન ભાવનાઓ એક વાર અધ્યા અને વિશ્વાસ ટ્રેરી જનસમાજને હતીવ્ય કરાવતી તેની તેજ નિઃસાર અને અવિચારજ જણાઈ ઠાંઈ પણ હતીવ્ય કરાવી શકવા અસમર્થ થઈ પડેલી. વેદ અને ઉપનિષદની જે ભાવનાઓએ અનેક મહાત્મા, મહારાજા, વીર, પંડિત, કવિ, શોધક, આદિ નીપજાવ્યા, આપણું આશીર્વાદનું સામ્રાજ્ય સોમગ્યુ અને મનુષ્યને સંસારની વિટંબના પારનું પરગસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ સમજાવ્યો, તેજ ભાવનાઓ આજ આપણી અધ્યને પાત્ર થતી નથી, ધણાક તર્ક વિતર્ક કરી જોયા પછી પણ આપણે તે ભાવનાઓને બુદ્ધિથી એ સ્વીકારતાં આનાદાની કરીએ છીએ, ત્યાં અધ્યા અને અધ્યાભ્યાસ હતીમમાં એ ભાવનાનું અપરોક્ષ યજ્ઞ આપણી ને આપણા દેશની ઉન્નતિને માર્ગ તે કરી આપે એની તો વાતજ ક્યાંદ આવા પ્રસંગે ઇતિહાસમાં જ્યારે જ્યારે આવ્યા છે ત્યારે ત્યારે જનસમાજ આગળ કે પાછળ વધ્યા કે દહ્યા વિના એક પ્રકારની વિલક્ષણ નિદ્રામાં પડી રહી સડવાન ગયો છે, અને તેમાંથી નવું રૂપાંતર થવાને બહુ વાર લાગેલી

છે. આર્ચનાર્તી વર્તમાન સ્થિતિ કાર્ષ્ક એવા પ્રકારની છે. બ્યારે એવી સ્થિતિ થાય છે ત્યારે બાવિધ્ય બહુ અસ્પષ્ટ હોય છે, ને ભૂત ઉપરજ મનુષ્યો દૃષ્ટિ કરે છે. અનેક પ્રકારે ભૂતને સમજવા, વર્તમાનમાં સાચુ કરી, બાવિધ્ય ઉપજાવવા, મનુષ્યો મથે છે, એટલી બે-ઠેસા જનસમાજના ગાડાને આગેજ ચલાવવા ચલ કરે છે; પણ બધાં સુધી વર્તમાન સમયને અનુકૂળ થાય એવી કોઈ શક્તિ ભૂતમાંથી પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાં સુધી આગળ વધવાનો કે વૃદ્ધિનો માર્ગ મધ શકતો નથી.

પ્રાચીન બાવનાઓમાંજ એવ છે, પ્રાચીન સ્થિતિ ઉપર આપણે ધ્રુવઃ જરૂર એ તો વર્તમાનની જરૂરતામાંથી સુક્ત મધ કર્તવ્યને માર્ગે ચઢી ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરીએ આપું એક મત છે; પ્રાચીનતાનો અનાદર કરી વર્તમાનમાંજ આપણને જે યોગ્યયોગ્ય સમગ્રમય તે માર્ગે ચઢી બાવિધ્યને ઉપજાવી લેવું એમ નવીન પદ્ધતિ આશ્રય છે. પ્રાચીનતા એકથી દુગમ્ય અને જરૂરતાનું રૂપાંતર છે. નવીનતા એકથી વિનાશ અને વિરોધનું રૂપાંતર છે; વૃદ્ધિ અને દૃઢતિનો માર્ગ નવીનતા કરે છે, તે માર્ગને પથાર્ય રીને ચોળવાનું પ્રાચીનતાના અધિકારમાં રહે છે, અર્થતઃ જે સત્ય માર્ગ છે તે પ્રાચીન અને નવીન એ હોય એંતની મધ્યમાં છે. તેમાં પણ પ્રાચીનતામાંથીજ નવીનતાએ વર્તમાનને બાવિધ્યરૂપે કરી લેવાની કૂચી શોધી લેવાની છે. પ્રાચીનતાના જાંડર કરતા અન્યથા આણેલી કૂચી વર્તમાનને બાવિધ્ય થતાં અટકાવી રાખનાર જે તાણુ છે તેને હઠાડી શકનાર નથી. આપણા બૂનકા-કામાં જે અનેક બાવનાઓ ચોળાયેલી છે તેમાંની, વર્તમાનને, કઈ ચથાથોડ્ય બલ અર્પનારી નીવડશે એટલું વિચારી, તે બાવનામાંજ પ્રાચીન અને નવીન ઉભયે પદ્ધતિ એકતા મહે તો એવનો માર્ગ નિર્દિષ્ટ સિધ્ધ થયા પિના રહે નહિ.

અને એ રીતે ભૂતનો પ્રયોગ કરતા પૂર્વે આપણા વર્તમાનને પરિપૂર્ણ રીતે સમ-જવાનો ચલ કરવો જોઈએ; એ સમજ્યા પછી બાવિધ્યને અર્થ આપણને શાની આવ-રચતા છે તેનું કાર્ષ્ક બાન યવું જોઈએ. આપણી વર્તમાન સ્થિતિ અનેક કારણોમાંથી ઉપજી આવી છે. આપણે ગૂંજરાતના કે મુંબઈ છલાકાના કે કિંદુસ્તાનનાજ રહેવાથીરૂપે આપણી સ્થિતિને વિચારવાની નથી, સમગ્ર મનુષ્યસમૃદ્ધિના એક અંગરૂપે આપણી સ્થિ-તિનો આપણે વિચાર કરવો છે. આપણી પ્રાચીન બાવનાઓના સમયમાં આપણે જે સુખશાન્તિ અને ઉત્પત્તિ ભોગવતા હતા તેનો વિનાશ થવામાં મુખ્ય કારણુ એ બાવના-ઓમાંનો રસ આપણા હૃદયમાંથી સૂકાઈ ગયો એનેજ માનવું પડે, એ તો નિર્વિવાદ છે. એવો પ્રસંગ લાવનાર બાજુ કારણો વિવિધ પ્રકારના ઉપજી આવ્યાં. શીકદરથી તે ઇતિહાસના સામ્રાજ્ય પર્યંત બેહજાર વર્ષમાં આપણે પરદેશીઓની રાજકીય તેમ રાજ્યને અંગે આ-વરચક છે એવી સાંસારિક અસરોથી અનેક અનેક રૂપાંતર પામતા રહ્યા. આપણી પ્રાચીન બાવનાની સમારતીને લીધે તે બાવના ઉપરથી આપણાં રૂપાંતરો આપણને ખરોડી રાક્યાં નહિ, પણ એ રૂપાંતર ઉપજાવનાર કારણો એટલુંતો કરી રાક્યાં કે એ બાવનાઓમાં જે રસ હતો તે સૂકવી નાખી, આપણા હૃદયમાં શમ્ભગાત્રજ રહેવા દેઈ, આપણને કર્તવ્ય પ્રેરનાર શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી ભ્રષ્ટ થવાનો માર્ગ તેમણે કરી આપ્યો. એમ થવાથી કર્તવ્યને ચૂકી

આપણે વિવિધ પ્રકારની અટ્ટનામાં પડ્યા; ધરમાં, વ્યવહારમાં, નીતિમાં, રાજ્યમાં, સાહિત્યમાં—સર્વત્ર—અટ્ટનાનું જ સામ્રાજ્ય થયું; કેાઇ વીર, ધાર્મિક, મહાત્મા, પદ્ધતિ, કવિ, રાજા, એવો આપણામાં એ એ દબર વર્ગોમાં થયો નહિ કે જે સમગ્ર આર્ય પ્રજાને ઉદ્ધાર કરી શકે. અનેક નાની નાની વ્યક્તિઓએ અતુલ જીવ અને બલ્યતાથી પ્રાણપંથુ કર્યો, પણ દેશકાલ અતુલ ન થવાથી કર્તવ્યની પરાકાષ્ટાને તેમના પ્રયત્નો પહેાચી શક્યા નહિ. એવામાં, પાશ્ચાત્ય રાજસત્તા આપણા ઉપર સર્વોપરિ થઇ, અને રાજ્યને આગે પાશ્ચાત્ય વિચારશ્રેણીઓનું રાજ્ય આપણાં મન અને હૃદય ઉપર, આપણા ધરમાં મે દેવાલયોમાં, ધર્મમાં ને કર્તવ્યોમાં, ભૂતમાં ને ભવિષ્યમાં, અધિકાર ભોગવવા લાગ્યું. ભૂતની અશ્વધ્વાથી પતિત થયેલા, કર્તવ્યને ભૂલી ગયેલા, આપણે પાશ્ચાત્ય બાવનાઓને ગોઠવી શ્રેયસ્કારિણી માની આપણા આચાર વિચારમાં દાખલ કરવા લાગ્યા. જે મહાપુરુષોએ બાવનાઓને અતુલરૂપે પરમ સ્વાધિન્યનો ભોગ આપ્યો છે તેમનો હિંદુશ, આપણે અત્ર દહીએ છીએ તેનો તેજ હતો; વર્તમાનમાંથી ભવિષ્ય ઉપજાવવાનો હતો; પણ ભૂતકૃત સ્વરૂપ મમાર્થ રીતે ધ્યાનમાં ન લેવાથી તેમને દેશકાલ અતુલ થયો નહિ; વર્તમાન ધર્મની તે કલ તેમને દાઢ ન આવી કે જેને દલાવવાથી એ ચંત્ર ગતિમાન થઇ ભવિષ્યને પ્રાપ્ત કરે. એ નિષ્ફલતાનો પ્રત્યાધાત પ્રાચીનતાને પ્રધાન્ય પમાડનાર નીવડ્યો. પણ શબ્દમાત્રે અવરોધ એવી પ્રાચીન બાવનાઓ જનસમાજને શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ઉપજાવી સ્વાર્પણપૂર્વક કર્તવ્ય કરાવવા અસમર્થ હતી તેવી ને તેવીજ રહી, નવીનપક્ષ જેમ વર્તમાનને ગતિમાં મૂકી શકતો નથી, તેમ પ્રાચીનપક્ષ વર્તમાનને ગતિમાં મૂકવાનો માર્ગ કરી શકતો નથી.

પ્રાચીન બાવનાઓમાં મુખ્ય રસ એ હતો કે એકતા, અભેદ, સમષ્ટિ, તેની બાવના મનુષ્યની દૃષ્ટિ આગળ રાખવી, તેના હિંદુમાં રાખવી, અને તેને એ રીતે સમષ્ટિદૃષ્ટિએ કર્તવ્યપરાયણ કરવું. પાપ, યુગ્મ, સ્વર્ગ, નરકની યોજનાઓ, ધર્મ, કર્મ, યજ્ઞ, યાગ, ઇત્યાદિના વિસ્તાર, દૈત, અદૈત આદિ બાવનાપ્રધાન તત્ત્વવિવેચનો, તે સર્વે તાત્પર્યે એટલું જ જણાય છે કે મનુષ્યને સ્વતંત્ર જીવાની સમગ્રત્વની દૃષ્ટિએ પહેાચાડવું, સ્વાર્થ અને સ્વજીવનમાં કૃતાર્થતા માનવાનું મૂકાવી પરાયં અને સર્વેમ જીવનમાં કર્તવ્ય સમજવું કરવું. આપણી ભૂતકાલની બાવનાઓમાંથી જે રસ સ્કાઇ થયો તેજ આ સમષ્ટિ-દૃષ્ટિ કરાવી કર્તવ્ય કરાવનાર રસ હતો. આપણા હાથમાં એ રસ વિનાના શબ્દોજ રહ્યા અને બુદ્ધિવિતાસોએ એક એક શબ્દને આધારે અનેક અનેક રચનાઓ કરી જેટલા શબ્દ એટલા ધર્મ અને એટલી નાત, જાત, વર્ણ, આદિના ભેદ વિસ્તાર્યા; આપણી ધાર્મિકતાનો સાર એટલી હદવા જેવી હદે પહેાચ્યો કે આવાડોટ અને વટાળ વિના ખીજ વાતે ધર્મને આપણે સમજતાજ રહ્યા નહિ. આ પ્રકારે ધરમાં, દેવાયતનમાં, વિચારમાં, વ્યવહારમાં, રાજ્યમાં, સાહિત્યમાં સર્વત્ર બેદનું પ્રધાન્ય થઇ ગયું, શબ્દપાડિયતું સામ્રાજ્ય થયું અને આપણે અધઃપાત પરિપૂર્ણ થયો. પ્રાચીન બાવનામાત્રનો હેતુ જે સમષ્ટિમાન જતા અથવા અભેદબાવના, આર્યસારના અધારણનો મૂલ પાથોજ જે કુટુંબબાવના

આયુષ્ય અભેદભાવના, તેને સ્થાને ભેદભાવનાનું સામ્રાજ્ય થઈ, વ્યપ્તિ વ્યપ્તિએ નવે નવાં કર્તવ્યો હાથગળ્યાં. પાંચ પચીસ મનુષ્યની એક નાની સરખી મંડલીને પણ જો સર્વ-સામાન્ય એકજ હોશ ઉપર લક્ષ ન હોય તો તેના પ્રત્યેક સજાસજ્જુ ગમે તેટલું બ્રહ્મ કામ આવતું નથી; તો પચીસ કુરોડની એક આખી પ્રજાને સમષ્ટિભાવનાજ રહી નહિ, કોઈ એક સર્વસામાન્ય સાધ્ય રહેતું નહિ, ત્યાં ભેદભાવનાએ સ્થાપેલા વ્યપ્તિ વ્યપ્તિનાં કર્તવ્ય વ્યર્થ, અસાર, અને નિષ્ફલ નીવડવા લાગે એમાં આશ્ચર્ય નથી. અને નિષ્ફલતા એ નિરાશાની માતા છે. નિરાશ થઈ આપણે આપણા પોતાના ઉપર પણ અગ્રદા કરવા લાગ્યા, કર્તવ્યના માર્ગથી અત્યંત બદલ્યો ગયા. આવી બદલાવોનું ફલ પરાધીનતા, ભાર-વાદિતા, કંદેશ, વિગ્રહ, દુઃખ, વિપત્તિ એ વિના બીજું ક્યાંથી હોય !

આમ અનેક કારણોથી આપણા ઉપર ભેદનું સામ્રાજ્ય વર્તવા લાગ્યું ભૂતને આંખણે સમજી પણ શકતા નથી, ભૂતકાલની ભાષાજ અભેદની ભાષા છે, આપણે તો હવે ભેદ વિના બીજી ભાષા સંમળતાજ નથી. આવી સ્થિતિમાં પાશ્ચાત્ય ભાવનાની ભાષાએ આપણા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પણ ભેદમયી અદ્યુષ્ટિ, વ્યપ્તિપ્રધાન ભાવનાની ભાષા છે; તેને આપણે તુરત મદલ્ય કરી, તેમાં આપણા અવિધ્યનો માર્ગ દેખવાને આંખો ઉઘાડી, પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિ આપણને અત્યંત નિરાશા અને નિષ્ફલતાનેજ નિરવધિ મર્જ બતાવે છે, એ કરતાં બીજું અવિધ્ય એ રીતે પણ આપણને જણાયું નથી પુનઃ વર્તમાન બદલામાં વિરમવું, કર્તવ્યમદ્ય થવું, જે માથ તે યવા દેવું, એવા કૃષણ પ્રતાપોમાં આપણો આશ્રય છે. દેશમાં નિર્બળતા વધી છે, અનાચાર અને અનીતિનો પ્રસાર પૂર્ણપણે થયો છે, વિગ્રહ, પ્રતારણા, વિરોધ એ આદિ પાશ્ચાત્ય વ્યસનો આપણે ગમે પડ્યાં છે. ભેદભાવનાની બદલામાં આ નવી ભેદભાવનાએ અત્યંત યુક્તિ વૃદ્ધિ કરી આપી છે, નવીન અને પ્રાચીન ઉભયે આ બદલા આગળ સ્તબ્ધ થઈ ઉભા છે; કર્તવ્ય શામાં છે, ક્યાં છે, તે નક્કી કરવાને અનેક સમાજો, પરિષદો, કોંગ્રેસો, મંચન કરે છે. વર્તમાન હજી પણ અવિધ્યનો માર્ગ કરવાને વળતું નથી.

પરંતુ પાશ્ચાત્ય સંસર્ગોથી આપણને જે કોઈ પણ લાભ થયો હોય, પાશ્ચાત્ય રાજ્યકર્તેઓએ જે શાન્તિ આપણને એકાદ સતકથો અર્પી છે તેનું કોઈ પણ ફલ મળ્યું હોય તો તે એ છે કે આપણા હૃદયમાં હવણું હવણું આપણે અવિધ્યમાં જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેનું કાંઈક જ્ઞાન થવા લાગ્યું છે. આપણે અભેદભાવનાને પૂજવા માંડીને જોઈએ એવું, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ આત્મારે વ્યપ્તિપ્રધાનભાવનાઓનો જે તિરસ્કાર થાય છે અને જનતા (humanity) ની સમષ્ટિભાવનાનો આદરપૂર્વક સત્કાર થાય છે તેથી એ, આપણને વિશ્વાસપૂર્વક સમજવું જાય છે. 'મણ્ડાનું ઘણું સુખ' ઇત્યાદિ નીતિધોરણોએ કર્તવ્યને દોરવાની જે પ્રતાસિકાનો હૃદયોય ઠહોં ઠહોં આ દેશમાં પણ સંભળાય છે તે આ સમ-ષ્ટિપ્રધાન ભાવનાનું ફલ છે. એ ધોરણમાં જે દુષણો છે તે ઉપર હવણું લક્ષ કરવાનું નથી, વ્યપ્તિ વ્યપ્તિએ પોતાની જોડે અનુસાર કર્તવ્ય કરવાના માર્ગને સ્થાને સમષ્ટિ-દૃષ્ટિથી કર્તવ્ય કરવામાં નીતિ ગાનવાનો માર્ગ લીધો એ વાત આપણા અવિધ્યમાં આજે પણ જો શાની ગરજ છે તે દર્શાવવાને હપથેમી છે. આખા વિશ્વમાં આત્મારે સમષ્ટિભા-

વના ઉપર અભિરૂચી થવા લાગી છે; કંતંવ્યના અને નીતિનાં સ્વરૂપને વિચારનાર ખંડિતો અને તરણો સમષ્ટિભાવનાને જનપ્રવૃત્તિની નિયામકે ઠરાવવા ભેખે વિસ્તારી રહ્યા છે. અભેદભાવનામાંજ વિશ્વનું દૃશ્યાણુ છે એમ હૃદયેય યદ્ય રહ્યો છે. આપણે પણ એ હનર વર્ષેથી ભેદભાવનામાં અગ્રાધ, કુટાધ, સ્ખાધ-મરણપ્રીતિ થવા છીએ, આપણું પોતાનું જે હેતુ તે જોવાથી એવી અધમતામાં પડ્યા છીએ, જે અભેદભાવના અત્યારે આખા વિશ્વને અર્પવાનો યત્ન થવા લાગ્યો છે, પદાર્થવિજ્ઞાન, તત્ત્વશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, રાજ્ય સર્વમાં પરિણામ (evolution), અદ્વૈત, નવીન કાવ્ય વાર્તા, પ્રગ્ન સત્તાક, આદિ રૂપે જે અભેદભાવનાના ભણુકારા વાગી રહ્યા છે, તેજ આપણને પણ; ઉદારનારી, ઉદારનારી, યત્ન-માનથી ભવિષ્યમાં ભેદ જનારી નીવડશે એવું માન આપણને પણ થવા લાગ્યું છે.

અધઃપાત અને બ્રહ્મતામાં પડેલી કોઈ પણ પ્રજાનું ઉત્થાન ત્યારેજ થવા લાગે છે કે જ્યારે ભેદદૃષ્ટિ ટાળીને સર્વમામાન્ય એવી અભેદની દૃષ્ટિ ઉપર સમગ્ર પ્રજાનું લક્ષ રિયર કરાવનાર કોઈ પ્રસંગ ઉપજી આવે. એવા પ્રસંગોનેજ ચમત્કાર, ઈશ્વરેચ્છા, આદિ નામો અપાયાં છે; મહાપુરુષેનાં પ્રાણુર્વિદ્યો પણ એવા પ્રસંગ લાવવામાં પરમ ઉપયોગી થયાં છે; પ્રજાઓનાં ભવિષ્ય એમજ રચાયાં છે ને ઇતિહાસનો પ્રવાહ એવીજ રીતે વહ્યો છે, મહાપુરુષો પોતે જે સમયે થયા છે તે સમયે અસ્તિત્વ અને તિરસ્કારને પાત્ર થઈ મરી ગયા છે, કારણકે તેમની વાણી સમજવાને તેમના રાજધીઓ તત્પર ન હતા; પણ તેમની વાણીજ તેમનો તિરસ્કાર કરનારના પુત્રો ઉચ્ચારતા થયાં છે, આપણા દેશમાં 'સુધારો' જેને આપણે નવીન પક્ષ કહીએ છીએ તે ઉપજાવનાર સજ્જનોનો આશય, યત્નમાન તે ભવિષ્યમાં ઉતારવાનોજ હતો; વિશ્વમાં જે અભેદભાવના ઉપર શ્રદ્ધા થતી આવે છે તેનું પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત કરી તે પ્રતિબિંબનું પરાવર્તન તેમની આસપાસનાં હૃદયોમાં કરાવવાનોજ તેમનો હેતુ હતો. સમયની પ્રતિકૂલતાથી તે નિષ્ફળ થયા તથાપિ તેમના હેતુ અને હૃદયને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવામાં કશો સંકેત રાખવાનું કારણ નથી. અદ્યાપિ પણ એ પ્રતિકૂલતા ન્યૂન થઈ નથી, ઉલટી વધી છે; અને તે વધવાનાં કારણો છે. નવીન પક્ષના મૂલ રચાવનારમાં નમંદાશંકર જેવા મન કર્મ અને વાણીની એકતા રાખનારા મહાત્માઓ થઈ ગયા છે, અને તેમના ઉપરની શ્રદ્ધાએજ એ પક્ષને કાંઈક કાલ જીવતો રાખ્યો છે; પરંતુ ઉપદેશ આપનારજ જે ઉપદેશ ઉપર પોતાના કંતંવ્યમાં શ્રદ્ધા રજાવે નહિ તે ઉપદેશ ગ્રાહ્ય થતો નથી; એ કારણથી નવીન પક્ષ નિર્બળ થઈ ગયો. એકબીજાનું કારણ પણ પ્રસિદ્ધ છે. અભેદભાવનાનો અપરોક્ષાનુભવ આંતરૂમાં થવા પછી બહાર થઈ શકે છે; વિચારમાત્રને માટે એજ નિષ્કમ છે. બહારથી અંદર ઉતરવાનો યત્ન કરવામાં પ્રતારણા અને જીહ્વોજ વિસ્તાર થાય છે. એટલે પોતાનાજ ઉપદેશ નેટલા સ્વાર્પણના સામર્થ્યના અભાવ ભેગી આ શક્યતિ પણ નવીન પક્ષને પ્રતિકૂલ થઈ પડી. અને જે મુખ્ય પ્રતિકૂલતા થઈ પડી તે ઐતિહાસિક પ્રતિકૂલતા હતી. યત્નમાનમાંથી ભવિષ્ય ઉપજાવવાનો માર્ગ જૂનોજ ત્યાગ કરવાથી કદાચ નિષ્ફળ થતો નથી; જૂનતા અનુભવ અને પ્રકાશ વિના અદૃશ્ય અને અસ્પષ્ટ એવા ભવિષ્યમાં અપ્રજ્ઞાવવાનાં, સાહસ, સામર્થ્ય અને શ્રદ્ધા કાંઈને આવતાં નથી.

નવીન પક્ષની નિષ્ફળતા પ્રત્યાઘાતમાંથી પ્રાચીન પક્ષનો હૃદયગ્રસ્ત થયો છે; પ્રાચીન પક્ષ સ્વતઃ વર્તમાનને સમગ્ર ભવિષ્યમાં ઉતરવાને હોદ્દો હૃદયગ્રસ્ત નથી; આગ માનવાતું કારણ એટલું જ છે કે પ્રાચીન પક્ષ ઉપર જે સુધી અને પ્રીતિ તથા આદર થયાં છે તે બહુ ભાગે, સોમાં પંચાણ્ડ નેટલે ભાગે, કેટલે વહેંચે ૩૫, અથવા ૩૬, સ્વાર્થ સાધવાના એક પ્રકાર ૩૫, કે ધાર્મિક નીતિમાન ગર્ભાવાની દાલસાના એક ગાર્ગ ૩૫ દેખાતો છે. પ્રાચીન પક્ષની સમગ્ર પ્રવૃત્તિમાં એટલું જ પ્રાધાન્ય દેખાય છે. નવા નવા પંથ, સંપ્રદાય, આનંદ અને તેમના શિષ્યોના કસબ, વિચાર, દ્રેષ અને હર્ષના પ્રકારો, ગુરુ અને આચાર્યોને સર્વસ્વનું સમર્પણ કરી અધ્ય-યનાર પામરોની કર્તવ્યબ્રહ્મતા; એ વિના બીજું પ્રાચીન પક્ષની પ્રવૃત્તિમાં કવચિત્તજ નજરે પડે છે. અને એ પક્ષની મુખ્ય હીમાયત કરવા છતાં આનો સ્વીકાર કરવામાં અંશે કશો બાધ જણાતો નથી, કેમકે પ્રાચીનપક્ષ જ્યાં સુધી વર્તમાનની યથાર્થ ગણના કરી ભવિષ્યનું દર્શન પામ્યા વિના કેવલ પ્રાચીન એ નામને જ પૂરે છે ત્યાં સુધી તે કલ્યાણુગી અતિ વિદ્વરને વિદ્વર જ એવું અમારું મત છે. એક પાસા નવીનો સાથે વિવાદ કરી પ્રાચીનતાનો આગ્રહ મારણુ કર્યા છતાં, પ્રાચીનપક્ષના અનુયાયીઓનું અનુમોદન અંશે મળી ન શકવાનું આજ કારણ છે. પરંતુ એ વિવાદ કે એ અનુમોદનની દરકાર વિના એટલું કહેવું જ પડે છે કે પ્રાચીન પક્ષે આપણા વર્તમાન અને ભવિષ્યનું આપણી વિના જૂતમાં અંધારાનું છે, અને જે કર્તવ્યબ્રહ્મતામાંથી છુટવાનો ગાર્ગ શોધવા ગાંડ્યો છે તેમાંને તેમાં જ તેમની રિયતિ હજી રહી છે. વર્તમાન અને ભવિષ્યને સમગ્ર કર્તવ્યની શોધ કરવાનો જે ઉત્તરિતો માર્ગ છે તે ધ્યાનમાં લેઈ પ્રાચીન કે નવીનનો આદર કરવાનો વિચાર રાખવો ઉચિત છે; એ ધોરણે જોતાં અમારા હૃદયની પ્રીતિ દાલના પ્રાચીનપક્ષ કરતાં દાલના નવીન પક્ષ ઉપર વધારે છે.

પરંતુ પ્રાચીન અને નવીન ઉભયની મધ્યમાં રચાતું એવું વર્તમાન સમયે કર્તવ્ય છે. સમગ્ર વિશ્વની ઉત્તરિતે અર્થે જે અગ્રોદભાવના અત્યારે જનસમાજની પૂજનનો વિષય થતી ચાલે છે તે આપણને આપણા જૂતમાં સમગ્રરૂપે તૈયાર રહેલી મળી શકે એમ છે. અન્વેષણના જતો જ્યારે હજી એ જાવનાના આખા આંખા પ્રકાશને મુકી કરી તેને દર્શાવવાની ભાષા અને વાક્યરચના પછી નવી જોઈતવા બેઠા છે, ત્યારે આપણી પાસે તો તે જાવનાના મધ્યસ્થનું વર્ણન કરનારાં ઉત્તમોત્તમ દાંબરો ને સાસ્ત્રોની જાણ વિદ્યમાન છે, એ જાણમાંથી જે રસ જતો રહે છે, જે ધ્વનિ નીકળી ગયો છે, તે અર્પણે એજ આપણા હૃદયનું આ સમયે કર્તવ્ય છે. નવીન પક્ષે જૂત ઉપર લક્ષ કરીને આ જાણમાં રસ ઉમેરવાનો ચત્ત ક્યો હોત તો તેનો વિજય સર્વશ્વ હોત; જૂતથી છૂટા પડીને તેણે જે પ્રવૃત્તિ કરી તેમાં જ તેની નિષ્ફળતા નીવડી હવે નવીન પ્રાચીન સર્વે યાદ્યે અભેદની સંમિષ્ટિભાવના ઉપર શ્રદ્ધા અને વાકાત પ્રાપ્ત કરવા ચત્તવાનું થયું જોઈએ; સમગ્ર જનસમાજની વર્તમાન રિયતિ અને પ્રવૃત્તિ એજ બોધ આપે છે. એમાંથી આપણા સંસાર પરમાર્થ સર્વની ઉત્તરિત થવાનો માર્ગ છે; વર્તમાનને ભવિષ્ય કરી લેવાનો પ્રસંગ છે.

સરહદ:—નવેખર માસનો ઇડિયાનો અંદ સરહદ ઉપરની લડાઈની ચર્ચાથી જ ભરેલો છે. મી. મોરલે, મી. એસ્કપીય, લેડનોર્થ શુક અને લેડનોર્થ હેમિલ્ટન એમની વચ્ચે જાહેર આપણો અને વર્તમાન પત્રોમાં ચાલેલી ચર્ચાનો સાર એ છે કે સરહદ ઉપરની આ લડાઈઓને પ્રથમના બે રાજકીય નરેઓ આપતું વખોડી કાઢી છે, અને હિંદુસ્તાનની સરકારે ચિત્રાલના સઆમ વખતે આપેલાં વચ્ચેનો ભંગ કરવા જેવું આ કૃત્ય થયું છે એમ ઉચ્ચાર્યું છે. સરવીલીઅમ વેડરબર્ન એક ધણો લાંબો અને વિચારવાનું વિષય લખી એમ સિદ્ધ કરી આપવા યત્ન કર્યો છે કે સરહદની લડાઈઓ ઉત્પન્ન કરવામાં ચિત્રાલ વખતે દિંદી સરકારે કરેલા જાહેરનામાનો ભંગ થયો છે, અને આ લડાઈઓથી હિંદુસ્તાનની તીજેરી ઉપર મહોટો બોળે આવી પડવાથી દેશને બહુ હાનિ થઈ છે. આવી રાજનીતિથી સરકાર પોતાના હાથ નિર્બંધ કરતી જાય છે, અને રશિયા કદાપિ પણ હિંદુસ્તાન ઉપર દૃષ્ટિ રાખતું હોય તો આવી રાજનીતિથી હિંદુસ્તાન પોતાની મેળેજ રશિયાના હાથમાં જઈ પડવા જેવું થાય છે. હિંદુસ્તાનની સ્વાભાવિક અને કુદરતી સરહદની પાર દૃષ્ટિ રાખ્યા છતાં ત્યાંના કોઈ બંધોગમાં ભરાવું નહિ કે નવી લડાઈ ઉભી કરવી નહિ અને દેશની પ્રજામાં સંપૂર્ણ આખાઈ અને શાન્તિની વૃદ્ધિ કરવા યત્ન રાખવો એવી લેડ લેડેન્મની રાજનીતિ હતી. લેડેરીપન પણ તેનેજ અનુસરી લેડેરનું મન્ગાન પામી દેશને સુખી અને દેવા વગરનો મુકી જવા સમર્થ થયા હતા. પણ ત્યાર પછી જો રાજનીતિ હુલ્લી થઈ ગઈ છે. સરહદ ઉપર નવી નવી લડાઈઓ ઉઠાવવામાં આવી છે ને દેશની અંદર પ્રજાને દબાવી રાખવાની યોજનાઓ ઉપર લક્ષ રાખવામાં આવ્યું છે, આનું ફલ, સરવિલીઅમ કહે છે કે “આપણી સરહદની પાર ઉર્ડ અને રુધિરસ્ત્રવ એ થયું છે, આપણી સરહદની અંદર સંકટ અને વિશેષરૂપે આવી રહ્યું છે.”

દુકળ, મરકી, રેલ, ધરતી કંપ, ઇત્યાદિ આપત્તિથી જેમ તેમ જાનમાલ સાચવી રહેલી પ્રજાને માથે આવી નિરુપયોગી લડાઈઓનો બોળો નાખવાનો જે પ્રસંગ આવ્યો છે તેની સામે ઇંગ્લંડના રાજકીય આગેવાનો આવી ન્યાયવૃદ્ધિથી પોકાર ઉઠાવી, ઇંગ્લંડની પ્રજાને જાગૃત કરવા માથે છે તે માટે તેમના આપણે ખરેખર ધણા આભારી છીએ. ઇંગ્લંડ અને હિંદુસ્તાનની પ્રજાએ હવે પોતાના સ્માય એક સરખા ગણવા જોઈએ, એક સરખા નિયમોથી રાજકીય લાભ હાનિની હાલના કરવી જોઈએ, અને એક સરખા ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્તિ અને કર્તવ્યમાં જોડાવું જોઈએ. આવો સંધિ થઈ શકે તે અર્થે નેશનલ કોંગ્રેસની ધિરિંગ કરોડી ઇંગ્લંડમાં કામ કરે છે. તેના કર્તવ્ય અને ઉપયોગ વિશે નવજરના “ઇડિયા”માં સારી દર્શાવવા આપણા આવેલી છે.



# સુદર્શન

( ત્રી મહિસાસુર નાશ કરીને )

( ધર્મ-ગુણ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એકતા-સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર )

સત્ય પર ધીમહિ ૭૭ — માગધતમ

પુસ્તક ૧૩, અંક ૪ ]

( મોસિક )

[ જાન્યુવારી, ૧૯૬૬ ]

સાહિત્ય

મનને ઉપરશ

( મજા )

મનાશ્રી

સમજ્યા વિના-રે-શાંતિ નહીં મળે,  
 સ્ત્રીજ તું અનેક કરને ઉપાધ-સમજ્યા  
 આશા અમર વેણી રે નિત્ય નવિ ફરશે,  
 પાને પાને ફરતાં નહીં આવે પાર,  
 માટે મમતા મંડી રે બળ મિલ ખીલેમાં,  
 લેખી તારા પંથને આવે પાર-સ  
 હાડકાં ને મોટી રે આમડે મરે છે,  
 તેમાં જોને થયો તું બેઠાલ-  
 જ્યોત્સના હાથે રે જોયા જોવામાં,  
 હવે જરા ફરીને કર તું વિરામ-સ  
 જોને ભમડા રે ફરે જોને ફરે,  
 તેમાં તું વમળમાં શું અરાધે  
 દેખા ફર્યા હાથે રે શીઠ હાથે કરે  
 કોડે આવ્યું કો ખુલાવે છે બંધાવે-સ  
 જરા જોને જમી રે તે જમી રહે,

પ્રીત પૂરવ તણી કા બુદ્ધ !  
સાચો છે સ્નેહી-રે ભેર બીડે ધરો,  
રમા પતિધી-તે રસ ચાખ-સમ.

### બાપા

બાપાની ઉત્પત્તિ મનુષ્યોએ અમુક સંકેતવાળા શબ્દો યોજવા માંડ્યા ત્યારથી થયેલી માનીએ તો બાધ નથી. દા. મેક્ષમ્યુલર જેવા સમર્થ પ્રાણીજ્ઞે બાપાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ વિશે બહુ બહુ વિચારો કરેલા છે, તેના વિશે અત્ર કાંઈ પેણું વક્તવ્ય નથી. બાપા એટલે વિચારને આપેલો વેપ, કેવા કેવા વેપવાળા વિચાર કેવી અસર કરી શકશે એ વિવેકપૂર્વક યોગ્યપદ્ધતી શબ્દરચના, એટલું નિશ્ચયપૂર્વક સમજી રાખવા માટે આપણે બાપાની ઉત્પત્તિના પ્રકારને સ્પષ્ટતાથી લાવવો પડે છે. અને બાપાનું આ સ્વરૂપ લક્ષમાં ન રહેવાથી બહુ બહુ પ્રકારની ભૂલો થાય છે. કેટલાક એમ માને છે કે જે બાપામાં આપણે જન્મ્યા છીએ, જે બાપાની કેળવણી લીધી છે, તે બાપામાં લખાવણું એવું કાંઈ ન હોઈ શકે કે જે આપણા સમજવામાં ન આવે. કેટલાક એમ માને છે કે બાપાને સરલ કે કઠિન રાખી લેવાથી લેખનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે: સરલ રાખવાની પદ્ધતિ એમ કહેવાય છે કે વાચકને શબ્દના દર્શનની સાથેજ અર્થગતિનો ભોધ થઈ જતાં લેખક વાચક-ઉત્તમની કૃતાર્થતા થઈ રહે છે: કઠિન રાખવાની પદ્ધતિ એમ કહેવાય છે કે બાપા નિરતર ઉચ્ચ પદ અને ઉચ્ચ ગ્રંથોમાં હોય તેવીજ રાખવાથી પુનઃ આપણે તેવી ઉચ્ચતાના સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરી તેવી ઉચ્ચતાએ જઈ શકીએ. આ બંધા વિચારોમાં સત્યનો ધણે અંશ રહેલો છે એમાં સંશય નથી, તથાપિ આ સંબંધનું સમગ્ર સત્ય જોઈ છે એમ ન કહી શકાય.

આ બંધા તર્કોમાં વિચાર અને બાપા બે જુદાં રહી શકતાં. હોય એવું સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું છે એજ બુદ્ધ છે. વિચાર આવે અને તે પછી તેને માટેની બાપા યોજાય એમ માનવું એ બાપા અને વિચારના સંબંધને ન સમજવાનું પરિણામ છે. વાણી વિના વિચાર થઈ શકે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન ધણા ધણા તર્કવિતર્ક અને વિવાદોના વિષય થઈ પડેલો છે; તથાપિ એટલું સ્વીકારવામાં કાંઈ બાધ જણાતો નથી કે વાણી અથવા બાપા એટલે કે અમુક અમુક વિચારને દર્શાવનારા સંકેતરૂપ સંજ્ઞા ન હોય તો વિચાર ચલાવી શકાય નહિ. 'વિચાર કરવો' એનો અર્થજ એ છે કે કાંઈને સંજ્ઞા વચ્ચે શો સંબંધ છે તે જોવું અને તે સંબંધમાંથી ખીલ સંબંધો ઉત્પન્નવામાં. એટલે બાંધવા વિના કે કાગળ ઉપર લખ્યા વિના કેવળ મનમાં તે મનમાં પેણું જે વિચાર આવે તે કાંઈ પેણું બે અથવા તેથી વધારે સંજ્ઞાઓના સંબંધ લક્ષમાં રાખ્યા વિના ચાલી શકે નહિ. બાપા અનુભવથી એમ સમજાવ્યું છે કે બાપા વિના વિચાર થઈ શકતો નથી. વિચાર પ્રથમ કે બાપા પ્રથમ એ તત્ત્વનિશ્ચયની રચનાઓમાં ન હોતરતાં, પ્રકૃત પ્રસંગને અર્થે એવો સ્વીકાર કરવો ઉચિત છે કે ઉભયે સાચેજ આવે છે, માયેજ ઉભયે છે, સાચેજ સાકાર માય છે. રાષ્ટ્ર આશરતમક બાપા લેખને

પ્રાપ્ત નથી તે સચાથી અને અગવિકારથી વિચારવ્યાપાર દર્શાવે છે, અક્ષરાત્મક ભાષાને જાણીમાર શબ્દો અને શ્લોકોની યોજનાથી વિચારનો વિનિમય કરે છે. વિચાર અને ભાષાનો આવો અભેદ હોવાથી વિચાર પ્રથમે આવે ને તે પછી તેને આટલી ભાષા યોગ્ય અને તે સરળ કે કઠિન, યથાર્થ, સચી શકાય એમ માનવું તે, બુદ્ધિના વ્યાપારને યથાર્થ રીતે ન સમજવાનું પરિણામ છે.

વિચારને અનુકૂલ ભાષા સ્વતંત્ર હોય છે. એવો વિચારનો વેગ, વિચારની તત્ત્વમયતા, તેવી વાણી સ્વતંત્ર હોય છે. પ્રાણીઓમાં પણ એ નિયમનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ જણાય છે. એવો તેમની પ્રેરણાનો વેગ અને પ્રકાર તેવી તેમની ભાષા આપણને સમજાય છે. મનુષ્યોમાં પણ એવું એવું જણાય છે. અશિક્ષિત એટલે જન્મને લખવા વાચવાનો પરિચય નથી તેવા મનુષ્યો, પોતાના અતરૂના પ્રકાર અને વેગને અનુકૂલ ભાષા સ્વતંત્ર હોય છે. સાહિત્યશાસ્ત્રવાળાએ અમુક રસને અમુક પ્રકારની અક્ષરયોજના અને શબ્દરચના પોષક છે એમ કહ્યું છે ત્યાં પણ રસ ન હતા તેવી અક્ષરયોજના બધાકારે લખવાથી રસની નિષ્પત્તિ કે પુષ્ટિ થતી નથી; તે તે રસના આવેગવાળું હૃદય તેવા તેવા પ્રકારની ભાષાકારણ બહાર દર્શન દે છે એટલું તાત્પર્ય છે. એટલે ભાષાને અમુક પ્રકારની કરવી કે ન કરવી એવો જે વિચાર છે તે ભ્રમભર્ય જણાય છે. લેખકો પોતાની પ્રતિભાના વેગમાં જે ભાષાકારણ તે વેગ પ્રદર્શિત થઈ જાય તે ભાષાકારણ તેને પ્રકટ કરે છે; પુનરવશોકન કરતાં મૂલના વિચારને દર્શાવવાનો કોઈ ભાષાપ્રકાર વધારે સારો હોય તો તેટલો ફેરફાર કરી કે કરાવી લે છે; પણ વિચારનો વેગ પ્રદર્શિત કરતી વેળાએ શબ્દો સરસ રાખી કે કઠિન રાખી, સંસ્કૃત રાખી કે પ્રાકૃત રાખી એ ઉપર તેનું મેલ પણ લક્ષ હોતું નથી. લક્ષ હોતું નથી એટલું જ નહિ, કોઈ શકે પણ નહિ, શબ્દોને વિચારતાં તેવા લેખક પોતાના વિચારની શ્રેણિને જાગીડી નાખે. વિચારને દર્શાવવાને સમયે જ્યારે શબ્દરચના ઉપર લક્ષ રખાયજ નહિ, તેમ પુનરવશોકનમાં એ મૂલ વિચારને દર્શાવવાની વધારે સારી રચના કરવા કરતાં ખીન્ને ફેરફાર કરી શકાય નહિ, ત્યારે લખી રહ્યા પછી, જાણી જોઇને, આ શબ્દને રચાને આ શબ્દ મૂકો ને આ શબ્દને રચાને આ શબ્દ મૂકો, એવું કરનારને તો શબ્દશક્તિનું કે લેખકના ઉત્તમોત્તમ કર્તવ્યનું બાનજ નથી એમ કહેવાય.

જે ઉત્તમ લેખકો પ્રતિભાનો પ્રસાદ પામી પોતાના અખૂટ અને અગાધ હૃદયરસનો આખા વિશ્વ ઉપર વાણીકારા વિસ્તાર કરવા ભાગ્યશાલી થાય છે તે ભાષા અને શબ્દરચનાના વિચારોમાં કદાપિ ગુચવાતા નથી ભવજીતિએ કહ્યું છે તેમં.

लौकिकानां हि साधूनामर्थं वागनुवर्तते ।

મુનીનાં પુનરાવાનાં વાચમર્થોઽનુવાવર્તે ॥

જે પ્રતિભાપ્રસાદથી પુનિત મહાત્માઓ છે તેમની વાણી પડે, અર્થ સ્વતંત્ર હોડતો ચાલે છે, અર્થને આણીને તેને અનુકૂલ વાણી યોજવી એ તો પ્રતિભાશન્ય લૌકિક, આપારીઓનું, પ્રાકૃત કર્મ છે. પ્રત્યેક વિચાર અતરૂણમાં સ્પષ્ટાર થાય છે તે અમુક પ્રકારની

શબ્દસંજ્ઞાને આવય મેળ સાકાર થાય છે, તેવો ને તેવોજ નો એ વિચાર બહાર દર્શાવાય નહિ તો, એ વિચારના ત્રય ઉપામકને ને આનંદ કે પ્રેમ આપીને તે વિચાર વાસ્તવકને આપવાની રચિ થઈ તે આનંદ કે પ્રેમ કદાપિ સાગાને આપી શકાય નહિ એટલે પ્રત્યેક વિચાર, પ્રત્યેક શાસ્ત્ર, પ્રત્યેક લેખ, તેને પોત પોતાની વિનિષ્ઠ વાણીના પ્રકાર, સ્વાભાવિક રીતેજ, વળગેતો હોયો જોઈએ અને હોય છે. એમા સરય કહિનેનો વિવેક કરવાનો અ- વકારાજ નથી.

સરય કે કહિને એ પાત વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતાં, વાણીના પ્રસિદ્ધત્વ કે અપ્રસિદ્ધત્વ ઉપર રહેતી નથી. ઓતા અથવા વાચકને કોઈ એક વચનગત શબ્દમાત્ર પ્રસિદ્ધ હોય ત- થાપિ તે વચનમાં રહેયો અર્થયમન્દાર તેની બુદ્ધિમાં ઉદય થઈ શકે એવો તેનો અધિકાર ન હોય તો એ વચન તેને રચિતર ન થાય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી. ભાષા ઉપર આગ્રહ કરનારે આ પાત બહુ લક્ષમાં લેવા જેવી છે. સરય કહિનેનો વિવેક લેખકે કરવાનો નથી, ધાત્યકે કરવાનો છે, કેમકે સરય અથવા કહિને તે વિશેષણ વાચકની બુદ્ધિને અહંણુ કરવાની ને શક્તિ હોય તેની અપેક્ષાએ યોગ્યથુ છે લેખક પોતે તો પ્રતિભાના પ્રવાહમાં સર્વદા નિરપેક્ષ વિહરે છે, ને ને પ્રમેદ પોતાના હૃદયમાં વ્યાપે છે તે પોતાના જવા હૃદયેમાં ઉપજવવા તેનો ઉચ્ચાર કરી દે છે. તેનું અહંણુ થતું ન થતુ એ ઓતા કે વાચકના અધિ- કાર ઉપર છે.

એ પ્રશ્ન થાય કે લેખકોએ પોતાના લેખને અહંણુ કરનાર હૃદયે ઉપજવવા એ તેમનું કર્તવ્ય નથી ? ને હૃદયે એવા લેખકોના હૃદયની સમાન હોય તેમને તો તેમના લેખની અપેક્ષા નથી, ને હૃદયે તેમના લેખને અહંણુ કરવા તરફ નથી તેમને તે લેખ નકામા છે, ત્યારે ઉભયે પ્રકારે તેમ- ની પ્રતિષ્ઠા વ્યર્થ નથી ? સમાનરસવાણુ હૃદય ઉપજવતુ એ તો પ્રત્યેક લેખક, વક્તા, ઉપર- શકે, સર્વનું કર્તવ્ય છે, પરંતુ અમુક લેખ અવગત થવાને અર્થે ને બુદ્ધિ જ્ઞેષ્ઠએ તે પણુ તેના તે લેખથીજ કે તે લેખ વિસ્તારનારના અન્ય પ્રયત્નથી આવવી જોઈએ એ તો અશક્ય છે. લેખોના પણુ અનત પ્રકાર છે, પોતાની બુદ્ધિને અનુદય પ્રકારનો આશ્રય કરતે કરતે, અધિકારાનુસાર ને લેખનું હૃદય શૃદ્ધવાની શક્તિ આવે તે જુદી શકાય છે અર્થાત્ લેખકો પોતે પોતાના લેખને શૃદ્ધવાનું સામર્થ્ય પણુ ઉપજવવી આવે એનું કદાપિ થઈ શકતું નથી, સામર્થ્ય ઉપજવવી આપનારા લેખકો પણુ હોય છે, ને તે તેમનું કાર્ય કરે છે અને સમાનરસવાળા હૃદયે પણુ પરસ્પરના રસકલ્પોક્તના વિનિમયથી અતિ અદ્વૈતિક પ્રસાદને પામતાં જણાય છે ર- સના અશ્વપને સીમા નથી, એકની એક પાત અનત રીતે, અનેક હૃદયોને સ્પુરે છે, એટલે સમાનરસવાળા હૃદયોને પરસ્પરના રસપ્રવાહનો વિનિમય વ્યર્થ કે નિરુપયોગી હોઈ શ- કતોજ નથી.

એજ નિષ્કર્ષ છે કે વિચાર અને ભાષા ભિન્ન થઈ શકેતો નથી; વિચારને અનુદય વાણી રાત જ ઉદભવે છે, તેને સરજ કે દહિ કરવાની દૃષ્ટિથી દૃશ્યના રહેવી એથી વિ- ચારના વિનિષ્ઠ ઉપજ, વિરસતા થના, લેખનો દેતુ વ્યર્થ થાય છે, આ ક્ષિતિાર્થ ન્યથાર્થ હોય તો, આજ કાલ, ને એક વચન ચારે પાસા વ્યાપેતો જણાય છે તે ઉપર અરચિ થયા વિના રોવી જોઈએ નહિ જૂનરાતના અગરેશ રાત્રિમતાને અગે શિક્ષણપ્રકાર

એને લેખનપદ્ધતિ યોગ્યતા ગ્રામી ત્યારે એવો અભિપ્રાય સંભારિ વર્તેતો હતો કે સરવ, તલપદી, ભાગામ લખવી, અને સર્વથી સમજાય તેવા લેખ વિસ્તારી, દેશોચ્ચિતો મળ કરતા જવો. આ વિચાર કેટલાક સમય સુધી સારી રીતે ચિન્તી થયો, તેનામા નેટુ બલ હતું તેટલું કરી શક્યો, અક્ષરજ્ઞાન અને વાચનની રચિ ઉપજાવી શક્યો, પરંતુ ત્યાં પારમાર્થિક વિષયો, શાસ્ત્રીય રચનાઓ, સમજવા અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન આશો ત્યારે આ વિચાર નિર્મન યદ્ય મરજીપ્રાય યદ્ય ગયો. એ સમયે સરલ ભાષાના પ્રત્યાધારરૂપે કલિત ભાષાનો, સમૃદ્ધતમથી વાણીનો પક્ષ હિલચલો. પારમાર્થિક અને શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચા કરવામા સ્વાભાવિક રીતેજ પારિભાષિક અને અપરિચિત શબ્દો આવી જાય છે, ને તે આપણા દેશમાં સંસ્કૃત ભાષાનાજ હોય છે, એટલે સંસ્કૃતમયી કલિત ભાષાના પક્ષને એક રીતે સપૂર્ણ ટેકો મળવા નેતુ છે. તથાપિ એ આમદ મધ્યાદમા રહી શક્યો નહિ જેમ સરલ ભાષાવાળા મહેટા-ફિલસૂફીના વિષયને કે આયુર્વેદને પણ તલપદી ભાષામા દર્શાવવાનો મિથ્યા આમદ કરતા હતા, તેમ સંસ્કૃતમયી ભાષાના પક્ષવાળા પણ 'પાણી પીતુ છે' એને ક્ષાને, 'જલપાન કરતુ છે' અને હવણા હવણા તો 'જલપાન કાર્ય છે' એટલે સુધીના આડગરમાં ઉતરી પડ્યા. તલપદી ભાષાનો પક્ષ એમ માને છે કે વિચારની સુમમતા રહેવાથી વિચારનો વિનિમય તુરત તુરત યદ્ય જતા, જે સાધ્ય હોય તે સહજ અને સ્વર સિદ્ધ થાય છે. આમ માનવામાં બહુ તથ્ય રહેતુ છે; ટોણ પણ વિષયનું નવ-સ્પર્શી જ્ઞાન હોવાનું એ, એક ચિન્હ છે, કે તે વિષયને સાદામાં સાદી રીતે પણ દર્શાવી શકાય. આથી ઉતરી રીતે સંસ્કૃતમયી ભાષાના પક્ષનું એમ માનતુ છે કે ગૂંચવતાતી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી થઈ છે, આપણા પ્રાચીન કવિઓ સંસ્કૃત શબ્દોજ પ્રયોજ ગયા છે, આપણા શાસ્ત્રો સંસ્કૃતમાં છે, આપણા ઘેરા અને ગ્રામ્ય જેહુતો પણ મન્ત્ર સંસ્કૃત શબ્દોજ વાપરે છે, જે થોડા ધણા ફારસી, અગરેજ, શબ્દો પે' છે તે પરદેશીય સંસર્ગથી વિમુક્ત પેય છે, — માટે આપણે જે આપણી ઉત્પત્તિ ઇચ્છતા હોઈએ, તો સંસ્કૃત શબ્દો વિના બીજા શબ્દો પ્રયોજવા નહિ; એમજ આપણે આપણી ભાષા અને આપણા દેશ માટે સાન્નિમાન યદ્ય, આપણા વેદ અને શાસ્ત્રોમાંની ભાવનાઓને ટાણ કાપે પણ સ્પર્શીશું, અને પ્રાચીનતાના આશ્રયમાં પ્રાચીન મહત્તાના પુનઃ ભોક્તા યદ્ય. પારિભાષિક અને શાસ્ત્રીય વિષયોની ચર્ચામાં સંસ્કૃત શબ્દો વિના ચાલેજ નહિ, વિાયાતુકલ ભાષા યાવજ, એટલે અરો આ પક્ષમા પણ સપૂર્ણ તથ્ય છે, તથાપિ છેક દેશોચ્ચિતિ પર્યનની જે ધમારત સંસ્કૃત શબ્દોજ વાપરવાના પાયા ઉપર હાવવામાં આવી છે, તેમા જુદું સાર જણાવો નથી.

‘શિવાજી નહોતા તો સુનન હોત સમગ્ર એવા મધ્ય ખિસ્સાને પ્રાપ્ત કરનાર વીરમહાત્મા એટલે સુધી દેશાભિમાની હતા કે પોતાની નોકરીમા રાખવા પૂરે પ્રયત્નની પામેથી, પોતે રચાવેલા શબ્દકોશાનુસાર રાજકીય પરિભાષાના સંસ્કૃત શબ્દોના જ્ઞાનની અપેક્ષા કરતા. આ વાત સત્ય હશે, અને તેમનો એ દાવો અધ્યાપિ વિષમાન છે જયી તેની સન્મતાને આધાર છે, તથાપિ દેશાભિમાન અને દેશોચ્ચિતિનો એજ માર્ગ છે એવું લેખકેએ સ્વીકારી લેવામાં બહુ તત્ત્વ સમાવતુ નથી કેવન ભાષા અને શબ્દો ઉપર આમદ રાખી, તેમને સમૃદ્ધતમ કરી નાખવા, શબ્દો સન્નિત પ્રયોજવા એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક અને વિભક્તિઓ તથા પ્રા-

કારણ ॥ પણ મસ્તકપ્રાચર્યથી, ક્રિયાપદો પણ સસ્કૃત જોવાને જોવાં વાપરી દેવા, વિશેષ-  
જોને પણ વિશેષ્યના જાતિ આદિ લગાડવા, બોધ પામ્યો, તેને સ્થાને 'બોધને પ્રાપ્ત થયો'  
એવું વચન થોળવું, એ આદિ ગન્ધર્વાદિથી વિચારશ્રુત્યતાજ વ્યક્ત થાય, ખીલુ ક્વચિ-  
તજ સિદ્ધ થઈ શકે કારણ વિના કદિન કરી નાખેલી ભાષા વિચારનો વિનિમય કરવે કરા-  
વવે મહુ સમય લે છે, જે વિચારો દર્શાવવાની મામત્રી તૈયાર છે તેને માટે પણ નવી સામ-  
ગ્રી થોળવી અને વાચનારને તે નવેથી શીખાને આવવાની ફરજ પાડવી એમા દેશાભિમાન  
કે દેશોત્તરિને માગ પ્રતીત થઈ શકતો હોય તો તે અમેને તો જણાતો નથી. અમને તો જે  
તે પ્રકારે વિચારના વિનિમયમાં સર્વ પ્રકારની ઉત્તતિ દોમે છે, કેવલ ભાષાના અભિમાનમાં  
તો માત્ર સ્વાત્મપ્રકાશ અને મિત્રા આડમરનોજ મદિમા જણાય છે. દેશોત્તરિ કે આન્ધ્રો-  
ત્તરિ, કોઈ પણ પ્રકારની ઉત્તતિ, સિદ્ધ થવાને અર્થે જે વસ્તુ આવશ્યક છે તે ભાવના અને  
નિચાર છે, તે વિચારનો આકાર જે ભાષા તેનો આડમર તો કેવલ કુદ્ર જાદુના પ્રયોગ જોવો છે.  
ગમે તે ભાષામા દર્શાવો તો પણ આવી જે જે ઉત્તતિકારક અને ઉદ્ધારક ભાવનાઓ છે તે સર્વ  
દેશમા તેની તેજ છે, ત્યાં અમુક શબ્દો યોજવામાંજ ઉત્તતિનો માર્ગ ક્યાં રહેલો ? કેવલ વિચારના  
વિનિમયમાંજ તે માર્ગ છે વળી, ધર્મમાં જેમ પ્રાકૃત જનોની જ્ઞાતિની એકાગ્રતાને અર્થે મૂર્તિ આદિ  
નો પ્રયોગ છે, તેમ જેમમા એ સામાન્ય વાચકને અર્થે શબ્દરચનાની સભાજ સેવાની આવશ્યકતા  
છે પરંતુ મૂર્તિમાત્રજ જેમ કદિને સિદ્ધ કરનાર નથી, મૂર્તિનો ત્યાગ કરીને અમૂર્ત એવી ભાવનાનો  
અનુભવ થવામાંજ સિદ્ધિ છે, તેમ જેમમાં એ શબ્દ અને ભાષાથી ઇષ્ટિસિદ્ધિ નથી, તેનો  
ત્યાગ કરી તે દ્વારા વ્યક્ત થતી ભવનના અપરોક્ષમાં ઇષ્ટિસિદ્ધિ છે. અને બ્યારે પ્રત્યેક વિ-  
ચાર સ્વાનુકૂળ ભાષાને સ્વતંત્ર જોતાની વ્યક્તિને અર્થે લેતો ઉપર છે ત્યારે સમૃતમથી ભા-  
ષા કરવાનો આગ્રહ કેવલ પાપાણુમથી મૂર્તિને પૂજ્યામાં કદયાણુ ખનાવવાના માર્ગ કરતાં  
વધારે સારો કહી શકાતો નથી

પ્રતિમાના પ્રસાદમાં વિવમતા દેશહિતૈવી સુત્ર લેખકોને વર્તમાન સમયે જે વિચારવાનું  
છે તે આપણું ભાવિ છે આપણા જૂતકાવ ઉપર આપણને ગ્રેમ અને ભક્તિ હોય એ સ્થા-  
ભાવિક છે, અને સુભાગ્યે તે જૂતકાવ એવો ભવ્ય છે કે જેટલી ભક્તિ અને શ્રદ્ધા તેના ઉપર  
અર્પાએ તેટલી થોડી છે. તથાપિ જૂતમાત્રજ સારુ અને ઉત્તમ છે એમ માની, જૂતકાલની  
આપણી શ્રદ્ધાને આપણે એટલે સુધી તાણી જઈએ કે જૂતકાવની વાણી વિના ખીલુ વાણી  
ને ઉચ્ચારવામાંજ ઉત્તતિ સમજીએ, તો વર્તમાનને કેવલ વીસરી જઈ, ભાવિનો માર્ગ આપ-  
ણે કદાપિ કરી શકીએ નહિ પ્રતિભા છે તે પૂજ કે શ્રદ્ધામાં સમાપ્ત થતી નથી, તે તો યો-  
ગ્યને યોગ્ય અર્પવા છતાં ભાવિનું દર્શન પામી, ભાવિને વર્તમાનમાં લાવવા ધન્યવતી થાય છે.  
એજ મહામા, સત, પેગંબર, કવિ, પડિત, સર્વના સામર્થ્યનો સાર છે. એવા ઉપદેશકો, વ-  
કતાઓ, લેખકો જે, જૂતગાત્રની પૂજમાં અને જૂતમાત્રની વાણી વિના અન્ય વાણીનો ઉ-  
ચ્ચાર ન કરવામાં જૂતાર્પતા માની રજા હોત તો વિશ્વમાં શુદ્ધિ અને ઉત્તતિનો માર્ગજ બંધ  
પડી ગયો હોત, અને આપણે જ્યાંના ત્યાં સંજ્યાજ કરતા હોત. ભાવિનો સ્પર્શ કરતી ભ-  
વ્ય પ્રતિભાવાળા જનો ભાવિનું દર્શન પામી અન્યને તે દર્શન કગવવા મથે છે; વાણીમા-  
ત્રને ઉપાસનામા તેમની જૂતાર્પતા નથી, વાણી પારનો વિચાર અને ભાવનાનો વિનિમય કુ-

સ્વામાં તેમની કૃતકૃત્યતા છે. તો અખામકતની અતિ ગભિર જાનીતો આગ્રય કરી સમૃદ્ધ-  
ત પ્રજ્ઞતાના આડંબરથી દૂર થઈ, આપણે પણ એ સિદ્ધાન્તમાં વિરમવું ઉચિત છે કે:—

શું સમૃદ્ધતથી આવી ગયું, શું પ્રાકૃતથી નાશી ગયું,  
ભાવાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જીતે તે જર,  
સપ્રજો આવનનો વિસ્તાર અખા તેપનો મળે પાર.

—૧૦:—

૨

ધર્મ

૧

દેવલોક.

(‘મજ્ઞેયું’)

(અનુમધોન પૃષ્ઠ ૪૨ થી)

ધર્મની આસ્થામાં ખીલે પ્રકાર એવો છે કે તેમાં મનુષ્ય પોતાના પ્રેયનો વિચાર નહીં  
કરતાં પોતાના હૃદયેવ અથવા આચાર્ય પ્રતિ માત્ર પ્રેમ અને સ્વાર્થલુભાવ રાખે છે અને  
તેને માટે અથવા તેના નામને માટે કાંઈ પણ કરવા અત્યંત ઉત્સુક રહે છે. આવી ભાવના-  
વાળાનો દેવલોક બહુ ઊંચા પ્રકારની ચતિવાળો દેવલોક હોય, વા કૃષ્ણ હોય, ઓરમઝદ હોય કે અ-  
હા હોય, કાષ્ઠિટ હોય કે ગમે તે હોય; પણ દેવલોકમાં તો સર્વને સરખાનું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.  
દેવલોક કાળ એ સુખ ભોગવાય અને કેયું સુખ પ્રાપ્ત થાય એ તો પૂર્વની ભાવનાની પરિપૂ-  
ર્ણતા અને નિર્મલતા ઉપર આધાર રાખે છે; અને તે ભાવનાનો હેતુ જેવો હોય તે પ્રમાણે  
તેને એ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં શિક્ષણ મળે છે એ સિદ્ધ વાત સમજવી.

ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું છે તેથી સમજી શકાશે કે જે જીવ ઉન્નતિ પામ્યા નથી  
અને પછાત રહી ગયા છે તે દેવલોકમાં જાય છે ખરા પણ તેનું જ્ઞાન તેઓને રહેતું નથી.  
વળી ઘણો ભાગ તો એવો પણ છે કે જે એ લોકના નીચેના વિભાગો સુધી પણ માંડ પ-  
રાયવા પામે છે. એટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે પ્રત્યેક જીવાત્મા પુનર્જન્મ પામતા પહેલાં તેના  
આત્મસ્વરૂપને મળી જાય છે પરંતુ તે મિલ્લાપતું તેને જરા પણ જ્ઞાન રહે છે એમ તેથી  
જ્ઞાનવાનું નથી. આ વિષયપરસ્ત્રે સ્વરૂપભૂમિકાના વર્ણનમાં વિશેષ કહેવામાં આવશે. સારી  
રીતે સમજવામાં આવે તે માટે એ લોકના સર્વથી ઉતરતા વિભાગથી શરૂ કરતાં કરતાં  
ઉપર ચઢીશું. ત્યારે આપણે કામલોકની આકાશિક ભૂમિકા, ત્યાં કે મરણ પછી મનુષ્યનો  
ઘણો મોટો ભાગ જઈ રહે છે તે, જોડી તેની પછી તરત ઉપર ગયેલા જીવની સ્થિતિનો  
વિચાર કરીએ, કારણ કે એ સમયે તે દેવલોકભૂમિકાના સર્વથી નીચેના વિભાગમાં ગ-  
મન કરે છે અને તેનું સદૃશ જ્ઞાન તેને રહે છે.

જીવાત્માની કેળવણીના પ્રયત્નારંભમાં આ અગત્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની અનેક  
પ્રકારની રીતિ છે. અત્યંત આપણે તેમાંની એક વર્ણવી શકીએ છીએ, એ વાત રોમક

અર્થ્યામકોના લક્ષણાં આવી હતી અને તે વાત આ જગતના આસતો વ્યવહારની છે એટલુંજ નહીં પણ તે એવી છે કે કોઈના પણ હૃદયને ભેધા વિના રહેશે નહિ. એ વાત એક દરજ્જાની છે. તેના આત્મજ્ઞાનના પ્રભાવનો હજી પ્રારંભ કાલ હતો. તે લડન રોઢેરના કગાલ લોઢેની વસતિના એક અતિ શોકજનક-મલિન-ત્રાસદાયક ભાગમાં રહેતી હતી, ઇશ્ટ એન્ડ યાને પૂર્વભાગ નામનો જે એવો કગાલ હતો કહેવાય છે તેના એક ગધાતા ચક્રલામાં તેનું ઘર હતું તેમાં હવા અથવા પ્રકાશ પણ મુશ્કેલીથી દાખલ થવા પામતાં. આવું માણસ કે-જવાયેલ હોય એમ તો માનવાનું કારણજ નથી, એટલુંજ નહીં પણ તે પોતાનું ગુનરાન પણ મહા મુશ્કેલીથી ધણી મહેનત કરી ચલાવતી હતી. આટલું છતાં તે ભોળી ને પરોપ-કારી હતી અને જે કોઈના સમાગમમાં તે આવતી તે સર્વની ઉપર અત્યંત પ્રેમ અને માયા દર્શાવતી તેને રહેવાની કોટડી તે મહેલામાં સર્વતા જીવીજ કગાલ હતી પરંતુ જી-વના કરતાં તેને તે સ્વચ્છ અને સાદુ રાખતી. પોતાનાં પગેશીઓ મંદવાડના વખતમાં જ્યારે ખાવા પીવા માટે દુઃખી થતાં ત્યારે તેઓને નાણાંની મદદ કરવાની તો તેનામાં શક્તિ ન હતી પણ એવે પ્રસંગે પોતાના કામમાંથી જરૂરો અને તેટલો કાલ બચાવી વારવાર તેઓની પાસે હાજર રહેતી અને પોતાથી અને તેવી સેવા બજાવવા તત્પર થઈ તેઓ પ્રતિ દયાભાવ દર્શાવતી આસ પાસ રહેનારી કારખાનાંઓમાં કામે જતાંર આવતા અને અવિવેક છોકરીઓ તો તેને ઇશ્વરુત્થ માનતી. દુઃખ અને મંદવાડના સમયમાં પ્રેમભાવ અને દયાભાવ દર્શાવનાર જાણે એક શીરસ્તો હોય એમ તેઓ તેના પ્રતિ જોતી. તે એ લોકોને મદદ કરવા જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તૈયાર રહેતી. આંખો દિવસ પોતાના કામ ઉપર મહેનત કર્યા છતાં ઘણીવાર અર્ધરાતી પર્થત તેઓને માટે જાગવા બેસતી. આવા ભાગમાં સામાન્ય રીતે ગાણસો વધારે માંદાં રહે છે એ સ્વાભાવિક છે. એવાં અવિવેકી અને નીચ જીવગી ગુનરાના લોકોમાં તેની આવી નીતિભાવવાળી વર્તણૂકથી તે એકલી કૃતચેત અને પ્રેમ ભાવની લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન થતી હતી. તેઓમાં જે કોઈ પણ ઉચ્ચ-વૃત્તિ પેદા થઈ શકે તો આટલીજ હતી.

આવી સ્થિતિના રહેવાના મહેલામાં મરણું પણ થાય એ સ્પષ્ટ છે. એવાં મરણું થતાં લોકો પ્રતિ તેણે જે સેવા બજાવેલી તે એવી હતી કે તેની મહત્તા તેણીને પોતાને પણ જાણવામાં નહીં હતી. આ દુનિયામાં તેઓને દુઃખમાં તે સદાય થઈ હતી એટલુંજ નહીં પરંતુ તેઓનામાં જે ઉચ્ચવૃત્તિ જાગતું કરી હતી તેથી તેઓને આત્મજ્ઞાનની ભાવનામાં અગત્યનું પગલું પણ તેણે ભરાવ્યું હતું. આવા લોકો ખડુ પગાત પડેલાં જીવાત્માઓ જન્મ પામે છે તે હોય છે. તેઓ છેક છેવટ સુધી ગમેલા પિતૃઓ છે અને પૂર્વ જન્મમાં આત્મજ્ઞાનનો સંકેત અકુર પણ કુટલો હોતો નથી એટલે દેવલોકની સ્થિતિનું તેઓને જરા પણ જ્ઞાન હોતું નથી. તેઓને આ જન્મમાં જરૂર કંઈ તે ઉચ્ચ વૃત્તિઓ પ્રથમજ જાગત કરવામાં આવી એટલે તે તરફ હવે ઈર્ષ કરવાનું મૂંઝું. વળી પેલી દરજ્જાના વર્તણૂકથી સ્વાર્થરહિત પ્રેમ કેવો થાય છે તે પણ તેઓ જાણ્યાં. આવી જાણવાનું વૃત્તિથી તેઓનાં જીવાત્માની ઉ-જ્ઞાતિ થઈ અને જ્ઞાન પણ વધ્યું. એ પ્રમાણે યવાથી કામલોકમાં તેઓનો કાલ પૂરો થયા પછી દેવલોક ભગિના સર્ગી છેલ્લા વિભાગમાં તેઓને પ્રથમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની



તેક આવી. પ્રથમારંભમાં એ અનુભવકાંક્ષ બહુ ટુંકા હોય છે તેમ બહુ સાદો હોય છે. પરંતુ તે આપણને પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગે છે તેના પ્રમાણમાં બહુ અગત્યનો છે. કારણ કે એક વખત સ્વાર્થરહિત પ્રેમભાવનાનો અંકુર પુટ્યો એટલે તેના પરિણામરૂપે દેવસોકમાં તેજ્ઞ વૃત્તિ કાર્ય કરે છે એટલે. પુનર્જન્મમાં તે વૃત્તિ પુનરપિ જન્મતુ થાય છે. શરૂઆતમાં તે ગમે તેટલી યોગી હોય તો પણ એક વાર જીવાત્માને તે રંગ લાગ્યો તો પછી આગળ ચતા જન્મોમાં તે વધારે ૬૯ યંદ્ય સ્પષ્ટ પ્રદર્શિત થાય છે. આમાં થયું શું કે એ ગરીબ ખીચારી દરજ્જાની પરાપક્ષરવૃત્તિને લીધે થયેલા જીવાત્માઓની સાત્ત્વિક ભાવના જન્મતુ થઈ અને તે જન્મ જન્મ જન્મોત્તર ચતા જશે તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામવાની અને તેનું પરિણામ આ લોકના નેટલા જન્મ યશે તેમાં જણાવાનું એ નિશ્ચય છે. દયા ધર્મનું મૂલ્ય છે એવી રીતે જ જુદા જુદા ધર્મમતોમાં વારંવાર બોધ કરવામાં આવે છે તે આ દાખલાથી જણાઈ આવશે. કારણ કે એથી કરી દયા કરનાર અને તેનો લાભ પ્રાપ્ત કરનાર એ જન્મોને એકીભાવ થાય છે.

**સાતમો વિભાગ—**આ દેવસોકની ભૂમિકાનો સર્વથી નીચેનો ભાગ છે. એ ભૂમિકામાં પ્રથમ આપણે ઉપર કહી ગયા તેવા, જ્યો પ્રતિ દરજ્જા પ્રીતિભાવ દર્શાવે છે. હવે તેવા મનુષ્યો ગમન કરે છે. તેઓની પ્રથમ ભાવના રનેહી તથા કુટુંબીઓ પ્રતિન્ય પ્રેમભાવની છે. એ સ્વાર્થરહિત પણ હોય છે પરંતુ બહુ યોગ દેશમાં તેની અસર હોય છે. આ વિભાગનું વર્ણન કરતા પહેલાં કોઈ શું કહે નહિ એટલા માટે એક વાત પ્રથમથી કહેવાની જરૂર છે કે જન્મ આ વિભાગમાં ગમન કરનારનો પ્રેમભાવ રનેહી કુટુંબીઓ પ્રતિ છે. તેમ તેનાથી ઉપરના વિભાગમાં ગમન કરનારનો પ્રેમભાવ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રતિ હોય છે, એટલે જન્મમાં બને પ્રકારનો પ્રેમભાવ હિમ્મત થયો હોય છે તે પહેલાં ઉપરના વિભાગમાં ધણો કાલ એ રનેહી કુટુંબીઓ સાથે સુખ ભોગવી પછી ઉપરના વિભાગમાં ભક્તિ ભાવનાનું સુખ ભોગવવા જાય છે એમ સમજવાનું નથી પણ એમાં જીવાત્મા પેટપેટીની ઉપરના વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે અને ત્યાં તે ભક્તિભાવ સાથે રનેહીભાવ સહિતનો અનુભવ કરે છે. સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં પણ એ વાતે યથાર્થ લાગે છે કારણ કે જન્મમાં ભક્તિભાવે પેદા થયો હોય તેનામાં રનેહીભાવ પણ હૃદય પ્રક્રિયાથી થયો જોઈએ, અને તેની અસર માત્ર એક જ ભાવ હોય તેના કરતાં વિશેષ હોવી જોઈએ. આ નિયમ સર્વ વિભાગોમાં સરખો વર્તે છે. જન્મ જન્મ ઉપર ચઢતા જઈએ તેમ તેમ તે વિભાગની ખાસ શુભ સાથે તેમાં તેની નીચેના વિભાગના પ્રભુ સર્વ શુભો આવી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે ખોજ શુભ જ વિભાગમાં ખાસ હોય છે ત્યાં તેનો અનુભવ થાય છે તેના કરતાં ઓછો વિશેષ થાય છે. સાતમા વિભાગનો ખાસ શુભ રનેહી કુટુંબીઓ પ્રતિનો પ્રેમભાવ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે પણ તેથી એમ માનવાનું નથી કે એ શુભ માત્ર ત્યાં જ છે. તે ઉપરથી તો એટલું સમજવાનું છે કે જે મનુષ્યમાં એ ભાવ અત્યંત યુક્ત હોય તે મરણ પછી એ વિભાગમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે દેવસોકનો એ ભાવને લીધે તે અધિકારી થાય છે. (આગળ ચાલુ)

## શ્રીમદભયવદ્ગીતાનો વેદાન્ત

ગીતા સુગીતા કર્તવ્યયા કિમન્યૈઃ શાસ્ત્રાવિસ્તરૈઃ (ગીતાનેજ સારી રીતે ગાવી, ગાઈ રાખવી, હૃદયમાં એનો આવાપ જરી દેવો;—પછી બીજા શાસ્ત્રવિસ્તારના આડખરતું પ્રયોજન શું ?) એમ પ્રાચીન કાલથી કહેવાતું આવે છે આપણને એમ પણ વારવાર કહેવામાં આવે છે કે 'ઉપનિષદ્ગ્રંથો ન ગાયો છે તેમને દોહોવાને સમયે અર્જુન ત્યારે વાંછા રૂપે તેમને ધાવવા મળ્યો ત્યારે તેમણે પાસે ભૂક્યો અને કૃષ્ણ ગોવાળાંએ મહાનૃગીતામૃતરૂપી દૂધ સુષુદ્ધિવાનના ઉપભોગ માટે, તેમનામાંથી, દોહી લીધું' (સર્વોપાનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનંદનઃ । પાર્ષોવત્સઃ સુધીર્મોક્તા લુર્ધ્વં ગીતામૃત મહત્ ॥)

વેદાન્તના સારરૂપ ઉપનિષદોનો પણ સાર ગીતામૃત છે એમાં સંશય નથી એ અમૃતનું અમરત્વ એટલામાજ છે કે ગમે તેટલા વિરુદ્ધ મત અને સપ્રધાયવાળા પણ ગીતાને પ્રમાણુ ગણે છે. એમ તેનું પ્રામાણ્ય સ્વીકારવામાં તાત્પર્ય શું છે ? એવી રીતે અવિરુદ્ધ એ-કાર્થબોધ વિરુદ્ધ ભાસના સપ્રધાયાદિને પણ શાથી મળી આવે છે? એ વિચારવાનું છે કેવલાદૈત અને આભાસ, પ્રતિબિંબ, અભતિ આદિ વાદના બુદ્ધિવિલાસો, વિશિષ્ટાદૈત અને અદૈતવાદનાં અનેકવિધ ખડન મડનના મતિવૈભવો, વિશુદ્ધાદૈત અને લીલાવિલાસના રસિક રાસ-મડસો, એ સર્વમાં એ ગીતાની પૂજ્ય પ્રતિમા મધ્યે ઉભી રહે છે ને કોઈ અયોગિક અમ-લાર વિસ્તારે છે, ગીતામાં નથી કોઈ શાસ્ત્રચર્યા, નથી દૈત અદૈત કોઈ વિવાદની રચના કે નથી કોઈ વચનોના સમન્વય સમાધાન આદિના પ્રકાર, છતાં સર્વને તે પ્રિય અને પૂજ્ય થાય છે.

ગીતાની પૂજ્યતા બહુ યોગકર્મોજ શ્રીકૃષ્ણે સ્પષ્ટ કરી દીધી છે આર્યેભૂમિને ને સમ-શિભાવનાની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા હતી અને છે તે આપવામાં આત્મરાગનો વિસ્તાર કરી ખતાવી, એ ભાવનાનું વ્યવહારની બુધિકાની ભાષામાં બાપાન્તર કરી ખતાવતાં કર્તવ્યની ની-તિભાવના શીખવી છે એટલામાંજ શાસ્ત્ર, યોગ, સન્યાસ, ત્યાગ, કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન,—સર્વ-નો સમાસ અને નિશ્ચય કરી દીધો છે પ્રાપ્તો ઘણી વાર વિવ્હલ યદ્ય એમ વટે છે કે યુ-દ્ધને પ્રસંગે રાગ દેવના ત્યાગનો ઉપદેશ કરીને યુદ્ધપરાયણ કરેલા અર્જુન પાસે નિકટનાં સ-ર્ગો સખધીની અનેક અદૈતદિશી સેનાનું નિકટન કરાવરાખ્યું એવી જ્ઞાન અને કર્તવ્યની જા-વના દશા ઉપયોગની દોઈ શકે નહિ આ હકિત કેવલ બળમૂલક છે એટલુંજ નથી, પણ ગીતાના તેમજ છવિતભાવના, પરમ હૃદયને ન સમજવાનો એ પ્રલાપમાત્રજ છે ને યુ-દ્ધપરાયણતાને ગીતામાંથી ફલિત થતી જોવાય છે તે વિષયે તો આરભમાં પણ અર્જુનનુંજ પ્રમ છે, યુદ્ધ કરવા કરતાં, સર્ગો સખધીનો સહાર કરીને સુધિરપ્રદિગ્ધ ભોગ પ્રાપ્ત કરવા કરતાં, બિશ્વાથી નિર્વાહ કરવો સાચો છે, એવું તો અર્જુનનું પોતાનું પણ માનવું છે, અને તે માનવામાં ચૂક છે એમ દર્શાવી અર્જુનને સ્વધર્મે શીખવવો એ શ્રીપરમાત્માના બોધનું તાત્પર્ય છે.

અર્પિત રાત્રે અર્ધે છે એનો વિચાર કોઈ વાર પણ સ્થિર ચિત્તે કરાયો હશે તો સમજાયું હશે કે શક્તિ, ઉત્તતિ, એને અર્ધે અર્પિત છે. સ્થૂલ શક્તિ અને ઉત્તતિ અનિત્ય અને ક્ષણિક છે; તથાપિ વિશ્વક્રમમાં વિનાશ એવું કંઈ છેજ નહિ, વસ્તુમાત્ર રૂપાંતરણ લેતી ચાલે છે, એ વિચાર ઉપર લક્ષ રાખતાં, ક્ષણે ક્ષણે વેરાઈ જતાં સ્થૂલભાંધી પણ અધિક ઉચ્ચ અને વિશાલ અધિકારવાળાં સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઉપજી આવે એટલું થાય, તોએ, શક્તિ અને ઉત્તતિનો સ્વાભાવિક નિયમ સચવાયજો રહે છે. પ્રતિદિવસ, પ્રતિમાસ, પ્રતિવર્ષ, પ્રતિક્ષણ અર્પિત ઉત્તરોત્તર શક્તિ અને ઉચ્ચતા મૂકતું ચાલે નહિ તો વિશ્વક્રમમાં કરી બંધાવતા, ઉત્તમતા, મહત્તા, કે સસારતા આવેજ નહિ. મરણ એ નામનો જે રૂપાંતર કરી આપનાર મુકામ વિશ્વરચનામાં કરાવેજો છે તેનો હેતુ શિથિલ અને વ્યર્થપ્રાય થયેલાં સાધનોને નવાં કરી આપી અધિક ઉત્તતિને માર્ગે તે તે વ્યક્તિ તેમ સમર્થિને અદાવવાં એટલોજ છે. સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા શક્તિ, ઉત્તતિ, ઉચ્ચતા એનાજ ખોલ આપે છે. કલ્પાંત યદ વૃત્તન સંદિ વિસ્તરે ત્યાં પણ પૂર્વ કલ્પના સંકારોમાંથી અધિક ઉત્તતિ સિદ્ધ કરી શકે તેવી સાધનસંપત્તિવાળો વૃત્તન કલ્પ વિસ્તરે છે, એમ પુરાણોની આખ્યાયિકા પણ વિશ્વક્રમમાં શક્તિ અને ઉત્તતિની બળ્યતાની સાખ પૂરે છે.

આ ઉત્તતિ, શક્તિ, ઉચ્ચતાના સૂત્રનેજ ગીતામાં સમજાવે એ નામથી ઓળખાવ્યું છે, અને એ સૂત્રને અવગ્રહી કર્તવ્યને માર્ગે જવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. કર્તવ્યને ન સમજવા દેનાર, તેમાં સારા અને ખોટાનો ભેદ ઉપજાવી વિધિનિષેધની કે પાપ પુણ્યની શાં દાઓ ઉપજાવનાર, જે જે કારણો છે તેવું સ્પષ્ટીકરણ કરી, કર્તવ્યમાર્ગ સર્વ પરમાર્થનો સાર આણી મૂકવાનો પ્રયત્ન ગીતામાં થયો છે તેવો દાર્ઢ પણ કાલે કોઈ પણ લેખમાં થયો નથી. કર્તવ્ય એજ શક્તિ અને ઉત્તતિનો માર્ગ છે. અમુક કર્તવ્ય સાર અમુક ખોટું એવી શાકાઓથી કર્તવ્યબદ્ધ રહેવું, પોતાના અધિકારમાં ન હોય તેની વાંધના કરી પોતાને પ્રાપ્ત એવા કર્તવ્યને ચૂકવું, એજ અધઃપાત અને નીચતાનો માર્ગ છે. સાધારણ વ્યાવહારિક સિદ્ધિને સંબધે એનો એજ નિયમ સત્ય છે ત્યાં પરમાર્થિક ઉત્તતિને હઠ્ઠનારને એ નિયમના દુર્લક્ષથી પરાજય અને અધમતા પ્રાપ્ત થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ, પોત પોતાને તે તે ક્ષણે, પ્રાપ્ત યતા કર્તવ્યને કરી લે, એમાંજ તે પોતાની ઉત્તતિનો માર્ગ સાધે છે. કર્તવ્ય કર્યા વિના કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમગ્ર વિશ્વનો એક અણુ પણ, ઉત્તતિ કે શક્તિ સાધી શકે એમ છેજ નહિ. કર્તવ્ય કરતે કરનેજ એક એક વાસના છૂટે છે, વામના છૂટે છે છૂટેજ અધિકાર વિસ્તાર પામે છે, અને સંકોચ તથા બળને સ્થાને વિસ્તાર અને નિર્ભયતાનો રસ હૃદયમાં ભરાતાં, અર્પિત પરમેષ્વરોગી, સર્વમય, રસમય, અને આત્મમય થઈ રહે છે. કર્તવ્ય કરવાથી આમ ઉત્તરોત્તર, વ્યક્તિમાત્ર, સમર્થિમાવનાની સગીપ મળે છે, એમજ આત્મસાક્ષાત્કારનું અપંગેશ ઉપજે છે, સમતાનો યોગ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રકારે કર્તવ્યને સમજતાં અધિકારશક્તિનો સંભવ સ્પષ્ટજ છે, ઉત્તતિનો માર્ગ પ્રકટ છે; પરંતુ અધિકારશક્તિ ન થાય, કર્તવ્યમાં એવી ન્યૂનતા રહી જાય, તો પણ પોતાના થયાયોગ્ય આવેલા કર્તવ્યને ચૂકાવે તેવી શાકા અને ભયમાં કાલક્ષેપ કરવા કરતાં કર્તવ્યને જોતું ચમત્ક્રમ તેવું પણ કરવું એમાંજ શ્રેય છે. એટલાજ માટે સ્વર્ગમે નિષ્ઠનં શ્રેયઃ પરવર્ગો મયાવહઃ એમ એક કરતાં વધુ

બાવના અનુભવનારના કર્તવ્યમાં એ પ્રેમના સ્વાર્પણનો પૂરું પ્રકાશ દેખાય છે. એના કર્તવ્ય-  
માત્ર અર્પણરૂપ છે; જીવન જેમ કર્તવ્યમય છે તેમ કર્તવ્યમાત્ર અર્પણરૂપ છે; ક્ષાંભિરાધિ-  
નો વિચાર કે અવકાશન નથી. યત્નથી ધૂમ, ધૂમથી પ્રેમ, પ્રેમથી અન્ન, અન્નથી ઉત્પત્તિ  
એમ સમગ્ર વિશ્વ, કાંઈ પણ આશા વિના, પોત પોતાનું કર્તવ્ય કરવા રૂપ પરપ્રેમાર્પણ ક-  
ર્મો ગણ્ય છે; એ ચક્રને જે અનુસરતો નથી, કેવલ પોતાને માટે જ પાક કરે છે, પોતાના  
સાધન, સપત્તિ, બળ, પરાક્રમ, સમષ્ટિભાવના રૂપ પરબ્રહ્મને અર્પેતો નથી તે કર્તવ્યપરા-  
યણ થતો નથી, તેજ પાપી છે. આવા બ્રહ્માર્પણમાં જ પરમાત્માએ કર્તવ્યની સિદ્ધિનો મોક્ષ-  
માર્ગ વારંવાર સમજાવેલો છે. પ્રેમ એજ ઇશ્વર છે, બ્રહ્મ છે એમ કહેવામાં 'સ્વ' એવું જ  
કાંઈ હોય તેનું અર્પણ યદ્ય જાય, સ્વત્વ જ રહે નહિ, અને સ્વત્વને અંગે સંકોચ, ભય, શંકા,  
આદિ કર્તવ્યબદ્ધતાનાં જ બીજ રહે છે તે નિર્મૂલ્ય યદ્ય જાય, એટલું જ તાત્પર્ય છે.

કર્તવ્ય પોતેજ અર્પણરૂપ છે; એ અર્થેજ ભક્તિપ્રધાન સંપ્રદાયો આત્મનિવેદનને પરા-  
ભક્તિરૂપે સ્વીકારે છે. પણ તે આત્મનિવેદન, તે, સ્ત્રી પુત્ર ધનસપત્તિ આદિનો પરપિડાપ-  
જીવી આચાર્યને ઉપહાર કરવામાં સમાપ્ત થતું નથી; પોતાના આત્મામાં જે બધું વીર્ય સાધ-  
ન સમૃદ્ધિ આદિ હોય તેનો કર્તવ્યદ્વારા સમષ્ટિમય પરમાત્માને ઉપહાર કરવામાં સિદ્ધ થાય  
છે. એકજ પદાર્થના ઉત્કૃષ્ટ અને નિરૂષ્ટ અત જેવો આત્મનિવેદનનો આ બે પ્રકારનો અર્થ  
છે. પ્રથમ જે અર્થ કહ્યો તે નિરૂષ્ટ છે; અધમતા અને પાપનોજ તે માર્ગ છે, કારણકે વ્યધિ-  
ભાવનેજ તે પુષ્ટ કરે છે; બીજો જે અર્થ કહ્યો તે ઉત્કૃષ્ટ છે, ઉત્તમતા અને ઉન્નતિનો તે  
પુરુષમાર્ગ છે, કારણકે તેમાં સમષ્ટિભાવનાનો સાક્ષાત્કાર છે. જેટલું જેટલું કર્તવ્ય છે, તે  
બ્રહ્મને અર્પણ કરવાની દૃષ્ટિથી સિદ્ધ થાય છે, નહિ તો તેમાં વ્યધિના અભિમાનનો વિરોધ  
ઉપજી નિરૂક્ષતા આવે છે એટલું જ નહિ, પણ ક્ષાંભિસધિ બધાં જ રાગ દ્વેષની, પરપરા વિ-  
સ્તરતાં અધિકારબદ્ધતા અને કર્તવ્યબદ્ધતા ઉપન્યા વિના રહેતાં નથી. કર્તવ્ય અને અ-  
ર્પણ એજ જીવનના મુખ્ય માર્ગ છે, એમાં જ જીવનનો ઉદ્દેશ છે, એથીજ આત્મમુખનો પ-  
રમાનુભવ છે. તત્ત્વકુરુષ્વ મદર્પણમ્ જે જે કરે તે મને અર્પણ કર, એટલે સમષ્ટિભાવનાથી  
કર્તવ્ય કર એટલું જ તાત્પર્ય છે; તારું જીવન, તારું સામર્થ્ય, તારા એકલાને માટે નથી, સમ-  
ષ્ટિને માટે છે, ત્યાં અર્પણ થયેલું છે, એમ અનુભવીને કર્તવ્યપરાયણ ધારા સમગ્ર ગીતાશા-  
સ્ત્રનો સાર આ પ્રકારે ન જાણનારા 'મને અર્પણ કરીને કર્તવ્ય માત્ર કર' એનો અર્થ કાંઈ  
જુર, આત્માર્થ, દેવ આદિ ને શિષ્યો તથા ભક્તોની સમૃદ્ધિ અને પ્રવૃત્તિ અર્પણ કરવા રૂપે  
સમજાવે છે; કાંઈ એથી પણ આગળ જઈ; નૈવેદ્ય ધરાવવા જેવા અર્પણથી પ્રસાદી કરીને  
સર્વ કાંઈ વાપરવું એટલે સુધી હડા ઉતરવાનો દાવો રાખે છે. પણ એ બધું કેવલ કર્તવ્ય-  
બદ્ધતાના માર્ગ છે, એમાં અર્પણ કે કર્તવ્ય કશું નથી. હારિષ ન હિંમત, વિસારિષ ન  
રામ નામ, જાહિ વિષ રાસે રામ તાહિ વિષ રાહિ એ સામાન્ય લોકલક્ષિતમાં ત-  
ત્ત્વકુરુષ્વમદર્પણમ્ એમાં મૂલ્યવેદના અર્પણપૂર્વક કર્તવ્યનું એ કરતાં વધારે સાર અને સૂધુ  
નિર્ભય છે.

અર્પણપૂર્વક કર્તવ્યની ભાવનામાજ સમર્થિતો અથવા યજ્ઞનો અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર અનુભવવાનો માર્ગમા રહીને જોતાં, અર્જુને યુદ્ધપરાયણ થઈ અનંત દલનો વિધ્વસ કર્યો એ બેદરદિનો વિરાદ તો એક પ્રભાવમાનજ જણાશે જોને કર્તવ્યની ભાવનાનો નિગૂઢ મર્મ સમજીને તેને એવી શકાનો સબન પણ નથી મર્તવ્યના મધુર માર્ગમા જે સમતાના ઉપાસક સ્થિતપ્રજ્ઞ, શુણ્યાતીત આદિ રૂપે ગણાયા છે, તેમના જીવિત કેવા દલિત, સુખિન હ, અર્પણમય, અને સર્વમય થયાં છે? એક એક વ્યક્તિના જીવિતમા મર્તવ્યભાવના કેવાં કેવાં પયાર્ય યોગક્ષેમ આણી શકે છે, કેટલી કેટલી વિપત્તિના ટાળી શકે છે? સમર્થિતો કર્તવ્યભાવના તજીને મેરુ કરી શકે છે, હલુ ન હલુ કરી શકે છે, ન હલુ હલુ કરી શકે છે કર્તવ્યભાવના અને અર્પણના તાલ ઉપર જે જીવિત દોરાયા તે ખરેખર એક સંગીત જોવાનું છે, એકે સ્વર કે આનાપ તેમા નમ્રો કે વધતો ઓછો નથી, બધું જેવું છે તેવુંજ પયાર્ય સંગીત છે, એવા જીવિતને અર્થેજ ગીતા ગવાઈ છે, અને એ ગીતના અનંત બેદરથી સિદ્ધ થતું અભેદમય ધ્વનિસામ્રાજ્ય મુખ્યત્વે 'ગીતા' એ નામ એમજ સાર્યક છે

હવેનિરૂપે જે અમૃતના સારરૂપ ગીતા બ્યારે બ્યારે કર્તવ્યભાવનામાજ પરમાર્થ બોધે છે, ત્યારે તેની તેજ ગીતાને પ્રસ્થાનત્રયના મૂર્ધસ્થાને સ્વીકારનાર આધુનિક વેદા તીઓએ ઉપગ્રસ્તો નિષ્ક્રિય અને નિઃશ્ચેદાનો યાનમાર્ગ વેદાન્ત નથી એવો સંકેત સમજી શકાતો તેવું છે ગત અક્રમાં વેદાન્તના પ્રાચીન અને અર્વાચીન એવા બેદ પાડી કાઢી વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું તેમાં શ્રીમદ્ભગવદગીતાના ઉદ્દેશનું આગ્રહ સ્વરૂપ વિવેચન પણ અધિક સ્પષ્ટતા કરી શકશે એમ ધારવામા આવ્યું છે મનુષ્યને કર્તવ્યબુદ્ધિ મરી અનેક સંકટ અને વિચલતા ક્ષેત્રમાં ઉત્તરનાર કલિકાળને આરબે આર્યપ્રજાની સન્મુખ ધરવામા આવેલી આ કર્તવ્યભાવનાજ સર્વ પ્રકારે સર્વનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે બ્યા 'શુદ્રો પણ બ્રહ્મભાષી' યર્થ કર્તવ્યબુદ્ધિ યશે અને કરશે એવા સમયમાં મર્તવ્યભાવના વિના શુદ્ધ અદૃત વેદાન્તની ખીજ કસોળી જડવી કઠિન છે, અને એજ અર્થે ગીતા આપણને પરમોપયોગી, પરમોપકારક મહામત્ર છે

— ૦ —  
૩

અરયાસ.

(અનુસધાને પ્રક્ર ૧૬ થી)



અશ્રદ્ધા એજ મનુષ્ય મનુષ્ય તેમ આખી પ્રજાના વિનાશનું નિદાન છે અજ્ઞાનશ્રદ્ધાધાનશ્ર સંશયારામા વિનશ્યતિ અજ્ઞાન, અને અશ્રદ્ધાવાન અને સશયાત્મા એમનો વિનાશ થાય છે એમ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ કહ્યું છે મનુષ્યને શુદ્ધિજ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય, જ્ઞાન ઓટલે જોઈ સંકોચ અને કૃષણતાનો નાશ થવાનો માર્ગ સમજાઈ, અભેદ-સાક્ષાત્કાર શામા છે તે જાણવામાં આવે એવો શુદ્ધિવિસ્તાર, જેને યથો નથી, તે તો વિનાશ પામે, સસારની વિકટ આંદોલનોમાં રાગદ્વેષજન્ય કૃષણ પ્રનાયોથીજ આસુપુને બર્ધ કરી નાખે, એમાં આશ્ચર્ય નથી પુરતું સમજવાનું કહે છે કે અજ્ઞાનનો વિનાશ થાય તેમ અજ્ઞાન

શ્રદ્ધાવાનુનો પણ વિનાશજ થાય જુદીથી કરીને સાધ્યને જાણ્યુ હોય, કર્તવ્યને સમજાવ્યુ હોય, છતાં તે હાર હૃદયનો એટલો પ્રેમ ન લાગેયો દોષ કે પોતાના આધાર વિચાર સર્વ-  
મા પ્રતિક્ષણે તેનો તેજ નિશ્ચય દર્શન દીધા કરે તો તેવા જાણુનારનો પણ વિનાશજ થાય શા-  
ન્નોમા ચત્તભારનાહી ગર્દભનુ વારવાર દૃષ્ટાત આપવામાં આવે છે ચત્તભારને વહતા  
નદમ પ્રવન ભારનેજ ઓળખે છે, ચત્તના મુગધને અનુભવતો નથી, તેમ જુદીથી જ્ઞાની  
યોના પુનઃ જ્ઞાન અને શાસ્ત્રના વચનોના ભારમાત્રનેજ વહે છે, તેમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ તે  
શ્રદ્ધાને બે પોતાના આધાર વિચારમા શ્વનિશ્ચયને ઉતારી શકે એવો જ્ઞાનનો રસ તેનાથી  
લેવાતો નથી જ્ઞાનનો આવો રસ ન લેવાય તો ભારવાહી ગર્દભનામાં અને એવા જ્ઞાનીમા બહુ  
ફરક નથી અને એ ફરક ન હોનાનુ કારણ અશ્રદ્ધા છે શ્રદ્ધા વિના નિશ્ચયને આધારમા આણી  
શકતો નથી, માટેજ અજ્ઞાનીનો વિનાશ થાય છે, તેમ અશ્રદ્ધાવાનુનો પણ વિનાશ કલે છે

પરંતુ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયે દોષ છતાં વિનાશનુ દાર પ્રવય બધે છે એમ નથી સ-  
શય છે તે સર્વ વિનાશનું ખીજ છે સશય કશું સિદ્ધ કરી શકતો નથી, કોઈને વૃદ્ધિ કે  
ઉત્તિએ પટોચવા દેતો નથી જ્ઞાન દોષ, શ્રદ્ધા દોષ, તથાપિ પણ સશય સર્વને વ્યર્થ કરી  
દે છે, અને સશય છે તે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા ઉભયની ન્યૂનતાનું પરિણામ છે એટલે વારવાર  
સાધકને એવો અનુભવ ન થાય છે કે જુદીથી નિશ્ચય થયાં છતાં, હૃદયથી શ્રદ્ધા પામ્યા  
છતા, પુનઃ હૃદય ઉપર જુદિ પ્રવન થઈ જાય છે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ચાલતો કર્તવ્યમાં વિશેષ ઉ-  
પજાવે છે, ત્યાં સશય એજ વિશેષનું કારણ છે એ સશય જુદિએ કરેલા નિશ્ચયની ખામીથી  
તેમ તે નિશ્ચય ઉપર યોની શ્રદ્ધાની ગાઢતાની ખામીથી ઉદ્ભવે છે સશય જુદિનું કાર્ય છે,  
અને શ્રદ્ધાની જરાક ન્યૂનતા થતાજ, જુદિ સશયને ઉપસ્થિત કરી પોતાની તર્કનનમાં સાધ-  
કને શુભવી, વિનાશને માર્ગ તાણી જાય છે શ્રદ્ધાનો અતુલ પરિપાક થયો હોય તો સશયનો  
સભવ નથી, જુદિ ફરીથી માથુ ઉપાડી શકે એવો સભવ નથી જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, અને સશય  
બાવ એજ સાધકને સિદ્ધ કરવાનાં છે અને એ સિદ્ધ કરવામાં જ્ઞાન ઉપયોગી હોય તે કરતા  
શ્રદ્ધાજ સર્વ પ્રકારે પરમોપયોગી છે એ આટલા વિવેચનથી સ્પષ્ટ થવુ જોઈએ

સશય એજ આખી પ્રગતિ અને આખા સસારનું નિદાન છે અવિદ્યાનું ને ખીજ  
અનિર્વચનીય રીતે અનંત વિકૃતિઓ અને વિશેષો રૂપે વિસ્તરી રહ્યું છે તેનું સ્વરૂપ સ-  
શય છે પુણ્ય, પાપ, રાગ, દ્વેષ, લાભ, હાનિ, ધર્મ, અધર્મ, સર્વનો વિસ્તાર સશયથી થાય  
છે, સશયજ અભેદમાં ભેદ ઉપજાવી, દૈતને અગે વળગેલા તમામ જીવજોની જાલ રચી  
આપે છે નિસશય થવુ એજ સાધકને ઇષ્ટ છે, પરમ સાક્ષાત્કાર પામ્યાનું શુભ ચિન્હ  
છે નિસશય થવુ એટલે જુદિમાં કશો પ્રશ્ન ન ઉઠે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવી એમ સમજાવ્યુ  
છે તે ઠીક છે, પરંતુ જુદિએ પ્રાપ્ત કરેલા નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા થવા પછી ને સશય થાય  
છે તેને ઉદ્દેશીને આપણુ કહેવુ થાય છે, એટલે શ્રદ્ધાની નિર્બંધતાથી મુક્ત થઈ જવુ એજ  
અરા નિસશય થવાનુ ચિન્હ છે એમ સમજવુ જુદિથી જ્ઞાન થવાનો આરંભજ સશયથી  
થાય છે, પ્રશ્નમાનનો ઉદ્ભવ સશયથી થાય છે, ને તે સશયથી વિચાર, તર્ક, આદિ કરતે  
કરતે નિશ્ચા આવે છે, એટલે આના આરંભક સશયનો નિર્બંધ અત્ર ઇષ્ટ નથી, એ સશય

તો ખડુ ઉપયોગી છે અને ઉપકારક છે, કેમકે અવિદ્યાનો અધ્યારોપ અને અપચાદ કરી જા-  
પવા શુદ્ધી તે સંશયની ગતિ છે. પણ જે સંશય અનિષ્ટ અને ત્યજ્યા યોગ્ય છે તે એક વાર  
બુદ્ધિથી નિશ્ચય થઇને તે નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા થયા પછી જે સંશય ઉપરિચિત થાય તે છે,  
અને એટલાજ માટે ભગવાને અજ્ઞાની અને અશ્રદ્ધાવાનું અને સંશયાત્મા એવા ત્રણ જુદે  
જુદા 'અને', 'અને' એમ કહીને બતાવેલા છે. અજ્ઞાન, અશ્રદ્ધા, અને સંશય એ ત્રણે  
જેનામાં હોય તે વિનાશ પામે એમ ભગવાનના કહેવાનું તાત્પર્ય નથી. તાત્પર્ય એમ જણાય  
છે કે અજ્ઞાની એટલે બુદ્ધિહીન તે તો વિનષ્ટ છેજ, પણ જ્ઞાન પામી ને એ શ્રદ્ધા ન કરે  
તે પણ વિનાશનોજ ભાગી છે, અને જ્ઞાન પામ્યા છતાં, શ્રદ્ધા થયા છતાં, પણ જે સંશયને  
અવકાશ આપે છે તે પણ વિનાશથી લેશદૂર નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા પછી ય-  
નાર જે સંશય તેજ અનિષ્ટ છે. એટલે નિઃસંશય થવામાં મુખ્ય ઉપયોગ શ્રદ્ધાનો છે,  
બુદ્ધિનો નથી, અને તે શ્રદ્ધા સાધકે પ્રાપ્ત કરી કેળવવી છે કે જેથી સ્વનિશ્ચય ઉપર દૃ-  
ઢતા રહી નિઃસંશયતા આવે.

અને 'અહંશ્રદ્ધાસ્મિ' ઇત્યાદિ મહાવાક્યજન્ય અપરોક્ષસાક્ષાદ્ધારથી જે સિદ્ધ થાય  
છે તે પણ વેદાન્તની પરિભાષાનુસાર સંશય અને વિપર્યયની નિવૃત્તિ છે એમ કહેવાય છે.  
સંશય એટલે હું અસ્પૃશ્ય છવ તે સર્વભય બ્રહ્મ કેમ હોઇ શકુ એવો બુદ્ધિવિકાસ; તેમ વિ-  
પર્યય એટલે ત્રિધ્યાસાન અર્થાત્ છવ જે બ્રહ્મ છે તે પોતાને બ્રહ્મ માનેજ નહિ, કેવલ  
છવને છવજ માન્યાં કરે એવું જ્ઞાન. આ સમય અને વિપર્યય બ્યારે મટી જાય ત્યારે  
અપરોક્ષ જ્ઞાન થયું કહેવાય છે. હવે આમાં જે વિપર્યય છે તે તો બુદ્ધિથી તર્ક કરતે કરતે  
દ્રાઈ કાલે જઈ શકે છે, પણ સંશય પાછો પ્રાદુર્ભાવ પામે છે ને શ્રદ્ધા વિના વિરૂપ થતો ન-  
થી. શ્રદ્ધાની બહુ ગાઢ દૃઢતાજ સંશયને ટાળી શકે છે. શ્રવણથી પ્રમાણુગત સંશય દૂર  
થાય છે, મનનથી પ્રમેયગત સંશય દૂર થાય છે અને નિદિધ્યાસનથી વિપર્યયજ્ઞાન દૂર થાય  
છે એમ પારિભાષિક રીતે કહેવાય છે, તેનું તાત્પર્ય સાધકે લક્ષમાં ઉતારવા જેવું છે. શ્રવણ  
અને મનન એ બે બુદ્ધિના વ્યાપાર છે, સિદ્ધાન્તને સાંભળવો અને મનમાં ઠરાવી તેના ઉ-  
પર વિચાર કરી શંકા સમાધાનથી નિશ્ચય ઉપર આવવું એ બંને બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે.  
શ્રવણ કરતે કરતે, યોગ્ય વક્તાદ્વારા, શાસ્ત્રાદિ ઉપર જે શંકા હોય તે દૂર થાય છે, મનન ક-  
રતે કરતે, શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય સિદ્ધાન્ત ઉપર જે શંકા હોય તે દૂર થાય છે, એમ ઉભયત્રથી  
સંશય જતો રહે છે. સંશય જતો રહે છે એટલે શું થાય છે? શાસ્ત્ર અને શાસ્ત્રપ્રતિપાદ્ય  
સિદ્ધાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા આવે છે એવુંજ નામ સંશય જતો રહ્યો કહેવાય છે. શ્રવણ મનનથી  
કરીને શાસ્ત્ર એટલે પ્રમાણુ તથા શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત એટલે પ્રમેય તે ઉપર શ્રદ્ધા થાય છે એ-  
ટલે શ્રદ્ધાનું કાર્ય આરભાય છે. શ્રદ્ધા થઇ કે તુરત જે વિષયની શ્રદ્ધા થાય તે વિષયાકાર  
વૃત્તિનો પ્રવાહ ચાલુ થાય છે; ખીજું માનજ રહેતું નથી. એવી સ્વનિશ્ચયાકાર વૃત્તિની જે  
આવૃત્તિ તેનેજ નિદિધ્યાસન કહે છે. અર્થાત્ નિદિધ્યાસન પણ શ્રદ્ધાના અત્યંત પરિપાકને  
અર્થેજ ઉપયોગી છે. નિદિધ્યાસનથી વિપર્યયજ્ઞાનનો અભાવ સિદ્ધ થાય છે; અને શ્રવણ  
મનનથી નિશ્ચય થયા છતાં વિપર્યયજ્ઞાન એટલે કે બાત્તિ ઉપજી શકવાનું કારણ કાળું મનને

કરીમે પ્રાપ્ત કરેલા નિશ્ચય ઉપરની શ્રદ્ધાની ન્યૂનતા વિના ખીન્નું દોષ સ્વરૂપ નથી, એટલે નિશ્ચય ઉપરની શ્રદ્ધા એવી માઠ 'તીવ્ર' અને સવેગ હોય કે જેની તેજ ઇત્તિની અદ્યત્તિ સર્વદા રહ્યા કરે તે વિપર્યયનો અવકાશજ નથી; અર્થાત્ પુનઃ સંશય હો અને પ્રાપ્તિ અથવા વિપર્યય થાય એનો અવકાશજ નથી. યોગસૂત્રમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે તીવ્રસંવેગના માસદ્વતરઃ તીવ્રસંવેગવાળાને ઉત્તરોત્તર વધારે પાસે છે, અર્થાત્ જો સવેગ તીવ્ર તેમ તેમ સમાધિરૂપ નિર્વિકલ્પસાક્ષાત્કાર વધારે સમીપ એમ કહેવું છે. ત્યાં પણ સ્વનિશ્ચય ઉપર માઠ, તીવ્ર, અને વેગવાળી શ્રદ્ધા હોવાને નામે અત્ર ને કહેવાય છે તેનેજ 'સંવેગ' એવા એક શબ્દે કરીને કહ્યું છે અને જો નિશ્ચય ઉપરનો સંવેગ તીવ્ર તેમ સાક્ષાત્કાર સમીપ એમ સમજવું છે. એ સંવેગ તેજ શ્રદ્ધા છે. ત્યારે અપરોક્ષસાક્ષાત્કારનું બલ્ય ચિન્હ ને નિઃસંશયતા, અથવા સશય અને વિપર્યયનો અભાવ, તે શ્રદ્ધા અર્થેવા સંવેગની અતુલ બળવતી ઇત્તિનુંજ દ્રશ્ય છે એમ સાધકના સમજવામાં અને અનુભવવામાં આવતું જોઈએ. અને એ સમજવા પછી શ્રદ્ધાને પુષ્ટ કરવાના સાધનોમાં તેની નિરતર પ્રવૃત્તિ રહેવી જોઈએ.

(આગળ આવું)

## ૩

શુદ્ધ

કર્તવ્ય

કર્તવ્ય એટલે શું ? મત અક્રમાં તેમ જા અક્રમાં વેદાન્તનું તાત્પર્ય શોધતાં, નીતિના પ્રદેશ ઉપર તેની કસોટી કરી જોતાં, કર્તવ્ય એજ પરમસાધ્ય છે એવું વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. એ કર્તવ્ય શામાં છે ? શું કરવાથી કર્તવ્ય કહ્યું કહેવાય ? એવા પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે; તેમાં પણ વળી કર્તવ્યને 'સમષ્ટિદષ્ટિથી' કરવું એમ વારંવાર કહેવાયું છે તેની સ્પષ્ટતા થવી પણ આવશ્યક છે. અજોડભાવનાને પોતાના અંતરૂથી આરંભી, ધર, બહાર, અને આખા વિશ્વ પ્રતિના વ્યવહારમાં લાગુ કરવારૂપ ને સાક્ષાત્કાર છે તે પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાના આચારમાં સમષ્ટિદષ્ટિથી કર્તવ્ય કરે એટલામાંજ સમાપ્ત થઈ શકે છે.

મનુષ્યમાત્ર જાણ અને જાતર એવાં બે કારણોથી પોતાના વિચાર અને આચારમાં નિયમાય છે. જાણ કારણોમાં પોતાનો દેશ, કાલ, સંબંધ આદિ સમાય છે, જાતર કારણોમાં પોતાનું શારીરિક અને માનસિક સામર્થ્ય તેમ પ્રકૃતિ ઉપર પડેલા પ્રારબ્ધના સંસ્કાર એ સર્વનો સમાપ્ત થાય છે. અમુક દેશમાં અમુક સમયે વસના અમુક સળધોવાળા મનુષ્યને કોઈ એક આચાર કરવાનો પ્રસંગ આવતાં, તે, જાણ કારણો વિચારીને, પોતાની પ્રકૃતિ તથા માનસિક અને શારીરિક શક્તિના પ્રવાહાનુસાર, તે પ્રસંગે આચાર દર્શો. આવું પ્રત્યેક જનને પ્રત્યેક જણે થયુંજ કરે છે. પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પોતપોતાના સ્વાર્થને અનુસરીને રાષ્ટ્ર દાદી પ્રસંગાનુસાર વર્તન કરે છે. આમાં કર્તવ્ય શું કહેવાય ? અને તે કર્તવ્ય સમષ્ટિ-



દષ્ટિથી થયું કહેવાય ?

કર્તવ્યની એવી વ્યાખ્યા મળી વાર અપાયથી છે કે પ્રવાહપ્રતિત વ્યકર્મને કરવું; એ પ્ર-  
સંગે ને આવે તે કરવું. ગાણુમ પ્રસંગોનેજ આધીન છે, અને ને પ્રસંગે ને યોગ્ય દોષ તે  
ફરી લેવું, એમાં આલસ્ય કે પ્રમાદ ન રાખતાં, પ્રામાણિકધૃતિથી, શુદ્ધ હૃદયે, સ્વકર્મ કરવું,  
એજ કર્તવ્ય છે. રાગથી રક પર્યંત સર્વને એવા કર્તવ્યના પ્રસંગો પ્રતિક્ષણ આવે છે, ને સર્વ  
કોઈ એમ પોતાપોતાનું કર્તવ્ય કરે છે. આવી રીતે કર્તવ્યને સમજવું એ એક રીતે દીક છે, તેમ  
ખીજી રીતે જોડું પણ છે. દીક એટલામાં છે કે આવી પડતા પ્રસંગોનો નિર્વાહ કરવાનો અર્થ  
કરવામાં જો સ્વ અને સ્વાર્થને આગળ પાડવામાં ન આવે તો, કર્તવ્યની આ વ્યાખ્યા પણ  
ગાલી શકે; જોડું એટલામાં છે કે આવી પડતા પ્રસંગોનો નિર્વાહ કરવાને નિમિત્તે સ્વાર્થ અને  
સ્વપરાયણતા સાધવાનો માર્ગજ કરવામાં આવે તો કર્તવ્યનો હેતુજ વ્યર્થ થઇ જાય. સ્વાર્થ  
સિદ્ધ થાય એનો કર્તવ્યનું ફલ છે, અને ફલ ઉપર દષ્ટિ રાખીને કર્તવ્ય કરવું તે કર્તવ્ય નથી.

ફલાભિસંધિરહિત સ્વકર્મને કરવું એ કર્તવ્ય છે ને કોઈ કરવાનું આવે તે ફલના અં-  
ભિમધિ વિના કરવું. એમ વારવાર પૂછવામાં આવે છે કે ફલનો અભિસંધિ રાખ્યા વિના,  
અમુક પ્રસંગે અમુક સાધન યોજીને કર્તવ્ય કરવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે શી રીતે? ફલ ઉપર  
લક્ષ રાખ્યા વિના સાધનની યોજના થતી નથી, અને યથાર્થ સાધનનો વિનિયોગ રાખ્યા વિના  
કર્તવ્ય કરવું એ તો એક ગાંડા માણસની નિષ્ફલ ચેષ્ટા જેવી ચેષ્ટાજ થઈ જાય. આનો નિ-  
યાર એમ છે કે ફલના અભિસંધિ વિના કોઇ પણ પ્રવૃત્તિજ અશક્ય છે એ વાત ખરી, પરંતુ  
ફલાભિસંધિનો ત્યાગ કરાવવામાં ફલ અને સાધનનો યથાર્થ વિનિયોગ કર્યા વિનાજ ને તે  
કોઈકે કર્યાં કરવું તે કર્તવ્ય છે એમ તાત્પર્ય નથી. ને કરવાનું છે તે એટલુંજ છે કે ફલના  
સ્વરૂપનો વિચાર ન રાખવો; ત્યારેજ કર્તવ્યમાં સમઘટિદષ્ટિ આવી શકે.

હીયા ફલને અર્થે કર્તવ્ય છે? પ્રત્યેક જીવન અને જીવનમાત્રનો ઉદ્દેશ ઉન્નતિ અને  
વૃદ્ધિ છે, ને તે ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ દેવદ્ર વ્યાવહારિક સમૃદ્ધિની પ્રાપ્તિથીજ નથી, ગાનસિક્ક  
પ્રસાદની પ્રાપ્તિમાં તે ઉન્નતિ અને તે વૃદ્ધિ છે. મનુષ્યજીવન ક્રમે ક્રમે નીતિમાવનાની  
સપૂર્ણતા ઉપર વધતું જાય, વ્યક્તિ વ્યક્તિ અને સગમ દેશ કે પ્રજા, સત્ય, પ્રામાણિકતા,  
પ્રેમ, આદિ ઉન્નત ભાવોના નીતિનૈપુણ્યમાં પરિપૂર્ણતા પામે, એજ જીવનનો ઉદ્દેશ છે.  
ને પ્રકારે આ ઉન્નતિને માર્ગે પ્રત્યેક મનુષ્ય તેમ સમગ્ર મનુષ્યવર્ગ ચહે તે પ્રકારે આચાર  
વિચાર રાખવા એ સર્વ કોઈનું પરમ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય સમજવાને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ  
સમગ્ર મનુષ્યવર્ગના ભૂતકાલ ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ, અને તે સ્વશુદ્ધિઅનુસાર, નિ-  
સ્વાર્થવૃત્તિથી, અને ને હૃદયાર્દતા ધૃતિરે આપી હોય તે તેમાં પરાયી, ને આપવું  
જોઈએ. જ્યાં જ્યાં સમગ્ર મનુષ્યવર્ગની ભૂતભાવનાનો ધ્વનિ તમારા હૃદયના પ્રત્યક્ સાથે  
એકતા પામતો જણાય ત્યાં ત્યાં પરમ કર્તવ્યના મર્ણનાં પગધીયાં તમારે હાથ આવ્યાં છે  
એમ જણીને કર્તવ્યપરાયણ થતા જાઓ. પણ પરમકર્તવ્યને સમજવાથીજ સરવું નથી.  
પરમ કર્તવ્ય સાથે એક સાપેક્ષ કર્તવ્ય પણ રહે છે. ને દેશકાલમાં આપણે હોઈએ, ને

રિયતિ, સાધન, પ્રકૃતિ આદિથી યત્નિન હોઈએ, તે પણ લક્ષમાં રાખવાં જોઈએ. પોતાનાં દેશકાલનું પ્રતિબિંબ હૃદયમાં પડે અને સામાન્ય સામાજિક અભિલાષાનો જે બાસ તેમાં પડે તે સાપેક્ષ કર્તવ્યનો માર્ગ બહુ હોય. પરમકર્તવ્ય અને સાપેક્ષ કર્તવ્ય એ ઉભય પ્રત્યેક વ્યક્તિના જીવનમાં પદે પદે ગુણાયલાં રહેવાં જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ સમગ્ર સમષ્ટિ અર્થાત્ મનુષ્યમાત્રના આદર્શરૂપ તેમ પોતાના દેશકાલાદિના પણ આદર્શરૂપ થવું જોઈએ; અને તે આદર્શમાંથી બીજાં આદર્શોમાં એ પ્રતિબિંબ ઉપજાવવાનો યત્ન કરવામાં સ્વકર્તવ્ય સ્વીકારવું જોઈએ. આ પ્રકારે જે ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિ પારમાર્થિક રીતે તેમ સાપેક્ષ રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઈષ્ટ છે તે કર્તવ્યના ફલનું સ્વરૂપ સગળવી શકે છે. એ ફલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને સાધનની યોજના કરી, કર્તવ્ય કરવું એમાં કરો બાધ નથી, ફલાભિસંધિનો બાધ એમાં આવી શકતો નથી. જે ફલને અર્થેજ જીવન છે તે ફલના અભિસંધિનો ત્યાગ કરવો એમ કર્તવ્યપરાયણતાનો ઉપદેશ કરનારનો આશય હોઈ શકેજ નહિ. ‘ફલ’નો અર્થ ત્યાં સ્વપરાયણતા અને સ્વાર્થ છે, કર્તવ્યનો અર્થ ત્યાં સ્વાર્થ સાધવાના પ્રયત્ન છે, ત્યાં ફલાભિસંધિનો ત્યાગ અત્યંત આવશ્યક છે. કેમકે એવા ક્ષુદ્ર ફલ ઉપરથી દૃષ્ટિ ઉઠાવી લીધા વિના મનુષ્ય કદાપિ પણ પોતાના યથાર્થ કર્તવ્યના માર્ગ ઉપર આવી શકતું નથી. જ્યારે ફલનો વિચાર મંડીને જે કંઈ કરવાનું, ફલ સાધવાને અર્થ કરવાનું, તે કરાય છે, ત્યારે ફલ ગમે તે થાય, તેથી રાગ દ્વેષ પમાતો નથી, અને સ્વસ્થ કર્તવ્યોમાંથી કસાતે કસાતે, પરમ કર્તવ્ય કરવા પર્યંત અધિકાર, કાલક્રમે વધી શકે છે.

અને એટલાજ માટે ‘સ્વાર્પણ’ એજ કર્તવ્યનું તત્ત્વ મનાય છે, જે કંઈ કરવું તે ઇશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી કરવું એમ કહેવાય છે. ઇશ્વર એટલે જેને આપણે પરમ કર્તવ્યની સમષ્ટિભાવના કહી આવ્યા તેજ; અને તે પરમ કર્તવ્યની ભાવનાથી જે કર્તવ્ય થાય તે કદાપિ પણ સ્વનું અર્પણ થયા વિના, સ્વને ભુલી જઈ પરના પ્રેમમાં લીન થયા વિના, સમ્ભવતઃજ નથી. એટલાજ માટે સમષ્ટિ ઉપર પ્રેમ, સમદૃષ્ટિ, એજ આવશ્યક કહેવાયાં છે, એવો સ્વાર્પણમય પ્રેમ તેજ ઇશ્વર છે એમ અનુભવીઓ ઉચ્ચારી ગયા છે. ત્યારે પ્રત્યેક વ્યક્તિ આવા પ્રેમભાવમાં વિલીન થાય અને પોતે જે પારમાર્થિક તથા સાપેક્ષ સત્ય સ્વીકારતો હોય તે બધું એ પોતાના આચારમાં પૂર્ણ રીતે પ્રતીત કરાવી શકે એજ તે વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે. જે પારમાર્થિક નિશ્ચય થયો હોય અને જે સાપેક્ષ નિશ્ચય થયો હોય તે ઉભયનો યોગ કરીને, સ્વાર્પણ પૂર્વક, પોતાનો આચાર રાખવો, નિશ્ચયમાંનું કંઈ પણ પોતાના આચારમાં દર્શાવતાં અવરોધ રાખવું નહિ, એજ ફલાભિસંધિરહિત અથવા સમદૃષ્ટિથી કર્તવ્ય કરાવાનો માર્ગ છે.

કર્તવ્ય સર્વદા એકનું એક રહેતું નથી. એનું દારણ પણ હવે સ્પષ્ટ થઈ જશે. પારમાર્થિક નિશ્ચય યદ્યપિ એક રહે તથાપિ સાપેક્ષ નિશ્ચય સર્વ કાલે તેનો તે રહે નહિ. એક કાલે મરણ એજ કર્તવ્ય છે, એક કાલે જીવનું એજ કર્તવ્ય છે; એક કાલે તરવાર કર્તવ્યમાં છે એક કાલે હથેલ કર્તવ્યમાં છે; એક કાલે જીવ લેવો કર્તવ્ય છે એક કાલે જીવ આપવો કર્તવ્ય છે. ‘પણ’ તે બધું પારમાર્થિક અને સાપેક્ષ કર્તવ્યની જે સમદૃષ્ટિ છે તે દૃષ્ટિ બાજુનું; કેવલ

સ્વ અને સ્વસંબંધની પ્રુષ્ટિને અર્થે ન જાણુ. કર્તવ્યની આવી અનેકરૂપનાજ શ્રીમત્તંદરિએ ગાધી છે:—

કચિદ્મૂર્મૌશાયી કચિદપિ ચ પર્યંકશયનઃ

કચિચ્છાકાહારી કચિદપિ ચ શાલ્યોદનરુચિઃ ।

કચિત્કંથાધારી કચિદપિ ચ દિવ્યાંવરધરો

મનસ્વી કાર્યાર્થી મ ગણયાતિ હઃશ્વં ન ચ મુક્તમ્ ॥

પરમ કર્તવ્યને ન પહેચી શકતાં કેટલાંક મનુષ્યો કેવલ સાપેક્ષ કર્તવ્યનેજ સમજી શકે છે, અને એથી પણ ઉતરતાં કેટલાંક મનુષ્યો પોતાના સમગ્ર દેશકાલને ન સમજતાં માત્ર સ્વાર્થ નેટવાજ કર્તવ્યને કરતાં જાણુય છે. સ્વાર્થની દૃષ્ટિવાળું કર્મ તે કર્તવ્યમાં નથી ગણાવું, તેમ કેવલ સાપેક્ષ કર્તવ્ય એ પણ કર્તવ્ય નથી, ત્યારે એવા ઉતરતા પ્રકારનાં કર્તવ્ય કરતાં આગળ સમજ્યાની જેને શક્તિ નથી તે નિરાશ થઈ કર્તવ્યમાત્રથી બ્રધ્ત થઈ જાય એમ જીતિ રહે છે. કોઈ કોઈ તો કેવલ નિઃશ્ચેષ્ટ પડ્યા રહેવું, અથવા વિચારનિમગ્ન રહી મનો-રાજ્યમાં વિચરવું એને પણ કર્તવ્ય માની બેઠે છે કર્તવ્યનો સાર, વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિનો માર્ગ, તે નિઃશ્ચેષ્ટતામાં કે વિચારનિમગ્નતામાં નથી, કરવું, ગતિ આપવી લેવી એજ કર્તવ્યનો સાર છે; પ્રવૃત્તિ એજ કર્તવ્યની ભૂમિકા છે. જેવો જેનો સરકાર અને અધિકાર તેવું તેને કર્તવ્યનું સ્વરૂપ સમજાય છે એ કરતા અધિક કર્તવ્ય છે તે તે યતુ નથી, માટે થઈ શકે છે તે પણ ચૂકવું એમાં કર્તવ્યબ્રધ્તતાજ છે.—

શ્રેયાન્ સ્વર્ધર્મો વિગુપ્તઃ પરધર્મોત્ત્વ નુષ્ટિતાત્ ॥

એ કહ્યું છે તે યોગ્યજ કહ્યું છે. જ્યાં જેવા પ્રકારનું કર્તવ્ય સમજાય ત્યાં તેવા પ્રકારનું જવું સમજાયું છે તેવું પૂરું પડે કરવું એ કર્તવ્ય થયાનો અર્થ છે. એમાં ફલ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તે ફલના ભાવ કે અભાવથી રાગ દ્વેષ પામવા નહિ, એટલે કર્તવ્ય કરતે કરતે એની મેજાજ, અધિકારની વૃદ્ધિ યતાં, હોય તે કરતાં હલત કર્તવ્યનો માર્ગ પણ સમજ્યામાં આવી જશે.

આ પ્રકારે કર્તવ્યનું સ્વરૂપ સમજાયવા ને ચત્ત યાય છે તેમાંથી પણ તત્ત્વ હોય ન આવી શકવું હોય તો વધારે સરલ માર્ગ એ છે કે આપણાં શસ્ત્રોમાં વર્ણાશ્રમાનુસાર ને ને વિધિનિષેધ કલા છે તે પાલવા. તસ્માત્ શાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ આ કાર્ય, આ અકાર્ય, એવી વ્યવસ્થા માટે શાસ્ત્રને પ્રમાણુ ગણવું. આપણે આપણા દે-શના શાસ્ત્રને આ પ્રકારે પ્રમાણુ ગણીએ તેથી વર્તમાન સમયે પરમ કર્તવ્યનો ને સમગ્ર જનસમાજની સમષ્ટિદૃષ્ટિથી આપણે માયે બાર આવેલો છે તે વીસારી જવાશે એમ ધાર-વાવું કારણુ નથી. આપણાં શાસ્ત્રોની રચના એક પાસા વિધિનિષેધરહિત અત્યંત સ્વતંત્ર, એવી અબેદભાવનાથી આરભી કેવલ વિધિનિષેધમાંજ પ્રાધી રાખેલી પરત્રતતાની કર્મભા-

વર્નાધર્મન વિસ્તરેલી છે, અને એમાંના સર્વ ઉપદેશનો ઉદ્દેશ અભેદભાવના સિદ્ધ કરાવવાનોજ છે. આમ હોવાથી કેવલ શાસ્ત્રદષ્ટિએ કર્તવ્યનો માર્ગ મદલ કરવાથી પણ પરમ તેમ સા-  
પેદા ઉભય કર્તવ્યનો માર્ગ હાય યવાનો સંભવ છે. આપણા નવીન શિક્ષણ પામતા યુવ-  
કોમાંના કેટલાક એક પ્રકારે કર્તવ્યપરાયણ ન થતાં સ્વચ્છંદી રહે છે તેમાં અશ્રદ્ધા અને  
અયોગ્ય સ્વાભિમાન એજ કારણ છે. પારમાર્થિક અને સાપેક્ષ કર્તવ્યને સમજતા નથી,  
શાસ્ત્રમર્યાદાથી વર્તવામાં કર્તવ્યને શોધતા નથી, તેમ વૃદ્ધપરંપરાને માન આપી આગ્રાધા-  
રકૃતમાં પણ કર્તવ્ય સાધી શકતા નથી. એનું નિદાન અતિશય અભિમાન અને તે અ-  
ભિમાનને વધારનારી નવીન કેળવણીની પદ્ધતિ વિના ખીજું કંઈ નથી. કર્તવ્યપરાયણતા  
વિના જનમગાજની ઉન્નતિ કદાપિ યવાની નથી, અને જ્યાં સુધી નવી પ્રજા કર્તવ્યભાવનાને  
સારી રીતે સમજતી થશે નહિ ત્યાં સુધા આપણે આગળ વધી શકવાના નથી.

૪

રાજ્ય,

### તેરમી નેશનલ કોન્ગ્રેસ.

ઉમરાવતીમાં મળેલી તેરમી નેશનલ કોન્ગ્રેસ, મરઝીને લીધે દેકાણે દેકાણે અટકાવ  
છતાં, ખુબ સારી રીતે વિનયી નીવડી છે. એમાં જે કરાવેા યથા તેમાંના મુખ્ય મુખ્યને  
સાર આપ્યાછે છે.—

૧ સરહદ ઉપરની રાજનીતિને વળોડી કાઢી, તે આખી રાજનીતિને બ્રિટિશ શહ-  
નમાહત સાથે સંબંધ ધરાવતી બન્યાના, તેના અર્થમાં ઐટિહાસની તીજેરીમાંથી મહોટા  
ભાગ આવવો જોઈએ.

૨ હિંદુસ્તાન અને ઐટિહાસની તીજેરીઓ વચ્ચે, સરહદની લડાઈઓના અર્થનો  
દાજો નક્કી થાય તેટલામાં હાલની લડાઈના અર્થમાં તેા ઐટિહાસને મહોટા ભાગ આવવો  
જોઈએ. કોન્ગ્રેસના પ્રમુખે એ સંબંધે પાંચામંદને એક અરજી મોકલવી.

૩ હિંદુસ્તાનના વહીવટ અને ખર્ચ સંબંધે જે કમીશન લાંડનમાં બેઠું તેણે ખુબી  
રીતે ચર્ચા ચલાવી તથા જાણીતા દેશીઓને પોતાના દેશ તરફની હકીકત જણાવવાને  
પ્રસંગ આપેા તે માટે કોન્ગ્રેસ ખુબ આજ્ઞારી છે. કમીશને જે તથુ વિષયો ઉપર વિચાર  
ચલાવેલા છે તે ત્રણે વિગે કોન્ગ્રેસ આટલી સચના કરવી ઉચિત ધારે છે:—

૧ હિંદુસ્તાનના ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખવા સંબંધે નામદાર વાઈસરોયની  
ધારાસભાના ઓરીથીઅલ નહિ એવા સભાસદો લોકોનાજ પ્રતિનિધિ હોય તેમ યાય  
તેા જ્ઞાન, અને તેમને બજેટ ઉપર સુધારા લાવવાની તથા તે વિષયે કાબજીયનો

મન લેવશની દ્રષ્ટિ કરાવવાની સત્તા મળે તો સારું. નામદાર વાઈસરોયની તેરીફ  
ખીજા ઇલાકાઓની ધારાસભાઓના દોકોએ નીમેલા સભાસદોની બલામણુ અનુસાર  
કેટલાક બળ્લીતા દેશીઓને સેક્ટેરી ઓફ સ્ટેટની કાઉન્સિલમાં બેસવા દેવામાં આવે  
તો સારું. હિંદુસ્તાનની નાણાં સંબંધી ગિનિનો વિચાર કરી તે વિશે રીપોર્ટ કરવા,  
પ્રતિવર્ષે, હાઉસ ઓફ કોમન્સની એક ખાસ કમીટી નીમાય તો સારું.

૨ ખર્ચનો વધારો અટકાવવા માટે લશ્કરી અને અનુભાદક ખર્ચ ઓછા  
કરી પ્રગતી ગિનિ સુધારવાનો ખર્ચ કરવામાં આવે તો સારું; તેમજ ત્યાં બની  
શકે ત્યાં અગરજોને બદલે, યોગ્ય દેશીઓથીજ, રાજ્યનો વહીવટ થાય તો સારું.

૩ ખર્ચનો ફાળો કરવાની બાબતમાં, જે જે ખર્ચ હિંદુસ્તાન સેમજ આપી  
બ્રિટિશ શહનશાહતના લાભ માટે થયો હોય તેનો તે પ્રમાણમાં ફાળો બ્રિટિશ તીજોરી  
આપે તો સારું. કોન્ગ્રેસના પ્રમુખે આ આખા દેશવર્તી નકલ કમીશનને સત્વર મોકલવી.

૪ પાછલી કોન્ગ્રેસોના દસવો મહાવ રાખવા.

૫ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય થોડે ખર્ચે અને વધારે સારા ધોરણે ચાલે તે અર્થે સીવી-  
લસર્વિસની પરીક્ષાઓ લડનમાં લેખ હિંદુસ્તાનમાં સાથે સાથે થવી જોઈએ.

૬ દેશી રાજ્યોમાંના છાપાની સ્વતંત્રતા બમ પાડવી ચોખ્ખી નથી.

૭ દેશની અદર ગરીબાઈનો પ્રસાર અટકે, જમીનેતો સુધારો થાય, અને એમ  
ફકાળની વિપત્તિ કાંઈક નરમ પડે, તે અર્થે આખા હિંદુસ્તાનમાં કાયમ મહેસુલની બગા-  
ળા જેવી જમીનદારીપદ્ધતિ દાખલ થવી જોઈએ.

૮ ફાજદારી ગુનાહોમાં બરાબર ન્યાય થવાને અર્થે, વહીવટી અને ઇનસારી કામો  
એકના એક માગલતદાર પાસે હોય છે તે જુદાં પડ્યાં જોઈએ.

૯ ફકાળ માટે જે નવું કમીશન નિમાયું છે તેણે એ વિપત્તિ પુનઃ ન આવે તેવા  
ધોરણથી તજવીજ કરવી જોઈએ.

૧૦ ગ્રેટબ્રિટન, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અને બ્રિટિશ સરચાતોની પ્રજાએ ફકાળ વખતે  
જે મદદ કરી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો અને લડનના હોર્ડ ગેગરને કોન્ગ્રેસે  
૧૦,૦૦૦ પાઉન્ડ મોકલાવી એવી બલામણુ કરવી કે આ ઉપકારદર્શક યાદગીરીના કામમાં  
એ રકમ તેણે વાપરવી.

૧૧ મુંબઈ અને મદ્રાસ ઈલાકા તરફથી નામદાર વાઈસરોયની ધારાસભામાં બેને  
બદલે ત્રણ સભાસદ લેવા, અને તે ત્રણમાંનો એક સીવીલસર્વિસમાંનો ન હોવો જોઈએ

૧૨. અગાળાનો ૧૮૧૮નો રેગ્યુલેશન ૩, મદ્રાસનો ૧૮૧૯ રેગ્યુલેશન ૨, અને મું-

ખંડો ૧૮૨૭નો રેગુલેશન ૨૫ તેનો અમલ ખરી બરૂંદ વિના હિંદુસ્તાનની સરકારે ન કરવો; કરતા પહેલાં જે ઇલાકામાં તે અમલ થનાર હોય તેની સરકારને નોટીસ આપી અમુક પ્રદેશમાં તેનો અમલ થયે તે જણાવવું; અને એ રીતે દેદ કરેલા કોઈને પણ ત્રણ માસ કરતાં વધારે મુદત, ન્યાયની અદાલત આગળ ખડો કર્યા વિના, રાખવો નહિ.

૧૩. પુના વાળા નાતુઓને પકડી કેદ કરવામાં સરકાર જહુ અગત્યને લીધે જોમ વર્તી હશે પણ પકડ્યા પછી હાલ પાંચ માસ થઈ ગયા છે તો તેમને ન્યાયની અદાલત સન્મુખ લાવવા કે છોડી દેવા એ યોગ્ય મણાશે.

૧૪. પીનલકોડની ૧૨૪ અને ૫૦૫ કલમમાં જે સુધારા કરવા ધાર્યા છે તે યોગ્ય નથી. માછલેટોને રાત્રી વિરુદ્ધ ગુનાહોની તપાસ કરવાનું તથા શક ઉપરથી તે બાબત જન-મીન સેવાનું સાંપવામાં જહુ જોખમ રહેલું છે. રાત્રી વિરુદ્ધ ગુનાહનું સ્વરૂપ ઇંગ્લેન્ડમાં જે ધોરણ ઉપર છે તેજ ધોરણ ઉપર આ દેશમાં પણ આજીવાનો ઇરાદો હોય તો જે ધોરણ ઉપર ઇંગ્લેન્ડમાં એ પ્રસંગે ઇનસાફ થાય છે તે ધોરણ પણ આપણે જોઈએ; એટલે કે જ્યુરી સિવાય એકલા માછલેટથી કામ ચાલી ન સકે, જ્યુરીના અધોઅર્થ સભાસદો તો હોમલ-દારના દેશ જોઈએ, અને મુકાદો જ્યુરીના એકમત થયા વિના થવો ન જોઈએ. હાલના ધારેલા સુધારાથી તો છાપાની અને એકદર લખવા બોલવાની યોગ્ય સ્વતંત્રતા પણ નાશ પામશે, દેશની ઉન્નતિમાં વિધિ પડશે, અને રાજ્ય પ્રજા વચ્ચે વિશ્વાસને બદલે ભય ઉત્પન્ન થશે.

૧૫. કીમીનય પ્રોસીજર કોડને સુધારવાનું ૧૮૯૧ નું જે બીલ હાલ નામદાર વાઈસ-રોયની ધારાસભા હજુર આવ્યું છે તે આગળ વધવાને બદલે પાછાં પગલાં ભરવા જેવું છે; પોલીસની સત્તામાં હાલના કરતાં ઘણા વધારો થશે; મેજસ્ટ્રેટોને હાલ નથી તેવી છૂટ મળશે; ને હાઈકોર્ટની સત્તા કાંઈક ઓછી થશે; જે બધું ફાજદારી ગુનાહનો કામોને તુકસાન-કારક છે.

૧૬. પબ્લિક ધારાસભા આપવા માટે સરકારનો ઉપકાર માની તેનું ધોરણ બીજી ધારાસભાઓ જેવું કરવા બકામણુ કરવી.

બ્રિટિશ કોન્ગ્રેસ કમીટીનો ઉપકાર માનવાના, તથા શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજીને સમ-સ્ત હિંદી પ્રગતતા પ્રતિનિધિ તરીકે ફરીથી પાર્લીમેન્ટમાં લાવવાના, વગેરે કેટલાક હરાવો પણ આ હતા.

# સુદર્શન

( તંત્રી મણિલાલ નળુભાઈ દ્વિવેદી. )

( નર્મ-ગુહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર. )

—\*—

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૫ ] ( માસિક ) [ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૯૮

૧

સાહિત્ય.

૧

રણમાં રાત્રિ.

( મગધ )

[ ઉપેક્ષા કવિ 'સંધે' ના એક કાવ્ય ઉપરથી. ]

રમણીય નિશા રહી કેવી ખીલી !

સિસિરાનિલની લઈરી પદતી,

ધનખડ નહિ, નહિ અંક કહી,

નમ સ્વચ્છ રજુ પથરાઈ બધે; ૧

વરમે અંબીધાર, સુઓમહરે,

વિશ્વમત 'શશાક' દમામ પુરે;

રજુ ગોળ બધી ગમ સાગર શુ;

સિકતાયે બધું પડ્યું વિસ્તરત; ૨

નમ તેહતણા કટિગધ સમુ,

વિરમ ધુતિ તારકની ધરત;

સપ્રગે રહી શાન્તિ પુરી પ્રસરી,

રમણીય નિશા રહી કેવી ખીલી !

૨

રુદ્રન,

( મહેસુ )

[ ઇંગ્લેન્ડ કવિ 'રોલી' ના એક કાવ્ય ઉપરથી ]

એ જગત, શુદ્ધી, કાલ, જીવો મુજ હાસ થયા છે કેવા,

નહતાં પરચર સોપાન તમારાં છેલ્લાં;

બર જીવાનિનો ઉશ્વાસ, મીઠાં હાસ, હવે તે ક્યાં છે ?

ગયું, હાથ ! સર્વ એ ગયું; ફરી નહિ આવે. ૧

જાંખાં જાંખાં દેખાય દિવસ ને રાત ઉડી ગયું તૂર,

નવ મધુ શીખ કે શીત ઝતુ વહે ઉર-

આ દીન ઉર ના યાય, પ્રકૃતિ જરાય, શોકમાં જોમે,

આતદ અતે ઉસાદ ગયાં નહિ આવે. ૨

૩

સાંજ,

( મહેસુ )

[ ઇંગ્લેન્ડ કવિ 'સધે' ના એક કાવ્ય ઉપરથી ]

ધોળાં ફૂગ સુવર્ણથી દિનકરે આ પર્વતોનાં ઉંચાં,

ટાળોંજો કલહસનાં સરયદી ઉડી જતાં ફૂળતાં;

પીઠાંમાં ચમકી ઉડે કિરમચની છાંટ આછી રડી,

તેમાં સર્વપ્રભાનું મિશ્રણ થતાં જૂદી થઈ રહે જુબી. ૧

ફેફા ગોફણ જૂમ પાડે અથવા ચોકાવતો પદોને,

આખો દિવસ માળે ઉપર ગ્હી ને રક્તો પાકને;

ને ઉત્કઠ અપેક્ષતો રંગિને આનદબોને મુજે,

ને ધીમે પગલે વજે પર ભણે, ચાકેલ જેડત તે. ૨

કાને ચોઘડિયાં તણે ધ્વનિ પડે પ્રસાદમાં વાજતાં,

તીણાં ઝાસરનાદધી વળિ બધાં દેવાંયે ગાજતાં;

ને ચારે ગમ એ અવાજ મધુરો આયે સુધી પહોંચતો,

સધાકાવની સંતિમાં પ્રસરતો આકાશમાં વ્યાપતો. ૩



૪

પ્રણયસુદિ

(મગ્ધ)

[ હોયજ કવિ ' સરગી-મૂર ' ના એક કાવ્ય ઉપરથી ]

શાથી વિગ્નાન નન ભૂષિત રગ ભૂટે ?

છે. એમકે નયન મે તુજ બ્હાની એનાં.

શાથી નમોહર રતાશ ગુનામ ફૂટે ?

કાઢે કપોત પર એનો સુકાય લાગી

આ સુદિમા વિરન સુદરના બરેલુ !

આદેનથી પ્રણયના તુજ સુ પડેતુ.

આ મર્દ કારણુ મ્માયો હરો સફેદ ?

પ્હોચી જવા તન ઉરોજ સમાનતાએ

કા સૂનાં મિરજીયા રંગાણીય રંગો ?

સોનેરી વાગનો મરે હરિશ્ચંદ્ર ત્હારા

આ સુદિમા સ્કન ઉર્જવનતા બરેતુ,

આદેનની પ્રણયના તુજ સુ પડેતુ

લીના વમે કુ રતે મ્મમ ચિત્તહારી ?

મે છે અતક પ્રતિગિજિત ત્યા તમારી

તગીતગા હ્રદય દ્રાનક રાકિત મ્માથી ?

ત્હારા મગો મધુક કારણુ છે અનાજ

આ સુદિમા મધુરતાયકો ના બરેતુ,

આદેશથી પ્રણયના તુજ સુ પડેતુ

નાનુમ પેડુ મ્ તેને

ના અમ્યાસ કર્યો હોત તો તેને

મ્ વધારે શિક્ષણીય થઇ શકત. આ હકીકત,

મારંતુ અવતોકન આવણ હંતુ તેને ઉદ્ધરીને આ લખતું

[ ઈંગ્લેન્ડ આ રીતે થતો ગયો છે એટલામાજ તેના ઉચ્ચ આશયની સમાપ્તિ થયે જ્યા અતિ સુદૃઢ સમય છે તેવી નીતિ અને કર્તવ્યની ભૂમિકા ઠાગી કરવી, અને આ લેખમાં દર્શાવ્યાં છે તેવાં પ્રમાણને આધારે નિશ્ચયોની માન્યતા સ્થાપવી, — એ પદ્ધતિ, આ સમયમાં, આપણાં છે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ વીધિદો મર્ધ વિચારવાનું પુરૂં એ પદ્ધતિનો પ્રાચીન ઉત્પત્તિભાવનાનેજ ધેયસ્કારિણી ગાનવા મનાવવાનો થતું કર્તવ્ય સત્તાં થાય એ આભાવિક છે સ્વીડનબોર્ગ સ્વર્ગ નરક અથવા સ્વર્ગ

બાંને તો વિષયો સ્વયં વિન,  
 પ્રેમીનું પૃથ્વીન તથાપિ સ્વર્ગ.  
 શી બાવના ઉગનને વિશુદ્ધ !  
 કરે વિચારો અપવિત દૂર;  
 છે પ્રેમ તો દૃષ્ટરોગ અગઃ  
 આત્માત્મો વિરૂપ તેજપુંગ.

૬

## અંશાવલોકન.

સ્વીકૃતબોર્જી:—જગનસ્નેહ અને તેનાં વિશુદ્ધ મુખોરુ— આ લેખ વિશે

કર્તા અનેક પ્રકારના વિચારો, જનસમાજના બુદ્ધિવિકાસનો કમ લક્ષમાં રાખનારને, થવા વિના રહે તેમ નથી. લેખક એક તરણુ ઐશ્વર્ય છે, દ્વિતીય અને કાવ્ય સાહિત્યના વિષયોનું અધ્યયન કરવાનો તેને રોષ છે, અને લેખક તરીકે પણ તેણે કાંઈક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સચ્ચારો પામી, પ્રાચીન આર્યધર્મમાં રહેલી બાવનાઓને, અસાધ્ય, સુક્રિદ્ધિન, કે અમર્ય માનવાની વૃત્તિભાષી, કેવલ નર્મલ પક્ષની પદ્ધતિએ જવાબીન ઉત્તરિતો માર્ગ સિદ્ધ થશે એવો નિશ્ચય ઉપજે એ આત્માવિક છે; અને જેમણે પ્રાચીનતાને મહાપૂર્વક સદ્ગત રીતે અવલોકી નથી તેવું આત્મ શિક્ષણ પામેલા ધણા અણ સુવચનાની એજ સ્થિતિ સર્વ કાલના જાણવામાં છે. વિચારવાનું એ નિશ્ચય ફરવવાનો સમય આવે છે, તે તેવા જે જે જનો એ નિશ્ચય ફરવના અમોએ લેવા છે તેમાં આ તરણુ ઐશ્વર્યનો નિશ્ચય આવી રીતે ફરવા લાગેશે એક અમોને ખરેખર સતોષ થાય છે. પૂર્વના નિશ્ચયને ફરવી અન્ય નિશ્ચય ઉપર આધારમાં નિર્મલતા નથી; ઉત્તરિત અને શુદ્ધિ એમજ થઈ શકે છે.

તેમાં સ્નેહસ્તુતિદેવેશ્વરોજન: શિષ્ટ જનો તે આચરે છે તેનેજ દર્શન નામ સા-  
 ફેરી શોધણુ જૂમ પાઉર ગુણી આચારમાં દાખલ કરે છે; અને આચારનો  
 આખો હિસાબ માર્ગ ઉપર રહી જોના અગણી ગણાવાને થોડા આપણા  
 ને ઉત્કંઠ અપેક્ષાનો રંગનિર્મિ આનરમાં ચારે શુભનીજ ઇચ્છા કરતા સર્વ  
 જે ધીમે પગલે વગે ધર જણી શાકેત્ર એકાદ  
 કાને ચોધડિયાં તણો ધ્વનિ પડે પ્રાસાદમાં વાજતો, જાની પણ હું જાનતો  
 વીણા જાલરનાદથી વળિ અધાં દેવાલયો માજતાં; જાન પણ સભવનું  
 ને ચારે મમ એ અવાજ મધુરો આયે સુધી પહોંચતો, ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર  
 સધ્યાકાળની શાંતિમાં પ્રસરતો આકાશમાં વ્યાપતો. પયો કહેવાતો નથી  
 હું છે તેજ જાન

આમે છે, અને જ્ઞાન પગાડી શકે છે. દોષ ક્ષણે પૂર્વનિશ્ચયને સ્થાને અન્ય નિશ્ચય સ્થાપ-  
વાનો પ્રસંગ આવતાં, સત્યના આગળ સ્વાભિમાનનો ભોગ આપવો એ જ જ્ઞાન પામવા  
બરાબર છે. એમજ વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ સિદ્ધ થાય છે; શાસ્ત્ર અને ક્ષત્રાનો પ્રતિદિવસ વિસ્તાર  
થાય છે; જનસમાજનું કલ્યાણ થાય છે. અમારા પક્ષનું સમર્થન થવાના ઉદ્ધાસમાં આ કહેવાતું  
નથી; ‘અમારા પક્ષ’ એવું કાંઈ છેજ નહિ; માત્ર સત્ય ઉપર પ્રીતિ ધારણ કરી, સ્વાભિમાનથી  
મુક્ત થઈ, ક્ષણ વાર, પૂર્વનિશ્ચયને સ્થાને અન્ય નિશ્ચય સ્વીકારવાની ઉદારશુદ્ધિથીજ ઉન્નતિનો  
માર્ગ લક્ષમાં આવે છે એના દૃષ્ટાન્તરૂપે, આ લેખના યોગનારને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ.  
આટલું કહેવાનો પ્રસંગ, તેમણે લખેલી પ્રસ્તાવનાનો આરંભ જોવાથી, તેમજ ગયાં જે  
તણ વર્ષનો તેમનો વિચારક્રમ જાણવાના પરિચયમાંથી, પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ લખે છે:—

“આપણે બધા જાણ્યા વગર અને સમજવાનો યત્ન કર્યા વગર વિચારોની અવગ-  
“ણના કરવાને પાત્ર છીએ. આપણુ જધાને જ્ઞાનનો સ્નેહ ક્ષણે થતાં અમુક વખતે  
“મનની આસપાસ ફીવાસો બધાંજ જાય છે; અને ષષ્ટી તેમાં નવાં સત્યો દાખલ થઈ  
“શકતાં નથી. અને તો પણ ધણુ પોતાના મનને ખુલ્લું ધારે છે, તે એટલા માટે કે દિવાલો  
“દૂર થાય તે પહેલાં દેખાતી નથી. આમ છે તેટલા માટે દરેક નવીન વિષયની સાથે પ્ર-  
“સંગ પાડતાં સાવધાન રહેવાની અને પરીક્ષા કરવાની ફરજ છે.”

આવો સિદ્ધાન્ત કહીને તે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવવાનો પોતાનો ક્રમ દર્શાવતાં તેઓ  
લખે છે:—

“થોડીએક મુદત પહેલાં એક પ્રસિદ્ધ માસિકમાં અમુક પ્રતિષ્ઠિત લેખકના એક  
“પુસ્તક ઉપર અવલોકન પુરું થયું. એ અવલોકન વાંચનારાઓ નેઈ શક્યા હશે, અને  
“નેઈ શકશે, કે તે શરૂ થયું ત્યારે અંચના મુખ્ય વિષય સંબંધી લેખકને થેડુંજ જ્ઞાન હ-  
“તું, પરિણામ એ આવ્યું કે લેખક પોતાના અવલોકનમાં જેમ જેમ આગળ ચાલે તેમ  
“યો, તેમ તેમ તેના વિચારો ફરતા ગયા, અને પરિણામે તેને સ્પષ્ટ માત્રમ પડ્યું કે તેના  
“આરંભ અચોક્ષ્ણ અને સાદસિક હતો, અને તેણે ધીરજથી અભ્યાસ કર્યો હોત તો તેના  
“લેખ તેને પોતાને અને વાંચનારાઓને ઘણો વધારે શિક્ષણીય થઈ શકત. આ હકીકતે  
“આ સ્થળે આપવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે.”

જ્ઞાનમુખમાં ‘સિદ્ધાન્તસાર’નું અવલોકન આવ્યું હતું તેને ઉદ્દેશીને આ લેખનું  
થયું છે.

સત્યનો મહ આ લેખકને આ રીતે થતો ગયો છે એટલામાંજ તેના ઉચ્ચ આશયની સમાપ્તિ  
નથી. જ્ઞાનનો આચાર સાથે જ્યાં અતિ સુદૃઢ સંબંધ છે તેવી નીતિ અને કર્તવ્યની ભૂમિકા  
ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની કસોટી કરવી; અને આ લેખમાં દર્શાવ્યા છે તેવાં પ્રચાલનને આધારે  
તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિના નિશ્ચયોની માન્યતા સ્થાપવી;—એ પદ્ધતિ, આ સમયમાં, આપણાં  
દેશમાં, કેવલ નવી છે. પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ લીધેલો કોઈ વિચારવાનું પુરુષ એ પદ્ધતિનો  
સ્વીકાર કરે તેમાં, પ્રાચીન ઉન્નતિશાવનાનેજ એપરકારિણી માનવા મનાવવાનો પત્તુ ફરે-  
નાર સર્વ કોઈને સંતોષ થાય એ સ્વાભાવિક છે. સ્વીકરણને સ્વર્ગ નરક અથવા સ્વર્ગ

વિખિના સૂક્ષ્મ, પ્રાતિભાસિક, આકારો જોયેલા અને તેમાંથી તેને જે સત્ય સમજાયેલું તે પ્રસિદ્ધ કરવાની તેને ઇશ્વરાજા થયેલી; આનું પ્રસિદ્ધ કરનાં આ લેખક લખે છે કે:—

“ ઇશ્વરાજા !—શા માટે આ શબ્દ કોઈને પણ નહિ માનવા લાયક લાગવો જોઈએ ?  
 “ શું દુરગતી દરેક ગ્રેસલા ઇશ્વરાજા નથી?...એસકે કોઈ ગમલદાર આપણને આજા કરે  
 “ તેની માફક તે આજા પ્રથમ જ્ઞાનમાં અને પછી બહાર પ્રવેશ કરતી નથી;— એ તો આ-  
 “ ત્મામાં, જેને આપણે નીતિયુદ્ધિ કહીએ છીએ તેમાંજ પ્રકટ થાય છે....પણ ત્યાં સુધી  
 “ એ સ્નેહ અને નીતિયુદ્ધિને આપણે ઇશ્વરરૂપ માની શકીએ નહિ ત્યાં સુધી આપણે  
 “ મિત્રકુલ અધાર્મિક છીએ.”

અર્થાત્ આત્માતુભવનાના હૃદયનુચ્છુરણમાત્ર નીતિમય અને તેથી આજારૂપ છે; અને તે આજા ઉપર સંપૂર્ણ અર્પણ જેની શક્તિ એટલે તેથી પ્રેમ હોય તેજ એ આજાનુસાર આચાર ઉપજી શકે છે. ત્યારે આ પ્રકારે ‘ પ્રેમ ’ નેજ ઇશ્વર દરાવી, શ્રદ્ધામાંથીજ જે અર્પણપૂર્વક કર્તવ્યની નીતિભાવના ફલિત થાય છે તેને ઇશ્વરાજા કહેતાં, વ્યક્તિમાત્રને પ્રેમદ્વારા કર્તવ્યપરા-વણનાનો બોધ આપવાની આ પ્રમાણુપદ્ધતિ, પ્રસિદ્ધ નીતિવાદો અને યુક્તિવિસ્તારોના કરતાં નવી અને જીદી છે. એટલુંજ નથી, પણ આવી ઇશ્વરાજા સ્વીકૃતબોધને થયેલી તેનું પ્રમાણુ શું ? એમ પ્રશ્નને તેના ઉત્તરમાં આ લેખક જે લખે છે તે પણ આ નવી પ્રમાણુપદ્ધ-તિના સ્વરૂપને વધાર્ય રીતે સ્પષ્ટ કરવાને યોગ્ય ધારી અત્ર ઉતારવું ઉચિત છે:—

“ આપણે જાણીએ છીએ કે જાત્ર મનુષ્યોને આવડે માટે ઇશ્વરે નિર્મિત કીધું  
 “ છે; કારણ કે તે જરૂરને અનુકૂળ પડે છે અને શરીરને પોષણ આપે છે, આના કરતાં  
 “ ઇશ્વરી નિર્માણનું વધારે સારું કે ઉચ્ચ પ્રમાણુ આપણે કદાપી પણ શકીએ નહિ.”

આનું કહીને આ લેખક જે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવે છે તે સત્યઅહણની પ્રમાણુપદ્ધતિ-પરતે, સર્વ કોઈ સત્યશોધકે લક્ષમાં રાખવા લાયક છે:—

“ જે રીતે શરીર અત્રથી તેમ મન સત્યથી પોષાય છે. સત્ય મનને અનુકૂળ પડે  
 “ અને તેને પોષણ આપે તો તે ઇશ્વરી છે. એથી વધારે પ્રમાણુ શોધનારને તો કદાપિ  
 “ મળશે નહિ, અને એથી આણું શોધનાર મનમાં માત્ર પવન અને કચરાને પુર્ણ કરશે.”

અર્થાત્ ‘ અધિકાર ’ એજ સત્યઅહણમાં સર્વત્ર નિયામક છે એ વાત ઉપર દુર્લક્ષ થ-વામાંથી વાદવિવાદ વિરોધ અને અસત્યના વિસ્તારો ઉપસ્થિત થાય છે. જે મન જેવા સ-ત્યથી પુષ્ટ થવા તત્પર હોય તેનું સત્યજ તેને પુષ્ટિ આપી શકે, અને તેજ તેણે સત્ય માની, તે ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા કરી, આચાર અને કર્તવ્યમાં તેને ઉતારવું, તો જનતિ અને વૃદ્ધિનો માર્ગ સદને હાય થાય. આવો નિષ્કર્ષ કરી જતાવવાને, આ લેખકે સ્વીકારેલી પ્રમાણુપ-દ્ધતિનું વિવેચન કરવાનું તાત્પર્ય એ છે કે આ પ્રકારે સત્યપ્રીતિથી, ત્યાં સુધી કોઈ પણ વિચારવાનું પુરુષ, આવી માનસિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે સત્યઅહણ મા-ટેની કે સત્ય સ્વીકૃતિ માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરતો નથી એ વાત સ્પષ્ટ થાય. આપણા અમણી મેન્ડેએટો આવી માનસિક સ્થિતિમાં આવીને પ્રાચીન નવીન સર્વ વાતનો વિચાર

જેના થાય એ સમયની પ્રતીક્ષા કરનારને આ લેખકની આવી માનસિક સ્થિતિ એટલાંજ માટે સેતોળ ઉપજાવે છે.

કેવી માનસિક સ્થિતિથી ને કેવી પ્રમાણપદ્ધતિથી સ્વીડનબોર્ગના વિચારો સમજાઈ શકે તે જોયા પછી તે વિચારોમાંનો જે લક્ષરનેહ નામક એક વિચાર આ લેખમાં ચર્ચા છે તે વિષયમાં એટલુંજ ઉમેરવું ગમ્ય થયે છે કે મુદ્દમર્ષિમાં જેમ સ્થૂલનો સ્પર્શ નથી, દેશકાલના પરિવેષેદ નથી, તેમ મુદ્દમર્ષ જે ગ્રેમ તેમાં પણ સ્થૂલ વાસનાના પરિવેષો કે દેશકાલના પરિવેષોનો સ્પર્શ હોઈ શકતો નથી. જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિને જે સ્નેહ અથવા હૃદયની અપેક્ષા છે અને સ્નેહ અથવા હૃદયને જે જ્ઞાન અથવા બુદ્ધિની અપેક્ષા છે તે પરસ્પરને મળી આવે એજ લક્ષ્યનો હેતુ અને સાર છે. જેને આપણે જ્ઞાન અને ભક્તિની એકતારૂપ અથવા બુદ્ધિ અને હૃદયની એકતારૂપ અદ્વિત કહીએ તેનેજ સ્વીડનબોર્ગ લક્ષ કહે છે. લક્ષનો આ અર્થ અતિ વિશુદ્ધ અને વિશાલ છે. એ લક્ષ બિનાનો લક્ષ વ્યભિચાર છે. જ્ઞાની વિપુલતા વાળું જ્ઞાન આચાર પર્યંત પહોંચી અપરોક્ષ કહેવાય છે, તેવી જ્ઞાની જ્ઞાન આચારથી વિખુદ રહી પરોક્ષ કહેવાય છે. એટલે જ્ઞાન અને જ્ઞાનો યોગ લક્ષ છે, વિયોગ વ્યભિચાર છે. જે સ્વૃક્ષલજ વિષયે આ લેખમાં ચર્ચા થઈ છે ત્યાં પણ એમજ છે. 'જ્ઞાનનો ગ્રેમ' એજ લક્ષ છે, અને તેજ દેવી, દિવ્ય, સ્વર્ગ છે. નહિ કે સ્વર્ગ એવી અમુક દશા નથી, તે પણ છે, અને લક્ષનો આવો અર્થ સ્વીડનબોર્ગે પ્રત્યક્ષ સ્વર્ગમાંથીજ તેવાં તેવાં જોઈ જોઈને, આપણે છે, પરંતુ સ્વૃક્ષ વિષ્ણુની અધમતામાંથી છૂટી ઉત્તર જીવન પ્રાપ્ત કરવાને બુદ્ધિ અને હૃદયનો જે યોગ અતિ આવશ્યક છે, જ્ઞાનિસધિરહિત કર્તવ્યમાં વિચરવાનો માર્ગ ફરી આપનાર ઈશ્વરજે જે ગ્રેમ અથવા સમષ્ટિભાવ પૂર્ય છે, તે સમજાવવાનો મુખ્ય આશય આ ભાવનામાં સ્પષ્ટ રીતે રહેલો છે. એટલાંજ માટે આ લેખ મનપૂર્વક વાંચવા યોગ્ય છે.

આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં અને આર્યાવર્તની પ્રાચીન વિશુદ્ધ ભાવનાઓમાં ગ્રેમનું ઉચ્ચ સ્થાન નથી ગ્રમખયેલું એમ નથી; લક્ષના આવા ભવ્ય અર્થ નથી થયા એમ નથી; તથાપિ વચમાંના અધિકારમાં જે મહિનતા અને હુલતાએ તે ભાવનાઓને અધમ કરી નાખી છે તેને મુદ્દાગ્રે, આપણને આપણી મૂળ ભાવનાઓનું ઈર્ષક ભાન કરાવે તેવા માર્ગ ઉપર લખાયેલો આ લેખ સર્વોચ્ચ સર્વને પૂર્ણ મનન કરવા યોગ્ય છે. છતાં ગંધ યોગનાર જે કહે છે તે, સત્યપ્રીતિવાળા સર્વ વાચકોએ, વક્ષમાં રાખવાનું છે:—

“એકાદ ઘણી બાગતો એવી આવશે કે જે તરત સમજશે નહિ અથવા ખરી લાન. “ગ્રેમ નહિ. એવું અને ત્યારે એટલું માદ રાખવું કે સાંતિથી પ્રકાશની રાહ જોયા વગર “આપણને પ્રકાશ મળી શકતો નથી. અને સ્વીડનબોર્ગ સુદાં પણ કંઈ સર્વજ્ઞ નથી. “અરી જ્ઞાન સ્વીકારવાની તેની પાત્રતા એકાદ આપણા કરતાં અતિશય વધારે છે, પણ તે “સુદાં હોય કરવાને પાત્ર છે. માત્ર સત્ય ઉપર જેને પ્રીતિ હશે તેને તેની પાસેથી ઘણું “સત્ય મળ્યા વગર રહેશે નહિ; કારણ કે એ સત્ય તેણે બુદ્ધિથી શોધેલું નથી, પણ પ્રીતિ “તિથી સ્વીકારેલું છે.”

૨  
ધર્મ૧  
દેવસેાક  
( મળેલું )

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૮૧ થી )

શોધક અભ્યાસીઓને પ્રથમ એક જીવ આ વિભાગમાં જોવામાં આવ્યો તે દ્યોત-  
રૂપે થાય તેવો હતો. એ માણસ આ મૃત્યુ લોકમાં હતો ત્યારે પરચુરણ ગાંધીઆણું વેચ-  
વાનો ધર્મ કરતો હતો. તેની ખુદિ કાંઈ બહુ ખીલેલી નહિ હતી તેમ ખાસ ધર્મ પ્રતિ-  
પક્ષ વૃત્તિ બધાણી નહિ હતી. તે સાધારણ સાદો પ્રામાણિક આત્મદાર નાનો સરખો વ્યા-  
પારી હતો. પ્રત્યેક રવિવારે તે નિયમપૂર્વક દેવલમાં જતો. પરંતુ તેમાં તેની સમજ માત્ર  
એટલી હતી કે એ પ્રમાણે કરવાનો રીવાજ છે અને એમ કરવું તે ફીક છે. ધર્મ સંબંધી  
તેને બહુ ઝાંખો ખાસ હતો અને તેનું તેને જ્ઞાન નહિ હતું. એ પોતાના દર-  
રોજના રોજગાર સાથે સગદ ધરાવનારી ખામત નહિ હતી અને તેના વ્યવહારના કામ  
પ્રસંગમાં તેની તેને બહુ જરૂર જણાતી નહિ હતી. આવી ધર્મભાવના બહુ ઈંછરી ગણાય  
એટલે તે તેને ઉપરના વિભાગમાં લઈ જવા નેટલી બજવાન ન હતી. પરંતુ તે પોતાની  
સ્ત્રી, છોકરાં, હુડુંખીઓને બહુ પ્રેમપૂર્વક ચલાતો અને તે એટલે બંધે કે તેમાં પોતાનો  
સ્વાર્થ રાખતો હતો નહિ. તેઓને તેને અદ્યોનિગ વિચાર આવ્યા કરતો અને પોતાની  
નાની સરખી હાટડીમાં તેઓને માટે મહેનત કર્યાં કરતો હતો. આ માણસની કામસોડમાં  
અવધિ પૂરી થઈ અને સૂક્ષ્મશરીર નાશ પામતાં તેમાંથી ત્યારે તે છૂટા થયો ત્યારે પો-  
તાની પ્રીતિ જેના ઉપર હતી તેઓના સગાતમાં એ સાતમા વિભાગમાં દાખલ થયો એમ  
તેને લાગ્યું. આ ભૂમિકામાં તેની ખુદિનો અથવા ઈશ્વરભાવનાનો કાંઈ મૃત્યુલોક કરતાં  
વિશેષ પ્રભાવબધો નહિ હતો, કારણ કે મરણ થયા પછી તત્કાલ એવો ફેરફાર થઈ જતો  
નથી. એ લોકમાં તેની આસપાસ જે આવી મળ્યાં તે પણ કાંઈ બહુ ઉચ્ચવૃત્તિનાં નહિ  
હતાં. તેઓ તેની સસારવૃત્તિમાં જે અત્યંત સુખદાયી હતાં તેજ હતાં; અને પોતે પણ  
તેઓના સુખને માટે વિશેષે કરી ઉત્કર્ષિત રહ્યા કરતો હતો તેથી તેની સ્વાર્થરહિત વૃત્તિ  
બંધાણી હતી. આજ વૃત્તિ આંહી દૃષ્ટિબૂત થાય છે અને તે જીવ ત્યારે પુનરપિ જન્મ  
પામે ત્યારે મૃત્યુવાની હોય છે.

ખીન્ને એવોજ દાખલો એક માણસ પોતાના એકના એક ખાત્રકને મૂકી મરણ પામે-  
લો તેના જોવામાં આવ્યો. એ માણસને આ લોકમાં પોતાની તે નાની દીકરી પાસે ને પાસે  
રહેતી હતી. તેણીના ઉત્તમ ગુણ તે જોતો હતો અને તેનું ભવિષ્યમાં અત્યંત કલ્યાણ કેમ  
થાય તેના વિચાર ખજ કર્યાં કરતો હતો. ત્યાં વળી એક ઈંછરી જોવામાં આવી તે પોતા-  
ના પિતાના વિવિધ ગુણોનો વિચાર કર્યો કરતી હતી અને તેને આનંદ આપવાની યુક્તિ  
પ્રયુક્તિના ચિતાર ખજ કરતી હતી. ખીજ એક યુનાની સ્ત્રી હતી તે પોતાનાં ત્રણ બાલ-  
કોની સગાને અદ્યોત સુખમાં હોય એમ જણાવું હતું. આ બાલકમાં એક દીકરો હતો

જે બહુ સુંદર હતો અને તે એ દેશની ઝોલિમ્પિક નામની શરતોમાં વિજયી થયેલો ખારી આનંદ પામતી બહાલી હતી.

એ ભૂગિદાના આ વિભાગમાં યોગ્ય સૈદ્ધંત યમાં રોમન, કાર્થાજનીયન, અને અંગ્રેજોને ખાસ કરી આવેલા જેવામાં આવતા હતા. આતું કારણ એમ જેવામાં આવે છે કે એ લોકોમાં કુટુંબ પ્રતિ સ્વાર્થરહિત લાભણીઓના પ્રભાવ વિશેષ થયેલો છે. હિંદુ અને બૌદ્ધ લોકો આ વિભાગમાં બહુ યોગ્ય જેવામાં આવે છે કેમકે તેઓના સામાન્ય વ્યવહારમાં ધાર્મિક પ્રતિ, વિશેષ હોય છે એટલે તેઓ એ કરતાં ઉચ્ચ વિભાગમાં પ્રથમથીજ પ્રવેશ કરે છે.

આપણા શોધક અભ્યાસકોષે અવલોકન કર્યું તેમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં મનુષ્યો જેવામાં આવ્યાં. તેઓના ઝાઝા વધતા પ્રકારથી તેઓના સાત્વિક પ્રભાવનું પણ ભાન થઈ શકતું હતું અને વર્ણના ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારથી તેઓના ગુણની પરીક્ષા થઈ શકતી હતી. કેટલાક પ્યારમાં ભરપૂર ગયેલા તેઓ પોતે જેના પ્રતિ પ્યાર રાખતા હતા તે એકનેજ ખારી બેદા હતા અને બીજાનો જરા પણ વિચાર કરતાજ નહિ. તેમાં કેટલાક જંગલી લોક પણ હતા. એક મજાખનો સ્વીકાર હોતો તે છેક ત્રીજા વર્ગના પિતૃમાંથી હતો. આ મજાખસ પોતાની પુત્રી પ્રતિ અત્યંત પ્રીતિ ધરાવતો હતો તેથી તે આ ભૂગિદામાં પ્રવેશ કરવા પામ્યો હતો. પોતાના કુટુંબી પ્રતિની સ્વાર્થરહિત પ્રીતિના સદગુણથીજ માત્ર તે આહી આવ્યો હતો. એ વિના બીજા કોઈ ગુણ એવાં મનુષ્યોને આ લોકના અધિકારી કરે એવા નહિ હતા. આ તો ભાત્તા વિશે દહેવામાં આવ્યું. હવે ભોગ્ય છવોની સ્થિતિ પણ જાણવા જેવી છે. ઉપર જે દર્શાવેલો આવવામાં આવ્યાં તેમાં ભોગ્ય છવોમાં ખરેખર છવન બહુ ઝીણુ ઝીણુ દેખાતું. કારણકે તે છવો પણ આ લોકમાં આવવાના પૂરા અધિકારી થયા નહિ હતા. પરંતુ જે છવ એવી રીતે અધિકારી થયા હોય છે તેઓની મરિયાં તો તેઓના સ્વરૂપ કિરણ પ્રવેશ કરી તેને પ્રકાશિત કરે છે. આવા છવના મહિા મહિના વ્યવહારથી દેવલોકનિવાસીને બહુ લાજ થાય છે.

ત્યાર પછીના વિભાગોનું વર્ણન કરતાં પ્રહેયાં દેવલોકમાં ગયા પછી છવને ભાન ક્યારે થાય છે તે જાણવું જરૂરનું છે. સદ્ગુણશરીરથી કારણશરીર છૂટ પડી જાય છે ત્યારે કોઈક કાલ પહેલ તે તદન બેભાન હોય છે. આવો કાલ પ્રત્યેક છવને થોડો અથવા ઘણો હોય છે અને તે આ દુનિયામાં જેવી રીતે જીવી ગુજરી હોય છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. દેવલોકમાં જાગૃત થતાં જે શુદ્ધિ આવે છે તેને સરખાવીએ તો તે કોઈ માણસ રાત્રીએ નિદ્રા કર્યા પછી પ્રાતઃકાલમાં જાગે છે અને જેવી સ્થિતિ થાય છે તેના જેવી છે. ઘણા લોકોને એ અનુભવ થયેલો હોવો જોઈએ કે જ્યારે નિદ્રામાંથી માણસ જાગૃત થાય છે ત્યારે પ્રાતઃકાલમાં થોડો કાલ આનંદપૂર્વક શાન્તિ લાગે છે. આ વખતે અગર જોડે તે પોતે શુદ્ધિમાં હોય છે તો પણ શરીર શિયિત્ત હોય છે અને મન પોતાનું કાર્ય કરવા અચક્રાધય હોતું નથી. દેવલોકમાં જતા છવોની પણ એવી સ્થિતિ થાય છે. પ્રથમ ગયા પછી કેટલાક કાલ તો માત્ર સુખરૂપ આનંદન આપી રહે છે અને તે પ્રદિ પામતો જાય છે. આમ થતાં થતાં તેને એ ચોક્કસ પાતું ભાન આવે છે. એ વખતે તેને આમ્મર્શકાન્ત

અને વિશેષ કરી મોક્ષપાઠક દ્વારે માટે ને ને જોવાના અને સ્વતા પ્રતાપ આવી દશે  
તેજુ કાર્ય આવી છે આ મ્યરે એટલુ ધામા રાખવાનું ૭ નમ નેન હરે નદતા ન  
છએ છીએ તેમ તેમા ભિન્ન નિર્મ પકાર અને એનમોતતા વિશેષ જણાય છે એમને આવી  
આપણે એક વિભાગની સામાન્ય ખાતીયનો ગનાનીએ તો પણ તેમા વખતો વખત એ  
ટમા પાધા અપવાદ અને બેદ જોવામા આવે છે કે તેને મુખ્ય ગાયતના પેઠામાં મમાવવા  
કરિન થઈ પડે છે (આગળ આનુ)

୨  
ଦିନୀତାପନ.

આહાર, નિદ્રા, બાન, મૈથુન એ ચાર વ્યાપાર સર્વપ્રાણિસાધારણ છે, અન્યવર્તન પામતાં જનુથી તે વિચારની અપાર રચનામાં વિચરતા મનુષ્ય પર્યંત સર્વને એ ચારે વસ્તુ સમાન છે, એટલે અશે તો એક કીટ કે મનુષ્ય તેનામાં ડરો તફાવત નથી તફાવત શાથી ઉપસ્થિત થાય છે? એવન ગતિમાત્રથી જોના જનનની પ્રતીતિ ધઈ ઝડે છે એના અનુભવવત્ જનુઓ, તેથી વધારે માગર્થવાળા પક્ષી, તેથી અધિક શક્તિવાળા પશુ; તેથી અધિક રત્નિવાળા મનુષ્ય, એમ ઉત્તરોત્તર તફાવત શાથી થતો આવે છે? કીટ પતંગાદિથી મનુષ્ય સુધી જે જનનના અતેકાતેક પ્રકાર ઉત્તરોત્તર ચક્રતા અત્યા જણાય છે તેમાં તે તે જનનને ઉત્તર ઉત્તર બનાવનાર કીધો હતો છે? જે રાજર્ષિએ આ કલ્પનાને કાવ્યરૂપે ઉચ્ચારી છે તેણે તે તફાવત ઉપજાવનાર હોવાને 'ધર્મ' એવું નામ આપ્યું છે ધર્મને લીધે પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચે તફાવત પડે છે, ધર્મહીન મનુષ્ય અને પશુમાં ડરો ફેર નથી, એમ તેણે કહ્યું છે, અને જાણે પશુ સુધી આવીએ ત્યાં પર્યંત જો ધર્મભાવનાનો ઉદયજ નથી એમ સમજી, મનુષ્ય અને ધર્મભાવનાનો નિકટ સંબંધ દર્શાવ્યો છે. આમાં સશય પશુ નથી આ જે ઉચ્ચરાય છે તે અતિ મહાનુ સત્ય છે જડ અને ચેતનનો તફાવત વ્યવહારમાં સાધારણ રીતે ચલન વનન ઉપરથી મનાય છે, ચલનવનનમાં જેમ જેમ જુદિનો ઉમેરો થતો દીધામાં આવે છે તેમ તેમ તે તે જીવનને ઉત્તરોત્તર ઉત્તરિ આવતી જાય છે, એ જુદિનો પરિપૂર્ણ નિગમ મનુષ્યમાં થાય છે માટે તેને સાસારિક જીવનનું કેન્દ્ર મનાય છે પ્રપંચે જનન ગતિજ દાય છે, ધીમે ધીમે પ્રેરણા રૂપે જુદિ ઉપજે છે, પછી નર્વ અને હેતુના કાંઈક અપ્રકટ અનુમધાન જેવી જુદિ થાય છે, પછી રચ્છિતરૂપે જુદિ દર્શન દે છે, તે છેવટ જુદિ પોને પોતાને પણ વિચારી શકે એવા અનુભવમાં પધ્વતા પામે છે જુદિ પોતે જોનાને જોઈ શકે, પ્રત્યેક સવેદા, જ્ઞાન અનુભવ, તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જોગપાય એ જુદિ નહિ પણ તે સર્વનું પુનરુત્થાન યદ્ય તેની સારાસારતાનો વિવેક થાય ભોળાપને માટે દેવ કે ઉપાદેયના સક્રિય ધર્મ આચારનો તથા વિચારનો નિર્ણય થાય, એ પરિપક્વ જુદિનું ચિન્હ છે આવે કંમે વિચારતા 'જનન જીવન' રા પ્રકારે, વિશ્વકર્મ સિદ્ધ થતું આવે છે તે આપણે જોઈ શકીશું જુદિ અને તેના પરિપાકમાં જીવનની ઉન્નતિનો ક્રમ રચાયના છે, એક પાગા જનન ગતિ અને પ્રેરણાથી ચારબી સ્વાનુસંધાન પામી શક્યા રૂપે દત્ત પર્યંત બધા જુદિનાજ ક્રમ છે

सुविमान् सः उन्निवृत्तः साधनं रोषायां निक्षलं, उपदेशं, लेखनं, वाचनं, आदि



મુકારો વિસ્તરે છે. ત્યારે શું એ બુદ્ધિ પશુ અને મનુષ્ય વચ્ચેનો તફાવત ઉપજવનાર 'ધર્મ' છે? જ્ઞાન પામવું અને તે જ્ઞાનનું પણ પુનરવલોકન કરવું એ બુદ્ધિ પશુમાં નથી એમ પંડિતોએ સિદ્ધ કર્યું છે. મનુષ્યમાં તે છે, માટે પોતે પોતાને 'નણી શકે એવી બુદ્ધિ તેજ ધર્મ છે એમ કહી શકાય. 'પોતે પોતાને નણી શકે તેવી બુદ્ધિ' તેનેજ આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે. કોઈ પણ મનુષ્ય જેને પોતાનું પોતાપણું ગણીતો માનતો હોય તેનું તેને યથાર્થજ્ઞાન થાય, પોતાની પ્રકૃતિ, પોતાની શીલ, પોતાની વ્યસન, પોતાના શ્રમાશુભ વર્તન, પોતાનાં દેશકાલ સંબંધ, ઇત્યાદિનું તેને યથાર્થ જોઈએ સારાસારવિચારપૂર્વક વિવેકજ્ઞાન થાય, તો તે આત્મજ્ઞાનનું જ પ્રથમ પગથીયું છે, અને એને આત્મજ્ઞાન કહેવામાં આવે નથી. કારણકે એનું જ્ઞાન ન યાય ત્યાં સુધી 'આત્મા' ને સમગ્ર વિશ્વની એકતાનું એકત્ર છે તેનો અનુભવ તેને આવી શકતો નથી, વિશ્વમાત્ર સાથે પોતામાં પણ ને સામાન્ય અંશ છે, ને નિત્ય અનિવાર્ય અંશ છે, તેને જોળેખી તેમાંજ સ્થિતિ રાખવાને મનુષ્ય યત્નવાન થતું નથી; પોતાના આત્મતુક અને અનિર્વચિતારી અરોને નિત્ય અને અવિતારી અરોના વશમાં આણી પરિણામે અવિતારી અરોમાં મેળવી લેતાં શીખતું નથી. જ્યાં છે એટલે પોતે પોતાનું પુનરવલોકન કરી શકે તેવી બુદ્ધિ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન તેજ ધર્મ છે અને તે ધર્મ કરીને મનુષ્યો અને પશુઓ વચ્ચેનો તફાવત યથાય છે; ઉન્નત જીવનનો ધર્મ હાય, આવે છે.

ઉન્નત જીવનનો માર્ગ આત્મજ્ઞાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એ આત્મજ્ઞાન તેજ ધર્મ છે? પોતાના સ્વરૂપને નણી પ્રકૃતિ ઉપર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવો એટલામાંજ ધર્મની સમાપ્તિ છે? ઉન્નત જીવનની પ્રસન્નતા છે? દુઃશીલવાળી પ્રકૃતિને નિયમમાં લાવી સુશીલ અને સુમાર્ગગામી કરી પણ, નીતિયાન રહેતો સાધુ પરિપૂર્ણ ધાર્મિકતા અને ઉન્નત જીવનને પામ્યો છે એમ કહેવાશે? દુઃશીલવાળાં દુરચારી અધાર્મિક ને તેથી પશુ વર્ગથી અભિન્ન એવાં મનુષ્યો કરતાં તો તે સાધુ અનેક પ્રકારે ઉન્નત અને ધાર્મિક છે; પરંતુ ઉન્નત જીવનની ને ભાવના આપણે બાંધવી છે ત્યાં સુધી એકથી સાધુતાનાં લેઈ જઈ શકતી નથી. ધર્મના અંગની દ્રવ્ય, વિદ્યુદ્ધ ચારિત્ર અને, નીતિમાનુ વ્યવહાર એટલાથી સમાપ્તિ થતી નથી; આત્મજ્ઞાનની એ છેડી સીમા નથી. આત્મજ્ઞાન અને ઉન્નત જીવનના માર્ગને એ મધ્ય મુકામ છે એટલું ખરું, પણ એજ અંત છે એમ તહિ. મનુષ્યની અને સમગ્ર વિશ્વની પરિપૂર્ણ ઉન્નતિ, તેના વિચારમાત્ર તેના આચારમાં પ્રત્યક્ષ પ્રકટે તેમાંથી થતી નાય છે; ત્યાં સુધી પ્રતારણાનો સેશ પણ વ્યવહારમાં રહેશે, વિચાર અને આચારનો જ્યાં સુધી વિયોગ રહેશે, ત્યાં સુધી વ્યક્તિનું કે સમષ્ટિનું કોઈપણ કલ્યાણ થનાર નથી. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. વિચાર અને આચારની એકતાથી ને ભવ્ય કર્તવ્ય અને સ્થાન પૂજનો (એટલે કે પોતે ત્યાં હોઈએ ત્યાં પ્રાપ્ત થતા કર્તવ્યને કરવામાં પોતાપણાનો અધાન સ્વ અને સ્વ અર્થનો ભોગ આપવાનો) સંભવ છે તે સિદ્ધ ન થયાથી, પ્રતારણા, સંક્રાંત્ય, ભય, શંકા, અને દૃષ્ટાન્તર વ્યવહાર પરમાર્થ સર્વની નિષામક રહે છે, અને ઉન્નત જીવન કે ધાર્મિકતા એકે આવવા દેતી નથી. અને આત્મજ્ઞાન પણ, દેવણાંજ બુદ્ધિનો અર્થ કરતાં આપણે કહી આવ્યા તેમ, પોતાના સ્વરૂપને જોળેખી સમગ્ર વિશ્વ સાથે પોતામાં ને સમાન અંશ છે તેને વળગી, પોતાને સર્વથી ભિન્ન રાખનાર અરોને સમાન

માં આપેલાં છે તેનો વિશેષ કરી ખુલાસો કરી શકે તેમ છે. અને તેમ કરતાં સંસ્કાર આ-  
ધીન ક્વચિત્ કવચિત્ મનુષ્યોને અપરોક્ષને અર્થે અધિક શ્રમ સેવાની રુચિ થવાનો વ્યભ-  
સભવ છે.

પ્રત્યગાત્માની હૃત્પત્તિનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થવા માટે આપણે મનુષ્ય જાતના આરંભકાલથી  
અવલોકન કરતા આવતું જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય તરીકે આત્માનો પ્રભાવ હજી  
થયો પણ નહિ હતો તે કાલપર્યંત પોણેચનું જોઈએ. “સિદ્ધેટ ડાક્ટરિન” ચાને ગુપ્તવિદ્યાના  
પુસ્તકમાં તેમજ પ્રચલિત ધર્મશાસ્ત્રોનાં પુસ્તકોમાં તમે વાંચ્યું અથવા શ્રવણ કર્યું હશે કે  
મનુષ્યની પ્રથમ પંક્તિનાં માણસોનાં શરીર સંદ્રોહમાંથી જે રૂપ તેઓને પ્રાપ્ત થયું હતું  
તે પ્રમાણે બંધાયેલું હતું. મનુષ્યજાતનું મૂળ પિતૃઓ છે. તેઓએ સૂક્ષ્મરૂપ આપ્યું અને  
તે દ્વારા તથા તેની સાહાય્યથી સ્થૂણનું બંધારણ થતું ગયું. આ પિતૃઓ સંદ્રોહકના નિવાસી  
હોવાથી તેઓને સંદ્રોહકના પિતૃ કહેવા છે. એ સંબંધી બહુ વિગત અત્યારે આપતાં અતિ  
લંબાણુ થાય તેથી તે વાત આટલેથી જ બંધ રાખશું. તોપણ એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે  
તેમનું અસ્તિત્વ જ્ઞાન, પણ આપણી આંસપાસ જોવામાં આવે છે. એ વાત તો સંપૂર્ણ રીતે  
સર્વમાન્ય છે કે સંદ્રની આ પૃથ્વી ઉપર નિરંતર અને ચોક્કસ અસર થતાં કરે છે. વિળા એ  
પણુ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે સ્પટિરચનાની ઘણી ખરી કાલગણના માફક તેને નિમેશ  
છે. જાન લાખો વર્ષ થઈ ગયા છતાં તે નિમશ માંડેલો જાય છે. એટલાથી જ જ્યારે  
પ્રાચીન ગ્રંથોમાં પૃથ્વી અને સંદ્ર વચ્ચે અને મનુષ્યજાતનાં પૂર્વજો અને સંદ્રમાં પુરાતન કાલ-  
માં વસનારા લોકોના રૂપ વચ્ચે કાર્યકારણભાવસંબંધ વિશે વાંચવામાં આવે છે ત્યારે  
આપણને કાંઈ આશ્ચર્ય લાગતું નથી.

પ્રથમ જે મૂળ આવર્તન આ પૃથ્વીના ગોળા ઉપર થઈ ગયાં તે વિશે આંદો વધારે  
કાંઈ કહેવાનું નથી. પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે તે થઈ રહ્યા પછી એવા આવર્તન સમયે  
આપણે હાથ ને ગોળા ઉપર વસાવે છીએ તેમાં હૃત્પન્ન થયેલી મનુષ્યજાતની પ્રથમપંક્તિને  
ખીસવવા માટે સંદ્રોહકના પિતૃઓએ પોતાના સૂક્ષ્મ રૂપનું આરોપણ કર્યું. એ રૂપ  
આપારૂપ હતું અને સૂક્ષ્મ વાયુપ્રકૃતિનાં હતાં. કાંઈને એવી શંકા થાય કે સૂક્ષ્મ પહેલાં  
સૂક્ષ્મ ક્રમ ? તેને માટે એવું સમ્બંધન છે કે એ સૂક્ષ્મના સાંધન વિના કાંઈ પણ પ્રકારનું જી-  
વનશક્તિનું કાર્ય, વિદ્યુતશક્તિ, આકર્ષણશક્તિ, અથવા કાંઈ પણ પ્રકારે પ્રાણનું વહન ને  
શરીરના સર્વ બ્યવહારમાં અગમ્યનો ભાગ લે છે તેનો સભવ નથી. સૂક્ષ્મ રજકણોને આક-  
ર્ષવા માટે તેમજ તે એકથી થયા પછી ચોક્કસ બ્યવસ્થામાં રાખવા માટે ને શક્તિની તથા  
તેનું યથાસ્થિત કાર્ય થવાની આવશ્યકતા છે તે સૂક્ષ્મ વાયુના પ્રથમ બંધારણ વિના થઈ  
શકતી નથી. માટે સૂક્ષ્મ ક્રમમાં પહેલું બંધાયેલું ખરી રીતે જોતાં પ્રત્યેક સૂક્ષ્મ રજકણ  
દરનું સૂક્ષ્મવાયુનું પડ હોય છે અને તે એ રજકણમાં પણ વ્યાપી રહે છે. સારાંસ એ છે કે  
સૂક્ષ્મનું બંધારણ ટકી રહેવા માટે અને તેને જોઈએ ત્યારે સૂક્ષ્મ રજકણો લેવા માટે ને  
શક્તિ શરીરમાં રહેલી છે તે એ સૂક્ષ્મ પદારાજનું કાર્ય કરે છે.

મનુષ્ય જાતની પહેલી અને બીજી પંક્તિના સુગમમાં તો સૂક્ષ્મ શરીરના યદકિન્નર-  
દિના તરફથી તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હતાં. નેને આપણે ઉપરનું જોળીયું કહીએ છીએ તે

શુભસંગેદાદિયું પામ છે તે તેઓએ ધડકું હલું મનુષ્યજાતિની, પ્રથમ પક્તિમાંથી ખીજી મધ્ય  
અને ત્રીજીમાંથી, ત્રીજી યઈ. એમ ક્રમે ક્રમે યતું આદ્ય તેમાં ભગ. યયો નહિ હતો. કોઈ પણ  
સમયે, કેવળ નવીન સૃષ્ટિ યઈ નથી. ને યષ્ટ તેઓકસુ હેતુ પ્રમાણે અને અનુક્રમ પ્રમાણે  
પયું. આ શરીરમાં જે સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો તે પૂર્વે યુગાન્તરમાં ખનિજ  
કેદભિદ્ધ. આ કદ જરાયુગ ઉપસ્થિત યથેલી તે કારણે એ રચના યથેલી તે હતી. તેની રચના  
કોણે અતર્ગત વિકાર પામે છે અને તે મનુષ્યના શરીર માટે કામમાં લેવામાં આવે છે.  
કારણ કે ત્યારે તે રચના ઉચ્ચ પદ્ધતિના પદ્ધતિ તથા મનુષ્યના શરીરમાં કામે લગાડ-  
વામાં આવે છે ત્યારે એ વિકાર થવાની આવશ્યકતા છે.

આપણે જે સમયની છવામાંની સ્થિતિ વિશે આ પૃથ્વી ઉપર તેના આગમનની અ-  
ર્થ કરવા ધારેલું છે તે સમયે મનુષ્યરૂપે યુનારપિ પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો હતો. એટલે પ્રથમ  
પાંક્તિ યઈ ખીજી યઈ તે વ્યા ઈ આપણે ત્રીજી પક્તિએ આવીએ. આ પક્તિ  
એમજીવિત કાલ અર્થ ક્રમે ક્રમે અને ધીમે ધીમે ખિન્નતી આવતી હતી. તે સમયમાં અન્ય  
પદ્ધતિ છવો પણ બિલ્લતા હતા. પ્રથમની અને ખીજી પક્તિમાં રચના અને સક્ષમ શ-  
રીરની એવસ્થા બંધાતી આવી અને ત્રીજી પક્તિ યઈ ત્યારે તન્માત્રાઓ નમત્ યઈ  
આપણું મનુષ્યનાં તેમજ પદ્ધતિનાં શરીરમાં તે કારણ સર્વ-વિકાર, સંસ્કાર, ઇત્યાદિ  
બહિર જ્ઞાન યઈ અંતરમાં યોદ્ધાએ છે. બહિર સૃષ્ટિના આધાત શરીરનો ઉપરનો ભાગ  
મદલ્ય કરે છે. બિન બિન્ને આધાત મદલ્ય કરવા માટે તે શરીરના સિન્ન, બિન્ન ભાગે  
યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. એ ભાગને આપણે ઇન્દ્રિયો કહીએ છીએ. પરંતુ એ ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન  
મદલ્ય કરનાર નથી. તેઓ તે માત્ર અમુક અમુક પ્રકારની ગતિ પોતપોતાને અનુકૂળ હોય  
તેવીજ મદલ્ય કરે છે. એટલે તે ગતિને ત્રણ ઇન્દ્રિયને ફરી યોદ્ધાચાલવાનું હજી પાકી રહે છે.  
એ ત્રણ મગજમાં રહેલી જ્ઞાનવામાં આવે છે તેમ નથી. યંજી તેથી આગળ ઉગાજીને  
સંસ્કારો યોદ્ધાચાલવાની છે. આ જ્ઞાન જે ત્રીજી શરીર કહેવામાં આવ્યું તે ઇન્દ્રિયો  
ત્રણ જ્ઞાન છે. આ પણ એક શરીર છે અને ત્યાં વિદ્યુત તથા આદ્યલુકાકૃતિના વહન વડે  
એ સર્વ કાર્ય થાય છે. આપણે જે લાંગણી કહીએ છીએ તેની અને તે ઉત્પન્ન કરનાર  
આધાત વચ્ચે તેજાનું ચંદુ ઉપર યોદ્ધાચતી પદ્ધતિની ગતિ અને દર્શન તેની વચ્ચે વખતે  
ભગ પર એમ બંને છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધાદિ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ એ શ-  
રીરમાં સ્થિત યથેલી છે. એ શરીર મનુષ્યમાં છે તેમ પદ્ધતિ અન્ય પ્રાણીઓમાં પણ  
છે. આપણી આંસપાસ રહેનાર પ્રાણીઓમાં તેના અસ્તિત્વનો અનુભવ પણ આપણને  
થાય છે. એ પ્રાણીઓને લાંગણી થાય છે અને તેઓમાં વિવિધવિકાર, ઉર્મિઓ, તથા જ્ઞ-  
ધા તથાદિ ઇન્દ્રિય પ્રદર્શિત થાય છે. તેઓમાં ક્રોધનો વિશાર જેવામાં આવે છે. તેઓમાં  
શૈલ્યની ઇચ્છા જેવામાં આવે છે. આ સર્વ વિકારના સમૂહનો પ્રકાશ કરનાર જે શરીર  
ઉત્તે કામરૂપની સંજ્ઞા અપાય છે.

ક્રમ પ્રાણીમાંનાં ઉદ્ભવ પામે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. સૃષ્ટિમાં ક્રમાંનુસાર વૃદ્ધિ  
થાય નામ છે તેમાં એક વાત નિશ્ચય છે કે અમુક અંશે વૃદ્ધિ પામેલા છવામાંનાં તેનામાં

ઉપરની પંક્તિમાં જવાનાં બીજાનું અસ્તિત્વ સર્વદા રહેલું છે. ગમે તે સ્થાને હોય રહી ધ્યાન કરે શો તો જણાશે કે તેનાથી ઉપરના સ્થાનના બીજા ત્યાં છે અને જેવો આગળ વધારો થયો કે તેમાંથી નવીન વ્યક્તિ નીકળી આવશે વસ્તુભાવમાં આ સફળ હોય છે. અને બીજામાં સુધારો થતાં વ્યક્તિરૂપમાં વધારો થાય છે. પરંપતિ, પ્રાણી, મનુષ્ય ગમે તેને અવસોડો તો એજ જોવામાં આવશે કે તેને આગળ વધવાનું હશે તો ભવિષ્યમાં થનાર વ્યક્તિ-રૂપના સફાવકારક બીજનો અંશ તેમાં હશેજ અંશ કેહેવામાં આવે છે તેનું કારણ એટલું છે કે તે અંશ ભોક્તાગાન હોય છે.

એ અંશનું મધાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે સૃષ્ટિના આરબકાલ પર્વત નર્મ સક્ષ કરવાનું છે તે સમયે વિરોધાભાસવાળાં દ્વંદ્વ ઉત્પન્ન થયાં અને તેમનો પ્રથમ ઉત્પત્તિ સમયે સમાવેશ થઈ ગયો. બન્નેનો એક બીજાથી વિરુદ્ધ સ્વભાવ હોય તે બે છેડા જતાં છે. તેમાં એક કર્તા એક ભોક્તા છે. એક તીવ્ર છે એક મંદ છે. એક વૃદ્ધિ કરે છે અને એક રૂપ પ્રદર્શિત કરે છે. સૃષ્ટિમાં આ બેનો એવો અભેદ છે કે સર્વં એ જન્મે સગાતેજ જોવામાં આવે છે. જગતમાં આ લોક તેમજ અન્ય લોક પણ આના વિનાનું નથી. અને એ બેના સંયોગ વિના કંઈ પણ નવીન ઉત્પત્તિ અથવા વૃદ્ધિનો સભવ નથી. એ થવા માટે કાર્ય કરનાર શક્તિ અને તેનાથી બીજનાર રૂપ બન્નેની સમાન આવશ્યકતા છે. આપણે ગમે તો તેને સ્ત્રી પુરુષ કહીએ કારણ કે સ્ત્રી સૃષ્ટિના વ્યવહારમાં પણ એ નિષ્કમ જોઈએ છીએ; ગમે તો તેને માતૃપિતા કહીએ; અવસ્થાની વાત એટલીજ છે કે એ બે અને એ બન્નેનો અભેદ પ્રભુ દીને સક્ષમાં રાખે એટલે પ્રત્યગાત્માનું મૂલ્ય સમજી શકાય.

હવે તેની ક્રમાનુસાર શક્તિ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. એ શક્તિ દેખાતી રીતે રૂપની છે; મને અદ્રશ્યોક્તમાંથી આવે છે અને કામરૂપ પર્વત આગળ વધે છે. એ રૂપ મનુષ્ય તેમજ અન્ય પ્રાણીઓમાં સામાન્ય છે એ પણ એક વાત સક્ષમાં રાખવાની છે. કામરૂપ ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનથી બધાય છે તે વડે બહિરૂત્તા આધાત અહણુ થાય છે અને તેને લાગણીરૂપે અદર પોહોચાડે છે. ચિત્શક્તિનું મૂલ્ય પણ તેમાંજ છે. બહિરૂત્તા આવતી ગતિને અહણુ કરવાની શક્તિ બધાં હોય ત્યાં ચિત્શક્તિ બીજરૂપે હોવીજ જોઈએ. એ આહકશક્તિ શક્તિ પામી ન્યારે તે 'સાચે લાગણી થવા માંડે છે ત્યારે મનનું બીજ પ્રદર્શિત થયું એમ સમજવું. મનનું બીજ સમજવાનું એટલું જાણે કે તે સમયે તેમાં આહકશક્તિ હોય છે પણ ઉત્પાદક શક્તિ હોતી નથી એમ કરતાં મને શ્રદ્ધા થાય છે. આપણે જો જગતી અને પાણેલાં પ્રાણીઓનો મુક્તમો કરશું તો આશ્ચર્યજનક ભેદ જણાઈ આવશે. જેને આપણે મનશક્તિ કહીએ છીએ તે જગતી કરતાં પાણેલાં પ્રાણીઓમાં વિશેષ જોવામાં આવશે. આનું કારણ મહુ સાદુ છે એમ આગળ જતાં આપણે જોઈશું. જે જગતી પ્રાણીઓ મનુષ્યના જરા પણ સમાગમમાં આવ્યાં હોતાં નથી તે જગતી બહિરૂ આધાતને બહુ સારી પેઠે અહણુ કરે છે. પણ તેમાં જરા પણ સમજ અથવા વિચારજોવામાં આવશે નહિ. બહિરૂ આધાત અને અતરૂ લાગણીને સમજ જરા પણ તેનામાં દેખાતો નથી આજ ત્યાં સુધી તે વસ્તુ તેની સમીપ હોય ત્યાં સુધી ને તેનું ધ્યાન રહે છે. અથવા કાંઈ ઈન્દ્રિયજન્ય ઇચ્છા પૂરી પાડવાની હોય છે ત્યારે તે પ્રતિ

તેનું પ્યાન અપ છે. કોઈ પણ એવા પ્રાણીની દૃષ્ટિએ તેના આધારની વસ્તુ પડશે તો તેને કુંધા નહિ બાંધી હોય તો પણ તે પ્રતિ તેને ફાંટી લઈ જશે. અથવા કુંધા બાંધી હશે ત્યારે આધારની વસ્તુ સમીપ નહિ હોય તો તેની શોધમાં જવાને પ્રેરશે. સારાંશ એ કે વનચર પ્રાણીઓમાં વિચારશીલ કૃત્ય જોવામાં આવશે નહિ. તેઓમાં સર્વ કૃત્ય શરીરની હાજતો પૂરી પાડવા માટે જો વિચાર થાય છે તેથી થાય છે અથવા તો કોઈ વસ્તુ દૃષ્ટિએ પડે છે તે તેને અમુક કૃત્ય કરવા ઉત્કેષે છે. એટલે તેઓમાં આપણે સામાન્ય રીતે જોતો મન કહીએ છીએ તેનું અનિવૃત્ત જણાવું નથી. મનનું સર્વથી પહેલું અને છેલ્લું કાર્ય જ્યારથી અતંતરજ્ઞાન અને બહિર વસ્તુનો સંબંધ જોડતાં શીખાય છે ત્યારથી થવા માંડે છે. એથી કરી એક વંખત જોયેલી વસ્તુની દૃષ્ટિ સમીપ નહિ હોય તો પણ તેનું સ્મરણ રહે છે અને તે પડે જો સંબંધ એક વાર બાંધેલો હોય તે પ્રમાણે કાર્ય કરાય છે. આ ક્રિયાને સમજ અને સ્મરણ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર આપણે કાંમતો પ્રભાવ અને મનનો ઉદ્ભવ સૂક્ષ્મ રીતે ધ્યાય છે એ વાત કહેલી છે. હવે ચિન્તશક્તિ એથી આગળ ખીલવા માટે કોઈક બહારના આધારની આવશ્યકતા રહેલી છે. સ્મરણનો અંશ પ્રતિના સંયોગમાં આ કરતાં આગળ વધી શકતો નથી. અંધાત હવે ઉગવા માંડે છે. કામરૂપમાં મનનું ખીજ થયું. આ સંદિમાં માતા, ભોક્તાને પોષકશક્તિ કહેવી જોઈએ. આ વાત સારી રીતે સમજવા માટે ઉદ્ભિન્નશાસ્ત્રનું દર્શન કહેવામાં આવે છે. જોએને એ શાસ્ત્રનું કિંચિત્ જ્ઞાન હશે તેના જાણવામાં હોતું જોઈએ કે પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં તેના ઈંડા હોય છે. અને તેમાંથી ખીજ ઉદ્ભવે છે. આ ઈંડા માદાવર્ગના છોડમાં હોય છે. એટલે જો તેના પ્રતિ કોઈ કાર્ય થાય નહિ તો તે જમનાં તેમ રેંદી જાય છે. અને કાળ કરી સૂકાઈ જાય છે. અને નાશ પામે છે. એની અંદર નવાં વૃક્ષ યવાનાં સર્વ ખીજ છે અને પોષણ કરવા માટે જોઈતો પદાર્થ રહેશે હોય છે. તેજો બોરાકનો સંમઠ કરી રાખેલો હોય છે અને જો કોઈ નવીન છોડ પેદા થાય તો તેને પોષવા તેનામાં સામર્થ્ય છે. પણ તેમાં મુખ્ય વાત એ છે કે કોઈ પણ વૃક્ષવ્યક્તિ એ ઈંડામાંથી ઉદ્ભવી શકતી નથી. તેમ યવાં માટે નરવર્ગના છોડમાંથી અમુક રીતે સંયોજન થવાની જરૂર છે. આ રજ રૂપે આવી મળે છે. તેની સૂક્ષ્મ નલિકા ઈંડામાં પ્રવેશ કરે છે. અંદરની સૂક્ષ્મ નલિકા સાથે તેનો સંયોગ ધાર્યો છે. અને તે સંયોગથી એક નવીન વ્યક્તિ ઉદ્ભવે છે જે ખીજરૂપે પ્રદર્શિત થાય છે. એ ખીજ થોડા કાલ પછી પોતાના મૂળ માળાપનાં લક્ષણ દેખાડવા લાગે છે. તે માળાપથી છુટું પડે છે અને પોતાની સ્વતંત્ર છાંદગી બોગવે છે. તે ફરી પોતાનાં મૂળ, ધર, ગળાં, આ, પાંદડાં સંવેદના પ્રસાર કરે છે. આનો આરંભ એ સૂક્ષ્મ નલિકાના સંયોગથી થયો એ તો પ્યાનમાં રહ્યું હતું. એ જ પ્રથમ બિજ સ્વભાવની હતી. એકનો સ્વગમ્ય કરતાં, આધાર કરનાર, ફલરૂપ કરનાર ઇલાદિ કૃતૃત્વનો હતો અને ખીજનો આદેક, પોષક, ધારકત્વનો હતો એટલે એ પ્રકારનાં સ્વભાવનાં લક્ષણ તેમાં હતાં. આ પોષક લક્ષણવાળો આગ વંદ્યોક્તમાંથી આવી એટલે આજે જોઈએ. એ વિભાગને રૂપવિભાગ કહેવા એટલે તેમાં બે વાતને સમાવેશ થયેલો જોવામાં આવશે. એક તો તે જોડતા છે એટલે બહિર આધાર મદદ કરે છે અને તેમાં જે જે દિવા થાય છે તે બહિર વિચારને અનુસરી થાય છે.

અર્થાત્ રાજપુરનોએ તેમજ વ્યાવહારિક ચતુર જનોએ સમષ્ટિભાવના પ્રાપ્ત કરી સમષ્ટિનું જ નીતિયુક્ત કર્તવ્યપોરણ હોય તેને હાય લેવું જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાનો વિચાર સમગ્ર મનુષ્યવર્ગના એક રૂપે ફરવો જોઈએ, અને પોતાની નીતિ સમગ્ર મનુષ્યવર્ગની નીતિના પ્રતિબિંબ રૂપે યોગ્ય જોઈએ. પ્રત્યેક વ્યક્તિને માટે જે નિયમ છે તે પ્રત્યેક રાજ્ય કે મંડળી કે નાતને માટે પણ સત્ય છે એમજ જોને આપણે ગત અકમા 'પરમ' અને 'સાપેક્ષ' કર્તવ્યના નામથી સમગ્રની આવ્યા છીએ તેનું કાર્તિક જ્ઞાન થઈ ગઈ છે અને જ્ઞાનથી તથા વ્યાવહારિક નીતિનો ખોટો જામ ટળી જઈ, મન કર્મ વાણીની એકતા રૂપ પરમ નીતિમાર્ગ હાય યાચ છે.

૧૧૮

૪

રાજ્ય.

૧ રાજદ્રોહની કલમમાં સુધારો:-તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરીના 'ઈડિયા' ના અકમાં આવિષય ઉપર કેટલીક દીકા કરવામાં આવી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ દેશમાંથી બધે ઠેકાણેથી આનવા સુધારા વિરુદ્ધ સરકારને અરજીઓ થવા માંડેલી છે. નવા સુધારાથી જે જે નુકસાન થશે તે જેથી કાનૂને પોતાના હિસાબમાં વર્ણવેલા છે એટલું જ નહિ પણ એવો સુધારો કરવાની હાલમાં જરૂર હતી કે નહિ એ પણ વિચારવા જેવું છે ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા લખે છે:-

“મુંબઈ હાઇકોર્ટમાં હાલની રાજદ્રોહની કલમનો જે અર્થ પડે છે તે જ્ઞાનમાં રા-  
“ખી સરકારે એ કલમ સુધારવાની આવશ્યકતા જણાવેલાં સુધી તેને 'એમની એમ ર-  
“હેવા દીધી હોત તો સારું હતું.”

અંગરેજ પ્રજા સર્વ કરતાં સ્વતંત્રતાને ચઢાનાર પ્રજાઓમાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. ગુલામગિરિનો ધધો ફનીયામાંથી નાણુદ કરાવ્યાનું અને કરવાનું ચોખ્ખું જ્ઞાન પામેલી છે, મનુષ્યમાત્રના સુખને અર્થે ચલવાનું રહે છે, અને હિંદુસ્તાનને પ્રાપ્ત કર્યો પછી જાણે મિ-  
શરેન્દ્રાએજ એ દેશ ઉત્થિતે માર્ગે ચડાવવાને અર્થેજ પોતાના રક્ષણમાં આવ્યો છે એમ જાનવાનો દાવો કરે છે. આજ સુધીમાં અંગરેજ રાજ્યે સલાહ શાન્તિ આપ-  
વા ઉપરાંત દેશના વ્યાપાર ધધાર્ને ખીલાવવામાં તેમજ પ્રજાની માનસિક સ્થિતિ સુધા-  
રવામાં ઘણું ચલ કરેલું છે. એ ચલનુ ફલ એવું આવ્યું છે કે આ દેશના આગળ પડતા  
જનો અંગરેજ રાજ્ય સાથેજ પોતાની અને પોતાના દેશની ઉત્થિતે સંપૂર્ણ રીતે જોડા-  
યી માનતા થયા છે; એ રાજ્યના વહીવટમાં પોતાને અને પોતાના દેશને જે જે પ્રતિકૂળતા  
દેખાતે સરકારને નિવેદન કરવા લાગ્યા છે. વર્તમાનપત્રોમાં અને જાહેર ભાષણોમાં આવી દ-  
રિઆદો ધમ્મીવાર પ્રકટ કરવામાં આવે છે, ને તેથી સરકારને હાનિ થવા કરતાં લાભ થવાનોજ

જુલુ છે એ સ્પષ્ટ છે આ સ્થિતિ અટકાવવામાં કેટલી હાનિ છે તે બમાળાની હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ સરી ચાં માર્ચના સમ્બોમાં જ કહીએ —

“હું એટલુ જ કહી શકું છું કે દેશીપત્રો હું પ્રત્યેક આવાડીએ વાચતો, અને તેમાં મને, “રાજ્યદ્રોહ કે અપ્રીતિ કે અગરેજી અમલ ઉપર અંગ્રિજી જેવું કાર્ક જણાતું નહિ જે “મને જણાતું અને જે જોઈને હું ખુશી થતો તે એટલુ જ કે મરકારી અમલદારોમાંના ક- “ટલાકની રીતમાત્ર ઉપર તેમને ઘટે તેવી યોગ્ય ટીકા થયેલી હોય. મને લાગે છે કે આવી “ટીકાને જ સરકાર દખાવી દેવા ઈચ્છા રાખે. પણ હું એમ માનું છું કે સરકારી અમલદારોની “ગેરવર્તણૂકને” હિંદી પ્રગતના ધ્યાન ઉપર તેમજ ન્યાયની આદાલતોના ધ્યાન ઉપર લાવવાનો ‘એટલો એ જ યોગ્ય માર્ગ છે.”

છતાં આવા માર્ગને બંધ કરવાથી અસતોષ અને અન્યાયથી થતી ઉરફેરણી અદર ને અદર દર્શાઈ રહેશે તેથી રાજ્ય પ્રગત કોઈને લાભ થવાનો મહત્વ નથી અગરેજી રાજ્ય આટલે સુધી સ્વતંત્રતાની વિરુદ્ધ થવાનું કહે એ વાત કાંઈને પણ આશ્ચર્ય ઉપજાવે તેવી છે. મી. બોનરજી કહે છે કે:—

“અગરેજીને સ્વતંત્રતા હાર ને પ્રેમ છે તેને અત્યંત ન રોબે તેવી રીતે આ બામતમાં “અમારી સાથે વર્તવામાં આવે છે ”

‘ઈંડિયા’ નો તત્તી તે ઉપર ઉમેરે છે —

“મી. બોનરજી જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને ચારિત્રવાન પુરુષના આ ઉદ્ગાર ને રાજ્યે પો- “તાની આંતર ઉકળ ગુમાવી ન હોય તે રાજ્ય તો મક્કમાં લેઈ, પોતાની ધારણામાં અટકે.”

આ રાજ્યદ્રોહના ખીય વિરુદ્ધ આખા હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીની પ્રગતો સરકારને અરજીઓ કરેલી છે અને વીઝાયનમાં પણ લીયરવ પક્ષના રાજકીય પુરુષો તેમ વર્નમાનપત્રોમાં ચર્ચા આવી રહી છે. કલકત્તાવાળું અમૃતબજારપત્રિકા ધારે છે કે સરકાર પણ એ ખીયને એકદમ પસાર કરતાં વિચારમાં પડી છે, પણ સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ- ની બવામણથી આ ખીય ઉલુ ચયેતુ હોવાથી, હાલ તુરંત તેનો શો છેડો આવે છે એ બહુ ચિંતા રાખવા જોગ છે સર્વ કોઈ શુભચિંતક અને બ્રિટિશ રાજ્યને ખરા દિવથી ચહાનાર આ ખીય રદ થાય એ જ ઇચ્છશે.

“આવી રીતે અનેક અનેક પ્રકારે અનિષ્ટ ગણવા યોગ્ય આ ખીય નામદાર વાઈ- સરોયની ધારાસભામાં પસાર થયું એવા દિલ્લિમીરી ભરેલા સમાચાર, આ અંક છપાતાં છેપાતાં જ મળે છે !

૨. સરહદની લડાઈનો ખર્ચ:—સર મોકાશવ હીક્સખીય ને વીઝાયનની સરકારની એક્સ ચેકર ( લીબેરી ) ના પ્રધાન છે તેમજ કહેતું એમ થયું કે હિંદુસ્તાનની સરહદ પાર ને લડાઈઓ થાય તેનો ખર્ચ ઇંગ્લેંડે આપવો વાજબી ગણાશે પરંતુ આવા તેમના ઉદ્ગા-

રથી દુઃખ પામવાનો સમય આવે તે પહેલાં જે રીતે આપણને અત્યંત ના ઉમદો બરેલી ખજાર મળી છે હિદી સરકાર પોતેજ એમ કહેવા નીકળી છે કે અમારે નાણાની જરૂર નથી, લગાઇનો ખર્ચ ધાર્યા કરતાં ઓછો થયો છે અને આવતે વર્ષે ઉપજ એટલી બધી સારી થવા ની આશા છે કે મધકે રીન રહી શકશે આવી સ્થિતિમાં વીનાયતની તીજેરી હિંદુસ્તાનની તીજેરીની મદદ ન આવે તો તેમા કોનો દોર કહી શકાય? પણ વીનાયતની તીજેરીવાળાજ એક બીજાને વિષમ મોરો આમળ કરે છે કે હિંદુસ્તાનની સરકારને વીજાવતની તીજેરી મદદ કરનાર છે એવી આરાજ આપવી ન જોઇએ કેમકે જો એવો દાખસો પડ્યો તો પછી હિંદુસ્તાન ની સરકાર ખચની હદ રાખી શકે નહિ આ રીતે, લોકોની ચિંતિત મોતેવી હોય તથાપિ પણ હિદી અને વીનાયત ની સરકાર વચ્ચે આ પાતનો બહુ નિરાશા બા રેલો નીકાન થવાની અતિ ખેંધારક સધિ આવ્યા ની ખજાર 'ઇડિયા' આપે છે આ ઉપર વીનાયતનાં કેટલાક યમવાળા પત્રો ઘણી સખ્ત દીકા કરે છે તા ૧૧ મીત્ર 'ઇડિયા' ખજાર આપે છે કે પાનામેટમાં જે ખાગન ચર્ચાઈ જઈ, મદદ ન આપવી એવું નિરાકરણ પણ આવી ગયું છે!

**૩ ચાંપેકરને ફારસી:—**યુના વાળા મી રેડ અને લેફ્ટેનન્ટ આપરર્ટનાં દિલ્હીની લા રેલા ખુલ કરનાર ખુની ચાંપેકરને ફારસીની શિક્ષા થઇ છે, અને તેના ઉપર ચારેલાં કામમાંથી કશી મળવા જોગ હકીકત બહાર આવી નથી જનારે નાતુ બાઇએને 'રાજકીય કારણો' માટે એકદમ રૂદ કરવામાં આવ્યા જો મી રીલક ઉપર રાજદ્વેડનો પ્રસ ચલાવવામાં આવ્યો ત્યારે હિદી નધાન લોડાં જો / હેગિ ટન પાલામેટમાં એમ બોલ્યા હતા કે યુનામાં અમરેજી રા જો ઉપનાની પ્રખ્યા એક મહોટુ ઠાવતર બાઇએને રમ્ય છે આમાં કશું એ ખુનો ની તપાસમાંથી પણ નીકળ્યું નથી, હવે પાનામેટની એક શર ધઈ છે તો તેમા હિદી પ્રધાને એક અતિ ઉપયોગી અને આમળ પડતી જાત ઉપર મુકેલા આવા મજીર આરોપનો શો ખુલામો થાય છે તે જોવાનું છે.

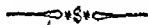
**૪ પાર્લામેન્ટની બેઠક ગઝ થનાં નામદાર મહારાણી શ્રીએ જે બાંપણ હતું તેમા યોગક સમયથી નહિ અપાયતુ એટલું લક્ષ હિંદુસ્તાન ઉપર આપાય છે પાર્લામેન્ટમાં પણ હિંદુસ્તાન સખધી ઘણી ઘણી ખાગતોમાં પ્રશ્ન આ એકમાં નીકળવાની વધી છે આખા યુનાઇટેડ કીંગડમમાં પણ હિંદુસ્તાન વિરોધી ભાવણો અને હિંદુસ્તાન વિરોધી ચર્ચાઓ આ ની રહી છે અમરેજી પ્ર ન હમેશાં ન્યાય જો સ્વતંત્રતાને ચલાનાર છે, પ્રમોએનો ઉદ્ધાર કરનાર અને હુ ખને ન સહન કરનાર છે, તો આ પ્રકારે આપણને કાંઈ પણ સરસ્વતા થવાની આશા છે હિંદુસ્તાનની પ્રત્યે જે કોઇ પણ રીતે ચોતાના હુ ખતું નિવારણ શોધવાનું હોય તો તે આ રીતેજ છે, અને એ જોતાં હિદી કોંગ્રેસે તેમ મન્ત્રેસની ધિટિશ કર્યાએ આ દશ પાર વધની હમાવી કેવલ નિરુપયોગીજ ભોમ ની છે એમ ગણ્યું કહી શકો?**



# સુદર્શન

( તંત્રી ગણિતાત્મ નમુનાઈ દિવેદી. )

( ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર. )



“ સત્યં પરં ધીમહિ ” —માગવતમૂ.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૬. ]

( માસિક )

[ માર્ચ. ૧૮૯૮

૧

સાહિત્ય

૧

રમતી માગણી

( મગ્નુ )

ગજલ

રોષું નિગર, તુ છે ખુશી, હાના રત્ન દેવી ધટે,  
ખાકી રહ્યા ધા હોય તો બે ચાર દર્ષ દેવા ધટે —ત્રાં ૧  
તે શુ કર્યું તે આ જન જોવી જતાવાતુ નથી,  
જગીરથી છોડી મગર કે શ્વાસ તો દેવો ધટે —ત્રાં ૨  
અરજ દઈ દેદી યનારો કેદખાને લીકે છે,  
તેનેય પળ્યું મેદાનની ડાલી હવા દેવી ધટે —ત્રાં ૩  
માગક કે ખુમી નહિ મુદામહી પામે મજા,  
સેવા મજા એ ખુમતી આરામ તો દેવો ધટે —ત્રાં ૪  
છે જીવતુ કે જીવવા મથતુય રોવા કાજ છે,  
તો આસુડાંની હાથફોળે પામવા દેવી ધટે —ત્રાં ૫  
રીમાય તેની લિહિતો શુ રીમનાર જાણતુ,  
યાકો નથી તોએ સતમ તાજો થવા દેવો ધટે —ત્રાં ૬  
આરામમાં આલદની આશ નથી રાખી અમે,  
છે દર્દથી દર્દ જતુ ત્યાં તો જના દેવો ધટે —ત્રાં ૭  
છે દંને ગદસાવતુ ને દર્દજોની હોર કે,

ત્યાં ત્યાં ગયે છે એવું પણ પૂજી તથા, કીધી ધટે.—ત્રીં  
 ખગર ચલાવી લાડ હાંચી કરી તુલ્ય હાચની,  
 મારી નહિ, તેની મગર, કાઈ દયા આવી ધટે—ત્રીં  
 માયુ રગ, કાંઈ બલે, આખર કદમ તારેજ હું,  
 બે ચાર દિન—બે ચાર મુગ દુકી રગ દેવી ધટે.—ત્રીં

## ૨ ચેતવણી

ધૂન

ચેતો ચેતોં રે, હવડ ચેતો,

ખાજ માડતો પેલી સમેશરે—હવડ ચેતો ચેતોં

પોષતણ અભિમાન અગમિલ 'નારાયણ' સુણી બુધો,

વ્યાસ અરાધ પુરાણ ભાગવત ભક્તિ ગાતાં હુધો—રે,—હવડ ચેતોં

સીન હરી, મુકિત મળી, જગ બે હવડો દીન,

સમ, શત્રુ, સંહારતાં નિવપદપદન લીનરે—હવડ ચેતોં

અર્ધાંગે ઉમયા સત્તિ સિધ્ધે સિદ્ધ સમાધિ સાધી,

જલ અખડ અભેદ ગ્ન્ય ભર્યું બ્રાતિવિદ્યામ ઉપાધિ રે—હવડ ચેં

ચેતો મોત મુખી રહ્યું રડતા નાજે રાડ,

મોનમુખે રમતા હમે નિત ખેલે નવલાં લાડરે—હવડ ચેં

નીચે તીર કમાન ચડયુ આ શીયાળો શિર મુખે,

ચક્રાના ચિતવ્યાથી શામળો નાગરપ ધરી રમોરે—હવડ ચેં

શાસ્ત્ર પુરાણ પુકારીને કે' ચિત ચેતવ ચેન,

અંધ મટે શરીરનો ખુલે મમાધિસેનરે—હવડ ચેં

કૃષ્ણ બની ગીતામૃત ગાઓ ગોપ સખી બની ઝીલો,

અમૃત આપી હસાડવ શકર બોલ્યું એ રમ પીસારે—હવડ ચેં

## ૩

### રાજકોશ

ગુજરાતી બાપાની ઉત્પત્તિ સંસ્કૃતભાષી, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશદ્વારા, યજ્ઞ; ને તેમાં જ્ઞા સાધુઓ તથા યસિહ, મીરાં, ભાવજી, પ્રેમાનંદ, શામલ, અજો, અને ધીમન અનેક ભક્તો, દયિઓ, આદિનાં વિગ્ન્યને આરબાયાં ત્યારથી તે સાકાર થતી આવી. ગુજરાતમાં કાવ્યર- નનાનો પરિચય દિદીની મારફતે આવેલો હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને દિદી મા- પાના ધોતક રાજકોશ, નિયમો અને આખી વાક્યરચનાઓ ગુજરાતીમાં દાખલ થઈ છે. દિ- દીદારા કે માસાન મળાધી હું, પ્રારગી, આદિ શબ્દો અને તે સાથે કાવ્યનાં હવણાં પ-



આવેની યાદીઓથી એમ માનવાને કારણુ હવે ૩ આવેલો 'ગાંધીજી' ન રચવાનો ઉપક્રમ છે, પણ ખાતગી તપાસથી અમોને એમ સમજાયું છે કે કેળવણી ખાતાના પુસ્તકોમાં આવતા શબ્દોત્તેજ એક નાનો સરખો કોશ રચવાનો હોશે હાલ રાખવામાં આવ્યો છે આવેલો નાનો પ્રયત્ન પણ યોગ્ય માર્ગે છે અને ઉપયોગી છે, પરંતુ એ કરતાં સપૂર્ણ કોશ રચવાની જ પ્રથમ અને ખરી આવશ્યકતા છે કેળવણી ખાતાનાં પુસ્તકો માટે કોશની ખાસ જરૂર જણાતી નથી, કેમકે તે તે પુસ્તકે શીખવનાર શુરુ સમીપજ હોય છે, પ્રત્યેક પુસ્તકના અર્થની ચોપડીઓ પુષ્કલ મળે છે, અને કવિ નર્મદાશકરનો મહોટો કોશ વિદ્યમાન છે વળી કેળવણી ખાતા એકલા માટે કોશ રચવાથી બહુ ઉપયોગ પણ સિદ્ધ થતો નથી, કારણુ કે જોગે કોશની ખાસ જરૂર પડે એવો વાચકવર્ગ તે કેળવણી ખાતામાં જણનારે વર્ગ નથી, અને જે પુસ્તકો તે વાચકવર્ગ ૥ હાથમાં આવે છે તેવાં પુસ્તકોનો કેળવણી ખાતામાં પ્રચાર નથી આમ હોવાથી એકલા કેળવણી ખાતા માટે શબ્દસમૃદ્ધ તૈયાર કરવામાં અડપ દફને અર્થે બહુ યત્ન કરવા જેવું જણાય છે, અને આવી સમર્થ સભાએ તો સપૂર્ણ શબ્દકોશનો આરબ કરવામાન ખોતાના ઉદ્દેશની સાર્યકતા શોધવી એ વધારે મોઝા માર્ગ છે સોસાઈટી જેવા સમૃદ્ધ મઝલથી પ્રસિદ્ધ થતો સપૂર્ણ કોશ સર્વને હાથ જઈ શકે તેવા મુલ્યવાળો રહી શકે એટલે કેળવણી ખાતાના તેમ સર્વનાં ઉપયોગમાં તે આવી શકે એ સ્પષ્ટ છે

પરંતુ બ્યારે માત્ર કેળવણી ખાતાના ઉપયોગ જોડેજ સમૃદ્ધ તૈયાર કરી તેની જોડણીનો નિશ્ચય કરવાનો છે ત્યારે આપણે તેટલાજ વિષયનો વિચાર કરીએ. જોડણીનો નિશ્ચય થવા પછી જૂજરાતી વાચનમાલાને પણ એ ધોરણે મુધારી લેવામાં આવનાર છે એવું સમજાય છે શાનામાં શિદાણુ લેતાં બાલકોને પ્રથમથીજ શુદ્ધ લખવાની ટેવ પડે એ બહુ ઘટ છે, અને તે અર્થે આ ઉપક્રમ ઘણો અમત્યનો છે બ્યારે વાચનમાલા રચવામાં આવી ત્યારે યુક કમીગીએ જોડણીના કટલાક સામાન્ય નિયમો નક્કી કરેલા છે ત્યાર પછી કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ એ પ્રશ્નો નિકાલ કરવા યત્ન કર્યો છે, પણ રા રા નરસિંહરામ જોળાનાથ બી એ સી. એસ એએએ તે વિષયનો એક ગંભીર લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો ત્યારથી એ ચર્ચા વધારે સાકાર થતી ચાલી છે 'જૂજરાતી' માં તે સમયે કટલોક વાદવિવાદ થયો હતો, અને હવેલાં રા રા જીવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી બી એ એલ એલ બી એમણે 'સમાલોચક'—માં રા, રા નરસિંહરાવના નિયમોની પરીક્ષા કરી તે કરતા વધારે સરલ નિયમો યોજવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વડોદરાના હતાલી મહારાજ શ્રી મયાજીરાવે રચાવેલા કલામવન-માથી તે 'રાનમજૂલા' પ્રસિદ્ધ થવા માંડી હતી તેમાં જોડણીના કેવા નિયમો રાખવા એ સળધે પણ કલામવનના પ્રિન્સીપલ રા રા ત્રિભુવનદાસ કવ્યાણુદાસ ગર્જૂર એમ એ બી એસ મી એમણે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે કવિ નર્મદાશકરે ખોતાના કોશને માટે અમુક નિયમો ઝીઝાયા છે તે તો શુપ્રસિદ્ધ છે રા રા કેશવનાન હર્ષદરાય દ્રુવ બી એ એમનો આ વિષયનો અભ્યાસ ઘણો સૂક્ષ્મ અને સપ્રમાણુ હતો તેમજે અથાપિ એ સ-ખરેન્નકે કોઈ લખીને પ્રસિદ્ધિમાં મુખ્ય નથી તથાપિ તેમનું મન પણ જાણવા યોગ્ય થઈ શકે તેવું છે

‘જેમ બોલાય તેમ લખવું’ આ એક પક્ષ આ વિવાદમાં ઉદ્ભવ્યો હતો, અને હવે બીજો મોસાંછડી તરફથી પૂછાવવામાં આવ્યું છે તેમાં પણ ગંભિર રીતે એ પક્ષનો આશ્રય થયેલો લાગે છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ અને શબ્દસંગ્રહની યોજનાનો કમ વિચારતાં એ વાત સહજ સમજાય તેવી છે કે મનુષ્યના મનોભાવ દર્શાવવાનેજ તે બધા સંકેત થયેલા છે, એટલે તે તે સંકેત જેમ બોલાતો હોય તેમજ લખાય તેમાં સંકેતિત અર્થ બોધવાની સરલતા વધારે રહી શકે. પરંતુ ‘જેમ બોલવું તેમ લખવું’ એ નિયમને અમુક મર્યાદા હોવી આવશ્યક છે. બોલવું તેમ લખવું એ ધોરણ સ્વીકારતાં સર્વમાન્ય શિષ્ટ લેખનપદ્ધતિનો નાશ થાય, અને અમુક દેશ, શહેર કે જાતિના બોલવાનેજ સંપ્રમાણ ગણી તે તે પ્રમાણે લખવું એવું કરાવવા જતાં તે સર્વમાન્ય ન થાય એટલુંજ નહિ પણ શબ્દનો મૂલ શોધીને જોડણી આદિ ઉપમ્પવાની જે કડાકટમાંથી છૂટવા માટે ‘બોલવું તેમ લખવું’ એ નિયમનો આશ્રય કરવામાં આવે તે કડાકટ કરતાં પણ વધારે મુશ્કેલી ઉભી થાય. સંગીત જેવા વિષયો જેનો પ્રાણ ઉચ્ચાર અને બોલવામાંજ રહેલો છે તેમાં સંગ્રહ અને ચિન્હોની યોજનાથી તેનો તે વ્યર્થ ઉચ્ચાર એટલી અન્યને સંક્રમિત કરાવવો આવશ્યક છે; ભાષા જેમાં શબ્દરૂપ સંગ્રહોથી સંકેતિત અર્થબોધ ઉપજવંવો એ પ્રધાન વાત છે તેમાં શબ્દોને જેવા બોલાય તેવાજ સંક્રમિત કરવા કરાવવાનો આશ્રય પ્રધાનતાને પાત્ર નથી. વળી શબ્દ અને શબ્દોના ઉચ્ચાર કેવલ લખવાથીજ શીખાતા હોય એવી એક ભાષા અવાપિ વિદ્યમાન નથી, સંપૂર્ણ એવી સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ઉદાત્ત અનુદાત સ્થિતિ આદિના ઉચ્ચારને અર્થે ગુરુની અપેક્ષા રહે છે; તેમજ લેખનમાત્રથીજ ઉચ્ચારપૂર્વક ભાષાગ્રાહ, ગુરુનિરપેક્ષ, યદ્યપ્ય એવી યોજના શક્ય છે કે નહિ તે પણ હજી વિવાદિત છે. કોઈ પણ ભાષાની પૂર્ણતાનું એ એક સુચિન્દ છે કે શબ્દોની જોડણી અને ઉચ્ચાર વચ્ચે કોઈ ભેદ રહે નહિ, પણ ગુજરાતી જેવી અનેક ભાષાના તત્ત્વથી બંધાયેલી અને હજી નવી નવી વૃદ્ધિ પામતી ભાષાને તેવી કરી લેવાનો યત્ન અકાલે થયેલો ગણાય તો આશ્ચર્ય નથી. આવા કારણોને લેઈ આ સંબંધમાં અમારું મત એવું છે કે ‘બોલાય તેવું લખાય’ એ ધોરણ ધૃષ્ટ અને લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય છે તથાપિ તેનેજ જોડણીનો નિર્ણય કરવામાં પ્રથમ પ્રમાણ ગણી રાખવું નહિ.

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોમાં શુદ્ધ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશદ્વારે આવેલા, કેવલ દેશી, હિંદી દ્વારા કે સાક્ષાત્ આવેલા ઉદ્ભવશી આરબી, મરેડી રાજની અસરથી આવેલા મરેડી, અને છેવટે પરમાન સરકારથી પ્રાપ્ત થતા અંગરેજી શબ્દો દીકમાં આવે છે. આવા સમુદાયને અમુક એકજ પ્રકારે લખવાનો નિયમ ચોઈ શકવો અશક્ય છે; અને રા. બા. લાલશંકરભાઈ કહે છે તેમ “ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની જોડણીના સર્વમાન્ય નિયમો યથેચ્છા નથી, અને તેવા નિયમ સંભવિત નથી” એમજ કહેવું પડે છે. પરંતુ એમ જણાય છે કે યોગ્ય સાદા નિયમો લક્ષમાં રાખવાથી, સર્વને માન્ય પર્થ શકે તેવું ધોરણ હાય આવી શકે.

(૧) સંસ્કૃતમાંથી આવેલા શબ્દો અને સમાસોને મૂલ સંસ્કૃતમાં હોય તેવાજ લખવા.

(૨) પરનારામ ગ્રન્થોને લેખો તુલ્ય ઉચ્ચાર હોય તેવા લખવા

(૩) પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં આવેલા ગ્રન્થોને પ્રયોગમાં લેવા મળતા હોય તેવા લખવા

(૪) દેશી એને લેખનુ મૂલ મન્દનમાં પ્રાકૃતમાં ૮ પગલાવાળાં વળાણ નથી તેવા ગ્રન્થોને લેખા બાનાતા હોય તેવા લખવા

(૫) ગૂજરાતી બારાતા વ્યાખરણના નિયમો ઉપરના ચારે પ્રકારના ગ્રન્થોને લાઘુ થાન ત્યારે પ્રત્યયોદિને યોગે તેમની જોડણી વ્યાખરણમાં કરી હોય તે પ્રમાણે કરવી સંસ્કૃત વ્યાખરણનો નિયમ ગૂજરાતીમાં લખવ કરવો નહિ

આના પ્રમગ પછા છે જાડુ વચનનો જો પ્રત્યય લગાડવામાં ઈતરાતનો 'ઇય' આવે છે ઈ અર્થે જો લખવા એ એમ પ્રશ્ન છે કનિ-અવિઓ, કવિઓ, સ્ત્રી, જાઓ, બિઓ ક્રિયાપદના મન બેદમાં દીર્ઘ ઇ-અરનો સહ તથા કાઠ-માં ન્હરવ કરવો કે પ્રમ રીખવુ, સિખવુ કે સીખવન? મનઘ બુનદ્દત થઇને, લઇને, ઇત્યાદિકમાં મિર દીર્ઘ કે હર માનવો? એમજ યવડુ કે યએડુ ગવડુ કે ગરેડુ ઇત્યાદિનો નિયમ પણ નહી નથી સમાસ કરતી વખતે કટલાક ગ્રન્થો ન્હરન થઈ જાય છે મૂન કુનવાડી મરણુન, લેમકે, ઇત્યાદિ અન્યથો જુઓ છે તથાપિ તેમને જુદા લખવા કે ભેગા લખવા? 'એ', 'જ' ઇત્યાદિ અન્યથો ગ્રન્થોને વળગાડીને લખવા કે જુ લખવા? એ આદિ અનેક પ્રશ્નો આ વિભાગમાં વિદ્યમાન છે.

આના પાચમ નિયમો ઉપર સમજુ દક્ષ અપાય તો જોડણીના પ્રશ્નનું ધણે ભાગે નિરાકરણ થઈ જાય પરંતુ વિચારવાનું મદને જોઇ શકે તે પ્રથમના ચાર નિયમો કરતા ને ખરે અગત્યનો અને મુખ્ય નિયમ છે તે પાચમો છે એના પેદામાં ને ને દલાન્તો આપ્યા છે તેમના વિરે હવણાં ને હવણા નિર્ણય કરી આપવો કનિ નથી, છતાં તે નિર્ણય અગ્નિ રહેવા દેતાનું કારણ એ છે કે ગૂજરાતી બાપાનું મૂળુ વ્યાખરણ રચતી વખતે, જેમ ગ્રન્થોનાં મૂલ શોધને શોધતે આપણે ગ્રન્થની જોડણી નહીં કરીએ છીએ તેમ, પ્રત્યયો અને પ્રત્યયને યોગે થતા વિકારોના પણ મૂલ તપાસી તપાસી તે તે રૂપની જોડણી નહીં થયા વિના અભિપ્રાય આપવો ઉચિત નથી કારણ અથવા જોડણીના પ્રશ્ન પહેલા વ્યાખરણનો પ્રશ્ન છે અને વ્યાખરણનો નિયમ થયા પછી જોડણી અને કારણનો નિર્ણય થતાને કશી વાર લાગશે નહિ, ગૂજરાતી બાપામાં હોષ માટેજનું, દેહર માટેજનું, ગ વ્યા લાલશમર અને રા વ્યા હરગોવિનદાસે રચેડુ, એટલાં નણ વ્યાખરણ વળણવામાં છે, પણ એમાં જોડ વ્યાખરણના નિયમોના કૃતિદામ ધ્યાનમાં રાખીને રચાયનું હોય એમ કહી શકાતુ નથી. દેહરના વ્યાખરણમાં તેવો પ્રયત્ન સ્વર્ગવાસી પ્રખ્યાત બાપાપુત્ર શાસ્ત્રી મજલાન કાલિદાસની મદદથી થયો છે, પણ તેમાં અગરજી વેરણના ટેલકા નિયમો રહી જ્યાંથી વિમૂર્તિ ઉપજી આવેલી છે, હોષ સાટેજનું વ્યાખરણ તો છેક અગરજી વેરણેજ રચેપણ છે, અને રા વ્યા હરગોવિનદાસનો પ્રયત્ન સન્દૃત અને પ્રાકૃતના પૂણે અભ્યાસ વિનાનો છે ગાદે ગ્રન્થકાર કે જોડણી કાંઈ પણ કરતા પૂર્વે ગોમાદીને અમારી એવી પ્રા-

યેનાજી કે તેણે એ સારું ન હોય જ્યારણ રચનાનું

આ સમયમાં હવે એમના વાન વિરે મોતનું ખાત્રી રહ્યું છે, લેખાને માટે અમુક ચિન્હો નવાં ઉપજાવવા કે નહિ ? આપણે બોલીએ છીએ તેનું લખી શકતા નથી એ સંજ્ઞા સારી રીતે જાણીતી વાન છે અને, તમે, મોટું, ઈત્યાદિમાં હમરનો ઉચ્ચાર છે પણ તેની ગતિ લખવો એ વિરે વિના છે કેવિ નર્મદામકરે અકાર માથે હમ્મ જેડવા સુધીનું સાદમ્મ મ્મું હતું, ટ્રેમાક મોટું ઈત્યાદિને મોટું એમ પણ લખે છે, કેટલાક કહેવ, મ્મોટું, મ્મને એમ પણ નખે છે આલ્મો, લાલ્મો ઈત્યાદિમાં પણ રા રા મન સુખરાગલાઈએ લવળા લાવો, આવો, એનું મધુ લખવાનું શરૂ મ્મી મ્મરનો ઉચ્ચાર વકારની નીચે એમ નુકતો મૂકીને જ દર્શાવવો ઉચિત ધાર્યો છે ઉર્ડુ ફારસી, બર્મી આદિ ભાષામાં 'ખુમ્' ખાક 'ઈત્યાદિ શબ્દોમાં ખકારનો જે ઉચ્ચાર છે તેને માટે ગૂજરાતીમાં જે 'ખ' છે તે પૂરું નથી ને નવા ચિન્હને ઉભુ મ્મીએ તો કમલ તેમ છે આની સ્થિતિ બાલે છે તેવામાં રા આ માધવનાનમાઈ એમરનો ઉચ્ચારોને તથા અનુનાસિકના ઉચ્ચારોને નપટ કરાવવા નાં ચિન્હો ઉત્પન્નવાની બલામણુ કરે છે એ અને અના બે પ્રકારના ઉચ્ચાર અમરેજી આદિ શબ્દો ગૂજરાતીમાં બળવાથી બહુ આવશ્યક યર્થ પડેતા છે, તેમજ અનુનાસિકની સ્થિતિ તો ગૂજરાતી ભાષામાં એવી યર્થ મધ છે કે ઢેલેકે ઢેકાણે માત્ર અનુગ્વરનોજ ઉચ્ચાર થાય છે અને ઢેલેકે કેમણે પાછળના અક્ષરનો સવર્ગીય અનુનાસિકજ ઉચ્ચારાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેથી ઉલટું યતા ઉચ્ચારની વિકૃતિ યર્થ બદલ છે જુદા જુદા ઉચ્ચાર દર્શાવવા જે જુદા જુદાં ચિન્હ ઉપજાવવા જરૂર છે તે અનેક અનેક પ્રકારના ઉચ્ચારો માટે ચિન્હો ઉપજાવતા આપણને ધણી અડચણ આવી પડે અને બોલવા પ્રમાણે લખવાના નિયમને અનુસરતા જે મર્યાદા રાખવાની જરૂર છે તેની પાર નીકળી જઈ આપણે સરવૃત્તાને બંને નવી અને નિષ્પ્રયોજન ગુચ્ચણ પેદા કરીએ ઉચ્ચારો શરુમુખે લખવા દેવા અને કોશમાં કોસ કરીને અમુક ધોરણથી સમજાવવા એજ સાચો માર્ગ છે રા સા માધવવાનમાઈ અનુનાસિક સબધે જે કહે છે તે તો ભાષાના સ્વરૂપમાજ હવે સુદૃઢ રીતે ધ્રુવિત ગયેનું છે એટલે તેની વ્યવસ્થા થવી ઉચિત છે એમાં એવો નિયમ રાખ્યો હોય તો સારું કે જ્યાં પાછળના અક્ષરનો સવર્ગીય અનુનાસિક ઉચ્ચારવાથીજ યોગ્ય ઉચ્ચાર થતો હોય ત્યાં અનુનાસિક લખવાનો વરીવઠ રાખવો અને તે વિના સવર્ગ માર્ગ માથે મૂકી મૂકીને ચલાવી લેવું

ગૂજરાતી શીલાઓનાં ધોરણો.

ગૂજરાતમાં કળવળી ખાતુ સ્થપાયા પછી ધણે ધરે કાઠીઆવાડમાં પ્રજાવણી ખાતાની સ્થાપના યર્થ તેની ઉત્તતિ અને શક્તિ કંપાનું માન રાવમહાદુર ગોપાનજી સુગ્રાહિને મન્ન જુ. જુદા રા જ્યોના દીર્ઘદર્શી અમલોએ અને રાગજોને મટે છે જે કાઠીઆવાડમાં માધારણ ગૂજરાતી શાખાઓ ન ફેલી ત્યાં આજ દાર્ઘ્યસે, ટ્રેનિંગકોલેજ અને આટકા-

લેખને તો માત્ર મરં કાઈ લેઈ શકે છે કેળવણી ખાતાના ઉત્તર વિજ્ઞાગમાંથી કાઢીઆવડતે જુદા પાડી મેહુરખાન તરખડ સાહેબને જુદા એન્જીનેરશનનું ઇનસ્પેક્ટર હરાવવામાં આવ્યા ત્યાર પછી કાઢીઆવાડની ગૂંજરાતી શાલાઓની કેળવણીને સુધારવાને ધણા પ્રયત્નો થયા છે, તેમાં મે. તરખડ સાહેબ તથા રા. સા. ગણુપતરામ અનુપરામ, ત્રવાડી, જૂનાગઢ રાજ્યના સ્વર્ગ-વાસી પ્રસિદ્ધ દીવાન હરિદાસ વિહારિદાસ તથા ફેટલાક વૃદ્ધ અને અનુભવી મહેતાશ્રીઓએ ધણી ખતથી અને ધણા આગ્રહથી નેટલું કરી શકાય તેટલું કર્યું છે. વધારે સતોષની વાત તો એજ છે કે ધણા ખરા રાજ્યોને પોતપોતાની શાલાઓ તથા એકદર કેળવણી ખાત્ર પાછું સાંપી દીધા છતાં પણ આવી રીતે કેળવણીની સુધારણા કરવાનું કામ પાછું પડવા કરતાં આગળ વધતું રહ્યું છે. ગૂંજરાતને સુકાગ્રમે કાઢીઆવાડની આવી ભગૃતિ તે દેશનાં રાજ્યોને તેમ ત્યાંના કેળવણી ખાતાના અમલદારોને શોભા આપનારી છે.

કાઢીઆવાડમાં બે ત્રણ વખત મહેતાશ્રીઓ તથા બીજા લોગતા વળગતાઓની સમાજો મળીને કાઢી સૂચનાઓ ફેરફારો કરતી રહી હતી; પણ તે બધી ચલ સાકાર થઈ કોઈક પરિપાકને પામવાનો પ્રસંગ વેગવળ શુકાને, જૂનાગઢ દરખાસના મહેમાન તરીકે, તા. ૧૫-૫-૯૬ થી ૨૧-૫-૯૬ સુધી, જે 'કાઢીઆવાડ કેળવણી સમાજ' મે. તરખડ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે મળ્યો. તેમાં આવી શક્યો. આ સમાજમાં સગબત બધાં રાજ્યોના સારા પ્રતિનિધિઓ દાખર થઈ શક્યા હતા, કેળવણી ખાતાના અનુભવી અમલદારો પણ તેમાં ભાગ લઈ શક્યા હતા, અને જે કામકાજ થયું તે સત્કાર અને સ્વાધોનાં ભાવણો કરતાં વધારે ઉપયોગી અને કામ કરવાની દૃષ્ટિથી યથેતુ હતું. કેળવણી ખાતાની આપણા દેશમાં સ્થાપના થયાને આગાંચેક વર્ષ થયાં છે, તે સમયે રચાયલાં ધોરણો અને પુસ્તકો સુધારાને પાત્ર છે કે નહિ એ વિષયની તકરારજ આજ પદરેક વર્ષ થયાં ચાલે છે, પરંતુ સતોષકારક ફલ થતું નથી એટલુંજ નહિ, પણ સુધારો અવશ્ય કરવા જેવો છે એટલી વાત પણ સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાતી નથી. તેવામાં આ સમાજ સ્પષ્ટ રીતે ધોરણોને સુધારવાની અને નવી વાચનમાલા યોજવાની જાગૃત્ય સ્વીકારી છે એજ સર્વ શુભેચ્છકોને સતોષ પામવા જેવું છે.

બાલકોનાં મનને ખીચવી વિચાર કરતાં સીખવવાને માટે કેવો ક્રમરાખવો જોઈએ એ વિષયનો વિવેક બહુ સૂક્ષ્મ તર્ક અને વિશાલ અનુભવ વિના થઈ શકે તેમ નથી. તેમાં પણ ૫-૨૫ થયેલી આવી આવતા ક્રમમાં આપણું મન બધાઈ રહેલું હોય એટલે તે ક્રમે મૂકીને નવીન યોજના ઉપર લક્ષ જતું એ જાણુ કઠિન. છતાં આ સમાજે ધોરણો સંબંધે વિચાર કરીને જે ધોરણોની યોજના કરી છે તેમાં વર્તમાન સમયે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા વિચારમાત્રનો બાલકોને આપી શકાય તેટલો સમજ, કર્યાનો જુલ, થયો છે એમાં સંશય નથી. પરંતુ એવું વારવાર થઈ આવે છે કે બહુ થોડા જર્તા કાંઈજ મળતું નથી, અને વિષયોનાં નામમાત્ર સ્મરણમાં રહી એકે વિષયનું 'સ્પષ્ટ જ્ઞાન થતું' નથી. આ ધોરણોની યોજનામાં જનુ. અગેને તેવુંજ કાંઈક ભાવ રહે છે. એટલાજ માટે વાચન, લેખન, ગણિત, ઇતિહાસ વગેરે, એ કરતાં બીજા જે જે વિષયો છે તે ચોપાથોરણથી મીડીને વાચનનાં પુસ્તકોમાંજ લેખી દેવામાં આવે અને એમ એક પ્રયત્ને ઉત્તમ ગ્રંથ મિદ્ધ થાય તે માર્ગ અગેને વધારે



રમિકર અંતે સંકલ્પ લાગે છે, જાણેનમાલાની, યોગના સ્વરૂપે સમયે અક્ષરગત અંતે પ  
 દ્યત્વગત એ ક્રમમાં ઉપરે લક્ષ આપણું છે ખરું, પરંતુ જે જે પદાર્થોની સંજ્ઞા એ સાંતે એ  
 પડીએમાં પાછું છે તેમાંના અપ્રચાર, પદાર્થો કહે આપણને વિષય અને રાત્રે જેવા અતિ-  
 રિચિત્ત યદ્ય ઉપદેશકાદિમાં રહેવાને માત્ર રજા નથી, પ્રણયક, પદાર્થોના સ્વરૂપોનાં  
 નવા શોધ અને નવાં વિચારે અનેક ફેરફારો ઉપજાવ્યા છે, અને એ સાંતે પુસ્તકોમાં તે  
 સમયે દાખલ ને કરેલા કે ન થઈ શકેલા એવા અનેક પ્રદાર્થો વિચારો, તરંગો, આજીવન-  
 સંમાર્થ આગળ રમી રહેલા છે. બાપા પરત્વે પણ સાંતે પુસ્તકોની બાપા એક  
 સરખી છે, અદતો ઉતરતો કમ નથી, તેમ વિવિધ શૈલીના પરિચય નથી, ત્યારે  
 બાપાજીને સામાન્યતાનું આપણી પ્રાયમિક કળવણીમાં સર્વ વિષયોને ચોડે ચોડે  
 ઘેરફેરના વિવિધ રોધવતા નહોતી, તે સુચવણ અને અંગવક એક થઈ, એક  
 વિષયના સ્વરૂપ, પ્રાયમિક પણ પદાર્થોના ન થાય, અને ભણતરને બાર લાગે, એ  
 કરતાં પ્રાયમિક કળવણીના વાચન, શ્રેષ્ઠ ગણિત અને લોક (ઇતિહાસ) તથા દેશ (જ્યોતિષ)નું  
 ગાન એ કરતાં સારા વિષયો ન રાખતાં, ગ્રીષ્મા ધોરણથી અથવા બાપા અક્ષરગત પૂર્ણ થઈ  
 મનાવું હોય અને કાંઈક વિચારશક્તિના અરેબ ગણતો હોય ત્યાંથી, તે તે વિષયો વાચનમાં  
 લામાજી મુધાવા નોંધે અને ભૂતાગદ દરબારે ૨ ૫૦૦૦ નવી વાચનમાં લા પેળેવા આટ  
 આપેલા છે, તેની આવશ્યકતા પ્રકારે થવાની છે તે થઈ અમારા ભણવામાં નથી, તથાપિ  
 તે યામયે પણ આટલી સચના કરવી અશક્ય નહીં.

પુસ્તકોના સંબંધમાં એક ખીલ ખામી પણ નહીં આવે છે અને તે વાત સમાજના  
 લક્ષમાં આવી જણાતી નથી, ગણાવતો વિષય રસિક અને ઉપયોગી કરવાને રા. સા.  
 ગણપતરામે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેવા પ્રયત્ન ઇતિહાસને માટે હજી થયો નથી, તેમજ પદાર્થ-  
 વિગત જેવા સાહીય વિષયો માટે પણ તેવા પ્રયત્ન થયા નથી. રાજના નામ અને વિ-  
 નાવેતાનું વર્ણ ગોખવા એ ઇતિહાસનું ગાન નથી એમ સર્વે કાલ સમજે છે તે તે સમજની  
 જનરિયિતિ અને તેના પ્રતિબિંબરૂપ રાજ્યરિયિતિ એ ઇતિહાસનું સ્વરૂપ છે અને તેવી દ-  
 દિથી લખેલો એક પણ ઇતિહાસ આપણી જાણમાં નથી એ ખડુ ખેદની વાત છે. બાલકો  
 ગૂંજરાતના ઇતિહાસને જાણે છે પણ તેમાં નામ અને વર્ણ સિવાય કાંઈ નથી. શ્રુ ગોખે  
 છે, સાના વિશે જાણે છે, રા. અર્થ જાણે છે તેવું તેમને કાંઈ જાણ નથી. સરતમજી  
 ઇતિહાસ કંઈ સાહેબના લખ્યું ઇતિહાસનું બાપાનંતર છે તે પણ એવું વિલંબ અને કલિન  
 છે કે જોકરાઓ, કુટુંબ સમજના વિનાજ ગોખી લે છે. રસ અને ઉપયોગની દિદિથી રસેસા  
 ઇતિહાસનાં પુસ્તક વિના એ વિષય ઉપરની મહેનત અથ જોવીજ છે અને અમારૂં મા-  
 નવું તો એમ પણ છે કે જ્યાં સુધી બાલકને સમાજ એટલે શું, રાજ્ય એટલે શું, અને  
 સમાજ તથા રાજ્યતા સમજ એટલે શું તે સમજવાની અને તેના ઉપર કાંઈક તકે કર-  
 વાની સોડી પણ શક્તિ આપી નહીં ત્યાં સુધી તેને ઇતિહાસ શીખવવાનો આરમ્ભ  
 કરવો નહીં, છતાં મુલ્યમાં કે છતાં ધોરણથીજ ઇતિહાસ અને તે રસ અને ઉપયોગની દિદિ-  
 થી લખેલો ઇતિહાસ, શીખવવો નોંધે. પોતાના દેશનું અને રિયલિટીનું ગાન મળે એ

ઈતિહાસનો હેતુ નથી, એ ઉપરાંત રાજકીય અને સામાજિક ગ્રિયતિ અને વૃદ્ધિના સ્વરૂપનું એકદર કાર્ષ્ણિક માન થાય એ પણ ઇતિહાસ બજાવવા બજાવવાની હેતુ છે. અને મદ્ય-વિવિધતા આદિ શાસ્ત્રીય વિષયોનાં અંગરેજી પ્રાથમિકોના તરજુમા ને હાલ શાંલાઓમાં ચાલે છે તે પણ એક કર્તી વધારે કારણથી કેવલ નકામા છે. આવનાંતર કરનારા તે તે વિષયના પારને સમજેલા નહિ એટલે અક્ષરમાત્રનું બાંધાંતર-કરેલું જેથી મૂલનો આ-રથ અન્યથા થાય ન થાય તે ઉપરાંત મૂલની સરલતા પણ ન સચવાય અને સ્પષ્ટ ઉપદેશ ન થાય એ સમજવું સહજ છે વાચનમાંલાનો યુગ્મદ્વાર કરતી વખતે આ એ વિષયો ઉપર પણ અવશ્ય લક્ષ દેવા જેવું છે.

ધોરણોની યોજનામાં, સુધીરીજ્ઞ સાલાના ધોરણોમાં એક સાતમું ધોરણ ઉમેર્યું છે, અને એટલેથીજ કેળવણી બધ કરનારને, ગૂજરાતી સાહિત્યના સબધમાં આણી મૂકવાનો મૂલ્ય થયો છે, તે યથાર્થ અને ઉપયોગી છે. એ વિચાર માટે સમાજને ખરેખર ધન્યવાદ થટે છે. અમોએ બહુ વાર એનો એ આમદ દર્શાવેલો છે કે ગૂજરાતી કેળવણીનો કમ, એક રીતે, તેટલેથીજ અભ્યાસ બધ કરનારને, છેક અપૂરીઆ જીવેજ સ્વક્રોતો મૂકી દે છે, તેવો ન રહેવો જોઈએ, આ સમાજે તેવા વિચાર ઉપર આવી સાતમાં ધોરણની વ્યવસ્થા રાખી છે તે ઠીક કહ્યું છે માન્યશાસ્ત્રનાં ધોરણોમાં 'ઈતિહાસ'નો વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો નથી એનું અષ્ટ કારણ સમજવામાં આવતું નથી; ઉપલાં એ ધોરણોમાં પણ થોડક એ વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન અપાવું જોઈએ. કન્યાશાસ્ત્રનાં અને હુંદુશાસ્ત્રના ધોરણોમાં બહુ ફેરફાર નથી, પણ તેની યોજના જેમ છે તેમ ઠીકજ છે.

સાંખ્યા સમયથી ગૂજરાતી તેમજ અંગરેજી બંને શાસ્ત્રોનાં એકદર કેળવણીને માટે ને મુખ્ય ફરીઆદ છે તેને સુધારવાને સમાજ કાર્ષ્ણિક ફરી શકી નથી એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપર સમાજનું લક્ષ મર્યાદા હોય એમ જણાતું નથી. જાસકો અને જાલકોમાં ધર્મ તથા નીતિનું શિક્ષણ પામી શુદ્ધ ચારિત્રને ચઢતાં થાય એ અર્થે આપણા દેશની કેળવણીમાં કાર્ષ્ણિક યોજના નથી, શાલાની કેળવણી અને ગૃહની કેળવણી હાલના સમયમાં પરસ્પરને વિરોધી રહે છે અને નાસ્તિકતા તથા આસ્તિકતાના વિરોધમાંથી કાંઈ પણ નિશ્ચય વિ-નાનાં અને શિથિલ ચારિત્રવાળા યુવકો અને યુવતીઓ નીપજી આવે છે; અર્થાત્ ગૃહની કેળવણી ચારિત્રના વિષયમાં કશું સિદ્ધ ફરી મર્યાદી નથી અને શાલામાં તે અપેાતી નથી એવી સ્થિતિ છે. પણ કન્યાશાલીમાં બજુલી જાસકોએને તે એ કરતાં આગળ બજુ-વાનો સંબંધ ન હોવાથી તેને જાર તેર વર્ગે સર્વે પ્રકારના વ્યાવહારિક જ્ઞાનનાં મૂલ્ય તરવો મળી જાય તેમ થવું જોઈએ. ગૃહ અને ગૃહિણીનો વિચાર તેના મનમાં ખુણેખોણરેથી બરાબ તે કરતાં નીતિના અંગરૂપે શાલામાંથીજ તેના શીખવામાં આવે તેા મજા લાભ થાય સમાજ, સારી અને જુદીની કેળવણી ઉપર પરિપૂર્ણ લક્ષ આપ્યું છે, પણ હાલની ને કેળવણીથી પ્રદા, આદ્યકારિત્વ, નિશ્ચય અને સદાસના પેદા થઈ ચારિત્ર નીપજી આ-વે, એ ને ઉપર, તેમજ ને ગૃહવ્યાપારની જાનાઓ અધિષ્ઠાત્રી થવાની છે તેના ઉપયોગી મયસ્વરૂપ ઉપર, કાર્ષ્ણિક લક્ષ આપ્યું નથી. એની એ જૂની દલીલ આની સોખ

આખી શકાય એવી છે કે મુનં અને નીતિની ખાતરમાં આ દેશનું કલ્યાણી આત્મ કીર્તિ કરી શકે એમ નથી, કારણ કે યજ્ઞ ધર્મોની વચમાં પરધર્મી રાજ્યે પોતાની અધ્યક્ષતા આવધવી એજ હયિત છે. આ દલીલની યોગ્યતા વિશે અમે શંકા દર્શાવતા નથી; પણ જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન આદિના શિક્ષણથી, કેવલ જડ અને જડના સંઘાત તથા સયોગથીજ વિશ્વ અને વિશ્વના પાર સંભવે છે, જડપરમાણના આપાત પ્રત્યાપાતમાંથી વિચાર અને ભાવના જન્મે છે, સાદુચર્ય (association) અને પરપરને યોગે ચારિત્ર ધરાય છે, એ આદિ બુદ્ધિવિલાસો શીખવવામાં આવે છે, કે શિક્ષણના પાચાર્પે માની લેવામાં આવે છે, અને ચૈતન્ય એવી અનન્ત શક્તિ છે તથા હૃદયમાં તેનું સ્થાન હોઈ તે દ્વારા પ્રેમમય કર્તવ્ય અને ચારિત્રનો હૃદય છે એ વાત ઉપર પરોક્ષ રીતે અગ્રધ્ધા કરાવવામાં આવે છે, તેમ જડ અને જડના વિલાસોની યોગ્ય દીપ્ત સમજવી ચૈતન્ય અને ચૈતન્યના સાર ઉપર યોગ્ય શ્રદ્ધા બેસારી શકાય તેવું શિક્ષણ કોઈ પણ ધર્મને પ્રતિફલ ધાય અથવા પરધર્મી રાજ્યના ધર્મ સંબંધી માધ્યમ્યને હોનિકારક નીવડે એમ માની શકાતું નથી. બાલકોને અને બાલકીઓને વેદ, પુરાણ, બાઈબલ, કુરાન સર્વની સમજ સકાય તેવી હકીકત નિષ્પક્ષપાતપણે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક કહેવાયી, અથવા પ્રાપ્તિ મહત્તાઓ અને આ પુરોનાં ચરિત્રો નિરૂપી તેમાંથી પ્રાપ્ત બાલકીઓ સ્વયઃ શ્રદ્ધા ચારિત્ર અને સદાસત્તાનો સાર ઉપજાવી મે તેવી યોગ્યતા રાખવાયી, ધર્મના માધ્યમ્યનો ભગ ધવાનો સેસ પણ અવકાશ અમેને માસતો નથી, અને આવા વિષયોની આ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરવાની વાચનમાલામાં પુષ્કલ જગો પણ છે.

૨

ધર્મ.

૧

દેવલોક.

(મગધ)

(અનુસંધાન પાને ૧૦૮થી)

એક દર્શત એવું જોવામાં આવ્યું કે એક શક્તિ ગીચ વર્ગના લોકોની સ્થિતિમાં સુધારો કરવા કોઈ મહાન પ્રકૃતિ રચના હતો. પોતે અમર ને કે અદ્ધ ધર્મચુરત માણસ હતો. તેણે તેના મનમાં એમ આવ્યું હતું કે પ્રથમ તેઓની શરીરસ્થિતિ સુધારવી. એ ઉપરથી જ્યારે પોતે આ મુવી ઉપર હતો ત્યારે મનમાં ને ને ધારણાઓ કરેલી પણ પાર પડેલી નહી તે વિગતવાર આંદી આનદથી અને પ્રેમથી જાણે પાર પાડતો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની ધારણા એવી હતી કે પોતાની પાછે ને પુષ્કલ થન આવે તો સધળા પરચુરણ થધા પોતાને હાય કરવા. તેવા થધા કરનારી માત્ર ચાર પાંચ મોટી પેઢીઓ કરવી. આમ કરવાથી ને સામસામી જાહેરખજારો કાઢીહરીશર્ષ કરી નુકસાન ધાય છે તેને ખુચાવ કરવો અને લોકોને તે માથ હાલની દીમત વડે આપવાથી ને મોટો નફો રહે તે કામ કરનાર લોકોમાં વેહેલી શકાય એટલે તેઓને હાલના કરતાં વધારે રાજ મગ. તે સાથે એવાં પણ વિચાર હોય છે.

જીમીનો એક દરમિયાન તે ઉપર નાના નાના મરખાંધી તેની આસપાસ નાના નાના જીમીયા રાખી તે એ લોકોને રહેતા આપના એ લોકો અમુક વધુ મુશ્કેલી નોકરી કરે પછી તે એનો મધમા ભાગીદાર કરવા એટલે તેના નફામાંથી તેનું દલાવરથામ અગરન આવી શકે. એથી શ્રીરણ પ્રમાણે વર્તન કરી તેનો વિચાર ફનીયાને એમ બતાવવાનો હતો કે ખ્રિસ્તી ધર્મ માનવામાં મનસમકર્તુ વ્યાવહારિક કામો કરાવે પ્રજા માગે છે, અને તેઓને જે લાભ મળે તેના ઉપદ્રવ માની, પેલે જે ધર્મ ઉપર આસ્તા રાખતો હતો તે ઉપર તેઓની આસ્તા પશુ બધાએ એમ તે માનતો હતો.

એવોજ બીજો દાખલો એક હિંદુસ્તાનના રાજ્યકર્તાનો હતો તેની ધારણા આ ફનીયામાં પોતે હતો ત્યારે એવી હતી કે પેલે રામચદ્રજી જેવા રાજા પશુ તેમાં જવી રીતે તે રાજ્ય કરતા અને વર્તતા તેવી રીતે પોતે કરવા શ્રમે કરેલા પશુ આ લોકમાં તો તેમાં ધણા વિદ્વન્ મત્રા એટલે તેની ધારણા પાર પડી શકે નહીં પરંતુ એજ વિચારથી બારડ તે બ્યારે દેવલોકમાં ગયો ત્યારે ત્યાં વિદ્વન્ આવ્યા નહીં અને તેની ધારણા પરિપૂર્ણ પાર પડતી જણાઈ આકાશમાં રામચદ્રજી તેને સનાહ આપતા હતા તથા સહાય થતા હતા અને તેની રાજ્યભક્ત સમળી પ્રભુ રામચદ્રજીને સર્વદા બાળતી હતી.

એક વધારે અભાવ્ય નેવો એને મધકે મનને લાગણી ધાય એવો દાખલો એક ખ્રિસ્તી ધર્મની ત્યાગી સ્ત્રીનો હતો આ સ્ત્રી ધ્યાન ધનન કરતાં પોતાના ધર્મ માટે પરિશ્રમ લેવામાં વધારે ઉત્કૃષ્ટિ હતી તેણે પોતાના ધર્મની એક આદા ન એમ છે નેટનું તમે મારા એક પશુ બધું જનના કલ્યાણાર્થે મરણો તેટલું મારે માટે કરેનું હું સમજીશ એવું જે વચન તે પ્રમાણેજ વર્તન કરતું એવો નિશ્ચય કર્યો હતો અને દેવલોકમાં પછી તેજ આદાનુસાર પૂર્ણ રીતે તે વર્તતી હતી તેણી વારંવાર મુંઝ લોકોને આરામ કરતી હતી, શુખ્યાને આ વરાવતી હતી, ગરીબ લાચારને વસ્ત્ર આપતી હતી અને હરેક પ્રકારે તેઓને મહાય થતી હતી આ બધામાં ખાસ ધ્યાન એજે એવી વાત એ હતી કે જેને જેને તે આવી મદદ કરતી તે તત્કાલ કોઈક ૨૫ બની જતું એટલે તે બહુજ શક્તિભાવથી તેને મળવા લાગી જતી.

એક બોધદાયક દર્શાવ એ બેનોનું હતું આ બન્ને જાણીઆ બહુ ધાર્મિક હતી આમાની એ બોધવાળી મધ્યમ હતી અને બીજી તેની સારવાર કરવામાં પોતાનો જ નિર્મન કરતી બ્યારે તેઓ આ ફનીયામાં હતી ત્યારે વારંવાર ધર્મની અને પેરોપકારના મર્ચ કરવાની ચર્ચા કરતી અને શુદ્ધિઓ રચતી એથી કરી તેઓ દેવલોકમાં અન્યોચન્ય એક બીજાનું ધ્યાન કરી તેના સુખધે કાંઈ કરતી હતી આપણે દર્શાવે તે "સારી" યથ તકુરત દેખાતી હતી અને આ ફનીયામાં જે કાંઈ કરવા તે પામી ન હતી તે ત્યાં કરતી હતી આમાં એમ પણ દેખાતું હતું કે એક બીજાની સમીપે જે તેઓ ની મુક્તિ અડી હતી તે કોઈક અંશે અર્ચનવાળી હતી.

ધર્મપરાયણ શુદ્ધ અત મરણથી ધર્મપ્રસાર કરવાવાળા ધર્માચાર્યનું કાર્ય પણ આંદી યત્ર જેવામાં આવે છે. પશુ તેઓ ધર્માધ યત્ર અજ્ઞાનતાવાળા ધર્મધેનના બનાવે છે તેઓ.

કામ આ વિભાગ સુધી પહોંચના પામતા નથી પણ જેઓ ઉચ્ચ સ્થિતિમાં કંઈ હતા તે આવી આવે છે. અત્યંત લીધેગર છે. જેઓ જેઓ પોત પોતાના માનેલા ધર્મના અંગે સોંકાઈ લાવના નયના કરે છે તેઓ એવીજ રીતે મન કરતા અહીં જેવામાં આવે છે એ ક મુનનમાન આવી જેમાં આવે. તેની ધારણા એવી દેખાતી હતી કે નામ ધર્મના મત પ્રમાણે આખી દુનિયાનાં સોંકાને રાજ્ય ચલાવવા માટે તે મનના કરના તની પોત બહુ આતુરતાથી એ માટે પ્રયામ કરતો હતો.

એવું પણ જણાય છે કે કલાને પ્રભાવ થતા અમુક પ્રકારની સ્થિતિએ પોહોચેન લાવત હોય તો તેમાં મનુષ્યો પણ આ વિભાગમાં આવે છે એ પ્રકાર એવો છે કે જેઓ પોતાની પ્લાને ઉપયોગ માત્ર પોતાની ખ્યાતિ માટે કરે છે અને તેમાંથી સ્વાર્થ સારો છે, અથવા જેઓ પોતાના ધર્મધાવાળાઓની છાયા કરે છે, તેના મનુષ્યોના મર્ગ તેને દેવનો પર્યન પણ પોહોચવા દેતાં નથી પરંતુ એવી ઈર્ષ્યા ક્યા ઉચ્ચ શિખરે ચઢી તેના ભવન ધર્મ જેઓ તેનો સદુપયોગ કરી મનુષ્યજાતની સાત્વિક ઉન્નતિ કરવા માટે પ્રયાસ કરે છે તે છવ આવી અથવા એથી પણ ઉપરના વિભાગમાં તને લીધે જાય છે. દયા એ વાં મનુષ્યો મળુ દાય છે કે જેઓ આ બેની પચનો માર્ગ પચ કરે છે, એટલે તેઓ માત્ર સ્વાર્થ સાધવા પણ નહિ તેમ સોંકે ઉન્નતિ માટે પણ નહિ પરંતુ માત્ર કસા ખર્ચના આ તરફ તે વિલા પ્રાપ્ત કરે છે આવાં મનુષ્યો આ વિભાગમાં યદીક વાર આવે છે એક ગરવાનો દાખલો એવો જેવામાં આવે. કે પોતે મનુષ્ય ધાર્મિક હતા અને પોતે જે માર્ગથી જ પનાવતો તે કાષ્ટરને આરોપણ કરતો આવી ચીજો બહુ સારી જાતની અને તેના સર તથા મર્ચની આ ભૂમિકાની ઐતિહાસિક પ્રકૃતિમાં અતિ સુતરે રચના દેખાતી હતી આતુ પરિણામ એ થવાતુ કે વ્યારે તેનો પુનર્ગન્ન મર્ગ ત્યારે ભક્તિભાવ તથા માયન પ્લાનો તેનામાં વિશેષ પ્રભાવ થવાનો આવાં મનુષ્યો જે જનસમૂહની ઉન્નતિનો વિચાર કરે નહિ તો તેઓ આત્મા આ વિભાગમાં વારવાર આવનું કરે છે અથવા પચન જે ત્રણ વિભાગ મનુષ્યનું કરવામાં આવ્યું તેથી જણાયુ હશે કે જેઓ પોતાના કુટુંબવગ પ્રતિ, રેસો વર્ગ પ્રતિ અથવા દિલ્લેવ પ્રતિ ગ્રેમભાવ રાખે છે તેઓ તેમાંના અનુકૂળ વિભાગ પ્રાપ્ત કરે છે, પણ જેઓ જનસમૂહ પ્રતિ એવો આવ રાખે છે અને તેમાં કાંઈ સ્વાર્થ સંખતા નથી તેવા એના કરતા ઉપરના વિભાગને પામે છે.

ચોથો વિભાગ—૨૫ ભૂમિકામાં આ સર્વથી ઉચ્ચ છે તેમાં બહુ પ્રકારની કાંઈ ધર્મ જેવામાં આવે છે, એટલે તેની એક અમુક ખાસીયત છે એમ કહેવું કઠિન છે તોપણ તેના ચાર મુખ્ય ભાગ કરી તેમાં સર્વનો સમાવેશ કરી શકાય એમ છે. ૧ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટેનો સ્વાર્થરહિત અભ્યાસ ૨ તત્ત્વ અને પદાર્થવિજ્ઞાનેનો ઉચ્ચ અભ્યાસ ૩ સ્વાર્થરહિત કામોમાં ઉપયોગ ૪ ર વિદ્યા તથા કલાશક્તિ ૫ સેવા આતરે સેવા કરવી તે હવે આ ભાગોનું ચર્ચાનું માને તેના સખધિ દેશનો આપરથી માટે યશે માટે પ્રત્યેક વિભાગનાં યોગ્ય યોગ્ય દેશત નીચે આવેલાં છે.

(આગળ આપુ)

પ્રતિ, ચેતના, ઈશ્વર, ઈત્યાદિ નામોને સ્થાને 'પ્રેમ' એ નામ પ્રયોજવાનો પ્રચાર બ્રહ્મા સમયથી, આ મામિદમાં તેમ અન્યત્ર, પડ્યો છે, 'અભેદ' એ શબ્દના પર્યાય રૂપે વારંવાર 'પ્રેમ' શબ્દને વાપર્યો છે આમ કરવાનું કારણ આવું છે કેવન ચેતનાના અવસ્થા, માધ્યમરૂપ નિષ્કલ એકાકાર ઈશ્વર, કાર્ત્ત્વ્ય પશુ ભેદ વિનાનું જીવન, એ સવ પ્રકારે, જ્યાં તત્ત્વનિશ્ચય થાય છે ત્યારે તે નિશ્ચય, એટલે વિચારને, અનુસાર જે નીતિ અથવા આચાર મિદ્ધ થઈ આવે છે તેના વિરાગ, ત્યાગ, નિવૃત્તિ, શુદ્ધતા, એનું પ્રાધાન્ય જણાય છે બુદ્ધિવિલાસોની વાકરચના અને ઉદારીન નિવૃત્તિની નીતિ એનું જ્ઞાન અને વેદાન્તનું ફલ નીપજે છે, અને જે કૃપણતા, પામરતા, ભય, શકા, ઈત્યાદિમાથી અત્યંત નિર્મુક્ત થવાને અર્થે વેદાન્તશ્રવણનો આશ્રય કરેલો તે અર્થ સિદ્ધ ન થતા તેના તેજ કૃપણતા આદિક નિવૃત્તિ, ત્યાગ ઈત્યાદિ નામાન્તરથી વધારે દૃઢ થઈ રહે છે કૃપણતા, પામરતા, ભય, શકા ઈત્યાદિને અભાવે ઉદારતા, અવ્યતા, નિર્ભયતા, નિરાકતા અર્થાત્ સ્વાતંત્ર્ય, ખત, વીર્ય, પગક્રમ ઈત્યાદિનો ઉદ્ભવ થયે જોઈએ તે ન થતા, વેદાન્તશ્રવણથી મનુષ્ય વધારે સક્રિય અને બયશકામાં ગ્રસ્તવાદ ગયેનું થઈ કર્તવ્યશ્રદ્ધ થાય એ જોઈ પશુ વિચારવાનું યોગ્ય સામગ્રી નહિ સમારમાં દુઃખ, ક્ષેષ, કલ્પ આદિનો વિમ્તાર છે એનો સર્વને સુવિદિત છે, તેનો નિર્વાહ દરોને કે રહીને પણ કરવાનોજ છે, માની અતાનીનો ફેર એટલો છે કે માની મુખ દુઃખ સર્વને પોતાના હૃદયના જ્ઞાનચક્ષુથી જોઈ સર્વનું અનુભવ લે છે અને આત્મવિસ્તાર તથા આત્મવિકાસની વૃદ્ધિ અનુભવે છે/અગાની પ્રનાપ, ઉદારીનતા, ત્યાગ, ઈત્યાદિનો આશ્રય કરે છે આ પ્રકારે, અમુક તત્ત્વનિશ્ચય સ્વીકાર્યા પછી જે આચાર ઉદભવે છે ત્યાજ તે તત્ત્વનિશ્ચયની કીમત અને કસોટી થઈ શકે છે, અને વેદાન્ત અથવા જ્ઞાનમાર્ગથી સિદ્ધ કરવાનો જે આચાર છે તે શુદ્ધતા, ઉદારીતા, નિવૃત્તિ, ત્યાગ એવો નથી પણ અત્યંત અવ્યતા, સ્વાતંત્ર્ય, ખલ, પરાક્રમ અને જ્ઞાન નિર્લેપતા એ છે આચાર પર જે વેદાન્તસિદ્ધાન્તથી જે આવું સિદ્ધ કરવાનું છે તે ઉપર લક્ષ રાખીને વેદાન્તપ્રતિપાદ્ય શબ્દને વારંવાર 'પ્રેમ' એ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે.

પ્રેમનું સ્વરૂપ બહુ બહુ સૂક્ષ્મતાથી વિલોકતાં પણ તેનો સાર 'અત્યંત શ્રદ્ધા' એટલોજ નીકળ્યો સામાન્ય પ્રાકૃત પ્રેમમાં પણ શુણ્ણ, સમૃદ્ધિ, શૃંગાર, ઈત્યાદિ કીયા કારણથી પ્રેમ પ્રવર્તે છે તે કહી શકાતું નથી, કાંઈક અર્થાત્ ન કહી શકાય તેવા અવપર્ય પશુ આંતર (બાહ્ય નહિ) એવા હેતુથી જે વ્યક્તિને પ્રેમ આકર્ષે છે તે જોડે છે, વ્યતિષ્ઠિત પદાર્થનાન્તરઃ કોડપિ હેતુઃ એમ કવિવર શ્રીભવમુનિએ પણ માધુ છે. પ્રાકૃત પ્રેમની ઉત્પત્તિ અવપર્ય કહેવામાં તત્ત્વ એટલુંજ છે કે તે શુદ્ધિ અને શુદ્ધિના તકોને વિદિત નથી, હૃદયની ન સમજ શકાય તેવી શક્તિનો એ ગદિમા છે જ્યાં પ્રેમસંબધ થાય છે ત્યાં દક્ષિણ બદલાઈ જાય છે, શુદ્ધિને પ્રજ્ઞ કાંઈક નવાં ચક્ષુમાં ચડે છે, અને પ્રતિપક્ષીને ને, કાપરૂપે જણાય છે, ઉદારીનને મધ્યસ્થરૂપે જાણે છે, તેની તે રિપતિ પ્રેમદક્ષિને શુદ્ધ-

રૂપેજ અનુભવાય છે. પ્રેમનું સ્વરૂપજ એ છે કે જેનું કદપાય તેનું જ દેખાય છે અને અનુભવાય છે. પ્રાકૃત પ્રેમનો આવા. ધર્મમાંથી અપ્રાપ્ત. દિવ્ય પ્રેમનું સ્વરૂપ પણ આપણે સમજી શકીએ. 'કદપાય તેનું અનુભવાય' એટલે અતુલ હૃદયરસ અથવા અતુલ શ્રદ્ધાને બોલે; જે નિશ્ચય થયો છે તે બુદ્ધિમાત્રમાં ન રહેતાં પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં પણ આવી જાય છે. નિશ્ચય અને નિશ્ચય ઉપરની એવી અતુલ શ્રદ્ધા કે તે નિશ્ચય બાજુ તેમ આંતર સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ અનુભવાય એ પ્રેમનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સમજાય છે. અર્થાત્ જ્યારે નિશ્ચય એટલે બુદ્ધિ, માત્ર વિચાર અને વચનમાંજ સમાપ્ત થાય છે ત્યારે પ્રેમ પોતાના નિશ્ચયને કર્તવ્યમાં ઉતારી આચારમાં અપરોક્ષ કરી શકે છે. એટલા માટેજ શ્રદ્ધા દ્વારે બુદ્ધિગમ્ય નામોથી અભેદભાવનાને સમજાવવાને રચાને પ્રેમ, રસ, ઈત્યાદિ હૃદયગમ્ય અપરોક્ષાનુભવગમ્ય નામોથી અભેદભાવનાને કહેવામાં આવે છે.

આચાર અને વિચારની એકતા તેજ અપરોક્ષ છે. મન, વાણી અને કર્મ ત્રણનું એક જ તેજ મહાત્માનું મહાત્મ્ય છે. એ મહાત્મ્ય શાથી આવે છે? વિચાર અથવા નિશ્ચય ઉપર ને અતુલ શ્રદ્ધા થાય છે તેમાંથી તે વિચારનું આચારમાં અપરોક્ષ થાય છે અને મન, વાણી તથા કર્મની એકતા રૂપિત થાય છે. મહાત્માઓના મહાત્મ્યનું તત્ત્વ શ્રદ્ધા છે. મહાત્માઓ એટલે જ્ઞાનવીર એકલાજ નહિ પણ જ્ઞાનવીર, રણવીર, દાર્પવીર એવા જે જે અંકુષ અને કર્તવ્યના ઉપાસક માન્યશાસી જનો જગત્ને પાવન કરે છે તે સર્વનું મહાત્મ્ય વિચાર આચારની એકતામાંથીજ ઉદ્ભવે છે. અને એ એકતાનું તત્ત્વ પ્રેમ છે. એટલે પ્રેમનેજ ઈશ્વર કહેવામાં ને ભાવનાને આપણે હેવટના સાધ્યરૂપે અર્થાત્ પરમપુરુષાર્થ રૂપે માનતા હોઈએ તેને આચારમાં લાવવા પડતી ને શ્રદ્ધા સ્વાર્પણ અને કર્તવ્ય કરાવી શકે છે તેને ઈશ્વર રૂપે પ્રજ્ઞવાનો આશય રહેલો છે. આમજ વિચાર આચારનું એકત્વ થાય છે. તે તે વિનાનું વિચારમાત્રનું જ્ઞાન કે વાણીમાત્રનો વેદાન્ત નિષ્પ્રદ અને નિરૂપયોગી છે એ દર્શાવવા વેદાન્તપ્રતિપાદ શ્રદ્ધાનું 'પ્રેમ' એ નામ સાર્યક છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે નેવો પ્રેમ આપણને આપણા પોતા ઉપર છે તેવો સર્વત્ર અનુભવવો અને એ પ્રકારે અભેદની નીતિ હાથ કરવી. આવા તઈને આધારે શ્રદ્ધાને પ્રેમ કહેઈ કરીને કહેવું વાસ્તવિક છે એમ કેટલાક કહે છે. આમ પણ, આપણે કહી ગયા તેની તેજ વાત પ્રકારાન્તારે કહેવાય છે. આપણા ઉપર નેવો પ્રેમ છે અર્થાત્ આપણે આપણું શ્રેય જીવે માનીએ તેને તુરત આચારમાં આણવા સુધીનો આપણને જોવો આપણા ઉપર પ્રેમ છે, તેવો સર્વત્ર જમાં શ્રેય છે તેને સ્પષ્ટ આચારકોટિમાં આણવાનો પ્રેમ હોવો જોઈએ. 'આપણું' અને 'સર્વ'—'હું' અને 'તું'—'આ' અને 'તે'—એ ભેદની વચમાં ને દૂરતા, વિરોધ છે તેને સમીપતા, સંગાનતા અને એકતામાં મેળવી લેવો. એ અર્થે 'આપણું' અને 'સર્વ' ની વચમાં આચારના ધોરણરૂપે એમને મૂકવામાં આવ્યો છે. નહિ કે હું અને તુંનો ભેદ નિર્મૂલ થઈ શકે તેવો છે; માત્ર એટલુંજ સંભવિત છે કે હું તું અર્થાત્ કર્તા અને કર્મનો, દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો ને ભેદ છે તે વિચારથી નિર્મૂલ થઈ શકે છે. વસ્તુઅભિપ્રાય એવો ભેદ નથી છતાં સમજાય છે, તે વિચારે કરીને યથાર્થ કરી શકાય છે. ને અહંબુદ્ધિથી હું એની ઉપત્તિ થાય છે તેનાથીજ તુંની પણ ઉપત્તિ થાય છે કેમકે આ





અન્ય પુસ્તકોમાં અનેક સંચારો વર્ણવ્યાં છે. આપણે તેમાંથી માનસપુત્ર એ સંચાર લઈશું કારણ કે તેથી કરી તેનો મુખ્ય લક્ષણ પોતાની મેળે બજાઈ આવે છે. તેને 'કુમારો' (સનઃકુમારોદિ) પણ કહે છે. કોઈ વખતે તેને સંસ્વાસી પિતૃ પણ કહે છે. પણ આપણે માનસપુત્ર શબ્દ વધારે સુચક હોવાથી તે પસંદ કરીશો છે. તેઓએ સમજશક્તિનો પ્રભવ કયો, સમજશક્તિ શું છે તે હવે જોઈએ. એ એક પ્રકારનું જીવનતત્ત્વનું ચાંચરૂપ છે. તે અમુક પ્રકારની ભૌતિક પ્રકૃતિકારા કાર્ય કરે છે અને બહિર જગત્ તથા પોતાની વચ્ચેના સંબંધને તે વડે વૃદ્ધિ પમાડે છે. એ વૃદ્ધિ બહુ મંદ થાય છે. તે અતુભવજન્ય છે. તે સંકિત ખીણે છે, કોઈ એકાએક આવી જતી નથી. સમજશક્તિ બહિર સંસ્કારથી અને એ સંસ્કાર અતુ-સાર વ્યવહાર ચાલવાથી આવે છે. તેથી હૃદયો વિના સમજશક્તિ એટલે જુદાનો સંભવ નો. આપણામાં પરમજીવનશક્તિ રહેલી છે પણ તે સમયની સ્થિતિમાં એને સમજશક્તિ કહીએ તો ભુત્ર ગણાય. આપણે સમજશક્તિ જોને કહીએ છીએ તેના કરતાં તે બહુ ઉચ્ચ, શ્રેષ્ઠ, અને ગૂઢ છે. તેનું કાર્ય જોને આપણે વિચાર કહીએ છીએ તેના કરતાં બહુ ચક્ર-આનું અને દૂર છે. બાહ્ય સંસ્કાર અને આંતર સંસ્કારનું સંયોજન કરવું એ વિચાર છે. એથી કરી કશ્વિપ સકલના અંધાર છે. તેથી તે મૂર્તિગાન થાય છે. જુદા પર-મજીવનશક્તિનો ઉદ્ભવ અને પ્રભાવ છે. એ પરમજીવનશક્તિ તેજ આત્મા છે. તે અત્યંત સૂક્ષ્મરૂપે પ્રથમ પ્રદર્શિત થવા લાગે છે અને ત્યાર પછીથી મંદ મંદ ગતિથી આગળ વધે છે. તે ગતિ ભૌતિક પ્રકૃતિમાં થાય છે અને તેમાંથી જુદા ખીલી નીકળે છે. એ સર્વનો સારાંશ એ છે કે જન્મ જન્મ સંકલ્પના અંધારી જાય છે તેમ તેમ મનશક્તિઓ થતી આવે છે.

માનસપુત્રોદ્દાર જે સર્વ ક્રિયા થવાની હતી તે પૂર્વ યુગાન્તરમાં થઈ ગઈ છે. એ મહાન આત્મજ્ઞાનીઓ તે સમયે વર્તમાન કાલમાં આપણે જે પ્રાપ્ત કરવા મથન કરીએ છીએ તે પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા હતા. પૂર્વ યુગાન્તરના તેઓ પાર ઉતરેલા પુરુષો છે. તેઓ સંપૂર્ણ સ્થિ-તિએ પોહોંચ્યા હતા. તેઓ પૂર્ણજ્ઞાની થયા હતા. આધુનિક કાલમાં, આ યુગમાં તેઓ નવીન પંક્તિની મનુષ્ય જાતના ખીલવામાં સહાય થવા આવે છે. તેઓ નવીન જાત થા-ય તે માટે સહાય થાય છે. આપણે જે સ્થિતિ સુધીની વાત ઉપર કહી ગયા ત્યાં સુધી તે સૂચકરૂપ અંધારું હતું એટલે તેઓએ તેમાં કોઈ ભાગ લીધો નહિ હતો. પણ હવે તેમની જ-શર પડી. તેઓને તે રૂપમાં ખીજે ભાગ લેવાનો હતો. તેઓ પૃથ્વી ઉપર આવ્યા અને જે નિવાસસ્થાન તેમને માટે તૈયાર થયાં હતાં તેમાં પ્રવેશ કરી તેને આગળ ચલાવ્યાં. તેઓના સમાગમથી નવીન વ્યક્તિ યદ્યદારણ્યકે ત્યારથી તેમાં કર્તા, ઉત્પાદક, પ્રવર્તક ઈત્યાદિ શક્તિ આવી.

“સિદ્ધ હાકિન” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે જ્યારે એ માનસપુત્ર પૃથ્વી ઉપર જન્યા ત્યારે તેઓએ કામરૂપ મનુષ્ય શરીરને પોતાના રૂપમાંથી બધું આંહી કામ શબ્દ જે વા-પ્રેક્ષો છે તે કેવા અર્થમાં છે, એ ઉપર જે આપણે કહી ગયા તેથી સમજવામાં આવશે. પશુવત્ મનુષ્ય જે થયું હતું એટલે જોમાં માત્ર લાગણી અને વિષયવિકારનાં ખીજ દળ ઉદ્ભવ-વ્યાં હતાં તેવા કામરૂપમાં એ માનસપુત્રોએ પોતાના રૂપનો અંશ અપાડ્યો એટલે તેમાં

જ્ઞાનશક્તિનો વિસ્ફુલિત દાખવ થયો એ “સાંકેટગોકિન”ના પુત્રકર્મા ને મોડેલાં જાન પાંતર આપેલું છે તેમા કહેવું છે કે કૃષ્ણાકે માન વિસ્ફુલિગતિ રોમા નાંખ્યો, વળી એમ પણ કહેવું છે કે કૃષ્ણાકે એ રપમા પ્રવેશ કર્યો આ અર્જન થયા એ મનુષ્યો મ હાનુ શિક્ષાગુરુઓ થયા તેઓ અર્ધ ત્રીજી, ચોથી અને પાચમી પન્તિની મનુષ્ય જાતિને આદિ કાલમાં ગિજ્ઞણ આપનારા હતા એ મહાનુ ગુરુઓએ નવીન ઉપન થયેલી મનુષ્ય જાતિને આનંદ આપ્યો અને તેને કુળની નેઓએ ચોગ્ય થયેલા શરીરમાં નિવાસ કર્યો તેઓની જ્ઞાનશક્તિ સપૂર્ણ ખીરેથી હોવાથી તે પૂરે ને મહાત્મા થઈ ગયા તેઓ હતા તેઓનું વર્તમાન કાનમા થનાર મહાત્માઓને ઉઠેરનાર મનુષ્ય બધાસુ આ મનુષ્યજાતિની જાલસ્થિતિમાં રક્ષણ કરવા, હાનિ ધાય નહિ તેવી સલાહ રાખવા, અને તેઓને સ હાય થવા એ મહાત્માઓએ અવતાર લીધો વર્તમાન મનુષ્યજાતિ વિશે ચર્ચા કરવામાં તેઓ સખધી કાઈ કહેવાની જરૂર નથી માન એટલું કહેવું બમ છે કે તેઓએ એ શરીરને ધારણ કર્યો અને પોતાની ઉપાધિ કરી લીધા પણ તેમાના કૃષ્ણાકે પોતાનો અશ તેમા નાખ્યો અને ને કામરૂપ તૈયાર હતા તેની પૂર્તિ કરી પ્રત્યનાત્માનો આરબ આંહીથી ધાય છે એ સયોગ ધાય નહી ત્યાં મુધી મનુષ્યમા પ્રત્યનાત્મા અથવા છવાત્મા હોઈ શકતો નથી માન ને વૃત્તિ, વિકાર, વાતના ઇત્યાદિ હોય છે તેને છવ એનું ત વખતે કહેવામાં આવે છે. પ્રાણીમાનમા આ છવ છે ખરો પણ ને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનાર છે અને ને અમરત્વ પામે છે તે છવામા એ નથી આ શમ્દોનો બેદ જાનુ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે. તેને અમરત્વ પ્રાપ્ત થવું નથી તો પણ તેના વિના અમરત્વ પ્રાપ્ત થવું નથી, કારણ કે ને છવાત્મા તે દશાને પોહોચ્યા છે તેઓ તેની સાથે સમઘ જોડ્યા વિના કાઈ કરી શકતા નથી ‘ઓકદ્દ ઉવર્નઃ’ નામના પુત્રકર્મા મહાત્મા કુનુમીએ મી સીનેટને લખેલા એ પત્રમા સચ્ચુ છે કે મનુષ્ય અમરત્વની ઇચ્છા કરે તો તે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. આ સચ્ચનો સાર એ હતો કે ધિઆમોરીન્સ મોસાઈટીનું શિક્ષણ એવું છે કે મનુષ્ય આરબધીજ અમર છે એમ માનવાનું નથી પણ જો અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવાની તેની ઇચ્છા ધાય તો તે કરવા સમર્થ છે માન છવનું મુખ જોઈએ તો તેતો અમરજ છે. પણ આહી ને કહેવામા આવે છે તે પ્રમથ પામેલ આત્મજાની છવના સખધે છે. ૧. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કૃપાવાળી બુદ્ધિ ખીવવવાની છે અને તે ધીમે ધીમે ખીલવી શકાય છે. એ ખીવવવાનું કામ ઉપર આપણે ને અરાતા પ્રવેશનું કહી ગયા તે ભૌતિક પ્રકૃતિદ્વારા છે તે માર્ગ ધીમે ધીમે અનુભવ પ્રાપ્ત કરતા કરતા ધાય છે અને છવાત્માની યાત્રામા એવા અનુભવજન્યજ્ઞાનવડે અન્ય મનનક્રિઓ પ્રમથ પામે છે એ કરવામાં જો તે નિષ્ફલ ધાય તો અમરત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકેતું નથી અનુભવ મેળવવા, તે મેળવ્યા પછી તેમાથી અન્ય ગતિઓ પ્રાપ્ત કરવા, અને તે કર્યા પછી અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવા, ઉપર કહી ગયા તેવા સયોજનની આવશ્યકતા છે મિત્ર વનુ લામો કાય ૪મી શક્તી નથી એવી વસ્તુનો માર્ગ પણ કામે જધા ભાગ હુટો પડવાનાજ માન એકજ સર્વજ દકી રહે છે

૩

૪૯

## વ્યભિચાર

આ વિષયનું મથાળું જોઈ પછાતને આશ્ચર્ય લાગશે અને પ્રસિદ્ધ લેખમાં એવા વિષયની સચ્ચા શિષ્ટ પંક્તિમાં મથાળા કે નહિ તે વિશે શંકા આવશે; પરંતુ વર્તમાન જન સ્થિતિને ઝાંઝે એવા વિષયોને એવી હથાડી રીતે ચર્ચા વિના છૂટકા નથી. જ્યાં સ્ત્રીઓ દુષ્ટ એટલે દોષિત થાય ત્યાં વર્ણસંકરની ઉત્પત્તિ થઈ અનર્થભારતની ઉત્પત્તિ થાય અને તેવી સ્ત્રીઓવાળા કુલનો કે તેવો કુલવાળા રેશનો વિનાશ થાય એમ મહાભારતના સમયથી શ્રીકૃષ્ણે જીવ્યારેકું છે. મહાભારતના અંતથી જોના આરંભ થયો એવા દલિકાસને મારેજ જાણે તે સત્ય જીવ્યારાકું હોય તેમ અનેક નાન જાતના વિસફળ ભેદમાં ભટ્ટ થયેલા આશંકવર્તની અધમતાજ આવા વિષય ઉપર લક્ષ કરવાની આવશ્યકતા પ્રેરે છે. જાલસગત આદિકે આપણે અધઃપાત અને નિરંજનનાં નિદાન માનીએ તે કરતાં પણ વ્યભિચારાદિકે વધારે ભટ્ટતાનાં નિદાન મળીએ તો તેમાં કશી અતિશયોક્તિ નથી.

વ્યભિચાર એ શબ્દ સહચારનો વિરોધી છે. સહચાર એટલે સાથે હોવું; કદાપિ પણ વિખૂટું ન થાય તેવું સાથે હોવાપણું તે સહચાર કહેવાય. એવો સહચાર અપેક્ષિત હોય ત્યાં પણ સહચાર ન મળી આવે, જે જે વસ્તુ નિરંતર સાથે ને સાથેજ હોવી જોઈએ તે પણ કાર્ષ્ણ વાર સાથે ને કાર્ષ્ણ વાર વિખૂટી એમ મળી આવે; ત્યારે તેમનો વ્યભિચાર છે એમ કહેવાય. નિરંતર સાથેજ રહેવા રૂપ સહચારનો જે ભંગ થાય તેનું નામ વ્યભિચાર કહેવાય છે; વ્યભિચાર શબ્દનો જે શરીરસંગ્રામ રૂપ અર્થ થયો છે તે તો ગાણુ અર્થ છે અને, વ્યભિચારનો મુખ્ય અર્થનો ચિન્દરૂપે સોઢમાં મુખ્ય હોય તેમ પ્રચલિત થઈ ગયો છે.

પ્રત્યેક મનુષ્ય અમુક પ્રકારની ભાવનાઓનું પૂતળું છે. અનેક અનેક ભાવનાઓ તેના મનમાં અને હૃદયમાં રમ્યાં કરે છે, તે સર્વનું મિશ્રણ થતાં થતાં અમુક એક પ્રકારની ભાવના પ્રધાનતાને પામી જાય છે, અને તે તે વ્યક્તિને તે તે વ્યક્તિ રૂપે દર્શાવે છે. રંગ, આકૃતિ એથી કરીને ગાણુસ માણુસ પરસ્પરથી જુદાં પડે છે તે કરતાં વિચાર અને આચારથી જે ભાવનાની તે પૂજા કરતાં હોય તે પરસ્વે વધારે જુદાં પડી શકે છે. માણુસનું ગાણુસપણુંજ તેની ભાવનાઓ અને તેનાં વિચારોમાં છે. જેવા વિચારો અને જેવી ભાવનાઓ તેના હૃદયમાં પ્રાધાન્ય પામી તેની શ્રદ્ધા અને પૂજને પાત્ર થાય છે તેવો તેનો આચાર થઈ આવે છે. માનસિક અને કાવિક વ્યવહારનો આ પ્રકાર મનુષ્યભાગમાં સહચાર જણાય છે, નીચમાં નીચ જીવથી માંડીને હાતમમાં હાતમ મહાત્મા પંથક વિચાર અને આચારનો જે આ સહચાર તેજ મનુષ્યનું મનુષ્યવ છે. વિચાર અને આચારની એકતા રહે એ સહચારનું નામ આપણે નીતિ અને હાતમતા માનીએ, તો વિચાર અને આચારનો વિયોગ રહે, વિચાર કાંઈક ને આચાર કાંઈ એમ સખી, પ્રતારણા, જુક, કંપટ એને વચમાં અવકાશ આપવામાં આવે તો વિચાર આચારના એવા વ્યભિચારને અનીતિ અને નીચતા રૂપે માની શકીએ.

મનુષ્યના કુદ પામર જીવનમાં પડે પડે વ્યભિચારનું પાપ થયાજ કરે છે. વિચાર અને આચારની એકતા એટલી જાણી-દુર્લભ છે કે જેમ જેમ મનુષ્ય સાંસારિક સમૃદ્ધિ અને પુનઃ

બધાની ટાચે પહોચતો નય છે તેમ તેમ એ દુર્યંતતા અનેક અનેક પ્રકારે વધતી જાય છે. વનસમાજ, વ્યવહાર, લાજ, મર્યાદા, રેક, આદિ અનેક ક્ષુદ્ર ભાવો વચમાં આવી તેના વિચાર અને આચારનો વિયોગ કરાવે છે એટલુંજ નથી, પણ વિચાર ઉપરની શ્રદ્ધા શિથિલ થવાના એવા એવા પ્રસંગ આવે છે કે વિચારાનુરૂપ આચાર નીપજી જાય નથી. આવા બધા પ્રસંગોએ વ્યભિચારનું પાપ થયાંજ કરે છે અને તે પાપના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે અનંત કલહ, ક્રોધ, વિવાદ, વિગ્રહ અને વિદંબનાઓ વ્યપ્તિ તેમ સમષ્ટિની શાંતિનો ક્ષણે ક્ષણે ભંગ કર્યાં કરે છે, સમાનતાથી શાંત રીતે જીવતિને માર્ગે ચાલતા પ્રવાહને ક્ષુબ્ધિત કરી કાઢી કાઢી ગુણ શક્તિ અને સામર્થ્યને વ્યર્થપ્રાપ્ત વ્યાપારોમાં ફોજી કરે છે, અને એમ છવિતનો હેતુ અને ઉદ્દેશ વ્યર્થ કરી નાખી મનુષ્યને પુરુષાર્થથી અટકાવે છે, જે જે આચાર અને વિચારના વિયોગમાં વિચરનારાં પ્રાણી છે તેજ વ્યભિચારી છે.

વિચાર બુદ્ધિમાંથી શક્તિ યાપ છે, આચાર હૃદયમાંથી. બુદ્ધિ વિચારતે વિચારને નિશ્ચય પામે ખરી પણ તે નિશ્ચય ઉપર શ્રદ્ધા યથા શ્રદ્ધાનો કાર્ય અને આચારરૂપે પરિપાક યાપ તેમાં શંકા અને તર્ક વિતર્ક નીપજાયતી બુદ્ધિ કામ આપતી નથી; તે તો આંખો મીચીને પણ પોતાના પૂજ્યની પાછળ કંપક્ષાવનાર અર્પણ કરનાર જે હૃદય છે તેનું કાર્ય છે. વસ્તુગતિમાં જે શકા, તર્ક, વિચાર, આદિ અતિ આવશ્યક અને ઉપયોગી વ્યવહાર છે તે બુદ્ધિ અથવા મનના વ્યાપાર છે; શ્રદ્ધા, ચારિત્ર, નીતિ, કર્તવ્ય એ આદિ જે અતિ આવશ્યક કાર્યસાધક શક્તિ છે તે હૃદય અથવા આર્દ્રતાના વ્યાપાર છે. સમષ્ટિમાં મન અને શ્રદ્ધાનું જે યુગ્મ છે તેજ વ્યપ્તિ વ્યપ્તિમાં પણ બુદ્ધિ અને હૃદય રૂપે નિવાસ કરે છે. બુદ્ધિ-પ્રધાન પ્રકૃતિનું નામ નર છે, હૃદયપ્રધાન પ્રકૃતિનું નામ નારી છે. એકલી બુદ્ધિથી આચાર-પર્યંતનું સ્વાર્પણ અને સાદસ આવૃત્તિ નથી, એકલા હૃદયથી સ્વાર્પણ અને સાદસનો યથા-યોગ્ય એટલે સમષ્ટિને ઉપકારક માર્ગ સુજતો નથી. ઉભયને પરસ્પરની આત્મત આવશ્યકતા છે. મારેજ બુદ્ધિ અને હૃદયનો સહચાર કરવારૂપ લગ્નનો ગ્રંથિ નરનારી વચ્ચે યોજવાની વિશ્વવ્યવસ્થા થયેલી છે. હૃદયને વસ્તુગતિએજ આકર્ષક, દ્રાવક, મોહક આકૃતિ અને વાણી આદિ અર્પ્યાં છે, બુદ્ધિને શાસક, નિયામક, પાલક, આકૃતિ અને વાણી અર્પ્યાં છે. હૃદય જોત્ય છે બુદ્ધિજોક્તા છે; જોત્યજોક્તા ઉભયે પરસ્પરવિના કાંઈજ નથી; અગમ, વ્યર્થ, નિષ્ફલ, અને કેવલ વિદંબનારૂપ છે. બુદ્ધિ સર્વદા હૃદયની અપેક્ષા કરી પોતાનો અનુભવ જીવનના ઐક્યમાં સમાપ્ત કરે છે, હૃદય સર્વદા બુદ્ધિની અપેક્ષા કરી પોતાનો અનુભવ જીવનના ઐક્યમાં સમાપ્ત કરે છે:—હૃદય અને બુદ્ધિનું ઐક્ય તેજ સુક્તિ છે; એ અર્થેજ આ હૃદયનો અનુભવ છે.

કેષ બુદ્ધિ દ્વીયા હૃદયને પૂજે છે, ક્રીડું હૃદય કેષ બુદ્ધિને ભજે છે એ જાણવામાંજ તે તે નરનારીના લગ્નનો અર્થ ધઈ રહે છે. લગ્નઅધિયો જોગપણા બુદ્ધિ અને હૃદય એક બીજાનાં પૂજ્ય અને પૂજક યથા જાય છે, એમનો નિરંતર સહચારજ રહે છે, વિચાર અને આચારનું ત્યાં ઐક્યજ વર્તાય છે. એમ નથી યતું ત્યાં વ્યભિચાર વૃદ્ધિ છે, બુદ્ધિ અને હૃદય વિચાર અને આચાર જુદાં જુદાંજ રહે છે; ખરું લગ્ન યતુંજ નથી. શરીરસખધથી વિચાર થતો એ એક ક્ષુદ્ર, અને માનસિક વ્યભિચાર કરનાં કાંઈક ક્ષતવ્ય, ગણાય તેવી

વાન છે, પણ હૃદય અને બુદ્ધિનો વિયોગ ભાવનામાં રહે, વિચાર અને આચારનો સદ્વિચાર તૂટે, એથી ને અધમત્ત, પ્રાદીપ્તા, કર્તવ્યહાનિ અને વ્યથિ તેમ સમર્થિને પ્રતારણાનો પાક બહુવિધ રૂપ નુકસાન યાપ છે તે તો અતિઅમાપ અને અગાધ છે. વિશ્વમાં જેટલાં પાપ, અનાચાર, કલહ, જુદા, પ્રતારણા આદિ આસુરીકર્મ વિસ્તરે છે તેનું નિદાન એ માનસિક વ્યભિચારમાં છે.

પણ મંડળની વ્યવસ્થા રહેવાને અર્થ ને લક્ષપદ્ધતિ ફરેલી છે તે આવી. લગ્નો ક-રાવી શકે છે? વ્યવહારના ઉપયોગનો નિર્ણય તો આ પ્રશ્નના વિચારમાંથી થઈ શકે. વ્યભિચારનું જેટલે દરજ્જે ને મંડલી, ગાંતિ, કે સ્થાનમાં અસ્તિત્વ વર્તાય તેટલે અરો ત્યાં લક્ષ યથાર્થ પ્રકારે નથી યતાં એમ કહી શકાય. અને ને શારીરિક વ્યભિચાર પણ વધેલો ગણાય તો આપણે લક્ષપદ્ધતિમાં ત્યાં સુધી ફરફાર ફરીએ નહિ ત્યાં સુધી તેને માટે ક્યાં સુધી ઠપકો આપવો ઉચિત ગણાય એ એક પ્રશ્ન છે. મંડલીએ ને લક્ષપદ્ધતિ યોજી છે તેમાં હૃદય અને બુદ્ધિના એકપર્યય યોગ ન થવાને લીધેન વેશ્યાવાડાનો અવ-કાર થઈ શકે છે; અને વિચારના આદ્યપર્યાય ઉ-માર્ગમાંથી થયેલા રુધિરપ્રદોષનો ક્ષોભ ન સહન કરનાર એવા સ્થાનનો આદ્ય દરે તેમાં લક્ષપદ્ધતિથી બંધાઈને વ્યભિચાર કર-નારના કરતાં કાંઈકે ઓછો દોષ માનવામાં આવે તો તેમાં જનસમાજ કાંઈક વાસ્તવિક-તા પણ સ્વીકારી શકે. ત્યાં કેવલ વિશુદ્ધ લગ્નો એટલે કે બુદ્ધિ અને હૃદયનો વાસ્તવિક યોગ અથવા સહચાર યાપ તેમાં લગ્નો યતાં નથી ત્યાં તો અતિનિપુણ, અને શુદ્ધો-અ એવો સામાન્યનો ઉત્તમવર્ગ હોય એ; ખાનગી વ્યભિચાર અને જાતીતિ અટકાવવાને અર્થે, પરિપૂર્ણ આવશ્યક છે. મંડલી પોતાની લક્ષપદ્ધતિ ન શુધારે ત્યાં સુધી વ્યભિચાર-માંથી ઉગરવાનો એટલો અર્થ માર્ગ પુરેનો માની શકે.

પણ મુખ્ય પ્રશ્ન એ છે કે શું જાહેર અને ખાનગી વ્યભિચાર વિના ખીજી રીતે વ્યભિ-ચાર અટકાવવાનો સંભવ નથી. પ્રત્યેક બુદ્ધિ ને હૃદયને ચઢાવી દોષ પ્રત્યેક હૃદય ને બુદ્ધિને પૂજવું હોય તે પોતાની ભાવનામાંજ બુદ્ધિ અને હૃદયની એકતા અનુભવવારૂપ લગ્નો અનુભવી શકે તો મંડલીએ ફરાવેલી લક્ષપદ્ધતિથી યતી અડચણો દૂર કરવાને ખા-નગી કે જાહેર એક વ્યભિચારની જરૂર રહે નહિ. માણસે સ્વયં વ્યવહાર ઉપરથી પોતાનું લક્ષ ઉઠાવીને ભાવનાના વ્યવહાર ઉપર લક્ષને ફાવતાં શીખવું જોઈએ; એ અર્થેજ શિ-ક્ષણ, અને યોગ, જ્ઞાન, આદિ માર્ગોનો વિસ્તાર છે. જેમ જેમ આપણે કેવલ જડ અને સ્વલ્પનેજ સર્વસ્વ માની તે માર્ગે શિક્ષણ અને વિચારને વળવા દેતા થઈએ છીએ તેમ તેમ આપણને ભાવનાના વિશ્વનો પરિચય ઓછો થતો જાય છે; ભાવનારૂપ વિશ્વના અ-સ્તિત્વ કે સંભવ વિષે પણ શંકા આવે છે; અને જેમ બુદ્ધિ અને હૃદયની ઉચ્ચ ભા-વનાઓને સ્વયં વાસનારૂપે સમજી, આપણે તેમનો પરિચય પણ સ્વલ્પમાંજ રોકવા જઈએ છીએ. આમ મંડલીએ સ્થાપેલી લક્ષપદ્ધતિથી તેમ જીવણીની અસરથી આ-પણને માનસિક તેમ શારીરિક વ્યભિચારનું વ્યસન લાગી જાય છે. ભાવનાને સમજવાની પદ્ધતિ ને આપણા હાંધમાં હોય તો બુદ્ધિ અને હૃદય, વિચાર અને આચારની ને મુરગ એકતા તે રૂપ લક્ષ આપણે આપણા પોતામાંજ અનુભવી કદાપિ પણ વ્યભિચારને

માર્ગ વળાએ નહિ. પ્રાચીન આશયર્તની ચૈતન્યભાવનાઓનું ત્યાં સુધી સામાન્ય રહ્યું ત્યાં સુધી માનસિક કે ગારીરિક એકે પ્રકારના વ્યભિચારનું, વર્તમાન સિદ્ધાંતના જેવું, મન્ય માનવામાં આવી શકતું નથી. વ્યભિચારનાં પાપથી ભય પામનાં મુવિચારી નરનારીને હચિત છે કે તેમણે શુદ્ધિ અને હૃદયનું ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવાની ભાવનાને અભ્યાસ રાખવો અને પાપાનાં આવક્રો પ્રયત્નથીજ તેવો અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરે એવા ઉપાયો યોગ્યતા રહેવા.

૪

અભ્યાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૯૦ થી)

જેને અંધ શ્રદ્ધા કહેવાય છે તે એકલી પણ કેટલી ઉપયોગી છે એ સાધકના સમજવામાં હવે સડજો આવી ગયશે. અંધ શ્રદ્ધા એટલે જેમાં શુદ્ધિનો વ્યાપાર નથી એવી હૃદયમાન્યી કરેલી પરમાર્થજ્ઞમય પૂજા એમ તો સર્વ દ્રાઢિના બાળકામાં હોતું જોઈએ. એવી પૂજા પણ કેટલી બધી ઉપયોગી છે ? શ્રદ્ધાનો હેતુ તદાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ ઉપભવવો એટલોજ છે, એમાં શુદ્ધિના વિનંદો તો ઉચ્ચ વિશેષ ઉપજાવે છે, એટલે ગમે તેવે પ્રકારે, ગમે ત્યાં પણ શ્રદ્ધા યાચ, અંધ શ્રદ્ધા યાચ તો તે ઉપયોગી છે, વૃત્તિને શ્રદ્ધાના પ્રવાહમાં સ્થિર કરવાને પરમ સદાય રૂપ છે. નચ્છિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં એ ગીતાવાક્ય એજ અર્થે વદાયું છે.

એમ કહેવામાં આવે કે શાના ઉપર શ્રદ્ધા યાચ છે તેના વિચાર શુદ્ધિથી ક્યાં વિના શ્રદ્ધા પામવી એમાં હાનિ છે. આ વાત બહુ ઉપયોગી છે, શ્રદ્ધા શાના ઉપર યાચ છે તે બાલુવુ આવશ્યક છે, કેમકે શ્રદ્ધા દરનારને શ્રદ્ધા જેના ઉપર યાચ તેના રગ સાખ્યા વિના રહેતો નથી. પરંતુ એટલું બધું કરવાનો અવકાશ ન હોય, ઇશ્વર-દત્ત શુદ્ધિ ન હોય, તો પરપરભાત પૂન્યો ઉપર શ્રદ્ધા યાચ, અંધ શ્રદ્ધા યાચ તે પણ સારી છે. કારણ એમ છે કે શ્રદ્ધા કરનાર જેના ઉપર શ્રદ્ધા કરે છે તેનું ખરેખરું સ્વરૂપ જેવા કે ધ્યાનમાં લેવા જતો નથી, માત્ર તેના સ્વરૂપની અચુક કલ્પના કરી લે છે, અને તે કરેલા સ્વરૂપ ઉપર શ્રદ્ધા પામે છે, એટલે જેના ઉપર શ્રદ્ધા કરી છે તેના સ્વરૂપનો જાણે રગ શ્રદ્ધામાં ભગવાનો સંભવ નથી. નિર્મલ કલ્પનાસક્તિવાળાં કેવલ ભાવનામાં વિહાર કરી શકતાં નથી, અને ભાવના ઉપર શ્રદ્ધા ટકાવી શકતાં નથી; તેમને પ્રત્યક્ષ પદાર્થ રૂપે કાંઈક જોઈ-એ છીએ; પછી તે પાપાણુ હોય, ધાતુ હોય કે મનુષ્ય-હોય. પરંતુ તેવા જનોએ જ શ્રદ્ધા પામે છે તે પાપાણુ ઉપર કે ધાતુ ઉપર કે મનુષ્ય ઉપર પામતાં નથી, તે તે સ્થાનને પોતાની કલ્પનાના બલના પ્રમાણમાં ઉત્તમોત્તમ પ્રકારે 'કલ્પી' લે છે, તેને નામ તેનું તે આપે છે પણ તેને કાંઈક ઉત્તમોત્તમ રીતે, અને પછી તે કલ્પના ઉપર શ્રદ્ધાવાનું યાચ છે.

આવી 'શ્રદ્ધાથી' વૃત્તિ એકાકાર પ્રવાહમાં રહે એટલો સામ યાચ છે, જે શ્રદ્ધા નિઃશંકતા પર્વત પદોચી સાક્ષાત્કાર ઉપજાવી શકે તેવો આ શ્રદ્ધા નથી, પણ આવી અંધ શ્રદ્ધાથી એ સાક્ષાત્કાર પર્વત લેઈ જનારી શ્રદ્ધાનો માર્ગ ને 'વૃત્તિની એકાકાર આદર્શિત' તે હાય થઈ શકે છે. આમ અંધ શ્રદ્ધા પણ પરમેષ્વરોચી છે. સાધકે જે તે પ્રકારે શ્રદ્ધાવાનું યત્ન; અશ્રદ્ધા અને કાંઈ પણ સ્વીકારતું નહિ, કાંઈ પણ પૂજતું નહિ એ સ્થિતિમાંથી મહાપાતક-ન પડે દર યતા રહેવું. શુદ્ધિના ચમત્કારથી આશ્ચર્ય અને સમ્યક્તા સાગી આવે, વિવાદ અને

શંકાથી ધડીકપાર સ્વચ્છ ધર્મ અટકી પડાય, પણ હૃદયની પૂજા અર્પાયા વિના એ બળ્યતા કે સ્વચ્છતા ગિરકાલ રહેતા નથી, દુરતજ ધસાઇ જાય છે, અને જે કુદ્રતા, અહતા અને સગવડો મનુષ્યનો સ્વભાવ પડે એ હાથ છે તેના ને તેના પુત્ર. પડાય છે. માટે કાંઈ પણ ન સ્વીકારવાની જે જુદા બુદ્ધિથી થાય છે તે કરતા પણ કશાને હૃદયની પૂજા ન અર્પવા કે જે જુદા છે તે વધારે હાનિકારક અને અધમતામાં હનારનારી છે સાધકે સતુટ અને ઉદાર હૃદયે સર્વત્ર પૂજ્યની પૂજા કરવા અને તેની સાથે પ્રેમ ધરવા તત્પર રહેવું.

આગ્રહાલ સ્વાતચ્ચની એક બાબત ખાસત્ય શિક્ષણે મુવક્રાના મનમાં ધાસી દાંધી છે. આત્માકારિત્વ, વૃદ્ધ અનુભવનું માન, હૃદય અને બુદ્ધિની પૂજા અને ભક્તિ, એ આદિ-થી દૂર રહી ઉદ્ધતાઈ, અહતા, અને કૃદ્ધતાનો આશ્રય કરવો તેને ચપલ બાલકો સ્વ-તંત્રતા સમજવા લાગ્યાં છે; કેટલાક મોટે મુદ્દે આત્મા પછી પણ એ સ્વાતચ્ચની ભાવના-માંથી મુક્ત ધર્મ શક્તિ નથી. આચારમાં આનું સ્વાતચ્ચ અને વિચારમાં શક્તિ એ બે સિ-ધ્ધાન્ત ઉપર વર્તમાન કેળવણીનો પાયો આવે છે કશાનું વખાણ ન કરવું, કશાની ભક્તિ ન પામવી, કશું ન સ્વીકારવું એ મુવક્રાનો કાયદો વયો છે. પણ એમાંજ વિનાશ, આત્મે-શક્તિ અને દેશોશક્તિ ભરેલા વિનાશનાં પીગ છે. પાનાને પોનાનીજ ભક્તિ ધર્મ એટલે ઉભતિ, ઉત્તમતા, માન, તેનો માર્ગ બધ પડે એ અને અધમતાનો માર્ગ ઉઘડે. સાધક-ગણો! એ વિપત્તિથી બહુ સહાજ રાખીને ધિર રહે સત્સમાગમ, સન્માન, સન્મારિ, સર્વની ભક્તિ અને પૂજા કરતા ધર્મ. જે કુદ્રભાવર્થે વ્યાવહારિક પામરો ત્યાંને ત્યાં પોતા-ની બુદ્ધિ અને શક્તિથી સર્જવાનું માપ કરવા તત્પર થાય છે તે કુદેયને હુલી જાને; તમે પોતે કશી વાતનું પ્રમાણ ધરાવે પોતે નથી એમ માનજો; માત્ર તમારી પોતાની શ્રદ્ધા અને ભક્તિનું માપ તમે પોતે ધર શકો છો એમ અનુભવજો, એ વિષયમાં તમારા કરતાં કાંઈ અધિક ન થાય તેની કાળજી રાખજો.

શમ, દમ, ઉપરમ, તિતિક્ષા અને શ્રદ્ધા એટલા પાંચ અંગનો આપણે વિચાર કરી ગયા. પ્રથમ ત્રણ અંગથી વિરાગની ભાવના સરી રીતે સિદ્ધ થાય છે, તિતિક્ષાથી તે ભા-વનાનો અનુભવ આવે છે અને શ્રદ્ધાથી એ ભાવના પુટ ધર લેવ છે. વિવેક જે આત્મરસપને ઓગળનાર તેતો સર્વમાં અતુલતજ રહે છે, એટલે વિવેક વિરાગ અને ગગાદિપરસંપ-ત્તિથી આત્માનુભવ આવવાનો કમ સાધકને હવે સરલતાથી લક્ષમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ, આટલું સમજ્યા પછી સમાધાન એ છદ્દા ઉપાગનો વિવેક સદજ છે. હવે આપણે તે ઉપર આવી શમાદિ-પરસપત્તિ એ તૃતીય અંગની સમાપ્તિ કરીશું

(આગળ આપું)

૪

રાત્ર્ય

પાછાં પગલાં

સરકારે આ દેશને આટલા વર્ષે સુધી આત્મદી-અને સ્વતંત્રતાના ધોરણ ઉપર સા-ચ્યા પછી, કાંઈ પણ વિશેષ કારણ ન હતાં, હાલમાં જે પાછાં પગલાં ભરવા માંડ્યાં છે તે જોઈને દેશીઓના મનને અતિશય દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે. મરકી ગયે વર્ષે આપું

યજ્ઞ ત્યારથી આ પાછાં પગલાં ભરવાનો આરંભ થયો છે, અને જુળીથીને દિવસે જે દિ-  
લગીરી ભરેલાં જે અગરેજ અગવદ્ધાગેનાં ખુન થયાં તેથી સરકારે એક પ્રકારની ધારતીમાં  
પડી જઈ ઉતાવળમાંને ઉતાવળમાં ઘણાંક તેવાં પગલાં ભરી દીધાં છે. એને પરિણામે હાલ  
જલુ વાનો ખની છે: (૧) નાનુ બાઇઓને કારણ દેશીયા વિના કે કામ ચલાવ્યા વિના કે-  
રાખ્યા છે, (૨) તિલકના ઉપર કામ ચલાવી રાજ્યદોહના ગુનાની સમ્મતું દેખાવું આવ્યું  
છે, (૩) રાજ્યદોહનો અને તે બેંગા પોલીસ તથા પોસ્ટ ઓફિસનો કાયદો નવા ફેરફારથી  
ખલુ સખ્ત કરવામાં આવ્યો છે. કોન્સેસ અને કોન્સેસની વીલાયત ખાતાની કમીટીના પ્ર-  
ચનોથી આ ત્રણે જાગનો ઉપર વીલાયતનાં વર્તમાનપત્રોમાં, રાજદ્વારી પુસ્તકોમાં, અને દેહ  
પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા ચાલી રહી છે. નાનુને 'દેહ રાખવાતું કારણ પુના અને દક્ષિણમાં રાજ્ય  
વિરુદ્ધ કાયદર ચાલુ છે એવું તેમને પકડતી વખતે રેટ સેક્ટેરીએ પાર્લામેન્ટમાં કહ્યું હતું.  
તિલકનાં લખાણોને પણ પુનાનાં શોકકારક ખુનો સાથે સંબંધ છે એમ ધારવામાં હતું. તે  
ખુનોની તપાસ થઈ ગઈ, એક નાદાન ઝડુની બ્રાહ્મણ ખુની દરી ફાર્સીએ જ્યાં થોડાં દરી  
ચૂક્યો, છતાં નાનુ કે તિલક કે કાયદર દેશનો લેશ પણ એ બધી તપાસમાંથી નીચળ્યો ન-  
હિ. ફરી પાર્લામેન્ટમાં એની એ ચર્ચા ચાલવા લાગી છે; અને ગ્રેફિનર મેક્સ મ્યુન્ડર અને ડા.  
હંટર જેવા પુરૂષો તિલકને મારી બધાવાની દિલચાલ ફરી રહેા છે; સર વેડમૅન આદિ  
રાજપુરૂષો નાનુઓને ધનસાદ અપાવા મથે છે. તેવામાં વળી હિંદી સરકારે બોલવા તેમ  
લખવાની તમામ પ્રકારની છૂટ લંછ લેવાનો, પોસ્ટઆરીસમાં જતા આવતા કાગળો મરજ  
માં તે ગુમરે અટકાવવાનો અને ફેરવાનો, તેમજ પોલીસની સત્તામાં અસાધારણ વધા-  
ય કરવાનો, કાયદનો ખરદો કપાટા સાથે બેવાર વાઇસરોયની ધારાસભામાં પસાર ફરી  
દીધો છે. એ ખરદો કાયદો યાવ અને રેટ સેક્ટેરી, તોયા પાર્લામેન્ટની મંજુરી મેળવે તે  
પહેલાં તે ઉપર પણ વીલાયતમાં અને પાર્લામેન્ટમાં ખલુ ચર્ચા ચવા લાગી છે. સરહદ ઉપ-  
રની લડાઇમાં ખુદ બ્રિટિશ રાઇનસાહતનો લાલ છતાં ખર્ચ આપવાની ઈંગ્લંડની સરકારે ના  
પાડી છે અને હિંદી સરકારે મદદ લેવાની ના પાડી છે જે ઉપર પણ ખલુ ચર્ચા ચાલે છે;  
અને હિંદુસ્તાનમાં સરકારીના હાથ વાળું ગણાતું પાયોનીઅર પત્ર પણ કહે છે કે હિંદુ-  
સ્તાનની સરકાર મદદ લેવા જે ના પાડે છે તે તો માત્ર પાર્લામેન્ટની દેખરેખ પોતા ઉપર ચા-  
વી પડે તેટલા માટે જ ના પાડે છે. આ બધા પ્રકારે સરકારે પાછાં પગલાં ભરવા જેવા  
ઉપગ્રંથેશ છે, અને દેશી પ્રજાને ન્યારે વિદેશી રાજ્યકેતીઓ બરાબર સમજી શકતા નથી,  
ત્યારે તેમની લાગણીઓ સમજવાના બધાં માર્ગ બંધ કરવાથી, અસતીપને અંદરને અંદર  
યુગળાવ્યાં કરવાથી પ્રજા કે રાજને કાઇને શો લાભ યનાર છે તે સમજી શકાતું નથી.  
વીલાયતની પ્રજા તેમ ત્યાંના રાજદ્વીપ પુરૂષો પણ આજ વિચારમાં પડી ગયા છે, અને  
હિંદુસ્તાનનું બવિધ્ય શું થાય છે તે જ્ઞવાનો આ ખલુ ખારીક પ્રસંગે આવી પડેલો છે.  
એ માટે રાજ પ્રજા સર્વ દિલગીર છે; આખાં દોષ દોષનો કહી શકાતો નથી; ફવલ  
ગેરમખનુંજ પરિણામ છે; અને જ્યગતિ વિચિત્ર છે એમ આર્થહદયનો હમેશનો દીન હ-  
દમાર છે.



# સુદર્શન.

( ત્રી મહિના સુધી નવમાસ દિવસો. )

( ધર્મ-ગુણ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર. )

—\*§\*—

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૭. ]

( માસિક )

[ એપ્રિલ, ૧૮૯૯ ]

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાલાલ સી. આઈ. ઈ.

ગુજરાતમાં કાવ્યનો અને વાચનનો પરિચય કરાવનાર, બાળકોથી વૃદ્ધ પધેત સર્વને વાચનમાલામાંનાં પોતાનાં કાવ્યોથી પ્રિય, સુધારાના સમયમાં સુધારાનો ઉપદેશ કરવાનો અતુલ મૂલ્ય ડાહ્યાલાલ, ગુજરાત વનોદ્યમુલક સોસાયટીની અને શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, આદિની સ્થાપના અને વૃદ્ધિ કરાવવામાં તેમજ ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ માટે સર્વ રીતે પોતાના સમયનો ભોગ આપવામાં કૃતાયતા માનનાર, અલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ડ્રાઇસ સાહેબને રાસ-માલામાં સદાય ધનાર, સરકારે પણ તેની કવીશ્વર રૂપે પીછાન કરેલી એવો પ્રતિજ્ઞાવાન, નીતિ અને કાવ્યનો નિરતર સંબંધ સાચવનાર આ નર શીશ્વામીનારાયણના વડતાલ ક્ષેત્રમાં પરલોક મુખત કરી ગયાતા સમાચાર જાણી આખી ગુજરાતી પ્રજા સાથે એનો પંથુ અત્યંત શોકમસ્ત છીએ. તેમના જેવી સર્વમાન્ય કાવ્યશક્તિ, સર્વત્ર માર્ગ કરવાની આદ્વિતા, પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રસરતી કાવ્યપ્રતિભાની તત્પરતા, દેવે કાષ્ઠનામાં નથી, ગુજરાતી ભાષાનો દેવે કાષ્ઠ એવો એકાન્ત ઉપાસક નથી, એ વિચારથી એ શોકમાં અતંત વૃદ્ધિ થાય છે. આવા દવિવરણ અનુકરણ કરી હવે પછી ગુજરાતીની એમના જેવા ભાવથી સેવા કરવા કાષ્ઠ તત્પર થાય એજ અભિલાષ છે. કવીશ્વરના અમર કાર્ય સંબંધે અન્યત્ર સમયમાં આવ્યું છે.

## ૨૧. ૨૧. બાલારાકર ઉદ્ધારાર્થે

આ નિપુણ પુરુષને તરણ પંથમાં સ્વર્ગવાસ થયાના સમાચાર જાણી તેના ગિત્રા, સળધીઓ, અને બકતોને અપાર શોક પથા વિના રહેશે નહિ સમૃદ્ધ અને કુલીન કુટુંબમાં જન્મ પામી આજ સુધીના માત્ર ચાલીસ વર્ષના વયમાં એમણે જે કાંઈ કર્યું છે તે એમનું નામ ગૂજરાતનાં નરરત્નોમાં સર્વે મહત્ત્વે માટે રિયર રાખવાને અને તેથીજ એમના પ્રચાલુથી આપણને શોકાકુલ કરવાને પૂર્યું છે ગુજરાતી, હિંદી, અગરેજી, સરકૃત, ફારસી, આરબી એટલી ભાષાઓનું સાર જ્ઞાન ધરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી વાચનની ઉત્તિ માટે એમણે જે જે યત્નો કર્યા છે તે સર્વેને સુવિદિત છે. “ભારતીભૂપણ” માં જ્યારે તેઓ પોતાની સાહિત્યભાવના વિસ્તારી રહ્યા હતા ત્યારે “ઇતિહાસભાષા” માં તેમણે પોતાના શરસી જ્ઞાનને આધારે ગુજરાત અને દિદુન્તાનના ઇતિહાસની ખરી હકીકત બહાર લાવી ઐતિહાસિક અચાનાં મપ્રમાણ ભ્રાણો સમજાવવાનો યત્ન આરબો હતો. પ્રાચીન શિક્ષા અને લેખો વિલોકવાનો અને તે ઉપરથી અનુમાન કરવાનો પણ એમને એટલો બધો શોખ હતો કે તેમાં પણ કાલ અને દ્રવ્યનો પણ વ્યય કરી ઇતિહાસના કામને ઉપયોગી હકીકત મેળવ્યા કરતા. પ્રખ્યાત કવિ હરિશ્ચંદ્રની ચંદ્રાવલી નાટિકાનો તેમ દેવીદાસ રાજનીતિનો રસ ગુજરાતીમાં આણુવા ઉપરાંત ચંદ્રકાન્ત મૃચ્છકટિકને એવી સારી રીતે તેમણે ગૂજરાતીમાં મૂક્યું છે કે તે અવાપિ પણ અતિ લોકપ્રિય છે. ‘સાહિત્યસિંધુ’ જેવો ગૂર્જર સાહિત્યમાં એક અપૂર્વ ગ્રંથ ઉપજાવવાનો મહા યત્ન જેમ તેમણે આરબોથી આપણે ભારતીભૂપણમાં જોઈએ છીએ તેમ તેમનાં જાનગી લખાણોથી એક એ કરતાં વધારે ઉપયોગી બગીચ પ્રયત્ન તેમણે એકલાએ ઉઠાવેલો આપણને મગનનંદ છે શાસ્ત્ર માનના પારિભાષિક શબ્દોનો એક સર્વ સમૃદ્ધ ( સાઈકોલોપીડીયા ) તેમણે રચવા ગાંડ્યો હતો. સઠ કરતાં મુખ્ય તો તેમની અતિ આકર્ષક, અતિ લાવણ્યમયી, અતિ મધુર, પ્રાસાદિક કાવ્યકલાજ્ઞ તેમનું નામ અમર કરી શકે તેવી છે. સંગીતનો અતિ નિપુણ પરિચય હોવાથી એમના કાવ્યોદ્ગારમાં પણ મહુ સંગીત રહેતું કલાન્નકવિ, સૌંદર્યમહરિ, અને છૂટક છૂટક કાવ્યો કરતાં વધારે સમૃદ્ધ આપણી પાસે નથી તથાપિ તેટલાથીએ તેમની અપૂર્વ પ્રતિભાનું આપણને પ્રમાણ મળી શકે છે કાવ્યપદ્ધતિ પરત્વે નવીન શૈલીને અનુસરનાં હતા તેઓ સર્વદા કવીશ્વર દક્ષપતરામને પોતાના ગુરુ માનતા કેમકે તેમની પાસે પ્રથમ કાવ્યશા સીખ્યા હતા.

- તેમના પિતા મામલતદાર હતા અને મારી સમૃદ્ધિ મૂકી ગયા હતા ૨૧ ૨૧ બાલા-

સંકરને વિદ્યાવિદ્યાસને એટલો બધો રસ હતો, વિદ્યાના ખરા ભક્તોને જે સ્વાતંત્ર્ય હોય છે તેની એટલી બધી ઉત્કટતા એમનામાં હતી, કે સરકારી નોકરીમાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, આજ સુધી તેમાં ને તેમાં રહેવાતાં ગામઘાત સુધી ત્યાગ્ય નેવી મદદ અને આશા છતાં, તેમણે નોકરી છોડી રીંધી અને સ્વતંત્ર થયા કરવાનો આદર કર્યો. સોદાના ખીડતું તેમણે એક મહોદું કારખાતું કાઢ્યું અને તેમાં સામાન્ય ખીડ મરવા કરતાં વીલામતથી આવતા ગાલ જેવું ખીડ કાઢવાની ઇચ્છા રાખી એટલું જ નહિ પણ ખેતીવાડીના કામને સસ્તા, સાદા, અને સરસ એવા પાણી લેવાના સાંચા પરા-પાડવાના પ્રયોગોમાં ઘણો વ્યય કર્યો. એ કારખાનામાં તેમને ઘણી ખોટ મળી અને તેઓની વ્યાવહારિક સ્થિતિ વિપરીત થઈ મળ. પણ સોદાની બઢીઓ ઉઠાવતી હોય ત્યાં પણ જે પુરુષ કાવ્યનિમગ્ન રહી શકતો તેનો વિદ્યાવિદ્યાસ તેનો તેજ રહ્યો; તેની સ્વાનઅપ્રિયતા તેની તેજ રહી; તેનો ટેક તેનો તેજ રહ્યો;—અને તેને વ્યવહારકુશલ મિત્રો, રતેહીઓ, સંબંધીઓ અનેક રીતે વ્યવહાર-આતુર્યમાં ઉભો રહી ત્યજ મળા તો પણ તેણે ખોતાને હાથે ખોતાના નિશ્ચયોથી ઉસડું કાંઈ જ કર્યું નહિ. જે મુશ્કેલીકરું આ પુરુષે બહુ મુશ્કેલીથી ભાષાંતર કર્યું છે તેનો નાપક આરુદ્ધ એજ જાણે એની નિરંતરની ભાવના રહી. મહાવિપત્તિ અને ભાષાના વિપર્યય આ તરુણ કવિએ અનુભવ્યા, તેમાં જે ધીરજ, પરાક્રમ, અને બલ્યતા સાધવી રાખ્યા, તે એના વિદ્યાવિદ્યાસ ભટલાજ દરકારને બોધક અને અનુકરણ કરવા જેવા છે. તેનાં આશયો અતિ વિશુદ્ધ હતા, તેના વિચારો અતિ વિશાલ હતા, તેની યોજનાઓ સર્વગ્રાંથી હતી. આવા એક નર-તનુ વિશ્રાપ થતાં સર્વ સુખનોનાં હૃદયમાં આત્મારે અતિ આદરતાં મારેતો શોક બ્યાપી રહે એ અવાબિક છે. તેમની પાછળ તેમનાં માતા, પત્ની, નાણું પુત્રો અને બે પુત્રીઓ વિદ્યમાન છે.

૧

સાહિત્ય.

(મહેર્ષી) \*

એનરેબલ મી અબદુલ્લાભાઈ મેરાલી ધર્મશી.

જેમણે જાણના ઉપરથી એજ્યુકેશનના ઈન્ફોર્મર ખાનસાહેબ કરમચાહી રહીમ નાનશ્યાખી ખી. એ. એમણે આ મુદ્દય માટે ઈનામ જાહેર કરી કવિતાઓ રવાવેલી તેમાં જે બંગીશ નમુના આવેલા તેમાંથી ઈનામને એજ દરેક આ બે સમોને પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલ્યા છે.

## ભુજંગી છંદ

બહાર બાહ્ય બડા બાજવાળો, જશો રડો ને રસીયો રૂપાળો;  
સામાર્થી સુરો સેવેરી સરવથી બડો રક બેલી દયાળુ ધરમૂશી.

બ	ક	ક	મ	ખૂ	ગ	પુ	ગ	જો	પ	ર	મૂશી
વ	ડો	છે	૧૫	વે	કા	પ્ર	કુ	ત	ગ	ર	મૂશી
ધ	ણા	રં	ક	ગા	તા	શુ	જો	ના	ધ	વ	લૂશી
બ	ડો	ર	ક	જો	લી	હ	યા	જી	ધ	ર	મૂશી
ખ	રે	ર	ક	જો	લી	થ	યા	સ્વ	કા	વા	શી
પુ	જો	રુ	ખ	જો	લ્યા	દ	વા	દે	હ	ખા	શી
લ	લા	રે	હ	યે	લી	હ	ઈ	કહે	ક	ર	મૂશી
ગ	યો	ર	ક	જો	લી	હ	યા	જી	ધ	ર	મૂશી
ધ	ણા	લો	ક	ના	યો	ક	પા	જી	હ	તા	તે
અ	રે	રં	ક	ને	કે	મ	આ	વે	ધ	વા	તે
ધ	ડો	રે	ક	ને	કે	ખ	કા	ગે	શ	ર	મૂશી
બ	ડો	ર	ક	જો	લી	હ	યા	જી	ધ	ર	મૂશી

## ( બીજો તમુનો )

ઢાહ્યો.

શુભ શુભ મમ્બન ધરમી, વખો સ્વર્ગમાં વામ;  
જતો પુણ્ય પરમારથી, જન બહુ દિલે હામ.

## ભુજંગી છંદની ચાલ.

ઓ કામ ! આ ટેરો તુલ્ય હલતારી ! અહા કીમતી રતન રોજી રિસામ.  
ગતિ છેક આવીજ તારી અધમૂશી હળ્યો રક બેલી દયાળુ ધરમૂશી. ૨  
શુખી ફૂલમાં જન્મ પામ્યો પ્રતાપી, સુધિવા શિખ્યો મોજ ત્યાગી તથાપી,  
સમારીત વાળી હલજીતી કલમૂશી ! બડો રક બેલી દયાળુ ધરમૂશી ૩  
વધી હૃદ્ય સુરે પુત્રીમાં નિદાગો, કરે એકડો ચાનતુ પાન બાજો,

સુશીલીત પે દે દુવા કોઈ કમૂશી । ખડો રક બેલી દયાળૂ ધરમૂસી ૮.  
સ્વધર્મો જનોની સુદેખવણી કાળે, મળી મડગી સાય ચોરાણુમા ને,  
રસે રીઝરી વાહે । તે એકદમૂ શી । ખડો રક બેની દયાળૂ ધરમૂસી ૫  
ઉચ્ચુ જ્ઞાન ઇસ્લામિમાં વૃદ્ધિ પામે, મળે રાજ સરખાટી સ્નેહ જામે,  
કરી અનં ધારાસમામા ગરમૂશી । ખડો રક બેલી દયાળૂ ધરમૂસી ૬  
જાલા કામમા અમ બાળે જણાયો, સદા હોસિમેદ-જનુ દિલેમ્બુ ગણાયો,  
રખો અલપ કાળે સુમીતિ પરમૂશી । ખડો રક બેલી દયાળૂ ધરમૂસી ૭  
પ્રજા પ્યાર સરકારથી માન્ય પામ્યો, અધિકારિ કોનરીસનો યે વિરામ્યો,  
અકાળે બિધી વાટ વૈકૃદ ગમૂશી । ખડો રક બેલી દયાળૂ ધરમૂસી ૮

### દાહરો.

દીન ઉપર જેને દિલે, હતી દયા પ્રતિદિન,  
ગૂમ યનાં પારસમણી, નનામિયા અતિખિન ૯

### ૨

## કવીશ્વર દક્ષપતરામ ડાહ્યાબાઈ સી. આઈ. ઇ.

ગૂજરાતે એક અપાને પોતાના કવીશ્વર રૂપે સ્વીકારેલો તારો આત્મ આપણી દૃષ્ટિથી  
અસ્ત પામે છે તેના જ્યાની નોધ છતર જનોનાં પ્રવાણુની નોધ નેવી નથી કવિ પોતાના  
સમયનું પ્રતિબિમ્બ હોય છે, પોતાના સમય કરતાં આગળનો સમય જોનાર પેગમરો કે  
કવિઓ પશુ પોતાના સમયનું પ્રતિબિમ્બ નથીજ હોતા એમ નથી સમઢિમય કવિરત્નનેક  
અસ્ત એ, કોઈ એક વ્યક્તિના અસ્ત કરતાં વધારે બોધક હોવો જોઈએ અને એટલાજ  
માટે અમે એ કવીશ્વરની જોડને માટે ચોક્ક ફર્માવી, તેમનું સ્થાન મેનાર કોઈ નથી એને  
માટે એથી પણ અધિક ખેદ દર્શાવી, કટલીક પ્રાસંગિક કે અપ્રાસંગિક ગૂંચામાં ઉતરીએ.  
તો તેમાં શિલ્પચારનેક જગ યોગે ગણુરો નહિ

પુરપ્રમત્ત શું કરી શકે છે તે વિચારીએ, નીતિ અને ચારિત્રની એકાગ્રતાથી  
કેવું પૂનત્ત્ય આવે છે તે ધ્યાનમાં લેઈએ, પોતાના નિર્વાહના કર્તવ્યમાંથી પણ પરમાર્થ  
સિદ્ધ કરનાને મયવાનો આગ્રહ અસહ્યોગીએ, ગૂજરાતમા પાત્રન અને કાવ્યનો કોઈ  
પણ ચોખ ઉપજાવવાનો વિદ્યાદાતો રમ લક્ષમાં રાખીએ, અને તે સર્વ સાથે તેમના  
કાવ્યોના અમત્કારની ખુણી પણ અનુભવમાં આણીએ ત્યારે કવિ દનપતરામ એ નામ  
કવીશ્વર કે એથી પણ વધારે પૂજ્યતા સાથે આપણા સ્મરણમાં રહેશે કવીશ્વર જે સ-  
મામા વિચરતા હતા તે અમય અસંખીન ગૂજરાતી સાહિત્યનો આરબકાશ હતા  
શાલાઓની યોજના તેમ શાલાઓમા અલાવવાના પ્રત્યેક વિચરનાં પુસ્તકોની યોજના એ  
ખધું નડુજ આરબાવુ હતુ. આપણે એક પ્રમરની માનસિક નિકામાંથી જગતા હતા અને  
જગાડનારનો પરમ ઉપકાર માની તેનાં પૂજ્યના પવનમાજ દુતાયતા સમજતા હતા

આજને સમયે સમાગ, ધર્મ, છવન, ઈત્યાદિ સમયે ગૂજરાત કે આખા દેશના આનંદને ને બાવનાઓ છે તે બધી તે વખતે ન હતી. ગૂજરાતના આશુભાની પાતોને રાસમાસા રંગવાને અર્થે સામળવાનો રસ 'લાગતા' દલપતરામને પાસે રાખી ગૂજરાતી કાવ્યનો પશુ કાંઈક ઉદાર કરવાનો આદર સર અલેક્ઝાન્ડર કિન્યોઃ દાર્શનને ધણ આવ્યો, તેમને દલપતરામના અને આખા ગૂજરાતના ભોલની ઉપમા આપીએ તો અયોગ્ય નહિ ગણાય. પરંતુ એમણે બાઠ આશુભાની કવિતા ઉપરાંત માત્ર દલપતરામની કવિતાનેજ ઉત્તેજન આપ્યું, તેજ સાંભળી અને વખાણી. નૂના કવિ, બાલણ, દયારામ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ આદિનાં કાવ્યોનો ઉપયોગ 'કાવ્યદોહન' માં થયો છે તે કરતાં વધારે ઉ યોગ તેમનાનાં તેમણે દીઠો નહિ. અંગ્રેજીમાં બોધક (Dialectic) અને સ્વભાવોક્તિમય (Narrative) કાવ્યો હોય છે તેનો તેમને હિતમ કાવ્યરૂપે રસ લાગ્યો હોય એ સંભવિત છે, એટલે તેમણે દલપતરામનાં તે પ્રકારનાં કાવ્યોને પસંદ કર્યાં. અથવા અમને તો એમ ખાસે છે કે દાર્શન સાહેબે પોતાની કાવ્યભાવના દલપતરામને શીખવી.

વાચનમાસાની રચના યદ્ય તેમાં પશુ મહેરબાન હોય સાહેબનો અભિપ્રાય સર્વને ગાન્ય થવા જેવું ધોરણ હતું. તે પુરુષ આ દેશની દેખવણીની સ્થાપના કરવામાં દેશાસાનુસાર મહેરો ભગીરથ પ્રયત્ન કરી ગયા છે; તેમના ક્ષણમાં અંગ્રેજી 'રીડર્સ'ની ભાવના રહેલી, તેમાંનાં સ્વભાવવર્ણનરૂપ કે બોધક કાવ્ય જેવાંજ કાવ્યો આ દેશની વાચનમાસામાં પશુ આવવા લેઈએ એ તેમનો ઉદ્દેશ રહેલો. એટલે જ એક પાસાથી દાર્શન સાહેબે તેમ બીજી પાસાથી હોય સાહેબે પશુ દલપતરામને બોધક અને સ્વભાવોક્તિમય કાવ્યોની પ્રકૃતિ શીખવવા માંડી. કાલાન્તરે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં રહી ગૂજરાતી સાહિત્યને સ્વરૂપ આપી શકાય તેવી રિયતિ ધણ, શાસ્ત્રજ્ઞોમાં ગૂજરાતી કાવ્યના શિક્ષકરૂપે કાવ્યભાવનાની ઉત્તરોત્તમ સ્થાપના કરવાનો ભાગ્યશાસી સમય આવ્યો, ત્યારે તો કેવિ એટલી વયે પહેલાં આ હતા કે બ્યારે પાછું કરી મનુષ્ય માત્ર પોતાના અભિપ્રાયો તુરત પદલી શકે એવી રિયતિમાં હોતુ નથી. ગૂજરાતને 'વાચન' અને કાવ્ય-સ્વરૂપનો કાર્ષક પશુ સ્વાદ લગાડનાર રૂપે દલપતરામને આપણે જોઈએ માન આપીએ તેટલું જોણું છે, પણ જે કાવ્યભાવના એમણે અને એમના અનુયાયીઓએ ગૂજરાતને આપી છે, અને જેવટની કરીને આપી છે, તેટલીજ તેમના કવિત્વમાં હતી કે વધારે હશે? એ પ્રશ્ન થાય છે; તેમજ કાવ્યભાવનાનો પરમાવધિ એવું છે? એમ પણ પ્રશ્ન ઉઠે છે. દાર્શન અને રોપ સાહેબ ૧૧ આયા અને કાવ્યના ધોરણ પ્રમાણે કાવ્યતરગને વહેવા દેવાની દલપતરામની પ્રકૃતિ જોતાં એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. કે દલપતરામ છે તે કરતાં વધારે હિતમ પ્રતિગાને પાત્ર હતા કે નહિ. પરંતુ એ પ્રશ્ન ઉત્તર આપવામાં તો ઘણું ખરા સુજનો એકમત થયે- કે કાવ્યભાવનાની પરમાવધિ તે દલપત-કાવ્યજ નથી.

પણ આ પાતા અ-વારે આપણેજ કહેવી પડે છે એમ નથી. દલપતરામના પોતાના સમયમાં, વાચનપ્રકારની અને કાવ્યભાવનાની 'ટકશાલ આપની હતી તેવામાંજ, મુગ્ધ'

અને યુરન તરફ એક વિદ્યા મંડલ પોતાની નવીન જાવનાએ વાચન અને કાવ્યની પ્રતાપને દેરતા મન કરતુ હતું. સંસ્કૃત વિદ્યાના સંસ્કાર પામી તેના કાવ્ય ચમત્કારનો શક્તિ પમેતો, ટેનીસન, રેલી અને જાવરન એકસપેસથી તે મિદન અને કાકિયર સુધી કાવ્યપ્રતિભાને જોગખતો, અમરેષ ઉપરાંત જંગમ, દ્રૃષ્ટ, દાદિન, શ્રીક, સાદિયમાં વિહરતો, કાલિદાસ, શકુન્તલ, જયદેવ, આદિનો રસ પોતાના દેશીઓને ચખાડવા મન કરતો, અને દેશી યુવકોને રમતી ઉત્તમોગમ ભાવના શીખવવાનોજ ધધો કરતો, ડાક્ટર હોરસ દેમન વીદ્યન, જે મડલનો સહાય અને ઘેરક હતો. તે મંડલ ઉપર તેની છાપ પડી હતી. ખુદિવર્ધક, ડાંડીપો, એ નામનાં પત્ર કાઢી, ખુદિવર્ધકસભા સ્થાપી, અનેક મથો લખી, તેઓ ને પ્રચલન કરતા, વાચન અને કાવ્યની ને ભાવના ગૂંજરાતને આપવા ઈચ્છતા તેનું સ્પષ્ટ આદર્શ કવિ નર્મદ જેવો તેમનો પરમપૂજ્ય અમણી હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વસ્વનો ધોરણ ધરે પશુ સ્વાદ ભેદ, દ્યારાગભાઈ જેવા કવિને અધકારમાથી બહાર લાવવાનો મન કરી, અમરેષ કાવ્યસાહિત્યનો પણ વિદારી, અતુલ બલવતી પ્રતિભા-વાળો, એ યુરન નવીન જાવનું કાવ્ય ગૂંજરાતને સમજાવવા લાગ્યો. એ પણ કાવ્ય-જાવનાનો પરમાવધિ છે એમ કહેવાનો આશય કરવાનો હેતુ રાખ્યા વિના પણ એમ કહી શકાય કે દલપતશાહી કાવ્યભાવના કરતાં આ નર્મદશાહી કાવ્યભાવના વાચનિક કાવ્ય-ભાવનાની વધારે સમીપ હતી. યશી આ નર્મદપક્ષનું સમાજ હતું કે એ પક્ષમાં નર્મદ-શાંકર ઉપરાંત બીજા પણ બે ચાર સારા લેખક હતા. દલપતરામના પક્ષમાં તેમના વિના અન્ય સારા લેખકો તેમના સમયમાં એટલે કે ને સમયે તેઓ ગૂંજરાતને પોતાની કાવ્યભાવના શીખવતા હતા તે સમયમાં ઝાઝા હતા નહિ. બન્ને પક્ષની જાવનાઓની તુલના કરનારાં બાપજો, વ્યખ્યાનો, ચર્ચાપત્રો, અને રમુજ નકલો સુધાન પણ આપ-જીને જૂનાં ખુદિવર્ધક અને ખુદિપ્રકાશની કાંઈકોમાંથી મળી શકશે.

દાઈ પણ એ કાવ્યમાંથી કીધું સારું ને કીધું નહિ, એકના એક પુખ્તનાં રચેલાં જેમાં પણ કીધું સારું ને કીધું નહિ એ કહેવું અતિશય ઝઠિન છે. જોનારની પોતાની રુચિ ત્વનુસાર તેને સારું નહિ-સારું લાગે એ તારણ ઉપરાંત મુખ્ય કારણ એવું છે કે પ્રત્યેક કાવ્યને પોતપોતાનીજ ખુબી હોય છે, વખતે બીજા સાથે સરખાવી શકાય એવો સાધારણ ધર્મ તેમાં ન હોય તેવી પણ ખુબી હોય છે. આમ હોવાથી કાવ્યત્વની એક અમુક ભાવના સાથે મેળવવાથી તેનું કાવ્યત્વ સિદ્ધ થાય તે સારું કાવ્ય એવો શિષ્ટસપ્રદાય છે. પરંતુ એ કાવ્યભાવના એ પાછી સહદયવેદ છે, અને સહદયત્વ સંબંધે હોતું નથી એ દુર્ભાગ્ય છે. એટલે દલપતશાહી કે નર્મદશાહીની ઉચમતા અધમતાનો નીકાલ ન થઈ શક્યો ત્યારે સામાન્યજનો તેમ એક મુજીને બીજા ખામીથી દબકા પાડવા ઈચ્છે છે તેવી, સખારતાં પણ અતિ શોચ કરાવતી, પદ્ધતિએ એ તુલનાનો ન્યાય થયો જણાય છે. એ પદ્ધતિજ જાણે ખરા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકતી હોય, પાત્રની અન્ય પ્રશ્નરની ખામીને પાત્રસ્થિત વસ્તુના અન્ય પ્રશ્નરના ઉત્કર્ષમાંથી કાંઈક છણ કરી સાવાતુ ધોરણ જાણે સત્ય હોય, તેવા ઉદ્ગારનાં કાવ્યો પણ એક અથવા બીજા પક્ષે ગાળામાળી ક્યાં ભેવાં ગાયા છે. તેમનો નામ નિર્દોશ કરવો અત્ર આવશ્યક નથી.

દસપતરામ મંદણ કરનાર, નર્મદ આપનાર હતો. સ્વચ્છ કાચમાં પડતા પ્રકાશને દર્શાવનાર દસપતર્તુ હૃદય, પ્રકાશ પેડતીજ બુદ્ધિ હતા સચ્ચાંત જેવા નર્મદહૃદયથી જુદું હતું. દેશકાલ અને અધિકારીને વિચારી વિચારી કાબરગને મર્મદામાં રાખમાને પત્ન કરનારા દસપતરામ અને કાવ્યપ્રતિભાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપને દેશકાલનિરપેક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અભિસાધી નર્મદાશંકર એમની વચ્ચેના તફાવત દુરતજ સમજાઈ શકે એવો છે. અમદાવાદમાં રહી ગૂજરાતી સાહિત્યને હૃદય કરાવનાર ગૂજરાતના બોજ સર એલેક્ઝાન્ડર કિન્નોક્ ફાળેસના હાથ નીચે ગૂજરાતના ગ્રાહક કવિને હાથે ન્યાયે આટલું બધું કરાવી શકાયું છે ત્યારે મુળધર્મ એજ ભોજના આશ્રયથી સ્થપાયેલી ફાળેસ સભા “સાસમાલા”ના ભાષાંતર કરતાં વધારે સચીત કામ કરી શકી નથી. કારણ સ્પષ્ટજ છે. અમદાવાદમાં બધા મહત્ત્વ કરનારા પડિતો હતા, મુળધર્મો તો કાંઈક પણ આપવાના હન્નાદમાં ચઢેલા પડિતો હતા. બ્રાહ્મણો જે જે મહત્ત્વ યથું તે તે લખ્યું અને માણું, અર્પનાર તેનો તે છતાં જે મહત્ત્વ કરવા નહિ પણ સામા અર્પણ તૈયાર હતા તેમણે તેની વાંસળીના નાદ પ્રમાણે પદ-વિન્યાસ ન વિસ્તામી. આ રીતે પણ આજે પદનો તફાવત ખુલ્લો છે. નર્મદાશંકર અને દસપતરામ એ જે શરીરોને ન ઓળખનાર, એજે શરીરોને અગે જે જે સંજ્ઞા, સહાય, મિત્ર, મંડેલો આદિ હતાં તેમનું સેશ પણ બાન ન પામેલો, કાંઈ વિદેશી સહૃદય આ બેની કૃતિને વિશેષે તો માનવિક પ્રતિભાના પ્રદેશ ઉપર નર્મદાશંકરનું છે તેટલું દસપતરામનું હાલ નથી એમ તે દુરતજ કહી શકે. પણ આપણા દેશમાં તે સમયે જે વિવાદ ચાલ્યો હતો તેમાં આવો નીવેડો યદ્ય શક્યો નથી. જે નર્મદાશંકરમાં હતું, તે દસપતરામમાં ન હતું, દસપતરામમાં હતું તે નર્મદાશંકરમાં ન હતું. પરંતુ તે એકેના એક દાવ્યેના કે સેખનના વિષયમાં હોત તો સુવનાનો અવકાશ હીક હતો, એકલી કાવ્યચોજના પરંતુ જે નર્મદમાં દોષ તે દસપતરામમાં ન હોય અને દસપતરામમાં હોય તે નર્મદમાં ન હોય તો તો કવિપદ ઉપર ઉત્તરનો સમાન અધિકાર યદ્ય શકે પણ આ તો જુદે જુદા વિષયમાં એકમાં હતું તે બીજામાં ન હતું એમ સમજવામાં હતું, અને તેવી સમજણને આધારે કાવ્યત્વમાં આ બે પુરોનાની સુવનાનો ન્યાય જનસાગરે આપમા પત્ન કર્યો. નર્મદાશંકરની જ્ઞાતિ હૃદય, હૃદયજ, સ્વતંત્ર છે એટલે તેનું આરિત્ર અને તેમની નીતિ પણ, જેને સપૂર્ણ માનવાનો પ્રચાર પડેલો છે તેવી સપૂર્ણ નથી, દસપતરામની જ્ઞાતિ મુશીલ, નિયમિત, સંવતે રંજન કરવાની છે-એટલે તેમનું આરિત્ર અને તેમની નીતિ સપૂર્ણ નીતિપદ્ધતિના તે સમયે માન્ય થયેલા ધોરણ પ્રમાણે ઉત્તમ છે. આવી એક સરખાવટ ઉભી કરીને એમ પણ સ્વીકારી સેવામાં આવ્યું કે નર્મદની કવિતા અને તેના સેખ વાચવાથી અગતિની જદિ યાય છે, દસપતરામની કવિતા અને તેના સેખ વાચવાથી નીતિને પુષ્ટિ મળે છે. “બાઈ બંદેન સાથે બેશીને વાચ્યો શકે એવી દસપતરામની કવિતા છે” એ દસપતરામને ઉત્તમ કવિ કહેવાનું અને “બાઈ બંદેન સાથે બેશીને ન વાચી શકે એવી નર્મદની કવિતા છે” એ નર્મદની કવિતાને ઉત્તરતી પકિતની કહેવાનું ધોરણ આ પ્રકારે ઉપભવી સેવામાં આવ્યું.

‘ સુધારો ’ એ નામની ને નવીન માવનાએ કાંઈક સમય ગૂજરાતનું સામાન્ય લોક



ગળ્યુ તેનાં તો આ જન્મે પક્ષવાળા પરમભક્ત હતા. ડાક્ટર વી.સનને કે દારૂખસ સાહેબ-  
ને કે હોપ સાહેબને 'સુધારે' તો પરમપ્રિય હતોજ, નર્મદ અને દલપત જન્મે સુધારાના-  
જ કવિ હતા. પણ સર્વવું રંગત કરનાર, ચંદ્રશુ કરીને પ્રતિબિંબ ઉપજાવનાર દલપત,  
જન્મારે સુધારાનો સાર "ધીમે ધીમે સમજાવતા" હતા, ત્યારે "મહારાજ સાધ્વિજ કસ" - માં,  
ધર્મને નામે ચાલતી અનીતિને ખુશી પાડવામાં પાહોમ કરી વિજયી થયેલા સુધારા-  
ના મહત્વનો કવિ નમદ "પાહોમ કરીને" આનંદ પડવાનીજ બાનીથી પોતાના દેશીઓને  
ખરદાવતો હતો. વિચાર અને આચાર વચ્ચે અંતર રહે તો જુએ તેવા વિચારો પણ જો-  
તાને અસર કરી શકે નહિ એવી જ જાણના ઉદાર હૃદયોમાં રહે છે તે નર્મદ અને નર્મદ-  
ના પક્ષની ઈશ્ટદેવતા હતી, વિચાર કરતે કરતે, સર્વના મન મેળવતે મેળવતે, સમય આવે  
ને સર્વે કરવા તૈયાર થાય ત્યારે, વિચાર પ્રમાણે આચાર દરેકો, એવી જ જાણના સસારને  
સસાર કરતા અધિક કરવાની ધન્ય છતા દાયબલ અને સાદમતા, અભાવવાળા હૃદયો  
ગણગણ્યાં કરે છે તે દનપત અને દલપતના પક્ષની સમાધાનમતિ હતી સુધારા અને સુ-  
ધારાનો ઉપદેશ જોડો છે દારૂકે તે ઉપદેશ કરનારાજ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી એવી જ  
સામાન્ય ઉક્તિ તે સમયે સુધારાની સામે લાવવામાં આવતી હતી તેને તેવું બોલનારના મો-  
હામાં પાછી ધાનવા સુધીના સાહસ અને સ્વાર્થનું નર્મદ અને નર્મદના પક્ષમાં હતા તેણે  
પોતેજ નાત, જાત, કુટુંબ, આદિ અનેક લાભોનો ભોગ આપી, પરદેશી સી વિદ્યમાન  
છના, પુનર્નમ પ્રી જાતાવી, સુધારાના ઉપદેશને પોતે સપૂર્ણ રીતે સત્ય માને છે એમ સિ-  
દ્ધ પ્રી જનાવ્યું હતું. દનપત અને દનપતના પક્ષમાં આ પરાક્રમને અશ્રય છે તો ન-  
હિ એક કવિનું જીવન પણ ત્યારે કવિતા હતું ત્યારે ખીન મિનુ જીવન તો વ્યવહાર-  
રૂપ રહ્યું હતું. મન કર્મ અને વાણીની એકતા, જે કામે જે માનવું તેજ બોલવું અને તેજ પ્ર-  
ત્યેક મહાજનોની મહત્તાનો જે રાજમાર્ગ, કવિઓનું પિતૃ, તેનાથી દલપત અને તેનો  
પત્ર વિમુખ્ણ હતા વિમુખ્ણ હતા એટલે તે માર્ગને જોડો કહેતા હતા કે માનતા ન હોવા એમ  
ન હતું, પણ તેવેજ માર્ગ આચરણથી વિચરવાનું સાહસ તેમનામાં નહતું.

કવિ તો જન્મે હતા, પાત્રિત્ય, પ્રતિભા અને જીવન જેતા નર્મદને કાવ્યના પ્રત્યક્ષ રસરૂપ  
હરકોઈ સહદય સ્વીકારી લે તેમ હતું, દલપતમાં તેવો જ્વનિ પણ સમજાય એમ નહતું. આ  
વી અમમાનતાનો ન્યાય કરવાનો હતો અને તે ન્યાય, આ દેશના દુર્ભાગ્યે, દલપતના પુ-  
ણને હાથે થવાનો હતો. તેજ સરકાર સુધી લાગવગવાળા હતા, જીવણીખાતાની નવી  
વ્યવસ્થામાં અમરભાગ લેનારા હતા ન્યાય અપાયો નર્મદ અનીતિવાલો છે દલપત નીતિવા-  
જો છે, મોટે નમદ સામે કવિ નથી, દનપત કવીશ્વર છે એ ન્યાયને સરકારની પણ મહોર  
છાપ લાગી ગઈ અને કવીશ્વર દલપતગમને સી અમર ધન્ય માનવતો દલકાળ ન્યાય  
વામાં આવ્યો. આ ન્યાયની સામે યુદ્ધ ચલાવવાને નર્મદના પક્ષના અમરણીઓ જીવતા ર-  
વા નહિ, નર્મદ પોને પણ ઉત્તરાવસ્થામાં સાત્વિક ધર્મ એવા વાકકસહમાં ઉતર્યો નહિ પ-  
ણ મન કર્મ વાણીની એકતાના ઉપાસક એ મહાન હૃદયને જે વિચારવિપર્યય તેના ઉત્તરાવ-  
સ્થામાં થયો તે દેવો ગળ્ય, દેવો અમ કારિક, અને તેના હૃદ નિશ્ચયને કીર્તી કો. અમર

દસપતરામ એકલુ કરનાર, નર્મદ આપનાર હતો. સ્વચ્છ કાચમાં પડતા પ્રકાશને દર્શાવનાર દસપતનું હૃદય, પ્રકાશ પડતાં જ બુદ્ધિ ઉઠતા ચર્યકાંતે જેવા નર્મદહૃદયથી જુદું હતું. દેશકાલ અને અધિકારીને વિચારી વિચારી કાંબ્યતરંગને મર્યાદામાં રાખવાનો યત્ન કરનારા દસપતરામ અને કાવ્યપ્રતિભાના સ્વતંત્ર સ્વરૂપને દેશકાલનિરપેક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના અભિસાધી નર્મદાશંકર એમની વચ્ચેનો તફાવત તુરતજ સમજાઈ શકે એવો છે. અમદાવાદમાં રહી ગૂંજરાતી સાહિત્યને હૃદય કરાવનાર ગૂંજરાતના બોજ સર એમેદાનગર કિન્નોદક કાર્યમંત્રી હાથ નીચે ગૂંજરાતના આહક કેવિને હાથે બ્યારે આટલું બધું કરાવી શકાયું છે ત્યારે મુંબઈમાં એજ બોજના આગ્રહથી સ્થપાયેલી ફોર્મુલ સભા "સસમાસા"ના ભાષાંતર કરતા વધારે સચોટ કામ કરી શકી નથી. કારણ સંપૂર્ણ છે, અમદાવાદમાં બધાં એકલુ કરનારા પરિતો હતા, મુંબઈમાં તો કંઈક પણ આપવાના ઉન્નાદમાં ચઢેલા પરિતો હતા. આહકાએ જ ન અહણ થયું તે તે લખ્યું અને ગાયું, અંધનાર તેનો તે છતાં જ અહણ કરવા નહિ પણ સામા અર્પણ તૈયાર હતા તેમણે તેની વાંસળીના નાંદ પ્રમાણે પદવિન્યાસ ન વિસ્તાર્યો. આ રીતે પણ આ બે પક્ષનો તફાવત પ્રુત્થો છે. નર્મદાશંકર અને દસપતરામ એ બે શરીરોને ન ઓળખનાર, એ બે શરીરોને એજ ન જ સંબંધી, સહાય, મિત્ર, મંડેશો આદિ હતો તેમનું સેશ પણ ભાન ન પામેલો; કાંઈ વિદેશી સહાય આ બેની કૃતિને વિશેષે તો ધાસ્તવિક પ્રતિભાના પ્રદેશ ઉપર નર્મદાશંકરનું છે તેટલું દસપતરામનું લક્ષ નથી એમ તે તુરતજ કહી શકે. પણ આપણા દેશમાં તે સંખ્યે જ વિવાદ ચાલ્યો હતો તેમાં આવો નીવેડો યંદ રાખ્યો નથી. જ નર્મદાશંકરમાં હતું, તે દસપતરામમાં ન હતું, દસપતરામમાં હતું તે નર્મદાશંકરમાં ન હતું. પરંતુ તે એકેના એક ફોર્મુલના કે સેખનના વિષયમાં હોત તો તુલનાનો અવકાશ ઠીક હતો, એકેલી કાવ્યપ્રતિભાના પરંતુ જ નર્મદમાં હોય તે દસપતરામમાં ન હોય અને દસપતરામમાં હોય તે નર્મદમાં ન હોય તો તો કવિપદ ઉપર ઉત્સયનો સમાન અભિધાર ધર્મ શકે. પણ આ તો બુદ્ધિ બુદ્ધિ વિષયમાં એકમાં હતું તે બીજામાં ન હતું એમ સમજવામાં હતું, અને તેવી સમજણને આધારે કાવ્યત્વમાં આ બે પ્રુત્થોની તુલનાનો ન્યાય જનસમાજે આપવા યત્ન કર્યો. નર્મદાશંકરની વૃત્તિ હૃદય, હૃદયજાલ, સ્વતંત્ર છે એટલે તેનું ચારિત્ર અને તેમની નીતિ જુદું, જેને સંપૂર્ણ માનવાનો પ્રચાર પ્રુત્થો છે તેવી સંપૂર્ણ નથી; દસપતરામની વૃત્તિ મુશીક, નિયમિત, સર્વને રબળ કરવાની છે-એટલે તેમનું ચારિત્ર અને તેમની નીતિ સંપૂર્ણ નીતિપદ્ધતિના તે સંખ્યે આવ્યું પચેલા ધોરણ પ્રમાણે ઉત્તમ છે. આવી એક સરખાવટ ઉભી કરીને એમ પણ સ્વીકારી લેવામાં આવ્યું કે નર્મદની કવિતા અને તેના સેખ વાચનાથી અનીતિની વૃદ્ધિ ધાંપ છે, દસપતરામની કવિતા અને તેની સેખ વાચનાથી નીતિને પ્રુદ્ધિ મળે છે. "બોધ બહેન સાથે બેઠીને વાંચી શકે એવી દસપતરામની કવિતા છે" એ દસપતરામને હૃત્તમ કવિ કહેવાનું અને "બોધ બહેન સાથે બેઠીને ન વાંચી શકે એવી નર્મદની કવિતા છે" એ નર્મદની કવિતાને હૃત્તરતા પંક્તિનો કહેવાનું ધોરણ આ પ્રકારે ઉપભવી લેવામાં આવ્યું.

મધ્ય તેનાં તેા આ બન્ને પક્ષવાળા પરમમક્ત હતા. ડાકાર વીસનને કે દારણમ સાહેબ-  
ને કે હોપ સાહેબને 'સુધારે' તેા પરમપ્રિય હતોજ, નર્મ અને દલપત બન્ને સુધારાના-  
જ કવિ હતા. પણ સર્વનું રચન કરનાર, મહત્ત્વ કરીને પ્રતિબિંબ ઉપજાવનાર દલપત,  
જનારે સુધારાનો સાર "ધીમે ધીમે સમજવતતા" હતા, ત્યારે "મહારાજ સાધનિક ટેસ"-માં,  
ધર્મને નામે ચાલતી અનીતિને ખુદી પાડવામા માહોમ કરી વિનયી થયેલા 'સુધારા-  
સા-મજબનો કવિ નર્મદ' "માહોમ કરીને" આગળ પડવાનીજ બાનીથી પોતાના દેશીઓને  
જાણવતો હતો. વિચાર અને આચાર વચ્ચે અતર રહે તેા ગમે તેવા વિચારો પણ જો-  
તાને અસર કરી શકે નહિ એવી જે જાણના ઉદાર હૃદયોમાં રહે છે તે નર્મદ અને નર્મદ-  
ના પક્ષની દૃષ્ટિદેવતા હતી, વિચાર કરતે કરતે, સર્વના મન મેળવતે મેળવતે, સમય આવે  
ને સર્વે કરવા તૈયાર થાય ત્યારે, વિચાર પ્રમાણે આચાર કરવો, એવી જે જાણના સંસારને  
સંસાર કરતાં અધિક કરવાની ઇચ્છા છતાં ધાયણ અને સાહસના, અભાવવાળા હૃદયો  
નજીગર્યા કરે છે તે દલપત અને દલપતના પક્ષની સમાધાનમૂર્તિ હતી. સુધારો અને સુ-  
ધારાનો ઉપદેશ ખોટો છે દારણકે તે ઉપદેશ કરનારાજ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી એવી જે  
આમાન્ય ઉક્તિ તે સમયે સુધારાની સામે ઘાવવામા આવતી હતી તેને તેણે ખોલનારના મો-  
હાના પાછી ધાવવા સુધીના સાહસ અને સ્વાર્થનું નર્મદ અને નર્મદના પક્ષમાં હતાં તેણે  
પોતેજ નાત, ભત, કુટુંબ, આદિ અનેક લાજોનો ભોગ આપી, પરણેલી સ્ત્રી વિદ્યમાન  
છતા, પુનર્નિબંધ કરી જતાવી, સુધારાના ઉપદેશને પોતે સપૂર્ણ રીતે સત્ય માને છે એમ મિ-  
દ્ધ મ્ની જતાબ્ધુ હતું. દલપત અને દલપતના પક્ષમાં આ પરાક્રમનો અંશ પ્રશ્ન હતો ન-  
હિ. એક કવિનું જીવન પણ બ્યારે ખિતા હતું ત્યારે બીજા કવિનું જીવન તો વ્યવહાર-  
રૂપ રહેતું હતું. મન ધર્મ અને વાણીની એકતા, જે કાલે જે માનતું તેજ ખોલતું અને તેજ કરતું  
એવો મહાનબોની મહત્તાનો જે રાજમાર્ગ, કવિઓનું નિવૃત્ત, તેનાથી દલપત અને તેનો  
પક્ષ વિમુખ હતા વિમુખ હતા એટલે તે માર્ગને ખોટો કરેલા હતા કે માનતા ન હતા એમ  
ન હતું, પણ તેવેજ માર્ગે આચરજીથી વિચરવાનું સાહસ તેમનામાં નહતું.

કવિ તેા જાને હતા, પાત્રિત્ય, પ્રતિભા અને જીવન જોતા નર્મદને કાવ્યના અત્યંત રસરૂપ  
હરકોઈ સહૃદય સ્વીકારી શે તેમ હતું, દલપતમાં તેવો ધ્વનિ પણ સમજાય એમ નહતું. આ-  
વી અમમાનતાનો ન્યાય કરવાનો હતો અને તે ન્યાય, આ દેશના દુર્જાન્યે, દલપતના પુ-  
દ્ધને હાથે થવાનો હતો. તેજ સરકાર સુધી લાગવગવાળા હતા, રેળવળીખાતાની નવી  
વ્યવસ્થામા અગ્રભાગ લેનારા હતા ન્યાય અપાશે નર્મદ અનીતિપાળો છે દલપત નીતિવા-  
ળો છે, માટે નર્મદ સારો કવિ નથી, દલપત કવીશ્વર છે એ ન્યાયને સરકારની પણ મંદોર  
છાપ લાગી ગઈ અને કવીશ્વર દલપતગમને સી આમ. છ-નો માનવતો દલકાળ આપ  
વામાં આવ્યો. આ ન્યાયની સામે યુદ્ધ ચલાવવાને નર્મદના પક્ષના એકપ્રતિજ્ઞો જીવતા ર-  
વા નહિ, નર્મદ પોતે પણ ઉત્તરવિદ્યામાં સાસ્ત્રિક થઈ એવા વાઈસરોયના ઉત્તરો નહિ પ-  
ણ મન ધર્મ વાણીની એકતાના હિસાસકે એ માનતું હૃદયને જે વિચારવિપર્યય તેની ઉત્તર-  
રમામાં થોડો તે દેવો નિષ્ક્રમ, દેવો ગમ કારિક, અને તેના હૃદ નિષ્ક્રમને લીધે કેવો સુહૃદ

કારક નીવડેા ને જાણવાને એટલુંજ સક્ષમા સંતુ પશું યશો કે તેના ઉત્તરદાસના ધર્મવિ-  
 આરો પછીજ પ્રાચીનભાવનાની ઉપાસનાનો ધરમ વિસ્તાર આપણી ભૂમિમા ધરો ગયો  
 છે. દત્તપત્તનાહીના વિસ્તારમાથી કરી જાવના કે સસારતાનો મૃત્યુ ધરો નથી જૂન-  
 રાત વર્તમાનુવર સોસાહટી મંગલાત્મક ઉપયોગિતાવાળો લાખાનગર અને નિર્દય અનુકરણો  
 કરવાગાળે પોતાના સમૃદ્ધિ અને સાધનોને અન્યાર સુંદી પણ ગુમાવતી રહી છે, કેળવણી  
 ખાતાની પવિત્ર કારાવેલી સીમાની અદર એક પણ અપૂર્વ સેષક નીવડેા નથી જૂનરાતો  
 સાહિત્યે આ પચાસ વર્ષમાં જે કાંઈ પ્રદિ કરી છે, તે ગ્રંથ નહીં માલિન્ય અને કાવ્યગત ઉ-  
 પગળ્યું છે, તે 'સોસાહટી' અને 'ગાયા' ના આશ્રય વિનાના અધોભાગ રખડી, ગ્રામી,  
 બીજા ભાગીને ઉપજાવેલું છે નર્મદ વીરે પોતાના કારણે આરબે જૂનગીને આપેલા આશિવાદ-  
 ની છાયામાં જૂનરે સાહિત્ય, લાગવગવાળા સુજનોના મત્કાર અને સેવન વિના પણ પુષ્ટ થયા  
 ગયા છે. આટલુંજ નથી પણ અનીતિની જે આબરૂછેટથી કેળવણી ખાતાને એવું રાજ-  
 વી ધત્ત ધરો ગયો છે, કાવ્યસાહિત્યમાં પણ જે જાણે લાંબા દયપતરાહી કરતા જી રા-  
 લોનો સત્કાર ધરો નથી, તે જાણુ તો આપણા જાવકો હવે નર્મદને દાધે નહિ, પણ ગિર્માત્ય,  
 નિરનેજ, ખરેખરા દુરાચારી જાણવાને પાત્ર એવા કેટલાક હલકા નાટકકારોને દાધે જાણુ  
 ફારી રીતે સીખવા લાગેલા છે આ રીતે વિચાર કરતાં 'મુધારા'—મા કે સાહિત્ય—માં એકેમાં,  
 જીનમાં કે કાવ્યમાં એકેમાં દયપતરાહીથી લાભ ધરો નથી, નર્મદશાહીથી લાભ ધરો છે, હતા  
 એક 'અનીતિ'—મજ્જની છાપ ભાગીને કવિ નર્મદના કવિત્વને કવીશ્વર દયપતરાગના કવિ વ  
 કરતાં હલકું—કરાવવાનો અન્યાય ધરો તે કીયા સાહિત્યવિદાસોને આજ પણ શરમમા  
 નહિ હુમાવે ! કવીશ્વરનું અધાન સેનાર કોઈ નથી એમ કહી આપણે ગોક દગાવીએ છીએ પણ  
 તેવો અધાન સેનાર ઉપજાવવાનું આમર્થ્ય દત્તપત્તપક્ષમાં હતું નહિ, ત્યાં તોય આમર્થ્ય હતું  
 તેવા નર્મદપક્ષને આપણે હલકો પાડી ગુજાવી મારી ગાખ્યો, તો એ સાક્ષને માટે આપ  
 જે આપણનેજ આગિર્દાદ દેવો જોઈએ, જૂનગીનો આપ એવો અધાન દગારને માથે ઉતર-  
 વો જોઈએ.

1 અને એ ત્યાં આટલો ગંધો દિનગીરી દષ્ટાડીએ છીએ અને નહિયોને  
 એ દિલગીરીમા ભાગ લેવા નિમજ્જણ કરીએ છીએ ને એટલા માટે નથી કે દત્તપતરાગને જે  
 માન અને સમૃદ્ધિ મળ્યા તે નર્મદાશકરને રહી જ્યાં કે નર્મદાનકરને જે મળ્યું તે દયપતરા-  
 ગને રહી ગયું નર્મદ પણ એક વાર સુમધના મુખનું પાન હતો, લક્ષ્મીની છાજામાં વહેતો  
 હતો, અત સગવે, ઉત્તરતાથી નિર્વંનતામા મકાપસો છતા, પરમાનન્દમા હતો પણ એવીવા-  
 તો નો એક મુદ્ગજાણુ છે, એવી ગણુતા ઉપર લક્ષ રાખીને માલિત્ય અને દેશદિનના પ્ર-  
 પ્રમોનો નિર્જય થઈ ગયો નથી. લોકોનું માન અને તેથી પ્રાપ્ત થતી સમૃદ્ધિમા પણ જે સુ-  
 ખ ન હોય તે જાણુ વાર એકાન્તમાં, ગિત્તોથી પણ ત્યાગ થયેલા એકાન્તમાં, પડી રહી પો  
 તાનો ભાવતામા નિરંતર નિર્ધન કવિને મળે મળી રહે છે અજિનો આ પ્રશ્ન નથી  
 મન્ય અને યાગન, જાગ અને નિશ્ચય, કલા ધારણુ ઉપર રાખણુ, તેમજ ઉત્તમોત્તમ  
 અર્થને નીતરણુ, એ વિષય જે ગાળના આખા દેગની વધુ વાગવ મરવામાં આવે

તેથી જે લાભ હાનિ થાય તેના ઉપર લક્ષ રાખીને આ ગંધી ચર્યા કરવામાં આવેલી છે, અને સરસ્વતીના સ્વતંત્ર સમ્પ્રદાયમાં નીતિ અનીતિના પ્રશ્નો વચમાં લાવી સાહિત્ય-ભાવનાને છેક દલપતશાહીના અતિ પ્રાકૃત ધોરણ ઉપરનાં લાવી મૂકવી, તેજ છેવટનું અને કૃત્રિમોત્તમ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું, અને તે કહેવાનેજ છેક સરકાર સુધીથી સર્વમાન્ય દર્શાવવાનો યત્ન કરવો; એ સમગ્ર ગુર્વર જમિની સાહિત્યસમૃદ્ધિને અપમાન આપવાનો, મારી નાખવાનો, અને બ્રહ્મ દરવાનોજ પ્રકાર છે એમ અગોને ભાસે છે. જગત્ જે નાના મહાટા પ્રકારથી ખરી વાતને ખોરી દર્શાવી શકે છે, ખોટીને ખરી દર્શાવી શકે છે, તેવા ધોરણથી કાવ્ય અને સાહિત્યના વિષયનો આ જે વ્યક્તિ વચ્ચે ન્યાય થયો તેથી જે દિલગીરી થાય તે કરતાં પણ એવા ન્યાયથી ગુર્વરસાહિત્યને જે અપાર હાનિ થઈ છે તે માટે અનેકગણી દિલગીરી થાય છે. સાહિત્યનો વિષય પ્રપંચ અને જંગતની પારનો છે, સસારનાં તાલ્લુકાં અને કાટલાં જન્ને તેનું માપ કરવાને સમર્થ નથી; તેથીજ તેનું માપ થયું છે, ને તેમ થવાથી સાહિત્યને મહાહાનિ થઈ છે.

સાહિત્ય, પાંડિત્ય, પ્રતિભા, ઇલાદિ સદ્ગુણોની પૂજાથી જનસમાજને અતુલ લાભ છે, ઉન્નતિનો માર્ગ જણાય છે, વિટંબના અને ક્લેશમય સંસારની અધમતામાં વિરામ અને સુખનો અવદ્રાશ વડે છે. એ સત્ય સ્વીકારવાની સાથેજ એવું પ્રશ્ન થાય કે સાહિત્ય આદિની પૂજાનાની સાથે નીતિની પૂજા શું ન હોવી જોઈએ? પ્રતિભામાં જે પૂજા છે તે નીતિ અને ચારિત્રની પૂજા સાથે રહી શકતી નથી? રહેવી ન જોઈએ? અને જ્યાં એ ઉભયે સાથે હોય ત્યાં આપણી પૂજ્યશુદ્ધિ વધારે થાય તેમાં યોગ્ય થતું નથી? કવિ નર્મદાશંકર નીતિમાન હતા કે ન હતા, કવીશ્વર દલપતરામ નીતિમાન હતા કે ન હતા એ તે તે વ્યક્તિનો અંગન પ્રશ્ન છે, એ વિષયે કાંઈ પણ નિર્ણય કોઈથી પણ કરી શકાય એમ નથી; કાંઈ પણ કરી શકે તો તે તે પુરુષોત્તમ જીવનચરિત્રને લખનાર પુરુષનું તે કામ છે. અનેક વાતો જને સોદરદિએ નીતિ કે અનીતિ, ન્યાય કે અન્યાય માની હોય, તેની વાસ્તવિક હકીકત, ત્યારે સર્વ પ્રસંગોનો વિચાર કરી તે તે વ્યક્તિને રથાને આપણે મોતે હાથ રહી જોઈએ, ત્યારે યોગ્ય પણ થઈ શકે છે. ત્યાં સુધી ગતાનુગતિક સોદમતામાં ત-છાઈ ગમે તેમ માનીએ તેથી તે ને વ્યક્તિના સ્વરૂપમાં કાંઈજ ફેર પડવાનો નથી. આજ હોવાથી આપણે અંગન પ્રશ્નમાં જિતરવાનું જાણુ ઉપર રાખતાં પણ અપણે દરેકોએ સર્વમાન્ય વિચાર કરી શકીશું. પ્રતિભાની પૂજા અને ચારિત્રની પૂજા એ બે સાથે હોય જોઈએ, સાથે હોય તોજ પૂજ્ય થાય, એ વાત એટલી ગંધી સર્વમાન્ય છે કે એવું પ્રતિ-પાદન કરવાની આવશ્યકતા નથી. જે પ્રતિપાદન કરવાનું છે તે એ છે કે જ્યાં પ્રતિભાની પૂજા હોય ત્યાં ચારિત્રની અપૂર્ણતા હોઈ શકે એવું સોદાં ગાને છે તે ખોટું છે. સોદમતા એવું છે કે પ્રતિભા અને ચારિત્ર ઉભયની પૂજા હોવી જોઈએ, અમારે માનવું એવું છે કે ઉભયની પૂજા સાથે સાંગેજ હોય છે, એકની પૂજામાં વિના બીજાની પૂજા સં-ભવતી નથી. જેમાં પ્રતિભાની પૂજા નથી; ને તેથી અમારા વિચાર પ્રમાણે ચારિત્રની પૂજા પૂર્ણ નથી, તેનામાં તે ઉભયની પૂજા છે એમ દર્શાવવાને પ્રતિભાની પૂજા સાથે ચારિત્રની પૂજા હોવી જોઈએ એવી એક દલીલ ઉપજાવેલી છે. વચ-

મંત્રિ-તો એનીજ લાગે છે કે જ્યાં પ્રતિભાની પૂર્ણતા સ્વીકારાર્થે ત્યાં ચારિત્રની પૂર્ણતા સ્વીકારવીજ જોઈએ, પ્રતિભાની પૂર્ણતા અને ચારિત્રની પૂર્ણતા સાથે, હોવા જોઈએ. અમુક ન્યાયા ચારિત્રની પૂર્ણતા નથી, માટે પ્રતિભાની પણ નથી, એવો ન્યાય જોડા નથી, પણ તેને હક્કરી રીતે લગાડીને આપણે એમ કહીએ કે પ્રતિભા પૂર્ણ છતાં ચારિત્ર પૂર્ણ નથી, તો-તે, પાત્ર-યથાર્થ-નથી.

પ્રતિભાની પૂર્ણતા મનુષ્યપ્રકૃતિના જે અંશનું કાર્ય છે તેજ અંશનું કાર્ય તેના ચારિત્રની પૂર્ણતા છે. પ્રતિભાનું દર્શન ત્યારેજ થઈ શકે છે કે જ્યારે પ્રાકૃતજનસુલભ શક્તિ, ભાવ, સ્વાર્થ, કૃપણતા ઇત્યાદિમાંથી મુક્ત થઈ, મનુષ્ય પોતે પોતાને પણ ભુલી જાય એવી ઉદાર, ઉર્જન, સર્વેશ્વરતાનો ફાણ અનુભવે છે ચારિત્રની પૂર્ણતા પણ એવા વ્ય અને સ્વાર્થ-મિત્રાને જુદાવાના ફાણોમાં સમજાય છે, એની ફાણોમાં ફરેલા નિશ્ચયોજ ચારિત્રને પૂર્ણ કરી શકે છે. સર્વેશ્વરતાનો તે ફાણમાં જે અર્પણ થઈ જાય છે, પરાયે સ્વમાત્રનો ફક્તી આશા વિનાનો વ્યય થઈ જાય છે, તેજ ચારિત્રની પૂર્ણતા છે, ચારિત્રમાત્રનું તત્ત્વ છે. મન-ચાંચી અને કંમની એકતા રૂપ જે આદાત્મ્યને ચારિત્રનો સાર કહેવામાં આવે છે તે આ હૃદય-વિસ્તારમાંથી અને તે વિસ્તાર પ્રતિપદે જોધેલા સ્વાર્થજુમાંથીજ સંભવે છે, તો જે હૃદય-પ્રતિભાની પરિપૂર્ણ કાંખી પામવા જેટલો વિન્તાર અનુભવી શકે છે તેજ હૃદય ચારિત્રને પૂર્ણ કરતાં અંકગોળનાર જે સ્વાર્થ સંકેત અને કૃપણતા તેમાં ગંધાઈ રહે કે કૃતાર્થતા માને એવું ફરીકારવું સામાન્યબુદ્ધિમાં ઉતરી શકે તેવું નથી. અને પૂર્ણતા—પછી તે પ્રતિભાની ચારિત્રની જે ગમે તેની, તેનો જે ભક્ત છે તે અપૂર્ણતાને કમ વરી શકે? જેને સૈદ્ધં, રમણીયતા, કાન્તિ એવા નામોથી તત્ત્વજો વર્ણવી ગયા છે, જેનું નિર્વચન 'પદે પદે નવીન થઈ જાય એવું' કાંઈક એ કરતાં વિશેષ સમ્બોધી કરી ગયા નથી, તેજ પૂર્ણતા છે; અંગી, બુદ્ધિની, ચારિત્રની, લાવણ્યની, ભવ્યતાની, લાવનાની પણ જે પૂર્ણતા છે તેજ સૈદ્ધં છે, તેજ પ્રતિભાવાનની ઉપાસ્ય છે. તો જે પ્રતિભાનો પૂર્ણતાને ઉપાસે તે ચારિત્રની અપૂર્ણતાને ઉપાસે એવા સ્વીકારનો સમવજ જણાતો નથી.

જો પ્રતિભાવાન દુષ્ટ, શિષ્ટ, ગાય, શાની આદિના આચારો જગતને અનેક-વિધ નિષ્ઠા બાંધ્યા છે, તેનો, ખુદામો-શી રીતે કરી લેવો? અમારું માનવું તો એવું છે કે જે પ્રતિભાની પૂર્ણતાને, સમજે, છે તેનામાં ચારિત્રની અપૂર્ણતાનો સમવ નથી; નીતિને તાજે ન રહેવાનો, હોય તેવા જુનો કરતાં હોય તે કરતાં નીતિને તાજે રહેવાનો હોય તેઓ વધારે કરે છે. જગત્ જેને નીતિ કહે છે તેને પ્રતિભાવાન જનો નીતિ માનતાં નથી એ વાત ખરી છે; મન-કર્મ અને વાણીનો સર્વદા વિશેષ રાખી સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવાને માર્ગે વિચરતાં-ગણા, સમજુ, અને ચારિત્રવાન દેખાતા રહેવામાં વિશેષ ન આવવા દેવો એવી જે રીતિને જગત્ નીતિ કહે છે તેનો પ્રતિભાના પ્રદેશમાં અવગણ નથી. એટલે પ્રતિભાનાં આધાર મનકર્મવચનની એકતાના સરસ એકમાર્ગીપણાનો જે સત્યનીતિ તેનેજ વળગી રહે-છે, જગત્ની જે પોતાનું ખર્ચ, છવન છાનું રાખી, જોડું છવન ખરાને નામે બહાર-સમાધવા મથનાં નથી, તે કાંઈ મધ્ય-બુદ્ધ કરતાં હોય તો જે આવી સત્ય નીતિને

વળગી રહી, તેનેજ સંપદા વસ રહી, જગતની પેઠે હુણુ જીવન જીવે રાખી શકતાં નથી, જાહેરજ જીવન ગાળે છે, એટલીજ છે. જે સ્વાર્થ સંકોચ અને ભય કૃપણતા આદિયા આખા વિશ્વનાં પાપમાત્ર ઉદભવે છે તેનો મધ પશુ જેને સાગી શકતો નથી એવી પ્રતિમા જગતની કે કોઈની આંખથી છુપાવવા જેવું પોતામાં કાંઈજ દેખતી નથી, એજ તેનું પરમ સ્વાર્થજી અને પરમ નીતિમય સંપૂર્ણ ચારિત્ર છે. પશુ એનેજ જગત અનીતિ અને ચારિત્રની અપૂર્ણતા કહે તો ખોટું નથી, કેમકે જગત જેને નીતિ અને ચારિત્ર કહે છે તે તો ભોક્ષકદષ્ટિ માટેની એક અને પોતાના જોરડા માટેની બીજી એવી નીતિના ધોરણથી દરાવેલું છે. એક દીવાનાશાસનામાં પૂરેલા દીવાનાને પૂજવામાં આવ્યું કે તુ ડાહ્યા હોય એમ જણાય છે છતાં તને કેમ અર્પણ પૂર્ણ છે ? તેણે ઉત્તર આપ્યું 'વધો વધારે મતનો સવાલ છે; હું છું તો ડાહ્યાજ, પશુ અને ગાંડા કંઈનારાના ગત ભારા કરતાં વધી ગયા એટલે હું અહીં છું અને તે મત આપનારા છૂટા છે.' પ્રતિભાને જગત અનીતિની છાપ મારે ત્યાં પશુ આ ગાંડા માણસે ખતાવેલી વધારે મતની કસોટી કરતાં બીજી કસોટી લાગુ પતી નથી. છતાં એવા વધારે મતે કેટલી પ્રતિભાને, કેટલા કેટલા દેશોમાં, કેટલાં રંગડી છે, બાંગા નાખી છે, મારી નાખી છે, નિરક્ષાર અને અપમદામાં ડુબાવી દીધી છે. પ્રતિભા અતિ વિરક્ત હોય છે, વધારે મતે તે દારે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ કેદખાનાં, અમિ, વિપ, તિરક્ષાર કે અપમાત્ર, કશું પશુ પ્રતિભાને અપ્રતિભા કરી શકતું નથી, કાશનાં અનેક પ્રકારે તેના ઉપર ફરી નજર તો પશુ તેની ખાક નવી પ્રતિભાના અગ્નિની ચિણ્નગારીએથી બરેલી રહે છે.

અને એજ ન્યાયે આપણે આપણાં કર્તવ્યની ખાતર, આપણા દેશની ખાતર, આપણા મંદિરોની ખાતર, આપણાં બાલકોના હૃદયના ચારિત્રની ખાતર, આટલે વધે પશુ દક્ષપત અને નંદ એ બે ભાવનાને ન્યાય આપી શકીએ તો આપણે જોઈએ. ઉભયે નંદરતન હવે વિદ્યમાન નથી, લાભ હાનિનો પ્રસંગ તે તે વ્યક્તિને અગે હોઈ શકે તેનો હવે અત્યંત અજાણ થયો છે, તેવે અંતરે એ ઉભય ભાવનાની વધાર્યું તુલના કરી જેને જે યોગ્ય હોય તેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરેવામાંથી આપણું એવું છે, અને એ હેતુથીજ અમારે આ મેદાને કૃષીચરના સ્વર્ગવાસ માટે અતિશય શોકાતુર હૃદયે 'પશુ પુનઃ સંભારવી પડે છે. સંત્ય અને સમયનું ખસ અગાધ છે, મનુષ્ય કે મનુષ્યની ગમે તેવી રચનાઓથી સંત્યને દેખાવી શકાતું નથી, તેનો હંધિકું પ્રાણીઓમાંથી પશુ દાંસગતિએ તે પુનઃ પોતાનું રચાને પ્રાપ્ત કર્યા વિના રહેતું નથી. કૃષીચરનું રચાને લેનાર હવે કોઈ નથી એમ કહેવામાં જોઈએ. દક્ષપરાહીની નિમિત્તતાનો સ્વીકાર થાય છે, અને એ અજ્ઞાનો યોગ્ય હતો તેવો રવા બાવિક અવસાદ મંદે મંદે લાગે છે. સંસ્કૃતપ્રાતામાં અને તેનાં સામંતા વંજગતાઓમાં માન્ય કરેલી સીમાની જાહાર ન સહિત્યસરિતાનો વિપુલ યતો પ્રવાહ નંદરતની મન્ય કાવ્યભાવનાદ્વારા વર્ણવે ગયો છે. તેનું જ્ઞાન, ગૂંચરીના હૃદય ઉપર સામ્રાજ્ય છે, તેના રંગમી રંગામલાન કાવ્યોદ્ધાર, સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યા છે. દક્ષપરાહીમાં ઉછરેલા, તેનેજ સર્વોચ્ચમ માનનારા, નવા પૂરને જોઈ શકતા નથી; તેમ દક્ષ તે પર એટલું ખુલ્લવતમ પશુ નથી. તમને તાણી નાખીને પોતાનું નિરકુશ સામ્રાજ્ય સમજાવી શકે.

નહોત તો નગ ખરેખરો હોત અને તેને લીધે તેને જલુ પ્રકારે લાભ પ્રાપ્ત થાત. ખીછ સુમવિદ્યાના અભ્યાસકોની મંડળીના મહાત્મા ગુરુ-જેઓ આવીજ રીતે અભ્યાસ કરે છે અને વિદ્યા પ્રવર્તાવે છે તેઓના શિષ્યો પણ આંહી આવે છે એવું જોવામાં આવ્યું.

આ વિભાગમાં આવતા ખીચ વર્ગવાળાને જોતાં તેમાં જોએ એ ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન અને પદાર્થજ્ઞાનનું વિશેષે મનન કરેલું હોય છે, જોએ માત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ખાતર તે તે વિદ્યાનો અભ્યાસ કરેલો હોય છે, અને જોએનો હેતુ પોતાના જલુવર્ગનાં મનુષ્યોને સહાય કરવા અને યુદ્ધિ ખીલવવાનો હોય છે તેવા આંહી આવે છે. એ ઉપરથી એ તો સહજ સમજાય એવું છે કે પૂર્વ અથવા પશ્ચિમનાં સુલકોમાં તત્ત્વજ્ઞાન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી જોએ માત્ર વાણીવિનોદ કરે છે અને વિવાદને ખાતરજ નિર્ણય શકાઓ કરી વાદ વિવાદ કરે છે તેવાં મનુષ્યો આંહી આવતા નથી. કારણકે એ પ્રમાણે કરવું એ એક પ્રકારનો વ્યર્થ અને મિથ્યાભિમાન છે; અને તેમ કરવાથી બ્રહ્માંડરચનાનું સત્ય જ્ઞાન થવા પામતું નથી આવા ઉપરછલા અભ્યાસનું કાંઈ પણ પરિણામે દેવલોકમાં આવતુંજ નથી આ વિદ્યાના ખરા અભ્યાસકોને દાખલો એક જોવામાં આવ્યો. તે નવી પ્લેટોનીક શાખાનો અનુયાયિ હતો અને તેનું નામ તે શાખાનાં જ 'પુસ્તકો વળવાઈ રહેલા છે તેમાં જોવામાં પણ આવે છે. આ શક્ષે એ શાખાનું શિક્ષણ પરિપૂર્ણ પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાનો આખો જીવન શ્રમ કર્યો હતો જોઈએ આ લોકમાં તેનો ખરા જોદ સમજવામાં તથા મનુષ્યની આસોડ પરલોકમાં દેવી ગતિ થાય છે તે વિષયોને જોદ સમજવામાં તે લાગેલો હતો.

એક દાખલો કોઈ પગોળશાસ્ત્રીનો જોવામાં આવ્યો. આ શક્ષ પ્રથમ ધર્મે ખ્રિસ્તિ હતો પણ પાછળથી પોતાના અભ્યાસને લીધે સર્વત્ર બ્રહ્મજ્ઞાન માનતા શીખ્યો હતો. આંહી તે હજી પોતાનો અભ્યાસ જલુ માનપૂર્વક ધ્યાનથી કરતો હતો. અને જો દેવો જ્યોતિ-શાસ્ત્રવેતા છે તથા એ લોકમાં રહી તે સજધી જ્ઞાન પ્રસાર કરવામાં લાગેલા છે તેઓ દારા તે એ વિદ્યાનું સત્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો હતો. આકાશમાં તેજસ્વી પદાર્થનાં વમલ ગતિ કરતાં ધીમે ધીમે સ્પષ્ટિઓ રચાતી હતી તે દેખાવતું મનન કરવામાં તે ગરકાવ થયેલો દેખાતો હતો. એક સ્પષ્ટિની આકૃતિ-જો તેને કોઈ પશુની આકૃતિ નેવી જાસતી હતી તે તરફ જોઈ તેના નિર્ણય ગોચા ખાતો હોય એમ જણાતું હતું. તેના વિચાર પણ તારાટી સત્ત્વોના આકારમાં તેની આસપાસ આવી રહ્યા હતા. વળી ગતિમાન મહાન ગોળાઓથી ઉન્નત થતા નાદને લીધે જો સર નીકળતો હતો તેના ગરજ તાનનું જ્ઞાન અર્પણ કરતાં તેને વિશેષ જ્ઞાનદ પ્રાપ્ત થતો હોય એમ દેખાતું હતું.

આ વિભાગમાં આવતા ત્રીજા વર્ગવાળા કરતાં અને વિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં મનુષ્ય ગતિની ઉત્તિ અને સાત્ત્વિક વૃત્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખવા વાળા છે. આંહી સર્વ મહાન ગતિ છે. મોઝાર્ટ, ખીચોવન, લેખ, વગર ઇત્યાદિ ગાયન કલાના ઉસ્તાદો તેઓ આ દુનિઆમાં હતા ત્યારે જો ચીજો બનાવી લોકોનાં મન રમન કરતાં તેના કરતાં વધારે સુંદર ગાયનોનાં તાનથી સ્પર્શને મરપર કરે છે. કોઈ ઉચ્ચ અગ્રિમમાંથી દેવી ગાયનની ધારા તે-



મનામાં વહેલી દોષ એમ દેખાતુ હતુ તેઓ તેને મંદણ કરી પોતાની તરફથી આખા લે-  
કમાં પ્રમરાવતા હતા અને તેના માથુંથી સર્વના સુખમાં આનંદની વૃદ્ધિ કરતા હતા  
એમ જણાતુ હતુ એ લોકમાં વર્ષ તેનુ પૂર જાન નેઓને રહે છે તેઓ આ મહાન ધા-  
રાનુ યથામિત્ર મંદણ તથા અવણ કરી શકે છે એટલુજ નહિ પણ તે જીવે આ દુનિયા  
છોડી ત્યાં ગયા છે અને નેઓ પોતપોતાની વિચાર-સૃષ્ટિમાં ગુચ્છાઈ રહ્યા છે તેઓના હૃદય  
પણ આ મંદુર નાદની હ્રસ્વ અને ઉન્નતિ ધમારના અસર થાય છે ચિત્રકાર અને મૂ-  
ર્તિકાર જે પોતાનો ધર્મો સ્વાર્થરહિત હ્રસ્વ નેમથી કરેલો હોય છે તે તે આ લોકમાં  
આવી પોતાના જનમાત્રોમાં આટલુ જીવી જીવી જનતા સુદર રૂપો ખડા કરી વારવાર મો-  
ડલા કરે છે અને એ રીતે મનુષ્યજનને ઉત્તેજન અને આનંદ આપે છે, આ રૂપો કૃત્રિ-  
મ વિચાર-રૂપ સર્વો હોય છે આ રૂપો તે ભગિદાના વારીઓને આનંદ આપે છે, એટલુજ  
નહિ પણ પાણી વાર આ દુનીયામાં જીવતા ડારીમરના મનમાં પણ આવે છે તેઓને  
પ્રેરણા કરે છે તેઓ તે પ્રભાવે ચિત્ર અથવા મૂર્તિ બનાવે છે અને તે વડે આ મનુષ્ય લોક-  
માં વચનારા દુષ્ટી દુનીયામાં ગોષ્ઠા ખાતા મનુષ્યને હ્રસ્વરૂપિ પર લઈ જઈ તેઓની ઉ-  
ન્નતિ કરે છે

( નાગજી સાનુ )

૨

અભ્યાસ

( અનુસધાન ૫૪ ૧૪૩ પી )

ગ્રામદિપદ્મપતિમાની પાંચ સપતિને આપણે વિચાર કરી જોયો શરૂ દમ હૃદય-  
રમ અને તિતિલાથી પરમ વિરાગમાં દંડ થયેલુ અતઃકરણુ વિષેકે કરીને પ્રાપ્ત કરેલી  
આત્મભાવના હૃદય અધ્વાસુ યદ્ અન્ન, જનન, નિદિધાસન પદતની વિષુત મધ્યા અ-  
નુભવને અનુભવને સુશય અને વિષયથી સુખ થાય, એટલે સમાધાનનો માર્ગ સાધકને  
કરનનગત છે સમાધાન એ શમાદિ પદ્મપતિનું છેડુ અથવા છટું અગ છે. શકર ભગ-  
વાન તેનુ વક્ષણ વહે છે —

સર્વદા સ્થાપનં મુદ્દેઃ શુદ્ધે બ્રહ્મણિ સર્વદા ।

તત્ત્વમાધાનમિત્યુક્તં ન તુ ચિત્તસ્ય લાલનમ્ ॥

શુદ્ધિને સર્વદા શુદ્ધ એવા બ્રહ્મને વિશે સર્વદા સ્થાપન કરવી તે સમાધાન કહેવાય  
છે, ચિત્તનુ ને લાલન તે સમાધાન નથી.

હૃદયને અભેદભાવનાનો અતુન વેગ લાગવો જોઈએ, અકરોણમાં ચંદ્રને ઉતરેલા  
પુરુષને, કે આગમાં ડીમા લાંબી મુસાફરી કરી ઉતરેલા પુરુષને, સ્થિર પદાર્થ પશુ બ-  
ન્ય પામનાર લાગે છે, તેવો અભેદભાવનાનો વેગ હૃદયને લાગવો જોઈએ. એ વેગ  
અદ્યો હોય તે સમયે તે નાનાત્વમાંજ અભેદમય અનુભવાય, પણ તે પછી એ અભેદ-  
મયતાની ભાવનામાં વિશેષ આવે નહિ એવો સત્યવેગ હૃદયને લાગી રહેવો જોઈએ. મનુષ્યને  
જે સંકોચ અને કૃપણતા, સાકટ મન સાકડી શુદ્ધિ અને સાકડા વિચાર પ્રેરે છે, સ્વાર્થની  
અનેક રચનાઓ વિરતારી, રાગ, દ્વેષ, આગ્રા, નિરાશા, આદિ દોષને વિસ્તારે છે, તે

સંસ્કૃત મુલ, હૃદયને કમી પણ ભાવનાનો વેગ સામવા દોષેનો નહિ, વેગ લગાડવાની ગચ્છી' કહેલી નહિ, એ છે અભેદભાવના એ સર્વ ભાવનાનો સાર છે, પણ કોઈ એ પ્રકારથી જાનના, ગમે તો સગીતની, દાબની, પદોપકારની, ધર્મની, કર્મની, કોઈ પુણ્ય પ્રકારે તેમાં હું અને હુંનો વિસ્તાર કરનાર આભિમાનને જુગી શકાય, તેવી ભાવનાનો વેગ જે હૃદયને સાચો નથી તેને કૃપણતાથી મુક્ત થઈ અભેદભાવના ભણી દૃષ્ટિ દરનાનો પણ અવગમ નથી જનતમાં જે ધણામાં ધણા પી જાય છે, ધણામાં ધણાં દુઃખની જૂઠા પડનારા છતાં તેમાંથી છૂટવાનો ઉપાય ન કરનારા આજુમ છે, તે આ વર્ગના માણસ છે, દુઃખાને તેમનીજ સખ્યા સસારમાં ધણામાં ધણી છે, તેમજેજ સસારને અનર્થમય દરી મકેયો છે, ભાવનાને અસાર ફાવી છે, શાકા, મોગા, સાકા, હીમાચલી ગણતરીવાળા ક્ષવતમાંજ સંસ્કૃત માની કૃતેસપર પગની જન વધારી દીધી છે.

સર્વ ભાવનાના મારગ અભેદભાવનાનો વેગ મલકાવે તે માટે તત્ત્વને લગાડવાને અર્થ, અભેદમયી દૃષ્ટિ કરાવી પ્રાપ્ત દૃષ્ટિએ જોવાનો પ્રયાસ છે તે મદાવી અભેદમયતાજ દેખાય એવું કરી આપવાને અર્થ, સાધનસપત્તિના વિવેક છે જે અભિમાન અને કૃપણતાથી અધારા અને ભેદમય સસારનો વિગ્તાર થાય છે તેને નિર્મલ કરવાના હેતુથી હૃદય વિસ્તાર રતો પાઠ ભણવાનો છે અતઃજુની વૃત્તિ અભિમાનામર થાય છે, અભિમાને ધૃષ્ટિ એવી વિચાર પદાર્થ આદિનો આકાર પણ તેજી તેજ વૃત્તિ ધારણ કરે, અને અનેક વિશેષ વિસ્તાર છે એવી જે વૃત્તિ તેનો નિરોધ કરવાનો માર્ગ હાય થાય, તે વૃત્તિ અભેદમયી થઈ અર્થ એવો માર્ગ જડે, તો હૃદયવિસ્તાર અને અભેદભાવનાનો વેગ અનુભવાના મોગમાંજ દર્શન થાય અતઃજુની વૃત્તિઓનું નિરતર નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ આમાં તેને જવા દેવી શક્તિ ન વળ્યા દેવી એનો વિચાર કરવો જોઈએ, દેશદિથી આજીવી, સંસારના ઝીંચવા આરોગ અને પરોક્ષના જે જે જોવા વિશેષ અંદાશમયના આશયના થાય છે તેમની નિ સારનાએ વૃત્તિને સમજાવવી જોઈએ, અને એમ વિરાગવાનું થયેલી વૃત્તિને નિત્ય અભેદભાવનામાં એકાન કરીને સ્થાપનાનો અભ્યાસ રાખવો જોઈએ વેરાગ્ય અને અભ્યાસથી સિધ્ધિ મળે છે એ અભ્યાસને અર્થ વેરાગ્યનું અવરૂપ સમજવી, કેવી ભાવનાનો અભ્યાસ વૃત્તિમાં ફરવો, વૃત્તિ કેવી ભાવનારૂપ કરી, તે સમજાવવા વિવેક સ્વરૂપ કશું છે મુખ્ય વાત તો આ એવું છે અભ્યાસ અને વેરાગ્ય યોગસુગમાં તેમજ ભગવદ્ગીતામાં એ એજ મુખ્ય રીતે કહેલા છે પુરતું અભ્યાસની રીતિ અનેક અનેક પ્રકૃતિને અનેક અનેક જડી આને તેમ છે, કોઈને કોઈ અવરૂપ છે, કોઈને કોઈ છે, એમાં માટે મદામાંજોએ અનેક અનેક પ્રકાર સમજાવ્યા છે એ સર્વમાં જે સાધનચતુષ્ટયનો માર્ગ છે તે માર્ગમાંજ સજન, અને ઉત્તમ સંજ્ઞામાં છે. વિરાગ અને વિવેકથીજ મેળો દૃષ્ટાર્થના થઈ ગઈ તેને સાધનાન્તરની અપેક્ષા નથી; એટલેથી જોની કૃતકૃતતા નથી, જોને અભેદભાવનાનો મયોદયેજ લાગ્યો નથી, તેને રામાદિસંપત્તિ, શુભુત્તા, અને સે પછી શ્રવણમનના પ્રક્રિયાઓ હપયોગી છે રામ અને દમયી પરમ વિરાગને ઉપયોગી જે હૃદય અને મનનો નિશ્ચય ને મિદ્ધ થાય છે, ઉપરતથી વિરાગની ભાવનામાં દૃઢ નિષ્ઠા માર્ગ રહે છે, અને નિનિશ્ચયી એ વિરાગ અનેક કદના તાપમાં તવાઈ શુદ્ધ થઈ

[illegible]
$$A_{\text{eff}} = \frac{A_{\text{ref}}}{\frac{1}{\frac{1}{A_{\text{ref}}} + \frac{1}{A_{\text{ref}} + A_{\text{ref}}}}}$$

207

... 44-45

५५. ( भवेत् )

‘‘संस्कृतसंज्ञा-प्रश्न १

... १३५ ...

১৭:০০-১৮:০০

તને/સાધે/તની મિત્ર

ଅନୁସନ୍ଧାନ ଓ ପ୍ରସାର

विमर्शने यथा. वि

ते ओ.अ. ६४२४४

त. विमलः धर्मवृक्षः  
॥ १० ॥

अपना नाम कर

संभारः श्रीः तः

•

એ અનુભવોનો સંપર્ક સમય થઈ રહે છે ત્યારે તેમાંથી અનેકના મારફતે એકને મદદ કરી લે છે જેથી તે પ્રથમ અનેકપણામાં હતો તેના કરતાં બહાનું હિમ્મ એકતા પ્રાપ્ત કરે છે. આ સ્થિતિ અવધૂર છે. વૈજયંતી તેનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. સ્પૃહામગ્નતા દેશમાં તે આવી શકે તેમ નથી એટલે એવું સમજતે તે અગમ્ય છે. પરંતુ તે જોઈએ અનુભવી શકે તેવા છે તેને અનુભવવન્ય છે. એવા પ્રત્યગાત્મા આપણે જેને પ્રવૃક્તતા કહીએ છીએ તેથી વિરક્ત થાય છે. પણ તેમ કરતાં તેઓ કાંઈ એક હિમ્મ સ્થિતિ પ્રાપ્ત છે. પ્રત્યક્તાને બાવ રહેતાં છતાં તે સમેત અતૈતપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાંથી તે નિષ્ક્રિયાથી મુક્ત થાય છે, તે અમરત્વ પ્રાપ્ત છે. તે મુક્ત થાય છે.

આટલું કહી મથા પછી હવે પ્રથમ જે દહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપર લક્ષ કરવાનું છે કે પ્રત્યગાત્માને આરભ કેવી રીતે થાય છે. જ્યાં મુધીએ સંયોગ થયો નથી ત્યાં મુધી પ્રત્યગાત્મા નથી. વૃક્ષનું શીખ જ્યાં મુધી તેને હમવા માટે જોઈતી દિશા થતી નથી ત્યાં મુધી માત્ર જીવજ રહે છે તેથી એ આત્મા પણ ત્યાં છે ખરો પરંતુ તેને ખીલવા માટે જોઈતી ક્રિયા થવાની આવશ્યકતા છે. જે થવાનું છે તેનું અસ્તિત્વ ત્યાં છે પણ પ્રવૃક્તતા થવા માટે જે મગ્નતાનું થવું જોઈએ તે થાય નહિ ત્યાં મુધી તે રૂપ પ્રકાશ પ્રાપ્ત નથી. એટલે પ્રત્યગાત્મા જ્યારે એ સંયોગનું થાય ત્યારે પ્રથમ અસ્તિત્વતા પ્રાપ્ત કરે છે. પ્રત્યગાત્માને આરભ આવી થાય છે. આ એકની એક વાત વારંવાર કહેવા માટે ક્ષમા કરવાની જરૂર છે કારણ કે એ આરભનું યથાર્થજ્ઞાન જે યોગે તો તેની સમજમાં આગળ ભુક્ષ થવાનો અવકાશ રહેશે નહિ. એટલાજ માટે પુનરપિ કહેવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક મન્યન્વરતો પ્રત્યગાત્માનો આરભ કરે છે અને તેને ખીલવી શક્તિ પમાડવી એ સૃષ્ટિ થવાનો હેતુ છે. સૃષ્ટિ પ્રત્યગાત્માના ક્ષિત્ર માટે રચાય છે અને તેમનો હેતુ પાર પડતાં પર્યંત તેનું અસ્તિત્વ રહે છે. ત્યારે તે સૃષ્ટિ લય પામે છે ત્યારે તેના અંતમાં તેનું ફળ મૂલ્ય પડને પ્રાપ્ત કરેલા પ્રત્યગાત્મા છે. તેઓ અતૈતના પ્રાપ્ત કરે છે અને સૃષ્ટિ સાથે લય પામતા નથી. તેઓ રિશ્મિભુષણ પામે છે અને પુનરપિ જ્યારે સૃષ્ટિ થાય છે ત્યારે માનસપુત્ર થઈ પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ તેઓ પૂર્વે સૃષ્ટિમાં પડેલા પ્રાપ્ત કરવામાં જ્યાં પામ્યા હોય છે તેઓ માનસપુત્ર થઈ શકે છે; સર્વેને કાંઈ એક સરખી સરક્ષતાથી એ પદ પામવાનો લાભ મળતો નથી વચમાં ભંગ પણ પડે છે. ત્યાં તેઓ અટકી પડે છે. પરંતુ તેથી ફરી તેઓ પાછા પડતા નથી. જ્યાં અટક્યા ત્યાંથી પુનરપિ આરભ કરે છે. મહાત્મા કુતલુભી કહે છે કે એવા પ્રત્યગાત્મા પોતાના આરબકાલની સ્થિતિમાં જઈ પડતા નથી પણ જ્યાંથી આગળ વધવામાં તેઓને જામ આવેલો હોય છે ત્યાંથી ફરી નવી સૃષ્ટિમાં આરભ કરે છે. ચાલ્યા પ્રત્યગાત્મા ઉલટા નવી સૃષ્ટિમાં આગેવાન થઈ નીકળી આવે છે. આ વાત અન્યારે જાણુપર રાત્રીને કારણ હાથ જે કહેવાનું છે તે એ કે પ્રત્યેક સૃષ્ટિનું પરિમલ્ય ફળ તે પૂર્ણપદ પામેલા પ્રત્યગાત્મા છે જેઓએ દૈતતામાંથી એદૈતતા સિદ્ધ કરી આપેલી છે અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે.

ઉપરકહેવામાં આવી ગઈ હતી વાત જુદા કરી હવે આપણે આપણા પ્રત્યગાત્માને વિ-  
કરીએ. એ મને ક્યો રોવેલ-જોઈએ-નેનો વિચાર કરીએ. આ વિષયમાં કનરતા પુ-

દેશાં એક બીજા વાત કહેવા ની છે કારણકે તેથી એ વિગતનું ચેષ્ટાસંગ વધારકરો. આ-  
પણે કાંઈ અન્ય પ્રાણીનું દર્શાવે લઈએ. આપણે જેને ધરમાં પાણીએ છીએ તેમાંનું એ-  
કાદ લઈશું. આગળ કહેવામાં આવેલું છે કે જંગલી પશુઓમાં મનનું બીજાગણ હાંવ  
છે. પણ જેને મન કહેવામાં આવે છે તે તેના અશ ચરપમાં. તેઓમાં હોતુ નથી. આપણું  
એક એવા જંગલી પશુને લઈ પાણીએ અને તેનાં ખ્યાને ઉત્તરનાર પાંદે લઈએ તો તેથી  
આપણે તેનાં ત્રણ ચીરીર-સ્પૂલ-મુકમ-અને કાવિક-ને એક એકસ પરપરા બાંધી આપી-  
એ છીએ. તેમ આપણને ઉત્તરનાર થતી તેની પ્રવૃત્તિ વિશેષ સમજ શકિત એવામાં આવે-  
શે. અર્થાત્ તેની સમજશક્તિ બીજાની આવતી જણાશે. (આગળ આપણું.)

૩

મુદ્રાંજી

મુખી: છવન.

(સેનેકાના જેમ ઉપરથી)

છવનની સુખ વિષયે જગતમાં ધણામાં ધણી વાતો અને ગત્યાઓ આવે છે, પણ  
યોગમાં યોગ સમજવામાં આવે છે; ધણાં એ વિષયો પરથી જગતમાં એવાજ બ્યવહાર  
આવે છે, પણ મુખ વિષયે જે સમજણ વિનાની મિથ્યાવૃત્તિ આવે છે તેવી બીજા દશા  
વિષે આલવી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય મુખી થવા ઈચ્છા કરે છે અને સુખ સંપાદન કરવાની  
યોગના રાજે છે; છતાં હજારોમાંથી એકને ખબર નથી હોતી કે સુખ શામાં છે. અતિ  
ચિંતાતુર હોયે એક અધેપરપરામાં આપણે એ સુખની શોધમાં દોડ્યાં કરીએ છીએ,  
અને જેમ આવળે માર્ગે વધારે ઉતાવળા મધ્યે છીએ તેમ આપણી દોડનાં છેવટ મુ-  
કામથી આપણે વધારે વિદૂર ખસતા જઈએ છીએ. એટલા માટે વિચારીએ કે આપણે  
શાની ઈચ્છા કરવી, અને તે પછી સમજીએ કે તે સિધ્ધ કરવાનો તાત્કાલિક માર્ગ કીયો  
લેવો. ને આપણો વિચાર, મથાર્ય, કરો તો પ્રતિદિવસ આપણે કાંઈ ને કાંઈ જિજ્ઞા અને  
ઉગ્રાંતિની સમીપ જતા જઈશું; પણ જે સોદા અવધાર્ય માર્ગે ચઢી ગયા છે તેમની પા-  
છળ અથવા તેમના શબ્દના અનુસંધાનની પાછળ આપણે દોરણએ તો આપણે અવળે  
માર્ગે જવાની આશા રાખવી, અને મિથ્યા ભ્રમણ તથા ભ્રમર પવનમાં છવન પર કર-  
વાનો ક્લેશ વેઠવો. આટલા માટે આપણી સાથે સારો દોષીવાર ભોમીયો લેવાની બહુ  
આવશ્યકતા છે. આ મુસાફરી બીજા મુસાફરી જેવી નથી કે સીધી સડકે ચઢવાથી મુકામે  
પહોંચી જવાય; અથવા રસ્તો બુઝાય તો આસપાસના સોકના ખતાબ્યાથી ખરે રસ્તો  
ચઢી શકાય. આ મુસાફરીમાં તો જે રાજમાર્ગ છે તેજ ધણામાં ધણો ભય બરેસો છે,  
અને તેની સમીપ નિવાસ કરનારા કાંઈ પણ સહાયક કરવાને બદલે અવળે માર્ગે જ દોરી  
જાય છે. માટે ગતાનુગતિક યજ્ઞ ગાર્હપત્ય પ્રવાહ જેવું વર્તન ન રાખતાં, બીજાં મનુષ્યોના  
તુરગાનું અનુકરણ ન કરવું, કેવલ સ્વામિનિશ્ચયને વશ રહેવું, માત્ર છવનની દશા  
પરાજય પામી નાસી છૂટી સેતાના જેવી છે:—પ્રથમ એક ઠોકર ખાઈ પડે છે, બીજું  
તેના ઉપર, અપાઈ પડે છે; એક એકના ગળા ઉપર એક પડે પડે સમય જેમ મરણ

નેત્ર સેવા કરનાં રાજકીય પ્રવેશની ચર્ચા કરવી એજ માસિકોની વાસ્તવિક દેશ છે, અને તેની પ્રજા ગળવવાના દેશથી, ગરકોય વ્યવહારનાં કેટલાંક સર્વ માન્ય ધોરણોની ચર્ચા ચલાવવાના હેતુથી, અંગ્રેજો આ વિમાનમાંના સેઓ લખવા માંડ્યા હતા.

પરંતુ ગાંધીજીના નવા કાયદાની અવી ચર્ચાને પણ કેટલે અરો અવકાશ આપી શકાય એ કહેવું કઠિન છે; સાધારણ ચર્ચામાંથી પણ જેવો ઉદાવવો હોય તેવો અર્થ હતાની શકાય એ આભાવિક છે, અને એવી સાધારણ ચર્ચા ચલાવવાનું કામ પણ સહી-મચામતીવાળું ગણાય નહિ. તેમાં પણ હાથની જાનગિયતિ બહુ વિલક્ષણ છે. સીધા અને મધ્ય માર્ગને ગતુનરનાર સુગમો ધણા ઘોડા છે, સ્વાર્થ અને પ્રયત્નમાં વિચરતાં છતાં મિટના અને નિરપાર્થનો આડગર દેખાડવાનો પ્રચાર બહુ વધી ગયો છે, જનરવભાવને સુગમ ધર્મો અને દ્રુષ્ટ એ બધા પ્રયત્નને વધારે દૂર, વિકટ, અને ત્રાસદાયક કરી મૂકે છે. આવા અમયમાં રાજકોદના નવા અર્થનું એક નવું સાધન દુષ્ટ જનીના હાથમાં કેવી દુર્લભતા ઉપજાવનાર થઈ પડે એ વિચારનું સદજ છે. અર્થાત્ 'રાજ્ય' ને સંબંધે દુષ્ઠ બુદ્ધિથી અને સારામાં સારા આસંધથી પણ કશી ચર્ચા કરવાનો આ સમય નથી, એ મૂળ માન્યા વિના હાથ ચાલતું નથી.

એક પ્રચારની માનસિક નિર્બેજતાજ છે કે આવા ઉદ્દેશોને આશ્રય કરવો પડે છે. પરંતુ દેશકાલને સમજ તેને આધીન રહ્યા વિના ખીજે માર્ગજ નથી; એ માર્ગથી ઉદ્ધાર વર્તવું તે શાદસ નહિ પણ કુટના છે. વર્તમાન રાજ્ય જેવું રાજ્ય થયું નથી કે થનાર નથી એ વાત નિર્વિવાદ રીતે આજ રાખ્યા છતાં પણ રાજ્ય ગળની વચ્ચે અનેક વિષયોનાં સમાધાન કરવાનાં હોય, અનેક વિષયો મળે છે માગવાનું, આપવાનું, લેવાનું હોય, એ આભાવિક છે, અને તેટલા અસાધ્ય ચર્ચા અને વિવેચનનો અવકાશ હોઈ શકે; પરંતુ નવા કાયદાથી, ઉપજાવેલા પ્રસંગોમાં કેટલી હદ સુધીની મામણીતે અને કયા પ્રકારની રાજકીયતાને છૂટી મૂકારે તે સિદ્ધાંતોને હાથે નક્કી થતા સુધી ચીનજ ઉચિત છે.

### સુખદ સમાચાર વાળો મી. માણેકજી.

સુખદ હજારમાં મૂળશી રોજિદુ પત્ર પ્રથમથી સ્થાપનાર અને આજ પોણા સદીથી તેની કાંઈએ પણ નકલ કરી નવશાઈ જોવી રીતે અનેક અડચણ વેઠી તેનો નીલાવ કરવામાં મહેનત, વખત, અને દ્રવ્યનો જોગ આપનાર, વિદ્યા અને કેલાતો અતિશય શોખ રાખી તેને બધે હિતજન આપનાર, સાંસારિક અને રાજકીય વિષયોમાં સમતાથી ન્યાયવંત લખનાર, આ પારની ગૃહસ્થના મરણથી અગાઉ પારખી બહુ દિવસો છીએ. એમની જગ્યા એમના પછીના બેસાઓ માયવરો એમ આશા રાખીએ છીએ.

Virishankar In

Shanker Bhik

Maharaj's Bhik

સુદરીન. Bhulleshwar

( ત્રી મહિલા નંબર દિવેલો. ) Bombar

( મર્મ-ગુણ-રાગ-સાહિત્ય-અનંત-સ્વરૂપ અને સંખ્યાનો વિચાર )

“સત્યં પરં ધીમહિ” — ભાગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૮. ] ( માસિક ) [ મે, ૧૮૯૮.

૧

સાહિત્ય

મધ્યમ નિરાશા

( મહેલ )

આશાની પીડા વીતી છે !  
અશ્રુધારા ના વીતી છે !  
મળાયે ના પાડી છે !  
વીતી છે તે વીતી છે !  
આશાના મણકામાં આવે !  
દાસ દ્રવી મળી આવે !  
આશા દાસ દ્રવી તો  
દાસ દાસ - શ્રી વીતી તો  
આશા તો આ કરને નથી !  
દાસ અન્યને એ તો રહી !  
દાસ દાસ દી-તમ પદમાં તો  
દાસ ! મુખ જની પડતી તો  
પાડતો પીડાને મદારી !  
દાસ ત્યાં-તેથી તો મારી !  
વીતી છે વીતી છે એ તો  
મીડી સાચારી !  
દાસ આશુએ ના કરનાં !

શ્રીગણેશાય નમઃ સુન્દર

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ શ્રીકૃષ્ણા ઝીલો એ મૂળાં !

જોઈ : પ્રણામ નહીં ઉઘ્મા છવનની પાતી છે !

મોત નણી થઈ ઝીતી છે !

હવે આગો તોય ફરે આ !

કદ મહી નિ આસ તરે આ !

બહાણા ! કાક ખલ્યું જશે આ !

શુ વીતી ! શું ના વીતી છે !

૨

### વેરાવળ શિક્ષકસમાજ.

કાગીઆવાડના એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મે. તરખડ સાહેબ કેળવણીના કામમાં તે ખંતથી લગા આપે છે તે તેમના અધિકારને ધણીજ શોભા આપનારી છે. ખાલકોનાં મનને છંદગીની વિષ્ટ પાત્રામાં નિશ્ચય, સાદસ અને વિશુદ્ધિથી પ્રવાણ કરવાને તૈયાર કરવાનું કામ નેટકું ફિનિ તેટલુંજ મદમ છે; અને જોને એ કાર્યની મહત્તા નથી જ્યાં પાઠ્યરીતુ જ્ઞાન નથી તેવા અમલદારો કેળવણી ખાતામાં રહીને પોતાના નિર્ભાલ કરતાં વધારે કશું સિદ્ધ કરી શકતા નથી. શ્રી તરખડ જેવા ઉઘ્માહી નિપુણ અને પોતે જ્ઞાનકાંડના કાર્ય સાથે સમયતા પામેલા સુજનોને હાથેજ સત્કાર્ય થવાનો સંભવ છે, એવા નરસનો વારવાર નીપજતાં નથી, અને જાણના વિષયમાં કે કલાના વિષયમાં દીર્ઘકાલપર્યંત તેની અક્ષર રજા કરે તેવી નવી પદ્ધતિ ચોજનાર મુદ્દિભવ ધણા કાર્યને અગરે હણવે છે.

વેરાવળ શિક્ષકસમાજના કાર્ય ઉપર ચર્ચા કરતાં ‘સુદર્શન’ના માર્ચ માસના અંકમાં અમે તે વિચારો દર્શાવ્યાં હતા તેમાં નીચે અને ધર્મ સખધી કેળવણી માટે સમાજ પ્રયત્ન કર્યો નથી એવું લખવામાં આવ્યું હતું. શ્રી તરખડ જેવા પોતાના કર્તવ્ય સાથે તન્મય થયેલા પુજાની દૃષ્ટિ તે લેખ ઉપર ન પડે એમ અનેજ નહિ. તેમણે તે જોઈને દુરતજ પળાની કન્યાશાળામાં બાપલુ કરતાં એ વાતનો ઇશારો કરી એવું ઉત્તર આપ્યું હતું. એટલુંજ નહિ પણ વેરાવળ શિક્ષકસમાજના મત્રી રા. ગા. મળુપતરામજી જેઓ પણ યોગના નેટલાજ ઉત્સાહી, આગ્રહી, અને કેળવણીના કામમાં તન્મય થયેલા સુજન છે, તેમની મારફત તે બાપલુના ઉપયોગી ખામનો ઉનારો અમારા તરફ મોકલી આપ્યો. આવી રીતે ઉપયોગી વિષયોની ચર્ચા કરવાની પદ્ધતિ, પ્રત્યેક ખાતાના અધિકારીઓને ખરેખર અનુકરણ કરવા જેવી છે. એથીજ વિદ્યા, કલા, વિચાર આદિની વૃદ્ધિ થાય છે એટલુંજ નહિ, પણ ધણીક એરમમજ અને મતભેદની વાતોની સ્પષ્ટતા થતાં શાંતિ અને સપમાં વધારો થઈ કોઈ પણ મમૂહની કાર્યસાધકગતિમાં અધિક ખર્ચ આપે છે તેમના બાળ્યુનો ને બામ આ પ્રમાણે છે:—



I am tempted to take advantage of this opportunity to meet some criticism that has been recently made about the proceedings of the Vervai Educational Conference. It has been stated that the Conference has paid no thought to the subject of Moral Education. I am very sorry that this has been said because, as a matter of fact, the Conference gave that subject very serious consideration. The result of their deliberations was that it was not desirable to cram the child's mind with moral precepts only as that plan was likely to make them into prigs or hypocrites. It was thought that the more certain way was to make children draw their own moral precepts from interesting stories told them in class. A child can without hesitation judge whether a certain boy in the story just told has been behaving well or ill, and whether he should be 'honoured or abhorred.' The conference has, I think, come to the wise conclusion that such judgments made by the child himself filter more thoroughly into his own life and help to form his character than any number of precepts given him by his elders who, the child thinks, have no proper sympathy with his own likes and dislikes and who are constantly checking him and making him unhappy. In addition to this, the Conference has recommended that every school should adopt a motto with the object that every child attending that school, and every one who has passed out of the school would have a guiding idea presented to him as a guide for his conduct throughout life. What I have now said will I hope be sufficient proof that the Conference did not neglect this important subject during its deliberations at Vervai.

આનો સાર એ છે કે:—આ પ્રસંગનો લાભ લેઈ, વેરાવળ શિક્ષક સંમળ ઉપર હવણાં કેટલીક ચર્ચા થઈ છે તેના વિષે બોલવાનું મને મન પાવે છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે સમાજ નીતિ સંબંધી શિક્ષણના વિષય ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી. આમ કહેવાયું છે તે માટે હું દિલ્લગીર છું કારણ કે પરી વાત એ છે કે સમાજ એ વિષય ઉપર બહુ મંબાર વિચાર કરેલા છે. એ વિચારને અતિ એમ કહ્યું હતું કે નીતિનાં સત્રોથી બાલકના મગજને ભરવાથી લાભ નથી કેમકે એથી તે બાલકો અભિગમની કે મિથ્યાચારી થઈ જવાનો સંભવ છે. એ કારણે એમ કર્યું પધારે સારૂં પાઠ્યમાં આવ્યું હતું કે વર્ગમાં શિક્ષક વાર્તાઓ કહેવામાંથી બાલકો પોતાની મેળે નીતિગત ઉપદેશ કે સાર કહણ કરી

તેં તેજ સાત છે, જાનને એટલે રિચાર ની નામને ક કહેલી વાતમા અમુક દોષને ને વર્તન કયું તે યોગ્ય છે કે-અયોગ્ય તે ગમે ન હપમા કે જ્ઞાન થયે છે ન એમ માણુ કે સમજાવ એવા ઉદાહરણ ભરેલા નિશ્ચય ઉપર આતી છે કે જાણક પોતે આવા નિશ્ચય કરી લે તેજ નેના જીવનમા ધીમે ધીમે પ્રવેશ-પામી રહે અને તેના ચારિત્ર્યુ સ્વરૂપ ઉપજાવી શક, તેમજ પોતાના રાગદ્વેષ માથે પરિપક્વ અનુક્રાંતિમા ધારવામા આવતો નથી તથા તેઓ વારવાર જુદા જુદા અટકાવ કરીને પોતાને દુષ્ટી ક્રનારા ન એમ ધારવામા આવે છે તેવા શુભલેખે આપેલા અમે તેવા ઉપદેશ આપકાને ખરા નામા ધર્મ શક્તા નથી. આ ઉપરાંત સમાજે એમ પણ જાનામણુ કરેલી છે કે પ્રત્યેક યાવાએ પોતાનું એક વિશિષ્ટ મૂલ રાખવું કે તેમાની બાવના સામાના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને તમ સાલામાથી પાર ઉતરેલા સુવર્તને આખા જીવના વેરપુરને દર્શિ આગળ રજા ને આ યાને મે ને કયું તેટલોધી એમ સિદ્ધ થયાર કે વેરાવળમા મળેના શિક્ષકમમાજે આ ઉપયોગી વિષય ઉપર લક્ષ આપ્યું નથી એમ નથી.

મે તરખડ સાહેબના આ વિચારો સાથે અમો સ વણું રીતે એ મત ધીમે ન માફી જવામણુ એવી નથી કે નીતિના આ જાણકાને ગોખાવનાથી તમને નીતિની કેળવણી આપી રાખાય એટલુંજ નહિ પણ એટલી નીતિ વિશે અમારું મહેતુજ નથી, અમારું કહેવું તો ધર્મ અને નીતિ એ જ મળથે છે, પ્રશ્ન ક અને એમ સ્પષ્ટ રીતે માનીએ છીએ કે ધર્મસખવી કાર્ત્ત પણુ નિશ્ચય થયા વિના એટલે કે અવિતતા ઉદ્દેશને નિર્ણય થયા વિના નીતિની રચનાજ મળવતી નથી ધર્મવિદીને નીતિ મનુષ્યને એક ઉપયોગી યત્ર કરતા વધારે સાત જનાથી રહે એ રાકાવાળું છે એટલે વેરાવળ નિશ્ચય-સમાજે નીતિના શિક્ષણુ વિશે વિચાર કરેલો છે એ વાત ખુબી થવા જોઈ છે તથાપ નીતિના મૂલમૂલ ધર્મ સતથે કાઢીજ વિચાર માં નથી એ દિલગીરી મહેતુ છે ધર્મનું શિક્ષણુ શાલાઓમા આપી ન રાખાય એવી ને પ્રાચીન દર્શન છે તે થયાય નથી એમ દર્શાવી ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણુ જામુક રીત આપી રાકય એમ દલાવનાનો અમોએ આર્યતા અક્રમા યત્ન કરેના કે, અને મે તરખડ સાહેબ જેવા પરિનિમગ્ન નરને એક સૂચના આપવી ધોરેની છે.

૩ -

### અ માનલોહન,

ધીઓસોદી :— ‘ ધીઓસોગી ’ એ નામવાળી અધ્યાત્મબાવનાના ઉદ્દોષથી આજ આખી દુનીયાના વિચારના ભાગમા મેઠ પણુ જાગ અજાગ નથી એટલે તેના વિશે વારાંકે વણું કરવું આવશ્યક નથી મનુષ્યજીવનને દલાત, ઉપયોગી અને વિશુદ્ધ કરવાને અગ ને જો બાવનાગો આપ્યા વિશ્વની અગમ વખતો વખત પેનમગે અને

ધર્મગુરુઓએ ધરેલી છે, તેમાં 'થીઓસોશી' એ નામવાળી ભાવના સારામાં સારી, જે એમ માની શકાય છે. એનું કારણ એટલુંજ છે કે 'થીઓસોશી' એ અમુક મૂળાધારના પરિચિત્ત લાવના નથી. જે જે ધર્મભાવનાઓ માણસને અમુક સીમા સુધી મર્યાદાવાળા પછી મેલપાય થઈ નિરુપયોગી થઈ થઈ છે તે ગંધી પરિચિત્ત અથવા બંદના પાવા ઉપર રચાયેલી ભાવનાઓ છે. 'થીઓસોશી' એ ભાવના અપરિચિત્ત અથવા અબંદના ધોરણ ઉપર રચાયેલી છે; એટલે કે તે કોઈ અમુક ધર્મ ન હતાં ત્યાં ધર્મનો જે સામાન્ય અંશ છે તેના સારરૂપ છે, કોઈ અનુક સાત્ત્વ કે નિગમોના બંધનમાં ન હતાં જેટલાં જેટલાં સાત્ત્વ અને જેટલા જેટલા નિગમ છે તે સર્વના આધારરૂપ છે. 'થીઓસોશી' એ ભાવના જ્યે અબેદભાવના હોઈ સર્વગ્રાહી અને સર્વસામાન્ય સારવાળી ભાવના છે. તેમ તેના વિસ્તારને અને તેની જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિને કરી સીમા નથી, એટલે તે ક-દાપિ-પણ-ખીણ, ધર્મભાવનાઓની પેઠે રચૂલ રહ જતી પરિચિત્તમાં અટવાઈ પડવાને બદલે નિત્ય તાજ અને-ફલિ પ્રાપ્તી રહે એવો સમય છે. અને ખરેખર છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં એ ભાવનાએ માત્ર એક સ્ત્રોતા મંગળમાં જન્મ પામ્યા હતાં આખી વિચાર-વંત ફુનિયાંના પડિતો, રાનીઓ, શોષકો, શાન્દ્રો, ધર્મગુરુઓ, લેખકો, અને સામાન્ય લોકો ઉપર જે અસર કરી છે તેનાં તેની અસરતા અને ઉપયોગિતા દર્શાવવાને પૂરું છે.

આ ગંધી હતાં જૂની ભાવના આગળનાં સમયની વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાનો ચલ આ પંત્રદારા એકવાર ચલાવે છે. તેમાં એ ભાવનાની આવરવકતાને આખા વિશ્વની વર્તમાન પ્રગતિથી સિદ્ધ કરવાનો મત ઉપરાંત એ ભાવના પોતે શું છે તેનું સામાન્ય સ્થળભાવન કરવામાં આવેલું છે. જે અંધ અન્યારે અમારા આગળ છે તેનો ઉપાદેશ દેવા એવું એ મેળવું તાત્પર્ય છે. થીઓસોશી પોતે શું છે તેનું સામાન્ય નિર્વચન કરવા ઉપરાંત તેના પ્ર-ત્યેક વિષયે શા વિચાર છે તે દર્શાવનાર વિશ્વના ગ્રાવક-પુસ્તક તો મુજરાતી ભાષામાં આ એક જ છે એમ કહેતાં અમને ધોળા મનોપિ થાય છે. આ અંચળાં આદ પ્રદરેશોનાં મયાળાં જ્ઞેનાંજ અમારા દેશવાની ખાતરી થશે. થીઓસોશી—શરિનાં સાતે હુવનો—માણસનું પં-ધારણ—પુનર્જન્મ—ગરબન પછીની અવસ્થા—કામતો—કર્મ—કુરુ. મેળાવનો માર્ગ (સાધનામંપતિ) એવાં આદ પ્રદરેશોમાં થીઓસોશીના વિષયને સારી રીતે અર્થવામાં આવેલો છે, અને લખનાર કોઈ પારસી ગૃહસ્થ હતાં તેમણે ભાષા એકદમ સીકે લાપરેલી છે એટલુંજ નહિ પણ તેમનું ખીજા ધર્મો વિષેનું જ્ઞાન, કે જે થીઓસોશી વિષે લખનાર કે વાચનારને બહુ આવરવક છે, તે પણ ધણે ભાગે સપ્રમાણ અને સારું છે. વળી 'થીઓ-સોશી' ને અનુસરનારોઓમાંના ક-વંશનાં ભગવની ન. થીઓસોશી નામ અસહાર અને મહાત્માઓના પત્રો ઉપરજ રહેલી હોય છે તેનો આદ અંચળાં ફરાશાવન-બુદ્ધિને ન-રહે તેવો ઉપયોગ થયો નથી એ અણ-સુલોખની માન છે. હુંગઈનાં 'એ-વેન્ડીસાજ' નામે થીઓસોશીકલ સોસાઈટીનો શાખા છે તે આવા-શાખાઓએ પ્રસિદ્ધ કરીને લોકોપકાર કરીને રહે છે, અને તેના અગ્રસહોનો ઉદ્દેશ ખીજા પ્રાર્થિક મુન્નેનો અનુદરણ કરવા જેવો છે. આ અંધ પ્રસિદ્ધ કરીને એ અંધ પોતાની ઉપયોગિતાનો સાર

દાખલા આપેલા છે અને અગ્રી આ મથ, વિચારશુદ્ધિ વાચવાની, પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને બહા-  
મળુ કરીએ છીએ.

૨

ધર્મ

૬

દેવસાક

( મળેલ )

( અનુમધાન પાન ૧૬૦ થી )

આંદી એક હૃદયવંધક અને સુંદર આકૃતિ જોવામાં આવી, તે એક છોકરો હતો. તેના પૃથ્વીપરના અવતારમાં તે દેવલમાં કીર્તન કરવાપાળો હતો અને સાદ વર્ષની કુમળી વયમાં મરણ પામ્યો હતો. આ છોકરાનો સર્વ બાપ ગાયનકલા તરફ દોષેલો હતો અને તે જોમળ ધારનો હતો કે મહોટા દેવાલયમાં જે સખ્યાગૃહ લોટા પ્રાર્થના કરવા એકઠાં મળતાં હતાં તેઓની ધાર્મિકવૃત્તિ પોતાના ગાયનથી પર્યાયિત પ્રકાશ પામતી હતી તેમજ તેઓમાં જે ઈશ્વરભાવના અને ભક્તિ પ્રકાશિત થતાં હતાં તે પણ તેનાથીજ થતાં હતાં. તેનામાં ગાયનકલા વિના ખીજ કોઈ શક્તિ નહિ હતી. પણ જે શક્તિ હતી તેનો બહુ યોગ્ય ઉપયોગ કરી હતો. પોતે આ લોક અને પરલોક વચ્ચે મહુધ્ય જતનો વ્યવહાર ચલાવનાર હોય એવું વર્નન કરતોહતા. વધારે સારી રીતે ગાયનકલા જાણવાની અને પોતાના ધર્મ માટે તેનો સદુપયોગ કરવાની તે શદ્દ આદર્શ રાખ્યાં કરતો હતો. આ છોકરો દેવલોકમાં કુળીજૂત થતી હતી, પોતે જે દેવલમાં કામ કરતો ત્યાંની એક બારીના રંગીન કાચમાં સેટ સરસીશીયાનું ચિત્ર હતું તેની મૂર્તિ ખરી કરી તે તેના ઉપર લગ્ન લગ્ન શીખવતો હોય એમ દેખાતું હતું. તેની વિચારગતિને એક દેવે ગૈતન્ય આપ્યું હતું અને તે દ્વારા પૃથ્વી ઉપર તેને સ્વપ્ન પણ નહિ આવ્યું. દંભ તેટલું ગાયન શીખવવામાં આવતું હતું.

પૃથ્વી ઉપર રહી નિરાશ થયેલાનો એક દાખલો વળી જવામાં આવ્યો. કાઈ કાઈ વખત દુનિયામાં દુઃખી થયેલા લોકો પ્રતિનાં અન્યથા જ્યાં નિશાન મ્મર્ગમાં પણ રહી જાય છે. તે એકલો દેખાતો હતો, કારણકે આ દુનિયામાં હતો ત્યારે ખીજાં માણસોની પેઠે નેની કુટુંબીઓનું પ્રેમમય હાથ તેણે અનુભવ્યું નહતું. તેણે સઘલો કાલ એકાંતમાં રહી મનન અને લેખન કર્યાં કર્યું હતું. આ દુનિયામાં હતો ત્યારે તેણે એક મોહોટું પુસ્તક રચવાની ધારણા કરી હતી અને તેની ખાતર પરંચુરણ લખાણ કરી પેટ ભરવાની વાત તેણે દિલ પર ધરીજ નહિ હતી. પરંતુ તેના પુસ્તકને કાઈ આહક મળી શક્યો નહિ એટલે તે નિરાશ થઈ રસનામાં રહ્યાં કરતો હતો અને એમ કરતાં કરતાં શોક અને બુખમાં તેનો આ દુનીયામાં અંત આવ્યો હતો. આખી જીંદગી તે એકલો રહ્યો હતો. પોતાની પુત્રાવંશમાં તેણે સ્નેહ કે કુટુંબના પ્રેમની ગાંઠ કેવી યાચ છે તે જગ પણ અનુભવ્યું નહિ હતું. પુખ્ત વય થઈ ત્યાં પોતાના મનશીખણમાં તેમ મનમાં આવ્યું તેમ કરે ગયો હતો અને પોતાની

દ્વિતીયા પ્રમાણે આ દુનિયામાં મુખને ને અનુગમ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કલ્પના તેણે કરી હતી તે પ્રાપ્ત કરવાની આશામાં ને આશામાં દાઢ તેથી વિરુદ્ધ રીતે સંહાય થવા નિકળી આવતું તેને તરછોડી નાંખતો હતો, અને તેને લીધે છંદગીમાં અન્યની સહાય અને ઉપકાર શું છે તથા તેણે સદગુણોથી કેવી રીતે વૃન્નિઓને ખીસવાની તક મળે છે એ વાતથી કે-વળ અજાન રહેતા હતો. અર્ધસૌકમાં તે પોતાના ઈષ્ટ ધિયય સંબંધી વિચાર કરી કરતો હતો અને લખતો હતો અને તેની રચેલી સુદ્ધિમાં પોતે ને મુખદાયક સુદ્ધિ કરવી હતી તે વિસ્તરેલી ખડી થઈ હતી પણ તે વિના દાઢ પણ કેમી સહાયક મૂર્તિ જેવામાં આવતી નહિ હતી. તેની કલ્પિત સુદ્ધિમાં ને લોકોનું કલ્યાણ કરવા તેની દ્વિષ્ટા હતી તેનો કલ્પિત સમૂહ દેખાતો હતો. આ લોકોનો આનંદ પ્રત્યાષાત પામી તેના પ્રતિ આવતો તેથી તેને આનંદ મળી કરતો હતો. આ છપ બ્યારે પુનરવતાર પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તેની મન દામના કુનોબૂત ધાવ નેથી સક્તિ અને સાધન તેને પ્રાપ્ત થશે અને આંહી ને સુખ ભોગવે છે તેનો કોઈક અંશ પૃથ્વી ઉપરની તેની હવે પછીની છંદગીમાં તે ભોગવશે એમ માનવા-માં કોઈ સંકા ભેવા નેતું નથી.

આ લોકમાં એવાં ઘણાં મનુષ્યો જેવામાં આવ્યા નેઓએ પોતાની આ દુનિયાની છંદગીમાં મનુષ્ય જાનને માત્ર સહાય કરવાના હેતુથીજ સહાય કરેલી અને તેથી તેઓ સાથે બ્રાહ્મણ વંધેયોએ આવી સેવા કરવામાં તેઓને હેતુ દાઢ દેવ-દેવતાને સંતુષ્ટ કરાવના હોતો નથી પણ માત્ર સેવા કરવી એ ધર્મ સમજી રેવા કરે છે. દેવતાક શાન્ત મનથી કદાપણ સાથે સંપૂર્ણ મગનથી નગનના મુધારા માટે બહાન કલ્યાણકારી મુક્તિ-ઓ રચેલી તેણે પુણ્ય હતા તેઓ પોતાની ખારણા પરિરક્ષ કરના હતા કે બ્યારે ફરી આ દુનિયામાં આવે ત્યારે તેનો અગમ્ય કરવા સમર્થ થાય.

### અરૂપ ભૂમિકા.

અઘાપિ પયંત ને વર્ણન કરવામાં આવ્યું તે દેવસૌમની આર-રૂપભૂમિકાઓ કહેવાય છે તેના સંબંધી હતું. એ ભૂમિકાઓમાં દેહી-છપ અનુકૂલતા પ્રમાણે નિવાસ કરી પોતાનું કાર્ય કરે છે અને આક્રીની મજા અરૂપભૂમિકામાં દેહરહિત છપાત્મામાં નિવાસ કરે છે. આંહી તેના જેવામાં ને કોઈ આવે છે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે કારણ કે દેહરૂપી આપરણથી તે મુક્ત છે. તેથી તેને લીધે તેને દાઢ અસંત્યાભાસ થતો નથી. આદિ કાળમાં તેને સંપૂર્ણ બાન હોતું નથી અને અમરપત્ત સર્વ ભાસે છે કારણ કે સંપૂર્ણ ભગવત્ ધરેલ હોતો નથી. તોપણ નેટકું તેને ભાસે છે તે સત્ય ભાસે છે. છપની આ લોકની જાનાવરથા ને ને આપણે જાણીએ છીએ. તેનાથી આ ભૂમિકાની અવસ્થા એવી વિશ્લેષણ છે કે તેનું વર્ણન કરવા આપણને જોઈતા શબ્દ મળી શકે તેનું નથી, અને આપણી પરિચિત અવસ્થાને સરખાવી કોઈ કહેવામાં આવે તો માત્ર અવજ રહેતો દોરાઈ બંધાય એવું છે. આ ભૂમિકાઓ આમળાની ભૂમિકાઓની સાથે સરખાવતાં તેમાં અદૃશ્ય અને દમ્બના નેટકો ભેદ છે; તથા રૂપ અને અરૂપ નેટકી ગિજ છે. નેટકું છતાં મજ તે વિદ્યુત ભૂમિકા છે. માત્ર નીચેની

નિમિત્તની નાથે મુકામનો મના આંહો મત્યાગ્રાસ થાય છે. આંદી અરૂપ, છતાં રૂપ છે પણ તે રૂપ પાણી મુદ્દમનન બૌદ્ધિક પ્રકૃતિના તત્ત્વના બનેલાં છે. આટલું સામાન્ય વર્ણન કર્યા પછી હવે તે તલુ રૂપમનન સર્જન કરીએ.

મીન વિભાગ—અરૂપ બ્રહ્માઓમાં તેમજ બીજા વિભાગોના પ્રમાણમાં પણ આંદી વર્ગની વળી છે. કારણ કે આપણી હાથની મનુષ્ય તનના જે સાદું અંગજી શ્વ પશુના પામવા દાર્ય કરે છે તેમના લગભગ મધ્યમાં આ બ્રહ્માઓ છે. માન ચોડા જે પહેલા અને મીન વિભાગ પર્વત ગયા છે તેટલાજ આંદી નથી. પ્રત્યેક શ્વની આસપાસ આકૃતિ તે- જનો ગોળો છે. પહેલા તે તે માન પાતળા પટ જેવો ગગદિત અને અરૂપ હોય છે. આવું બધારણ બહુ જાગીક હોય છે પણ જેમ જેમ તે શ્વાત્મા ખીલતો જાય છે તેમ તેમ આ રૂપ સાણુના પાણીના પરપોટાની પેઠે ડમ્બના રંગીન તેજના ગોળો જેવું દેખાય છે. પાણીની છાંટ ડાઘી હોય અને તેના ઉપર મુવનું કિરણ પડવાથી જેમ જુદા જુદા રંગ ત્વરાથી બદલાઈ જતા દેખાય છે તેવો તેનો રંગ થાય છે. આ રૂપની મદ બનાવવાના જે ભૌતિક પ્રકૃતિ સમાવેલી છે તે અનાથ મૂલ્ય નાણુક અને વાત રૂપ છે તેમ છતાં તેમાં અત્યંત સ્વચ્છતા અને હવિષ્ય અગ્નિ સમાવેલી હોય છે એટલે જેમ જેમ શ્વાત્મા ખીલતો જાય છે તેમ તેમ તે ગોળો ચક્રકના રંગવળો પ્રકાશિત દેખાય છે. અદૃશી બહાર આવતા ત્વરિત પરમાણુઓના સક્રમણને લીધે ઉપરની સંપોરીએ રંગ બેરંગીન સેહેરો જેવામાં આવે છે. આ રંગ એવા સુદર હોય છે કે તેનું વર્ણન પણ શકે તેવું નથી કારણ કે એના કામ્ય અને તેજસ્વી રંગ આ જગતમાં છેજ નહિ. નિર્મલ આકાશમાં સ્પષ્ટ દિવારે આવકાયે મધ્યસ્થ નમ્યે મીનગ્રામના જેવો મુરોગિત આદામનો રંગ થાય છે તે જેટલે અંશે એક છોકરાંને રંગવાની પેટી પર મસ્કા રંગ દગ્ગાં ચઢે છે તેટલા પ્રમાણમાં અને તેથી પણ અતિ ઘણું ચડે એવો ચળનાટવળો અને પ્રકાશિત આ રંગ હોય છે. આપણે અને તેટલી કટપના કમ્પ કહીએ તો પણ ખરું જોતાં જોણે આ પ્રકાશિત ગોળાનું સૌંદર્ય આંદી ઉપરની બ્રહ્માઓ જેવામાં આવે છે તે તેનું નથી તેને તેનો ખ્યાલ આવવો કઠિન છે.

પ્રત્યેક ગોળો એક એક અતિ તેજસ્વી કટિપિત તાર વડે ઉપરની બ્રહ્મા માથે જોડાયેલો હોય એમ લાગે છે, અને તે પ્રત્યેક કારણસરીરમાં જે પ્રદોષ અગ્નિ બરેલી દેખાય છે તે પણ ત્યાંથી આમાં આવેલી હોય છે. આ વખતે મેડેમ બ્લાવાસ્કીએ તેના “ સી-ક્રેટોડોર્ગીન ” નામના મધ્યમાં ગ્રામ્ય નામના પુસ્તકમાંથી જે મ્લેકોકાર્નું બાપાંતર આપેલું છે તેના અર્થનો તાદ્ય મીનના મનમાં અગ્નિ જાય છે. તેમાં લખે છે કે “ જોતમાંથી રફ-ચિત્ર દેહનના બારીક નારથી લટકતું હોય છે. ” તેવું આંદી જેવામાં આવે છે. જેમ જેમ શ્વાત્મા વધુ વધુ કેળવાઈ ખીલતો જાય છે તેમ તેમ આના-બુદ્ધિના અગાધ જ્ઞાનસ-મુદ્રમાંથી વિગળ લાગ ખેંચે છે, અને તે ખેંચવાનું સાધન આ તાર છે એટલે તે પણ વધુ વધુ પોદોળો અને મોંઘોટો થતો જાય છે. બીજા વિભાગની બ્રહ્મા ઉપર તે જુવીમાં-જી પાણીના ટુકારો હડી આકાશમાં જતો હોય તેવો દેખાય છે અને તેનાથી ઉપરની બ્રહ્મા તે પોતે ગોલાકાર ચર્ક તેમજ અદોષ અગ્નિના પ્રદાન જોણે જોણે ધસતો

હોય તેમ દેખાય છે અને તેના કારણશરીર મળી જતું જોનામાં આવે છે. ઉપર કહ્યું તે જાણના આત્મ વર્ણન કરતાં સખે છે કે “ દ્રષ્ટા અને તેની જાણ વચ્ચેના તાર પ્રત્યેક ફરફાર થાય છે તેમ તેમ વધારે અજ્ઞાત અને પ્રકાશિત થાય છે. પ્રાતઃકાલના સર્વનો પ્રકાશ જદાકાંઈ મધ્યાન્હકાલના સર્વનું તેજ થાય છે. જ્યોતિષે સ્ફુલિંગને કહ્યું કે આ તાર વર્તમાન ચક્ર છે; તું મારું સ્વરૂપ છે, તું મારી મૂર્તિ છે; તું મારી છાંયા છે. મેં તુને વચ્ચે પડે કારણ કહ્યું છે અને તું મારે વાદન છે, ત્યાં મુખી આપણી એકતા ધરો, અને તું માનસમય યજ્ઞ અને તું ત્યાં જીવ અને હું એકરૂપ પદાર્થ ત્યાં મુખી માત્ર આપણો ભેદ છે.”

( આગળ આવું )

૨

પ્રથમગાથા

( અનુસંધાન ૪૪ ૧૬૫ પી )

પ્રથમ સંયોજન થતાં જ જાણજીવ પ્રકટ થાય છે તે કેવલ અજ્ઞાન હોય છે. તેને હજી મન કે વિચાર કાંઈ હોતું નથી. કામના વિકાર માત્ર તેનામાં હોય છે, અને માનસ-પુત્રે અર્પેલ અશ તેનામાં શક્તિઓ ખીજવવા તત્પર હોય છે. વિકારજ્ઞાન તો છે, પરંતુ તેના પૂર્ણપર સળધ જોડી અંતરજ્ઞાન સાધવાનું છે. આ સંબંધ કેમ જોડાય એ જોવાનું છે. જાણ પદાર્થના સમાગમથી શરીરદ્વારા વસ્તુજ્ઞાન તાત્કાલિક થાય છે. દર્શાત લઈએ કે શરીર રતો એક ભાગ મુખ તેને કાંઈ જાણ વસ્તુનો સસર્જ થતાં સ્વાદનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાં માધુર્ય લાગે છે. પશુમાં આ જ્ઞાનનો વિકાસ થયેલો હોય છે એટલે શરીરની એવી ટેવ થઈ જાય છે કે જ્યારે જ્યારે જો વસ્તુ દૃષ્ટિએ પડે છે અથવા શ્રુતિ જાણે છે ત્યારે તેના પ્રતિ તે થાય છે. જાણજીવ પણ એવો આનંદ અનુભવે છે પરંતુ એ વિકાર ક્ષણિકમાત્ર છે. એથી વધારે કાંઈ થતું નથી. આથી કરી મનના ઉપર સહજ આધાત પાડે છે; અને વારવાર એવા અનુભવથી ઉપરા ઉપર એ આધાત પ્રડે છે. જાણજીવને એવા આધાત ઘણી વાર અનુભવતાં એ વિકાર અને વિકારકારક વસ્તુનો સળધ ઉદ્ભવે છે. વિચારનું આ પ્રથમ રૂપ છે. જાણ વસ્તુનો સમાગમ અને એ સમાગમના આધાતથી થતો આનંદદાયક વિકાર એ જન્મેનો પરસ્પર સળધ-અર્ધાત જાણ વસ્તુ અને આંતર વિકારનો સળધ-પ્રથમ આંતરજ્ઞાનનો ઉદ્ભવ કરે છે એ આંતરજ્ઞાનના ઉદ્ભવ સાથે મનની જાગૃતિનો આરંભ થાય છે. આંતરજ્ઞાન વારંવાર થતાં કરતાં તેનું સ્મરણ રહેવા લાગે છે. એમ કરતાં સ્મરણશક્તિનો આરંભ થાય છે.

જાણજીવ વારંવાર જાણ વસ્તુના સમાગમ અને તેથી થતા વિકારનો પૂર્ણપર સંબંધ જોડતા સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે ને વિકાર પામે છે અને એવા સખ્યાબધ વિકાર અનુભવતાં વિચારો જાણાય છે. આમ થતાં થતાં સ્મરણશક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. પરંતુ તેને જાણના માટે જાણે કાલ જોઈએ છીએ. વળતે આખી જીવંતી પણ જાય અથવા મૃતી મોટી કાલ પણ જાય. તેનું માથ કાંઈ કહી શકાય નથી માત્ર એટલું જ સમજવવાનું

છે કે એ કાર્ય-ધણી સાંખ્યા કાલે થાય છે. આરંભકાલમાં સ્મરણશક્તિ થવા ધણી અનુ-  
ભવની જરૂર છે કારણકે તે વિના તેવું મધાર્ય જ્ઞાન થતું નથી તેમજ તેવું કાર્ય પણ થઈ જ-  
કતું નથી. આધુનિક કાલમાં પણ એવાં મનુષ્યો છે. તેઓની એ શક્તિ એટલી બધી થા-  
કે અસર ખીલેલી છે કે જ્યારે કલાક કરતાં વધારે વખત તેઓને કોઈ વાતનું સ્મરણ રહેતું  
નથી. તેઓનો વિચાર નેઈશું તે આ દુનિયાં માટે પ્રાતઃકાલમાં એક અભિપ્રાય જણા-  
વશે તો સાચકાલે તેથી જુદાજ જણાવશે. આ વાતનું દર્શાવતું જેવું હોય તો આ-  
શ્ચર્યથી દેશના કેટલાક મુલ વસનારાઓ છે તેને જોવા. તેઓમાં તેજનો અંશ બહુ જા-  
ણો બળે છે અને તેઓની સ્મરણશક્તિ બહુ થોડે અસર ખીલેલી છે. તેઓને માટે એવું વ-  
ર્ણન આપવામાં આવેલું છે કે એક વાતનું સ્મરણ આખો દિવસ પણ રહેતું નથી. સાચ-  
કાલે શીત વાસુથી રજા થવા તેઓને ઓરવા માટે ધાગળી આપવામાં આવે તો પ્રાતઃકા-  
લ ધનાં ધુધી તેને આગ્રક પૂરક સંભાળી રાખે છે. પરંતુ જેવો સંયોદ્ય થયો અને ગરમી  
થવા ભાગે છે કે તત્કાળ એ ધાગળીની જરૂર તેને લાગતી નથી અને કુદા વ્યાપતાં આ-  
હાર કરવાની વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિ તેની ઇતિ દોડે છે. સાચકાલે હરી ધાગળીની જરૂર  
જરૂર એવું સ્મરણ તેઓને રહેતું નથી તેથી સંયોદ્ય થવા પછી કાંઈ ખાવાની વસ્તુ આપી  
ધાગળી ક્ષણે તેઓ પ્રચીધી આપી, કે છે. કારણકે તે સમયે તત્કાલ જરૂરિયાત આ-  
વાની વસ્તુ છે અને સાચકાલે ધાગળીની જરૂર છે તેના તો તેને વિચાર નથી. આમજન્ય  
સાચકાલે સંસાર થયો તે તેને મન તો જન્માંનર થયો એવું હોય છે. એટલે દિવસની  
વખતે જનસ જનાવતું સ્મરણ રાતમાં રહેતું નથી. એથી હરી આમજન્ય સામે મજેલી  
ધાગળી સંયોદ્ય થતાં આપી દે છે. એજ ધાગળી એ સાચકાલે ગ્રાહ લેવા જાય તો  
મગે તે કરતાં પણ તે આપે નહિ. આ જાલજવની સમજતું ધણી તાદ્દશ દર્શાવે છે.  
આ સોફોનો સત્વર હાથ થતો જાય છે અને સરકાર તરફથી મગે તેટલી સલાહ રાજ-  
દામાં આવે તો પણ તેઓ રહેવાના નથી; કેમકે તેઓનું આ જગતમાં કાર્ય થઈ ચુક્યું  
છે. જ્યારે અમુક સ્થિતિના જીવ પોતાનું કાર્ય હરી રહે છે ત્યારે તે જે જાતનાં મનુષ્યમાં  
નિવાસ કરતા હોય છે તેનો હાથ થવા લાગે છે. આ પ્રમાણે થવાનું કારણ માત્ર એટલુંજ  
છે કે આ જગત્ જીવાત્મા માટે છે એટલે તેમજ જે જે પેદા થાય છે તે પણ જીવને માટેજ  
છે. જ્યારે જ્યારે જીવાત્માના વિકાસ માટે અમુક પ્રકારનાં શરીરનું પ્રયોજન રહેતું નથી  
ત્યારે તેમાં શરીર ધારણ કરનારી મનુષ્ય જાતમાં ઉત્પત્તિ થતી બંધ પડે છે અને ધીમે  
ધીમે તેનો ઘાથ થાય છે. વધારે મુશ્કેલી મનુષ્ય જાતો એ સોફોનો સત્વર નાશ કરે છે  
તેને આ વાત લાગુ પડતી નથી. તો મજા એટલી વાત નિશંક છે કે તેઓ પોતાનીજ  
કમે કમે હાથ થવાનાં કારણ ઉપજાવે છે કે તેઓમાં શક્તિ થતી બંધ પડે છે; અને તે બધ  
થવાનું કારણ પણ એજ છે કે તેઓનો કાંઈ હવે ઉપયોગ જગત્માં રહ્યો નથી.

ઉપર વર્ણવેલા દર્શાવ્યા આરંભકાલમાં જીવાત્માની સ્થિતિનો જણાવે આજ આ-  
જ અને તેઓમાં તેજનો પ્રકાશ કેવો ઝાંખો છે અને વિકાસેયો નથી તે પૂરું સમજ  
સકાશે. સ્મરણશક્તિની શક્તિ બહુ મદ થાય છે. તો પણ જ્યારે એકમથાને શક્તિ યાગ



છે પારે હદિ, આપના જેવે માથે । પ્રાપ્ત થયેનું છે એમ તેનું અર્થિત વ બાસે છે એ  
એવી રીતે જાણાય છે કે જાણજીનને પૂર્વે થયેલા અનુભવનું સ્મરણ થાય છે એટલે તેને  
નમ્ર કરવા માટે છે અને તે સમજને લીધે જાણ વસ્તુના આપેલાથી નહીં દોરાતા  
અનુભવી જાણેલા નિચાઈથી કાર્ય રસ લાગે છે અતરથી વૃત્તિ થતા વિશેષ અનુભવ  
પ્રાપ્ત થયા તે ઈચ્છે છે પણ જ્યાં સુધી સ્મરમશક્તિ પ્રાપ્ત થાય નહીં ત્યાં સુધી સુખદાયક  
અનુભવ દેખાય છે કે જે વસ્તુ હોય તેનો ભેદ તેની ગેરહાજરીમાં જાણી શકાય નહીં  
જાણ વસ્તુથી થતા અનુભવની તુલના કરવા માટે શકાય છે અને તેમાંથી સાર મેળવ  
કરના શીખાય છે ત્યારે સારાસારનો પ્રથમ વિચાર થાય છે અને કાર્ય કરવામાં તે માર્ગ  
દેખાડનાર ભોમીયાનું કામ કરે છે આગળ આપણે સ્વાદનું દર્શન આપ્યું તેનેજ લઈ લઈએ  
એ રંગ આનંદકારક હતો કેટલાક સ્વાદ આનંદકારક હોતા પણ નથી એટલે તે દુઃખ-  
કારક જાણી તેને દૂર રાખવામાં આવશે આ પ્રથમ અનુભવથી જે રીતે સ્વાદનું સ્મરણ  
રહેવા લાગશે એક નકારના સ્વાદની છાપ તેના મન ઉપર-મન તો માત્ર કહેવાનું હશે  
હોમ છે કેમકે તેનો પણ આનંદમાલ હોય છે તે જ ઉપર-આનંદકારક પડે છે અને તેવા  
સ્વાદ આનંદવાને પ્રયત્ન કરવા તરફ વલન થાય છે જીભ પ્રકારના સ્વાદની છાપ દુઃખ  
કારક પડે છે એટલે તેનાથી દૂર રહેવા અને તેને દૂર રાખવા વલન થાય છે આથી જગ-  
તમાં જે વિભાગ કરવા એ જાણજીન શીખ્યો એક એવો કે જે પ્રાપ્ત કરવા વલન થાય  
અને એક એવો કે જે દૂર કરવા વલન થાય આનંદમાલમાં આ કરતાં વિશેષ થઈ શકે  
નહીં મુખ્ય ભાગ જે દોષ શકે એક એવો કે જે તેને પ્રિય લાગે અને એક એવો કે  
જે તેને અપ્રિય લાગે પ્રિય લાગતી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા વારંવાર તે પ્રયત્ન કરશે અને અ-  
પ્રિય વસ્તુથી દૂર રહેવા પણ વારંવાર પ્રયત્ન કરશે કારણ કે એકમાં સુખનો અનુભવ  
થાય છે અને બીજામાં દુઃખનો અનુભવ થાય છે અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો આનંદ આનંદ  
થાય છે

હવે જેમ જેમ સુખ દુઃખનો અનુભવ વધતો જાય છે તેમ તેમ તેને જ્ઞાન પણ  
વધતું જાય છે તેના જાણવામાં આવતું જાય છે કે આ જગત્ અમુક મર્થદાવાળું છે  
અને તે મર્થદામાં રહી પોતાને વ્યવહાર કરવાનો છે કેટલીક એવી વસ્તુ પણ તેના  
અનુભવમાં આવે છે કે જે પોતાને આપીને થઈ શકે તેવી નથી અને જો તે પ્રતિ વિશેષ  
જાણ કરવા જાય તો ઉત્કૃષ્ટ પોતાને દુઃખ પ્રાપ્ત થાય અમુક વસ્તુનો સંયોગ અ-  
મુક સ્થિતિમાં થાય છે ત્યારે તો અમુક પરિણામજન આવે છે તેનું જ્ઞાન થવા માટે સ્મ-  
રણશક્તિની આવશ્યકતા છે અનુભવેનો સમ્રાટ થતાં એકસ થાય છે કે અમુક વસ્તુથી  
તો દુઃખજ થવાનું આથી જગત્માં માધ્યમ છે એવો તેને પ્રથમ જાણ થાય છે અને  
એમ લાગે છે કે એ નિયમ પોતાનાથી વિભાજિત હોઈ તેનું ઉદ્ધારન પોતે કરવા અર્થનથી  
આપી શકી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે અને એવી અનુભવનો સંયોગ આવે છે તો તે પોતે  
હી જાય છે એ સુખ દુઃખનો ભેદ પ્રથમ જાણાય છે એટલે પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત વસ્તુનો  
ભેદ પણ જાણાય છે એટલે અમુક વસ્તુ અનુકૂળ છે અને અમુક વસ્તુ પ્રતિકૂળ છે જેમ  
સમજવામાં આવે છે એ પછી તેને એમ માને છે કે જો પોતે આનંદમાં રહેવું હોય તો

તેને અનુસરી ચાલવું જોઈએ એ નિયમથી વિરુદ્ધ ચાલવાથી કે બીજા અવાગુજ

૩

અભ્યાસ

( અનુસધાન ૫૪ ૧૬૩ થી )

સમાધાન શું છે તે જાણવા પછી સમાધાન શું નથી તે પણ સ્પષ્ટભાવના કરવા જોઈએ છે ચિત્તનું લાલન કરવું તે સમાધાન નહિ ચિત્તનું લાલન એટલે અત્ત કરવાની કે ચિત્તોને તે તે વિચાર વિષયાદિને આકારે ઘડતે તે રૂપેજ છૂટી રમવા દેવી તે સમાધાન એટલે કે પ્રકારના સુખદુઃખાદિ અનુભવાય છે, અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષના વિષય ઉપર વિચાર થાય છે, વિવિધ વિચારશ્રોણિઓ સ્ફુરી આવે છે, કલ્પનાના અચિત્ત જન્ય મનોરાજ્યના વિસ્તરે છે, -તેમાં અત્ત કરવા વૃત્તિને તે તે આકારે ઘડવા દેવી અને તે તે સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, વિચાર આદિના વૃત્તિનો વ્યાપાર અને પરિણામ માનવો એ અત્ત અનિષ્ટ અને અદિત્યર છે જ્ઞાનમાત્ર વૃત્તિથીજ થાય છે, જેટલું જેટલું જ્ઞાન છે તે વૃત્તિજ્ઞાન છે, અને વૃત્તિમાત્રનો અવભાસ સાક્ષી તો વૃત્તિથી પણ પાર છે વૃત્તિ તે સાક્ષીને વિષય કરતી નથી, એ નિગૂઢાર્થ પ્રકાશવાનેજ મહાશિખા અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાનતા વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતા એમ કહેલું છે, વૃત્તિના વિષય રૂપે સાક્ષીને જ અનુભવે છે, તે હજી આત્મસાક્ષાત્કાર પામ્યો નથી, જે એમ અનુભવ પામ્યો છે કે સાક્ષી તો વૃત્તિનો વિષય ધરાવે શકતો નથી તેજ સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે સ્પષ્ટભાવના પછી વૃત્તિવિસ્મરણ સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસજ્જક એમ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં જ્ઞાન રૂપ સમાધિનું સ્વરૂપ કહેતાં વૃત્તિવિસ્મરણની, અર્થાત્ સાક્ષી વૃત્તિનો વિષય ધરાવે ન શકે એ અનુભવની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે વૃત્તિને પ્રથમ નિર્વિકાર કરી, અભ્યાસ દશામાં બ્રહ્માકાર કરી, પછી બ્રહ્મને વૃત્તિના વિષયરૂપે નહિ પણ સાક્ષીરૂપે અનુભવવું તે જ્ઞાનસમાધિ છે, આ પ્રકારે વિચારતાં જ્ઞાનમાત્ર વૃત્તિજ્ઞાન છે ત્યારે વૃત્તિમાત્ર તે તે વિષયવિચારદિમાં જ રંગાયેલાં કરે, તે તે વિષયવિચારદિમાંજ પોતાનો વ્યાપાર અને પરિણામ માને, તેનું નામજ ચિત્તનું લાલન કહેવાય, વૃત્તિના સાક્ષીને અનુભવવાનો માર્ગ ત્રણેક વૃત્તિદાશ થાય તેનું જ્ઞાન સમાધાન કહેવાય

ચિત્તનું લાલન અને સમાધાન એ વચ્ચેનો તફાવત ઘણો અદોષ છે જ્ઞાન સામાન્ય દશામાં તુરંત ન આવી શકે તેવા સદ્ગુણ સાધકે તેના સર્વજ્ઞ વિચાર કરી જોઈ પોતાની વૃત્તિમાત્રને લાલનના માર્ગ ઉપરથી સમાધાનના માર્ગ ઉપર લાવવી લાલનમાં વૃત્તિ બ્યારે પોતાના વિષયનેજ હાથ માને છે ત્યારે સમાધાનમાં વૃત્તિ પોતેજ પોતાનો ઉપશમ ઉપગમી પોતાના અવભાસક સાક્ષીને અનુભવી લે છે દલીલથી આ વાત સ્પષ્ટ કરવા થતું કરીએ ધનસપ્તિથી સમૃદ્ધ ધનિક પુત્રદારાદિ સુખવિલાસમાં વિહરે છે, તેને વિવિધ કાર્ય કરવા પ્રાપ્ત થાય છે, સાધન દાનિના પ્રસંગ આવે છે, પ્રતિજ્ઞા વ્યવહાર આદિ સામાન્ય

તાં પડે છે, 'રાગરોપ' અને વિષય ઉપગ્રિયન થાય છે તે પ્રત્યેકમાં તેની પ્રવર્તન થાય તે  
 મતિ વિના થતી નથી. જનિતે ને આકાર થાય છે, ને તે તે કાર્ય કરાવે છે. પુનઃ સન્ન  
 કરવાનો તેનો પ્રયત્ન આવ્યો. જનિ તદ્દકાર થઈ. તે કાર્યની ધામધૂમ, આપ સં, બોલન  
 વ્યવહારો અભિગાન, તે તે આકાર વૃત્તિ ધારણ કરે છે ને તે ધનિકને પ્રવર્તવે છે,  
 સ્વપ્નનો અવધાર વાતે છે એટલે ઘણી પ્રતિષ્ઠા આપે એક મહત્કાર્ય કરી નાતમા ને ગાગમા  
 સર્વોપરિ કાર્ય કર્યાના અભિમાનમાં તેને સતોષ આવે છે, ને વર્ષ છ માસ તેની વાતો ક-  
 રવામાં તે સતોષની પરિસ્થિતિ થાય છે. એ ધનિકનું જીવન અત્યંત પ્રાકૃત, એટલે પામ-  
 ગના જેવું છે, તેની વૃત્તિઓના વ્યાપાર તે તે વૃત્તિના વિષય ધનાર સ્વપ્નપ્રસંગ નવા પ્ર-  
 સંગોમાં જ રહે છે અને તે પ્રસંગોના સદૃશ નિષ્પદ અભિગાનનો સતોષ કે એટલે તેની  
 વૃત્તિના વ્યાપારનું દૃશ છે; તેને અનેક તુરંગ અને વિચારોની પરપરા પણ વચમાં વચ-  
 મા ચાલતી જ રહે છે, ને તે પણ વૃત્તિના વિષય બની વૃત્તિના વ્યાપાર અને દૃશરૂપે તેને  
 બાંધી રાખે છે. આવી રીતિએ ચિત્તવૃત્તિનો જે વિશ્વાસ તેને ચિત્તનું લાલન કહેવાય બા-  
 લકને જેમ પોષણ આપી પાલન કરીએ છીએ, અને તેને ખુશી રાખવા રમકડાં, મીઠાઈ,  
 ઘણાં આપી, લાડના અને ટોળના ગળદો દહી, પેરસ ચઢે તેમ લાલન કરીએ છીએ,  
 તેવી રીતે અભિમાનથી ચિત્તનું પાલન કરી, ચિત્તવૃત્તિઓને પોતાના વિષયોને જ સર્વસ્વ મા-  
 ના તે વિષયોમાં વિહરવા દેઈએ એ ચિત્તનું લાલન છે અતિશય અને અમર્યાદ તથા અ-  
 કુશ વિનાના લાલનથી જેમ જાલક જમડી બંધ છે તેમ ચિત્ત પણ વૃત્તિઓના અતિશય  
 લાલનથી બગડી નઈ રૂવેદા બદિરૂંબજ રહે છે. ત્યાં ચિત્તના લાલનને મ્થાને સમાધાન  
 પ્રાપ્ત કરવાને શુ કરવું? જે ધનિકનો વ્યવહાર ચિત્તના લાલનરૂપે દહી બતાવ્યો તેના જે-  
 વો વ્યવહાર ન કરવો? ધન ધામ સપતિ પુત્રદાસ કલ્યાણિતા ત્યાગ કરીને વૃત્તિને કશામાં  
 જ્યાં જ ન દેવી? આનું ઉત્તર એ છે કે વ્યવહાર ન કરવો કે ત્યાગ કરવો એથી સમાધાન  
 આવતું નથી. એનો એજ ધનિક જે પ્રાકૃત ન હોય, જ્ઞાનદષ્ટિ પામેલો હોય, તો પુત્ર-  
 જનના અનેક પ્રસંગોમાં તદ્દકારવૃત્તિ થયા છતાં તે તે વૃત્તિના વિષયને દૃશરૂપ રવીકારે ન-  
 હિ, વૃત્તિમાત્રનો અવભાસક સાક્ષી છે તેને જ ગમે તે આકારની વૃત્તિના પણ દૃશરૂપે અ-  
 નુભવે, એટલે તેને સમાધાન જ રહે. સ્વપ્નપ્રસંગે કરતાં તેના કાર્ય 'અમુક કરવાનું છે તે  
 કરાય છે' એવી બુદ્ધિધીજ થતાં લાગે, તેના કર્મમાં રાગરોષ અને અભિમાનનો ભાસ થા-  
 ય નહિ, સ્વપ્ન પતી ગયા પછી તેને અભિમાન, તુલનાઓ અને પોતાની ભવ્યતાની વાતો-  
 માં સતોષ આવે નહિ. કાર્યમાત્ર થયા બુદ્ધિજ સબધ રાખી શકે, પછી તો જાણે હતું જ  
 નહિ તેમ વીસારે પડે વૃત્તિમાત્રને અને સાક્ષીને જ તેને અનુભવ આવે એ અર્થે પ્રત્યેક  
 વૃત્તિના વ્યાપારમાં વિચાર કરી કરીને સાક્ષીને બોળી કાઢી અનુભવવા બેસવું એમ ન સ્વ-  
 મજતું, વૃત્તિમાત્રની પ્રવૃત્તિ તેજના રૂપદનની પેઠે કે આસની ગતિની પેઠે અચાત ધયાંજ  
 ભય છતાં જેમ તે રૂપદન અને અસન પ્રાણના જીવન કરતાં અન્યત્ર ઉપકારક નથી તેમ  
 વૃત્તિમાત્રની પ્રવૃત્તિ પણ સાક્ષીને દર્શાવવા કરતાં અન્ય ઉપયોગની નથી, એવો સ્વાભાવિક,  
 સાઠજીક, અનુભવ આપી રહે તે સમાધાનની દશા છે. આટલા વિસ્તારથી જે વાત દહી  
 તેની તેજ વાત સામીય પરિભાષાથી અનેક પ્રકારે કહેવાયલી છે, અને સાધકને અનુ-

તેને અનુસરી ચાલતુ જોઈએ એ નિયમથી વિરૂદ્ધ ચાલવાથી દુઃખ થવાનું

૩

અભ્યાસ

( અનુસધાન ૧૪ ૧૬૩ થી )

સમાધાન તુ છે તે જણાવ્યા પછી સમાધાન તુ નથી, તે પણ શકરભગવાન જણાવે છે. ચિત્તનું સાલન કરેતુ તે સમાધાન નહિ. ચિત્તનું સાલન એટલે અત કરણની વૃત્તિઓને તે તે વિચાર વિષયાદિને આકારે ધઈતે તે રૂપેજ છૂટી રમવા દેવી તે સંસારમાં અનેક પ્રકારના સુખદુઃખાદિ અનુભવાય છે, અનેક પ્રકારના રાગદ્વેષના વિષય ઉપરિપાત થાય છે. વિવિધ વિચારઓણિઓ સ્ફુરી આવે છે, કલ્પનાના અભિત્ય જનમત ધનોરાજ્યમા વિસ્તરે છે, -તેમા અત કરણ વૃત્તિને તે તે આકારે ધવા દેવી અને તે તે સુખદુઃખ, રાગદ્વેષ, વિચાર બાદિમાત્ર વૃત્તિનો વ્યાપાર અને પરિણામ માનવો એ અત્યત અનિદ્ર અને અહિતકર છે જ્ઞાનમાત્ર વૃત્તિથીજ માય છે, જ્યેષ્ઠ, જ્યેષ્ઠ જ્ઞાન છે તે વૃત્તિજ્ઞાન છે, અને વૃત્તિમાત્રનો અવભાસક સાક્ષી તો વૃત્તિથી પશુપાર છે વૃત્તિ તે સાક્ષીને વિષય કરતી નથી, એ નિગૂહ્ય પ્રકાશમાનેજ મધ્યસ્થિમા અવિજ્ઞાત વિજ્ઞાનતા વિજ્ઞાતમવિજ્ઞાનતા એમ કહેલુ છે, વૃત્તિના વિષય રૂપે સાક્ષીને જ અનુભવે છે, તે હજી આત્મસાક્ષાત્કાર થાયો નથી, જ એમ અનુભવ પામ્યો છે કે સાક્ષી તો વૃત્તિનો વિષય ધઈ શકતો નથી તેજ સાક્ષાત્કારને પામ્યો છે શકરભગવાને પણ વૃત્તિવિસ્મરણં સમ્યક્ સમાધિર્જ્ઞાનસજ્જક એમ અપરોક્ષાનુભૂતિમાં જ્ઞાન રૂપ સમાધિનું સ્વરૂપ કહેતા વૃત્તિવિરમરણની, અર્થાત્ સાક્ષી વૃત્તિનો વિષય ધઈ ન શકે એ અનુભવની આવશ્યકતા દર્શાવેલી છે વૃત્તિને પ્રથમ નિર્વિકાર કરી, અભ્યાસ દશામાં બ્રહ્માકાર કરી, પછી બ્રહ્મને વૃત્તિના વિષયરૂપે નહિ પણ સાક્ષીરૂપે અનુભવતુ તે જ્ઞાનસમાધિ છે, આ પ્રકારે વિચારતા જ્ઞાનમાત્ર વૃત્તિજ્ઞાન છે ત્યારે વૃત્તિમાત્ર તે તે વિષયવિચારાદિમાં જ રંગણ કરે, તે તે વિષયવિચારાદિમાત્ર પોતાનો વ્યાપાર અને પરિપાક માને, તેનું નામજ ચિત્તનું, સાલનું કહેવાય, વૃત્તિના સાક્ષીને અનુભવવાનો માર્ગ પ્રત્યેક વૃત્તિદાતા માય તેનું જ્ઞાન સમાધાન કહેવાય

ચિત્તનું સાલન અને સમાધાન એ વચ્ચેનો તફાવત મણા મહોટો છતાં સામાન્ય દૃષ્ટિમાં તુરત ન આવી શકે તેવો સદ્મ છે સાધકે તેનો સપર્શ વિચાર કરી જોઈ પોતાની વૃત્તિમાત્રને સાલનના માર્ગ ઉપરથી સમાધાનના માર્ગ ઉપર લાવવી સાલનમા વૃત્તિ બ્યારે પોતાના વિષયનેજ દ્વંશરૂપ માને છે ત્યારે સમાધાનમાં વૃત્તિ પોતેજ પોતાનો ઉપશમ ઉપગમી પોતાના અવભાસક સાક્ષીને અનુભવી લે છે દર્શનથી આ વાત સ્પષ્ટ કરવા થતી કરીએ ધનસપત્તિથી સમૃદ્ધ ધનિક શ્રેણીરાદિ સુખવિલાસમાં વિહરે છે, તેને વિવિધ માર્ગ, કુટુંબ પ્રાપ્ત થાય છે, માળ હાનિના પ્રસંગ આવે છે, પ્રતિષ્ઠા વ્યવહાર આદિ સામ્યવ-

પા પરે છે, 'રાગદેવતા' અનેક વિષય હ્રસ્વગિયત થાય છે તે પ્રત્યેકમાં તેની પ્રગતિ યાદ્યતી  
 ઋતિ પ્રિતા થતી નથી, જ્ઞાતિને ને આકાશ થાય છે, ને તે તે કાર્ય કરાવે છે. પુત્રનું લગ્ન  
 કરવાનો તેને પ્રયત્ન આવ્યો. જ્ઞાતિ તદાકાર થઈ. તે કાર્યની ધામધૂમ, આપ લે, બાળન  
 વ્યય હત્યાદિનો અભિમાન, ને તે આકાર વૃત્તિ ધારણ કરે છે ને તે ધનિકને પ્રવર્તાવે છે.  
 લગ્નનો અવચર વર્તે છે એટલે ધણી પ્રતિષ્ઠા ગાયે એક મહત્કાર્ય કરી નાતમા ને માનમા  
 સર્વોપરિ કાર્ય કર્યાના અભિમાનમાં તેને સતોષ આવે છે, ને વર્ષ છ માસ તેની વાતો ક-  
 રવામાં તે સતોષની પરિસ્થિતિ થાય છે. એ ધનિકનું જીવન અત્યંત પ્રાકૃત, એટલે પામ-  
 રાના જેવું છે, તેની વૃત્તિઓના વ્યાપાર તે તે વૃત્તિના વિષય થનાર લગ્નપ્રયત્ન ગંવા પ્ર-  
 સંગોમાંજ રહે છે અને તે પ્રસંગોના સફલ નિષ્ફલ અભિમાનનો સતોષ કે ખેદ તેજ તેની  
 વૃત્તિના વ્યાપારનું ફલ છે; તેને અનેક તુરમ અને વિચારોની પરપરા પણ વચમાં વચ-  
 માં ચાલતીજ રહે છે, ને તે પણ વૃત્તિના વિષય ખની વૃત્તિના વ્યાપાર અને ફલરૂપે તેને  
 પાધી રાખે છે. આવી રીતિએ ચિત્તવૃત્તિનો જે વિલાસ તેને ચિત્તનું લાલન કહેવાય. જા-  
 લકને જેમ પોષણ આપી પાલન કરીએ છીએ, અને તેને ખુશી રાખવા રમકડાં, મીઠાઈ,  
 છત્તાદિ આપી, લાડના અને ટોળના ગળદાં ફલી, પેરસ ચઢે તેમ લાલન કરીએ છીએ,  
 તેવી રીતે અભિમાનથી ચિત્તનું પાલન કરી, ચિત્તવૃત્તિઓને પોતાના વિષયોનેજ સર્વવ્યગી-  
 ના તે વિષયોમાં વિહરવા દેઈએ એ ચિત્તનું લાલન છે અતિશય અને અમર્યાદ તથા અ-  
 કુશ વિનાના લાલનથી જેમ જાલક જમડી બંધ છે તેમ ચિત્ત પણ વૃત્તિઓના અતિશય  
 લાલનથી જમડી બંધી રૂવંદા બાંધીજાય રહે છે. ત્યારે ચિત્તના લાલનને રૂપાને સમાધાન  
 પ્રાપ્ત કરવાને શું કરવું ? જે ધનિકનો વ્યવહાર ચિત્તના લાલનરૂપે કદી ખતાવ્યો તેના જે-  
 વો વ્યવહાર ન કરવો ? ધન ધામ સપતિ પુત્રદારા હત્યાદિનો ત્યાગ કરીને વૃત્તિને કશામા  
 જપાગ ન દેવી ? આતુ ઉત્તર એ છે કે વ્યવહાર ન કરવો કે ત્યાગ કરવો એથી સમાધાન  
 આવતું નથી, એનો એજ ધનિક જો પ્રાકૃત ન હોય, જ્ઞાનદૃષ્ટિ પામેલો હોય, તો પુત્રલ-  
 ગ્નનાં અનેક પ્રસંગોમાં તદાકારવૃત્તિ યથા છતાં તે તે વૃત્તિના વિષયને ફલરૂપ સ્વીકારે ન-  
 હિ, વૃત્તિમાત્રનો અવભાસક સાક્ષી છે તેનેજ અને તે આકારની વૃત્તિના પણ ફલરૂપે અ-  
 તુભવે, એટલે તેને સમાધાનજ રહે. લગ્નપ્રસંગે કરતાં તેનાં કાર્ય અચુક કરવાનું છે તે  
 'કરાય છે' એવી ખુશ્ખીજ થતાં લાગે, તેના કર્મમાં રાગદેવ અને અભિમાનનો ભાગ થા-  
 ય નહિ, લગ્ન પતી ગયા પછી તેને અભિમાન, તુષ્ણતાઓ અને પોતાની બચ્ચતાની વાતો-  
 માં સતોષ આવે નહિ. કર્મમાત્ર થવા સુધીજ સખધ રાખી શકે, પછી તો જાણે હતુજ  
 નહિ તેમ વીસારે પરે વૃત્તિમાત્રને જતે સાક્ષીનેજ તેને અતુભવ આવે એ અર્થે પ્રત્યેક  
 વૃત્તિના વ્યાપારમાં વિચાર કરી કરીને સાક્ષીને જોળી કાઢી અતુભવવા જેવું એમ નુસ-  
 મવતું, વૃત્તિમાત્રની પ્રવૃત્તિ નેત્રના સ્પદનની પેઠે કે માસની ગતિની પેઠે અગાત થયાંજ  
 જાય છતાં જેમ તે સ્પદન અને માસના પ્રાણના જીવન કરતાં અન્યન ઉપકારક નથી તેમ  
 વૃત્તિમાત્રની પ્રવૃત્તિ પણ સાક્ષીને દર્શાવવા કરતાં અન્ય ઉપયોગની નથી, એવો સ્વાભાવિક,  
 સાહજિક, અતુભવ આપી રહે તે સમાધાનની રસ્તા છે. આટલા વિન્તારથી ને વાત કદી  
 તેની તેજ વાત સાક્ષીય પરિબળાપાથી અનેક પ્રકારે કહેવાયલી છે, અને સાધકને અતુ-

દેવ દગાવા માત્રમાં અનેક અનેક પ્રદિશઓ યોગેલી છે. તેમનું પણ ક્રાંતિક નિર્વચન  
 નથી. (આગળ ચાલુ)

૪

પાપ

આ વિષયની રચના કેવળ આનન્દમય છે, નુબન્દય છે, એના દુષ્ટાની કે પાપની ધ-  
 ણનાજ નથી એમ વા-વાર કહેવામાં આવે છે; અનંત કો જે કહેતું આપણા નિત્યના અ-  
 નુબન્દય માં મળતું આવતું હોત તો આપણને જ્ઞાન અને સુદિન આદિ પરમશ્રેયની શોધ  
 કહેવાનો હવણ પડે છે તેટલો આધાર પડત નહિ. જીવનનાં આધ્યાત્મિક, આધિકારિક,  
 આર્થિક દુઃખોનો પાર નથી એ સંયોગ અનુભવ છે, અને ધર્મગાન તેમ તત્ત્વજ્ઞાન-  
 માત્રનો હોય દુઃખ અથવા પાપની ઉત્પત્તિનો વિચાર ચલાવવાનો હાથ છે. પાપ અને ત-  
 દ્વન્દવ દુઃખાદિનો ઉદ્ભવ કેમ થાય છે તે સમજવવાનું એટલું બધું કદિન છે કે તત્ત્વજ્ઞો  
 એ પાપના ઉદ્ભવની વિવિધ કટપનાઓ ઉપર વિવિધ દ્રષ્ટિ પછી આપેલાં છે. તટસ્થ હો-  
 શ્વરજ્ઞ આ જગત છે એમ માનનારા પાપની ઉત્પત્તિ ઈશ્વરજ્ઞતા માને તો ત્યાં વિષયના  
 અને નિર્મલુપનાનો દોષ આવે છે; તેનો ખુલાસો ધર્મ અધર્મ અથવા શુભ અશુભ કર્મને  
 વચ્ચે આપી ઈશ્વરને માત્ર કર્મદાતા ઠી કરવામાં આવે તો તેમાં પણ અન્યોન્યા-  
 યમ દોષ આપેલો છે. આપણા કર્મમાં એક પક્ષ પાપનો સંભવ ધર્મ અથવા કર્મ અને  
 ઈશ્વરથી આમ માનવામાં આવ્યો છે. શ્રદ્ધાદિકો મુક અને તૃણમાથી પાપનો સ-  
 મુદ્ધતય માન્યો છે. ઇતર મર્ગમાં મુશ્કેલી, દિશ્વરજ્ઞતા, વરચુત આદિ એ મારુ અને  
 પાપ એનું પરસ્પર વિરુદ્ધ એકદલ સ્વીકાર્યું છે. ઈશ્વર અને શેતાન, અલ્પશક્તિ અને અ-  
 લ્પગાન, એમ શુભ અને અશુભ, દેવ અને દાનવ, એવું દ્વિ સ્વીકારી પાપ માત્ર શેતાન  
 અથવા અલ્પમાનનાં પ્રેરણા છે એમ સમજવું છે. પરિપૂર્ણ વિશુદ્ધિમાં વસતાં આદમ અ-  
 ને ઇવને પણ શેતાનેજ સર્પરૂપ ધરી માનના ટક્કરુ દલ ખાવાની વાસના ઉપભવી પાપનો,  
 માર્ગ જતાઓ; એ સમયે જ પાપ થવે કહ્યું તે આદમ અને ઇવની તે પાપથી પેદા થિ-  
 મેથી પ્રજા જે મમત્ર મનુષ્યજાતિ તેને વળગી રહેલું છે ને તેથી જગતમાં પાપ થયાં જન-  
 ય છે. આવી અનેક ઈપોલ દૃષ્ટનાઓ પણ પાપનો સમુદાય સમજવવા થયેલી છે.

ત્યારે અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને મોઝજ પૂછ્યું છે કે ઇન્છા ન છતાં પણ મનુષ્ય જેમ જા-  
 લાકારે દોરાતો હોય તેમ પાપમાં દોરાઈ જવું છે એનું કારણ શું ? અને કૃષ્ણે ઉત્તર  
 પણ મોઝ આપ્યું છે કે:—

કામદુષ્ક્રોધરજ રોગગુણસમુદયઃ

રોગે શુભથી ઉત્પન્ન થનાર જ કામ અને ક્રોધ તેજ પાપનો હેતુ છે, તેજ અનર્થ  
 અને કર્મ કરાવી તેના દ્વષ્ટ અનેક દુઃખની પરંપરામાં મનુષ્યને આટવાવે છે. વારતવિક  
 રીતે જતા એમજ જણાય છે કે કામ એજ પાપમાત્રનું અને તેનાં દલનું મૂલ છે. અનુ-

દેવતાદીઓ અજ્ઞાનને પ્રાપ્તિનું મૂલ્ય કહે છે ને પાપ મુળ્યાદિ હંદમાત્રનો તે પ્રપંચમાં સં-  
ભાસ કરે છે એકસં તેમજી ગને પ્રાપ્તિ મૂલ્ય અજ્ઞાન છે એમ કહેવામાં પાપ નથી. અને  
જ્ઞાન અથવા પ્રકાશ તે સત્યગુણનું કાર્ય છે એ વાત લક્ષમાં રાખતાં જ્ઞાન અને પ્રકાશથી  
વિમુક્ત રાખનાર રજમ અને તમમ્ તેનું કાર્યન પાપ હોયું જોઈએ એમ સમજ સકાય  
છે. જે કામને મી પરમાત્માએ પ્રાપ્તિ નિદાન કહ્યો છે તે અજ્ઞાનનું પરિણામ છે એ-  
માં સંશય નથી, કારણકે જેનું જ્ઞાન જોઈતું ન્યૂન, જોઈતું ઉપશુ, તેટલો તેની આશા અને  
નૃપાનો વધારે પિત્તાર અને પાપ થવાનો તેને હાથે નેટનો વધારે સંભવ.

જ્યાં પ્રકાશ છે ત્યાં અંધકાર સંભવતોય નથી. પ્રકાશ ન હોય ત્યાંજ અંધકાર અ-  
ને અંધકારની સાથે જોડાવણાં પિતાત્માત્રનો જેલ દીકામાં આવે છે. પ્રકાશમાં સર્વદા  
નિબંધતા, નિરાંકતા, વિશાલતા રહેલી છે; અંધકારમાંજ ભય, શંકા, સંકોચ વગેરે છે.  
અને એક ઉદરવિર્ગાદ કેમ થશે એ બયથી તે દેડપાન પચત મરણુ પુષ્ટીના બયમાંથી અને  
તે તે પ્રસંગે થતી શંકા અને સંકોચની વૃત્તિઓથીજ કામનો ઉદ્ભવ થાય છે ને તે કા-  
મ અનેક અપોઝ માગે જતુંને ઉતારી દે છે. કામ જોઈએ જોને મનશિલ કદીએ છાંએ તે  
અને તેનાં કાર્ય જોઈએજ અર્થ નથી, કામજોવાદિવદ્ધર્મિ ગણવામાં આવે છે ત્યાં પણ  
તેટલાંજ અર્થ નથી; કામ જોઈએ કામના, હજી, નૃપા, આશા, એ અર્થ લક્ષમાં રાખતાં  
સદજ સમજશે કે ભય શંકા અને સંકોચ વિના ખીન કોઈ કારણથી કામનો સંભવ ન-  
થી, અને અજ્ઞાન વિના ભય શંકા સંકોચાદિનો અવકાશ નથી.

ભય શંકા અને સંકોચ તેને એક શબ્દે નિર્દેશ કરીએ તો તેને કૃપણતા એવું ના-  
મ શાસ્ત્રમાં આપેલું છે તે આવી સમજ. કૃપણતા જોઈએ પૈસા ન વાપરવા રૂપ કૃપણતા  
નહિ પણ ન વાપરવા દેવાની વૃત્તિ ઉપજવનાર જે હલ્લનું સાંકડાપણું, સ્વાર્થપુલિએ ગ્રે-  
રેલાં ભય અને શંકા, તે કૃપણતા એમ સમજવું. અને આ વિશાલ વિશ્વમાં આજીએ ગા-  
ણ પોત પોતાને યથાપોજ સ્થાને ગોઠવાઈ રહી પોત પોતાનું આનંદનય કર્તવ્ય નેત્રરખ-  
નની પેટે કે શ્વાસગતિની પેટે સાહજિક રીતેજ ક્યાં ભય છે ત્યાં કોઈ એક જતુ માટે  
અને ગારાંતું શું થશે એવું ભય પામે, વસ્તુગતિ ઉપર વિશ્વાસ ન લાવી અધધ્ધા અને  
શંકામાં આંદોલિત થાય, એ બધું જ્ઞાનના અભાવરૂપ ને અજ્ઞાન, વસ્તુગતિને યથાર્થ ન  
અનુભવવારૂપ અજ્ઞાન, અને તે અજ્ઞાનજન્ય જે કૃપણતા તેનુંજ પરિણામ છે એમ કહેવામાં  
પાપ નથી.

જે અજ્ઞાની છે, અવિચારી છે તેજ કૃપણ છે ને તેજ પાપી છે. બધો વિચારનોય પ્ર-  
જ છે, પાપ કે પુણ્ય એવો કોઈ પદાર્થ વિચરચનામાં સ્વતઃ કે કોઈ તટસ્થ ઈશ્વરથી કે  
તેના પ્રતિપક્ષી શેતાન કે અહીમાનથી ધડાયલો નથી. ધણેક ભાગ તો જનસમાજે પોતા-  
ના સમાજની વ્યવસ્થાને અર્થેજ પાપ પુણ્યરૂપે ધડી કાઢેલો છે, પરંતુ તેને ખાદ કરતાં  
એ, જે સર્વમાન્ય, સર્વસાધારણ એવાં પાપ પુણ્યનાં ધોરણ કરેલાં છે તે પણ અજ્ઞાનજ-  
ન્ય જોઈએ વિચારના અભાવથી ઉર્ભજ થયેલાં છે. વિચાર જોઈએ આ લેખ વાચતાં મન-  
માં વિચાર આવે અથવા બળદારનાં કાર્યમાત્ર ને વિચાર વિના રૂપ રાકતાં નથી ને વિ-

ચાર એમ ના સમજવું, વિચાર એટલે જીવ, ઇશ્વર, વિષય એ ત્રણનાં સ્વરૂપ અને સમ-  
ધનો વિચાર જોને જ્ઞાન હોઈએ છીએ તે વિચાર એમ કહાયું. 'વિચાર' નો એજ અ-  
ર્થ શાસ્ત્રકદ છે, અપરોક્ષાનુભૂતિમા શ્રીગરુડભગવાને તેજ અર્થ લગાણ્યો છે.

જ્ઞાન અને વિચારથી કામ એટલે નૃણ્ણાનો વિ-હેદ થતા પાપનો સભવ ન રહે એ-  
મ લાગે છે, પરંતુ કોઈ એમ ધારી લે કે આશામાત્રનો ત્યાગ કરી ત્યાગ કે સન્યાસથી-  
જ પાપરહિત થઈ શકાય તો તે ખરું નથી કારણકે કામમાત્રના મુલ્ય ને નૃણ્ણતા  
તેનો મૂલ્ય ઉ-હેદ થયા વિના જ્ઞાન સિધ્ધ થતું નથી અને કેવળ ત્યાગ કે સન્યાસથી નૃ-  
ણ્ણતાનો સહજ ઉ-હેદ થતો નથી. વસ્તુગતિજ્ઞ જ્ઞાનમય છે, જતુમાત્રને જ્ઞાનમાત્ર આ-  
પેલા છે, પદે પદે તેને ઉત્તતિ ઉદ્ધાસ અને વિકાસ આપેલા છે, પરંતુ નૃણ્ણતા એવી રી-  
તે તેને વળગેલી રહે છે કે એ વસ્તુગતિ તેને જોવા દેતી નથી, એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું  
દોષ તે કરતાં મુખ્ય વાત તો અજ્ઞાન અથવા નૃણ્ણતાનો વિનાશ કરવો એજ છે.

તથાપિ પ્રશ્ન રહે છે કે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ બંન્ન પણ એવટ સ્વીકારતું પશુ એ-  
ટનું નહિ પણ ઇશ્વરરૂપ પાપ-પુણ્ય કે કમન્ય પાપ પુણ્ય અથવા ઇશ્વર અને શૈતાન  
એના નીપજલેલા પુણ્ય અને પાપ, એ કરતા પણ વધારે વિષય એટું જ્ઞાન અને અજ્ઞા-  
નનું પરસ્પર વિરોધી બંન્ન સ્વીકારતું પશુ જ્ઞાન સાથે અજ્ઞાન કેમ રહીજ શકે ? આ શ-  
કા પણ વિચારની ન્યૂનતાથી સભવે છે. જ્ઞાન એજ વસ્તુગતિ છે, એકલું જ્ઞાન એજ વસ્તુ-  
ગતિ છે, તો તે અપામ્યજ હોવી જોઈએ, મારણકે વસ્તુગતિ વિષે વાત કરવી, એટલે તે  
એક છે એમ કહેવાનું રહ્યું નહિ તેના વિષય બોલવા માર્યું ત્યાથીજ બે થયા. ત્યારે જ્ઞા-  
નની વાણીએ કરીને જ્ઞાન આપવા સેનાનો, અનુભવે અનુભવનો વિનિમય કરવા દરાવવા-  
નો અવકાશ છે, જ્ઞાનથી તેમ થવાની આવશ્યકતા છે, ત્યાંથી એક અને તેથી વિરુદ્ધ  
બે એમ કલા વિના અનુભવ ઉપજવવાનું સભવે નહિ એટલા માટે બંન્ન માની લેઇને  
બંન્નમાવશ્યક એકતાનો અનુભવ ઉપજવી શકાય છે વસ્તુગતિમા જે જે બંન્નકરના છે તે  
એ-નનો અનુભવ ઉપજવવાને અર્થ છે, કેવળ આરોપિત છે અને અનુભવ થતાં તેનો વુ-  
રનજ ખોતાની મેલે, અપવાદ થઈ જાય છે એટલે જ્ઞાનાજ્ઞાનના બંન્નથી પાપનો ઉદ્ભવ  
સમજવવામાં કશો દોષ નથી અજ્ઞાન એજ પાપનું મૂલ છે પાપ કરવાની શક્તિ અજ્ઞા-  
નમય છે, વસ્તુગતિના જ્ઞાનની ન્યૂનતાથી થાય છે, તેમ પાપન્ય હુ આદિથી ક્યેશ પશું  
અજ્ઞાનમયજ છે

૩

૨૬

૧

કંઈ વેદક અને મહાત્મા ઓ ઝંઝકદશ.

કેશી અને અમરેશ એવા વેદકના બે પિતાગ આપણને મારી રીતે આપીતો છે.



અગરેજી રાજ્યનો આ દેશમાં પ્રભાવ થયો ત્યારે જેમ બીજી બધી વિદ્યાકલા આદિનો જો-  
સ થઈ ગયો હતો તેમ દેશી વૈદ્યકનો પણ ઘણે ભાગે અસ્તજ થયેલો હતો. શસ્ત્રવિદ્યા અ-  
ને રસાયનપ્રયોગોથી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં વૈદ્યવિદ્યાના જ્ઞાનમાં કટલીક વૃદ્ધિ થઈ હતી, અને  
અગરેજીના આવાગમનથી જેમ બીજી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાઓ, આપણા દેશમાં પ્રવેશ પામી  
તેમ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિએ સમજવામાં આવેલું વૈદ્યક પણ અત્ર પ્રસાર પામ્યું. ત્રણે ઇલાકા-  
નાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં વૈદ્યવિદ્યા શીખવવાની પાઠશાલાઓ રચાવવામાં આવી, અને  
મથુાપરો મહોટા ગામોમાં ઔષધશાલાઓ પણ ઉઘાડવામાં આવી. અગરેજી દ્વા ઉપર  
લોકને અનેક કારણોથી રચિ થઈ નહિ, પણ ધીમે ધીમે, અતુલ્ય અને પરિચય વધતાં,  
તેનો ઉપયોગ રામજીવામાં આવતાં, આજ સમયગ બધા લોકો એજ ઔષધો ઉપર વિશ્વાસ  
કરે છે ને અનામય પણ, ઘણીવાર, પ્રાપ્ત કરે છે. પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યામાં નિરતર વૃદ્ધિ થતાં  
જય એવી પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણી યોજનાઓ છે, ઔષધોના તેમ રસોના પ્રયોગ કરી જે-  
વાની ઘણી સરસતા અને સગવડ છે, અને એકલી એજ વિદ્યાને ઉદ્દેશીને ઘણાં સારાં પ્ર-  
તિષ્ઠિત સામયિકપત્રો તે દેશોમાં બહુ ઉપયોગી ચર્ચા ચલાવી એ વિદ્યા સબધી જ્ઞાન વિ-  
સ્તારતાં રહે છે. આથી કરીને શસ્ત્રક્રિયામાં તો પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યા કરતાં કાંઈ અધિક ન-  
થી એ વાત ઘણાકને અનુભવસિદ્ધ થઈ ગઈ છે, અને સર્વ કાંઈ તેવે તેવે પ્રસંગે, પા-  
શ્ચાત્ય વૈદ્યવિદ્યાનોજ આશ્રય કરી સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

પરંતુ શરીરના અંતર્ગત વ્યાધિઓના ઉપચાર સબધે હજી પણ સારા સારા માણુ-  
સોમાં એ મત ચાલે છે. દેશી એટલે આપણાં જૂનાં શાસ્ત્રોમાં, ચરક સુશ્રુત સંહિતાઓ, નિખંટ,  
વાગ્બટ, બાવપ્રકાશ, અષ્ટાંગહૃદય, પ્રત્યાદિ વૈદ્યવિદ્યાના જૂના ગ્રંથોમાં ને ઉપચારો કહેલા  
છે, તે ઉપરાંત વળી પ્રત્યેક ધરમાં, પ્રત્યેક ગામમાં, વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરુષોને સ્વાતુલ્યથી ને કાંઈ  
આમાત્ય જડમૂલક દવાદિના ગુણ જાણવામાં હોય છે, તેનાથી કરીને પાશ્ચાત્ય ઔષધો કર-  
તા વધારે લાભ થાય છે એવું માનવામાં આવે છે. એનાં કારણોમાં આ દેશનાં હવા પા-  
ણીને અને પાશ્ચાત્ય દેશનાં હવા પાણીનો ફેર તેમજ આહાર વિહારનો પણ ફેર, એ કાર-  
ણને આગળ કરવામાં આવે છે. એ વિદ્યાનો વિશેષ શોધ કરનારા એમ પણ કહે છે કે  
પાશ્ચાત્ય ઉપચારપદ્ધતિ બ્યારે કેવલ અજ્ઞાપરો અને પ્રયોગોના ધોરણ ઉપરજ ચાલે છે,  
ત્યારે અત્રત્વ ઉપચારપદ્ધતિ રોગના નિદાનનો બહુ ઉડો વિચાર કરીને ઔષધિનો પ્રયોગ  
કરે છે; બીજી રીતે કહીએ તો પાશ્ચાત્યપદ્ધતિ બ્યારે વ્યાધિનાં વ્યક્ત ચિન્હોનો ઉપશમ  
કરવા મત્ત કરે છે, ત્યારે અત્રત્વ, પદ્ધતિ વ્યાધિનાં વ્યક્ત ચિન્હો કરતાં તેના નિદાન ઉપર  
લક્ષ કરે છે અને ઉપચાર યોજે છે. અધિકમાં એમ પણ કહેવાય છે કે ઔષધના વ્યાધિ-  
નિગ્રહના બલાબલ કરતાં અધિકનો વિચાર પાશ્ચાત્યપદ્ધતિમાં નથી ત્યારે અત્રત્વ પદ્ધતિમાં  
ઔષધોના વ્યાધિનિગ્રહ કરવાના સામર્થ્ય ઉપરાંત પ્રકૃતિના સહમ અરોગને પણ અસર  
કરવાના બમ્બ ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. અમુક ઔષધથી અમુક વ્યાધિ મરી શ-  
રીર સારુ થાય એમ પાશ્ચાત્યપદ્ધતિ કહેશે પણ તેજ ઔષધથી વ્યાધિ સારો કર્યાની  
સાથે મન કુદ્ધિ આદિ ઉપર અમુક અસર થશે એમ ને પદ્ધતિ સ્વીકારશે નહિ બ્યારે આ-

પણી પધ્ધતિ તે સ્વીકારશે ધાતુ આદિના પ્રયોગમાનમાં આવેા યદ્ય આત્ય આપણા શા-  
સ્ત્રોમા હોય છે એમ સારા વૈદો પાસેથી સબળાય છે એમ પણ સમજી શકાય તેવું છે  
કે આપણા ઋષિ મુનિઓની પ્રવૃત્તિમાનનું પર્યવગાન નિશ્ચિતનું પરમસુખ અનુભવવા અ-  
નુભવાવવાનુંજ હતું એટલે જેમ ખીનાં શસ્ત્રની તેમ વૈદ્યવિદ્યાની યોગના પણ તેમજો, તેમા  
મેાશાદિશાસ્ત્રોને ભેગવી, તેવા પારમાર્થિક ઉદ્દેશથી કરેલી હોય એમા આવશ્ય નથી

આ ઉપરથી એમ કહેવાનો આવશ્ય નથી કે અમુકજ વિદ્યા સારી તે અમુક ખોટી,  
એ કહેવાને અગોત્રે સામર્થ્ય કે હક કશુંજ નથી પરંતુ આપણા શાસ્ત્રોમા કહેલી વૈદ્યક-  
પધ્ધતિ આપણી પ્રવૃત્તિને વધારે અનુકૂળ આવે છે એમ તો અગો અગારા પોતાના નાા  
અનુભવથી પણ કહી શકીએ એવા ઘણા દાખલા અમેએ જોયા છે કે જેમા પાશ્ચાત્યપ-  
ધ્ધતિ કાર્ત્ત્વ કરી ન નકેલી તેમા અત્ય પધ્ધતિએ સારા વિનય મેળવેલો, એટલુંજ ન-  
હિ પણ સામાન્ય પ્રસંગોમાં એ પાશ્ચાત્ય ઉપચારોથી જ્યારે તાત્કાલિક આરામ યદ્ય પુત  
તેના તે કે અન્ય સ્વરૂપે વ્યાધિનો પ્રાદુર્ભાવ થયેતો એવી પાશ્ચાત્ય ઔપધોની દુર્બલતા જ-  
ણાયલી ત્યારે અત્ય ઉપચારોથી વ્યાધિનિમ્મલ વધારે દીર્ઘકાલ પર્વત અને નિશ્ચયવાળો  
નીવડેતો આમ ઘણા પ્રસંગોના અનુભવથી આપણને આપણી પધ્ધતિ વધારે અનુકૂળ  
છે એમ તો લાગે છે એ યાત ખરી છે કે આપણુ વૈદ્યશાસ્ત્ર પ્રથમ જ્યાં હશે ત્યાંનું ત્યા છે,  
એમા નવા પ્રયોગ કરી વૃદ્ધિ યદ્ય નથી તેમ યદ્ય શકે તેવો અવકાશ હજી પ્રાપ્ત થયો ન  
થી, પણ તેટલે અશે આપણે પાશ્ચાત્યપધ્ધતિથી એવી જોડને પૂરી પાડી જાકીના બાગમા  
દેસી ઔપધનેજ અવલમ્બીએ તો વધારે લાભ થાય એમ મણા મિચારવાનોનો અનુભવ છે

દેસી વૈદ્યની આટલી ઉપયોગિતા લક્ષમાં આવતાજ આપણને પ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ જ-  
હુમટજી તથા તેમના સહાધ્યાથી અને તેમના જ્ઞેવાજ કુશલ વૈદ્યરાજ બાવાભાઈનું સ્મ-  
રણ થાય છે અને એ ઉભયે નરરતોના સ્વર્ગવાસ માટે અતુન ખેડ થાય છે જહુમટજી-  
એ જાલવવથી વૈદ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ પોતાના પિતા પાસે પરી તેની તેજ વિદ્યાની દૃઢિ  
ક્રમ થાય તેના ઉપર લક્ષ આપેલું હતું. જમનગરમા એક સમયે સર્વ પ્રાચીન વિદ્યાને  
ખડુ ઉત્તમ હતુંપૈ હતો અને જમનગ્રી વિભાજી જ્ઞેવા પરમ હૃદય રામનાં આશ્રય નીચે એ  
ખથી વિદ્યાને ખડુ સારાં હતીજન અને 'પોપણ' મજ્યો કરતો જહુમટજી પાશ્ચાત્ય વૈદ્યવિ-  
દ્યાનો ખડુ અભ્યાસ રાખતા, અગરજી ન જાણતાં હોતો, ડાહ્યારો આદિથી તેના શાસ્ત્રના  
સિધ્ધાંતો સમજી, તેના ગુણદોષ વિચારી, આપણા વૈદ્યકમાં તેના તેજ વિચાર સખધે જે  
દોષ દોષ તેની કેટલી ઉપયોગિતા છે તેનો નિષ્પક્ષપાત નિર્ણય કરતા સરકૃત વૈદ્યવિદ્યાનું  
અતિ ઉત્તમ અધ્યયન હોવા ઉપરાંત આવી વિચારથીત પ્રવૃત્તિને લીધે તેમજો પ્રયોગો કર-  
વા માટે જમનગરમાં ઔપધશાલાં સ્થાપી છે, ત્યા આર્થવૈદ્યનુંસાર યથાર્થ વિધિપૂર્વક  
સંસ્પાપનાદિક પર્વત ઔપધો તૈયાર કરાવતા અને આર્જુરોના ઉપર તેનો પ્રયોગ કરી તે  
પ્રયોગના ક્રમ અને ફલની નોધ રાખી આગળ શુ કરવું ચોગ્ય છે તે અનુભવ લેતા અને  
આવી આગધો આપવાની અને પ્રયોગ કરાવની તેમની પધ્ધતિ ઉપરથીજ જણાશે કે તેઓ

એક ખામ મહાત્મા હતા; મહાત્માઓને પોતાની વિદ્યા સાથે જ એકના હોય છે, જો વ્યા-  
પ્તિ અને અહતાભાવ હોય છે, તે એમનામાં પ્રત્યક્ષ મુક્તિમાં હતા. વિદ્યાશ્રદ્ધિ અને અ-  
નુભવને અર્થે જ પ્રયોગો કરવા કરતાં એ કાંઈનું પણ કંઈ દેખી ન ખમાવાની જ દ્યાર્દ-  
રૂતિ કાંઈ પણ વૈધનું પરમશય છે તે બદ્ધનું તો એક શ્વપન જ હતી. એ રીતે વ્યાધિ-  
નું નિવારણ કરવામાં આવે તેમ જરૂર હોય ત્યાં અજ પણ આવતા અને એમ કહેવાય  
છે કે એ નિમિત્તે તેમને માથે લાગેક રૂપીઆનું દેવું, શ્રી જગમસાહેબે એક બે ચાર દેવું  
ફેડવા જનાં પણ, હજી વિદ્યમાન છે. કાંઈ એવો નાનો કે મરીન એમની દૃષ્ટિમાં ન હતો  
કે જેને ઘેર જવામાં કે જેને બહુ લક્ષ્યપૂર્વક આવેલ આવવામાં એમને પોતાના દરજ્જા-  
નો કે પોતાના ખર્ચનો વિચાર આવે, પોતે પરમ સાત્ત્વિક હોઈ સર્વને તેવાજ દેખતા અ-  
ને તેવાજ કરવા હજીતા વેદાન્તસિધ્ધાન્ત ઉપર તેમને અનન્ય પ્રેમ હતો, અને તેમનું  
જીવન ખરૂં સર્વમય હતું.

બદ્ધનું લક્ષ્ય પોતાની વિદ્યા કેમ વિજયી થાય, કેમ જીવિ પામે, એ ઉપર બહુ દર્દુ,  
ઉપચાર કરતાં તો પણ વ્યાધિનો તુરંત નિમિત્ત કેમ થાય એ તેમના ધ્યાનમાં રહેતું નહિ,  
શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ શરીરશુદ્ધિથી આરંભ કરી તે વ્યાધિના ઉપચાર ઉપર આવતું, એમ  
કયાં પિના યોજેલા પ્રયોગજ વ્યર્થ થઈ વૈધવિદ્યાને અપમાન અપાવે છે, એ તેમનો નિશ્ચય  
હતો. આથી કરીને ઘણી વાર તેમને હાથે વ્યાધિનો નિમિત્ત થયામાં વિલગ પતો તથાપિ  
તેમનામાં જો વિદ્યાશ્રદ્ધિનો આશ્રય અને પ્રીતિ હતાં તે તેમને ઘણા વિષમ પ્રસંગોમાં વા-  
રવાર પરિણામે વિજય અપાવતા. ચોડાંક વર્ષથી તો તેમની વિદ્યાપ્રિયતાએ તેમને એવા  
આશ્રયો આપ્યા હતા કે મનુષ્ય શતવર્ષ જીવતું નથી એમાં થોડા ઉપચારની જ ખામી છે  
એ હૃદયથી તેઓ મરણની ઘણા ગામોની 'એવરેજ' ભેગી કરાવતા, આખા ગામને છ-  
વિતવર્ષક ઉપચાર કરી પાંચ વર્ષે તે એવરેજ કરી લેવાય તો કેવો દુઃખ તે જોવાની ક-  
ષ્ટતા રાખતા, અને તેવા કાંઈ આશ્રયની વારવાર આતુરતા દર્શાવતા કે જેથી તેમને આ આ-  
શ્રય વધારવાનો પ્રયોગ અનુભવવાની સરસતા મળે આ આશ્રયોમાં તેમણે જીવિતવર્ષક  
જાડલી રચાવી છે, તેમાં જોડાનારનાં કુટુંબીઓની સર્વ પ્રસંગે ઉપચારથી સંબાળ રાખવાની  
પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને વ્યાધિ મટાડનારો નહિ પણ વ્યાધિ વિનાએ સેવન કરવાથી જીવિ-  
તને વધારનારો એવા કેટલાંક ઔવધો તેમણે નિર્માણ કરેલાં છે. એમાંનો વિડગતદુહ-  
નો એમનો જાણીતો પ્રયોગ અતિકષ્ણભર્યો હતા, મણીને બહુ સાજકારક નીવડ્યો છે.  
તેમણે આરબેશા પિદ્યાશ્રદ્ધિના કાર્યની સાથેની તેમની એકતાનતા એક બે દશતથી સમ-  
જશે. હવણું નડીઆદમાં દેહપાત પૂર્વે એક પ્રસંગે એમ કહેવા હતા કે વૈધવિદ્યાને મારે  
જ્યાં લેઈ જાય છે ત્યાં તે ક્યારે પહોંચે કે મારા કુટુંબીઓ અવિભક્ત રહીને ઝાગણુપ-  
ચાસ પેટી સુધી એનું એ કામ કરે; ખાટે મારા કુટુંબીઓ ત્યાં સુધી વિભાગ ન પડે તેવી  
કાંઈ યોજના બતાવો. લખીને પણ કેટલુંક મુઠી જવાનો તેમણે યત્ન કર્યો છે. શકતર ત્રિ-  
શુવનવાસને સાથે રાખી તેઓએ ચરકસંહિતાનું બહુ સારી ટીકા સાથે ભાષાંતર આરબ્સ  
હતું, પણ શોધનીય છે કે એ કાર્ય સમાપ્તિએ પહોંચ્યું નથી.

આખા હિંદુસ્તાનમાં દેશી વંદવિધાનો આવો ભાવિકબક્ત અને ચારિત્રે ખરે મહાત્મા જેવો પુરુષ મળી આવવો કઠિન છે. એમના અસ્ત સાથે દેશી વંદવિધાનો અસ્ત થયા જેવું અમને લાગે છે, અને તે માટે અમારા હૃદયમાં અતુલ ખેદ વ્યાપે છે. તેમના ભાઈ રસેશાચાર્ય મણિશંકર વિઠ્ઠલજી કે તેમના એકના એક પુત્ર રા. શંકરપ્રસાદ તેમની વિદ્યાવિલાસિના, એકતાનતા, અને પારમાર્થિક બુદ્ધિનું સ્થાન સાચવી દેશી વંદકના છ-વનતી વૃદ્ધિ કરે અને કો મહાત્માની ઐગણ્યપચાસ પેઢી સુધી જુદા ન થતાં આની આ વિદ્યા ઉપાસવાની છેલી ઘડીની છેલી આરાતે અતુસરે એજ અમારી વાછના છે.

## ૨

## દાકતર બુદ્ધર

વારકોડિગામા પહેલ પહેલો હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને પાશ્ચાત્ય જતોને હિંદુસ્તાનના અસ્તિત્વની વધામણી આપી તેનો ચારસો વર્ષનો ગગલ દિવસ હવણાજ ન્યુરેપર રોમાં ગવાઈ ગયો છે. પરંતુ વારકોડિગામા કે કલાષ્ટપ, હેરિટજ કે જુગેઝ, તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જે પરાક્રમ કૃત્ય હોય તે કરતાં અમરેજ સરકારની નોકરીમાં રહીને પશ્ચ હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન ભવ્યતાના ભક્ત બની હિંદુસ્તાનની પ્રજાના સત્ય સ્વરૂપને પાશ્ચાત્ય વિશ્વ આગળ ખુલ્લું કરી આપવામાં, પાશ્ચાત્ય અને અન્યત્ર પ્રજા વચ્ચે સ્નેહસબંધ અને અતુકપાની લાગણીમાં વધારો કરવામાં, જગલી જુદા કપટી અને હુમ્મ્યા કાળા શ્વામોની પદવીમાંથી મુક્ત કરી આપણને સુવિચારી સુશીલ પ્રામાણિક આર્યના વારસાધિક સ્થાન ઉપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં, જે પરમજી પુરુષોએ કાલ અને દ્રવ્યનો ભોગ આપ્યો છે તેમનો આપણા ઉપર તેમ પાશ્ચાત્ય પ્રજા ઉપર યોડો ઉપકાર નથી. શરીર ઉપરના રાજ્ય કરતાં મન ઉપરનું રાજ્ય વધારે સામ્યત અને સારું છે; અને તે ઉપજાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર પુરુષોનો રાજ્ય પ્રજા ઉભયે નેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે.

સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રથમ અભ્યાસ જો કે ગ્રીક લાટિન અને અંગ્રેજીની પાશ્ચાત્ય ભાષાઓના શબ્દોનો સમજ બંધ બેસતો કરવાના ઉપયોગ માટેજ બોપ, ગ્રીમ, સ્તેમલ, જેવા મહાત્માઓને હાથે આરભાયો તથાપિ વીલ્સન, કોલબ્રુક, મુર, બેલેન્ટાઇન, ગ્રીશીયસ, કોલેલ આદિ હિંદુસ્તાનમાં વસી ગયેલા સુજનોના પ્રજાનોથી એ ભાષામાં રહેલાં પ્રાચીન રત્નો અને તે રત્નોથી આર્યપ્રજાના સ્વરૂપ ઉપર પડતા પ્રકાશનો અનુભવ પણ પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને થવા લાગ્યો. બર્નુક, મેક્સમુલર, મોહરજીટકર, ડેવીસ, રાસ્ટ, વીલીઅમ્સ આદિ પડિતોએ આર્યત્વની વિભૂતિનો પ્રસાદ પાશ્ચાત્યોને અજાડવા માંડ્યો, તેમ હિંદુસ્તાનના લોકોને પોતાને પણ પોતાના વૈભવની નવગતિ આપી. હિંદુસ્તાનમાં વસી હિંદુસ્તાનના લોકોને થયાર્થ રીતે જાણી સમજ, આર્યત્વને પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પ્રિય કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર નરરત્નોમાં જર્મન પંડિત દાકતર બુદ્ધરનું નામ ગણવામાં અમને સખેદ આનંદ થાય છે. ખેદ, તેમના આકર્ષક ગરબુ માટે અને આનંદ તેમજો કરેલા કામો માટે થાય છે. તેઓ

એ સરકારી કેળવણી ખાતાની નોકરી મુળર્થ હવાકામા અને શૂન્યસત્યાંગ કરેલી છે, તે-  
મનું નામ આગળ પાછી ઉમરે પહોંચેલા પશુખરા સાક્ષરોને યાદ હશે તેઓ સસ્કૃત  
વિદ્યાના સારા પડિન હતા, તેમણે ઘણું લખેલું છે અને સસ્કૃતવિદ્યાનો પોતાના દેશમાં  
પ્રસાર થવા માટે તેમણે નોકરી મૂક્યા પછીનો ગંધા સમય તંજ કામમાં ગાળ્યો છે. પ્રા-  
ચીન ભેષ્મ અને ઐતિહાસિક વિષયો પરથી તો તેઓનું જ્ઞાન પ્રમાણભૂત હતું આવા નર-  
રત્નના મરણથી અગોત્રે ખેદ થાય છે, અને એમને પગલે એમના અન્ય દેશીઓ વનં  
એજ ઇન્કિશ રહે છે.

૪

૨૧જ્ય

૧

ચીનનું મહારાજ્ય.

( મગેડુ )

એક સમય એવો હતો કે એશિયાખંડ પૃથ્વીના સર્વ ભાગ ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવ-  
તો હતો. અને તેમાં પૂર્વ તરફ ચીન અને દક્ષિણ તરફ ભરતખંડ મહા વિજય દર્શાવી ર-  
હ્યા હતા. ભરતખંડની હિંદુસ્તાનરૂપે ને અવસ્થા યદ્ય છે તે તો આપણું સર્વને દક્ષિ-  
ભોગ્યરજ છે. આપણા પૂર્વ તરફના મિત્ર ચીનની ને હાલ અવસ્થા યદ્ય છે અને આપ  
સમયમાં તેનાં ને બચકર પરિણામો ભવિષ્યમાં થવાનાં આપણે અત્યારે જોઈ શકીએ છી-  
એ તે વિશે કાંઈક જાણવું અવશ્યનું છે. પૃથ્વીની દોઢ અબજ ગણતી વસતિનો સગબગ  
નીજો ભાગ ચીન રોકે છે. એવા એક મહારાજ્યે હજારો વર્ષ મુઘી બધી દુનીયાને પોતાના  
હુનરથી, હથોળથી નવા શોધોથી અને વેપારથી આખી કરી દીધી હતી. ભરતખંડની સ-  
મૃદ્ધિએ અનેક ખીજી વિદેશી પ્રજાને આકર્ષાને પોતાની પડતીને સમય પામે આપ્યો તેજ  
પ્રમાણે ચીનના મહારાજ્યની પણ અવસ્થા યદ્ય. અતર માત્ર એટલો રહ્યો કે જ્યારે ભર-  
તખંડને ઉત્તરોત્તર અનેક વિદેશી દુમત્તા પેલીને અતી અધમ અવસ્થાએ પહોંચવું પડ્યું  
ત્યારે ચીનને માત્ર એકજ વિદેશી પ્રજાના અકુલ નીચે હજારો વર્ષગાળવાં પડ્યાં. પરિ-  
ણામ એ થયું કે ધણા વર્ષના માઠ પરિચયથી એ વિદેશી પ્રજાને એજ ચીનનો પ્રજા-  
ધર્મ પાળવો પડ્યો, ચીનને પોતાનો સ્વદેશ માનવો પડ્યો અને તેને મજબૂત બનાવવાને  
દરેક પ્રયત્ન કરવા પડ્યા. તેથી જોઈથી ત્વરાથી હિંદુસ્તાનની પડતી યદ્ય તે કરતાં ચીનની  
પડતી થવાને વધારે વર્ષનો સમય લેવો પડ્યો. એક સમય એવો પણ હતો કે જ્યારે ચીન  
લક્ષાધનાં હથિઆરો દારૂગોળો અને કપાસતી હસ્કર મુઘ્ધ પ્રસંગે વાપરીને ખીજી પરદેશી  
પ્રજાને હાંધી શકતું હતું. તેજ ચીન દરેક વર્ષ ઉપર પોતાના નાના પાડોશી જાપાનથી, દ-  
શ ગણુ સસ્કર હતાં પણ કેવલ હારી ગયું જાપાન જ્યારે હાલની મુરોપીયન પ્રજાના ધો-

રજી ઉપરની કપાસનવાળુ લસ્કર તોપો સાથે લેઈને આવ્યુ ત્યારે કેવલ ધુળ 'માટીના' દરેકા કોટ કિધાને ચીન સમારવા લાગ્યું અને સુનો ધાળાઈને સદાખર 'રાખેલા' તેના માટીના કિલ્લા ઉપર વિશ્વાસ રાખી લટ્યુ અને તેમાં કેવલ પરાજય પામ્યું, અને જાપાન સાથે પોતાને નીચુ જોવડાવે એવી મદાદ કરીને ખેરી રહેવું પડ્યું. આ બનાવ બન્યા બાદ યુરોપીયન પ્રજાઓ પોતાનો વ્યાપાર ચીન સાથે વધારવાને અનેક પ્રયત્ન કરતી હતી, જંગલી કહેવાતા ચીનાઓને સુધારવાને બદલે દરેક યુરોપીયન પ્રજાએ પોતાનાં મીઠાનરી ખાતાંઓ સ્થાપ્યાં હતાં. અને તેના કોઈ કોઈ ખાદરી સાથે ચીનાં પ્રજાને તકરાર થતાં તેનું ખુન થયાનું કિયા તેનુ અપમાન ધયાતુ નિમિત્ત મળતાં યુરોપીયન પ્રજાઓ અનેક લાભ મેળવતી આવી કોઈ પ્રજાએ કીનારા પરના ટાપુઓં તો કોઈ પ્રજાએ બદરો સ્વાધીન કીધાં અને ચીન સાથે વ્યાપાર કરવાના અનેક કાલકારો કર્યા. પોતાની આ સ્થિતિ અને બિબિધનુ ભય જાણી લેઈને તેનો મુખ્ય પ્રધાન લિદાંમચ મ યુરોપની મુસાફરીએ નીકળ્યો અને જર્વે મોટાં રાજ્યોની મુલાકાત લેઈ ત્યાંના સુધારા પોતાના દેશમાં લાખસ કરવાની તેની ઇચ્છા વૃદ્ધિ પામી. એક જાણુથી આ પ્રયત્ન સાથે છે તેવામાં રૂશીઅન મહા પ્રજાને પણ દિલ્હત્તાન કે તેના નેપો કોઈ મોટો મુલક પોતાને સ્વાધીન લેવાની ધણા કાળથી, તૈયાર કરેલી ધારણા અમલમાં મુકવાનું સચ્યુ. વિલામતનાં પત્રોમાં એમ કહેવાય છે કે દિલ્હત્તાનની બ્રીટીશ સરકારને પશ્ચિમોત્તર સરહદ તરફ મહાયુધ્ધમાં જોડવાની પ્રયત્નનામાં નાજીને તેણે પૂર્વ તરફ પોતાનાં લશ્કરી વદાણે ઉતાર્યાં. વાવવ્યસરહદ તરફની પદાડી જંગલી પણ સ્વતંત્રતાને ચંદાનારી પ્રજાની વચ્ચે થઈને દિલ્હત્તાન તરફ ઉતરવાની જાણ ફેરવીને તેણે પોતાનાં મહોરો પૂર્વ તરફ ગોઠવ્યાં.

આ વખતથી જાપાનની સ્થિતિ પણ અત્યથ જાણવા જેવી છે. 'નાના નાના' ચાર દોપોનો સમુદાય થઈને જાપાન થાય છે. ઈશ્વરેચ્છાએ જાપાને પચામ વર્ષના સગયમાં બહામારત ફેરફારો પોતાના દેશમાં કર્યા છે. એક તરફથી એમ કહેવાય છે કે આમુક જર્મન લશ્કરી સરકાર સ્વદેશની મેવા કરવામાં પ્રજાને અપ્રિય થઈ પાવાથી નીકળી નાકો. જાપાનમાં આવી તેણે આશ્રય લીધો અને પોતે સ્વદેશ માની લીધેલા જાપાનને રાજકીય પ્રવ્રતઓમાં આગળ આજુવાને ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. ઈશ્વરેચ્છાએ તે પ્રયત્નો સફલ થયા. યુરોપનાં જાપાન સુધારા સર્વે ખાતામાં થયા. કેળવણી ખાતું યુરોપીયન પ્રેરિસંગથી ભરી નાખ્યુ. ઉદ્યોગ અને મુત્રર શીખવાને જાપાની જુવાનીઓએ યુરોપમાં મોકલ્યા. યુરોપીઅન રીતિ ઉપર લશ્કરને ક્યાવત આપી, કોઈ પણ મુધરેશી પ્રજાનાં લશ્કરની સામું યુદ્ધ કરવાને સમર્થ થાય એવુ જાપાની લશ્કર બનાવ્યું.

ખીજી તરફથી એમ કહેવાય છે કે પૃથ્વીના જર્મમાં રહેલાં વિધુનનાં મોજાંઓ પશ્ચિમ તરફથી હવે પૂર્વ તરફ વહેવા લાગ્યાં છે તેથી પશ્ચિમ તરફની પ્રજાઓમાં રહેલું બલ અને સાહસ હવે પૂર્વ તરફ જવા લાગશે એમ કોઈ કોઈ વિદ્વાનોએ યુરોપમાં પ્રસિધ્ધ કર્યું. અને તેમ હો પણ સ્વસ્થ સમયમાં સ્વખમાંથી જાગી ઉઠીને એમ કોઈ મહા ફેરફારો જુવે તેમ માત્ર આશીશ કે પ્રયાસ વર્ષના સમયમાં જાપાને પોતાને બલવાન પ્રજા તરીકે ગણાવવાનું મહા કાર્તિવત નામ મેળવ્યું.

જનપાન જે આખા ચીન સાથે સરખાવતાં કદમાં તેના રાતાંશ ભાગ બેટપુ મઠ્ઠુ નહિ તે બ્યારે ચીનને દરાવી, શક્યુ ત્યારે મદા સમર્થ ગણાતાં યુરોપના રાજ્યોને પણ લોભ યષ આપ્યો કે આપણે પણ નિર્જીવ ચીનને દરાવતે આપણો રાજ્ય લોભ વૃમ કરીએ. આવી ઈચ્છાથી એક તરફથી રશીયા અને બીજી તરફથી ફ્રાન્સ તથા જર્મની ઉતરી આવી. ખ્રીટીશ પ્રજાએ તો ક્યારનાએ પોતાના લાભો સંપાદન કર્યા હતા. પરંતુ તે લાભ માત્ર વ્યાપાર સળધી હતા. રાજ્ય લોભના નહોતા.

પાપી ચીનાઓનું તારણ કરવાને મોકવેલા એક જર્મન પાદરીનું ખુન ઈશુ છે એવા આરોપ સરલક્ષરી વહાણોને ચીનનાં જહાજોમાં ઉતારીને ચીનના આદ્યાદને જર્મનીએ ધૂળવી નાખ્યો. બીજી તરફથી ફ્રાન્સે પણ અચુક જહાનુ કદીને કેટલાએક ટાપુઓ પોતાને સ્વાધીન લીધા. જર્મનીએ પણ એક આખો પ્રાંત માગી લીધો યુગે મોટે ચીને તે બધું સ્વીકાર્યું. ચીનની મદદે આવવાના જહાનના તરીકે ચીનને કષ્ટને લેખને જનપાને જે ચીન ઉપર લાભ મેળવ્યા હતા તે જનપાન પાસેથી છોડાવીને કોરીઆ નામના મોટા દીપકરૂપ રશીયાએ પોતાને સ્વાધીન લીધો. ચારે બાજુથી ચીનને ધમકાવીને યુરોપનાં મદા રાજ્યોએ પોતાને આતુક સરતો ટરી લીધી એટલુજ નહિ પણ ચીનને હગવીને સર્વ પ્રજાઓએ ચીનના કટકા કરી વહેચી લેવાનો વિચાર કર્યો. ચીનનો કાંઈ દોષ નહિ, દોષ માત્ર એટલોજ કે તે નિર્જીવ, એ દોષના જહાજામાં યુરોપની મુઠ્ઠેલી ગણાતી પ્રજાઓએ જાલ એજ લુક એ મૂતના આધારથી, વર્તવા માંડ્યું. પૌર્ણ આધરનું જહર જોયોમાં એક વારે ઉપર ખ્રીટીશ પ્રજાએ લક્ષરી મથક તરીકે કાય કરી પછી નીરૂપયોગી જાણી છોડી દીધું હતું તે રશીયાએ તામિ ઈશુ આવે માગલો જોઈને પોતાના લાભો જાળવવાની પણ ખ્રીટીશ પ્રજાને ઈચ્છા યષ. તે લાભ માત્ર વ્યાપારી હતા, રાજ્ય સંપાદન કરવાના લોભના નહોતા. નિર્જીવને મારી નાંખીને તેની મીલકત વહેંચી લેવાના મદા પ્રપચમાં ન્યાયી અંગ્રેજ પ્રજા સામીલ ન યષ. અને ચીનને પડી જામતું અટકાવવાને ખ્રીટીશ પ્રજાએ મથન કરવા માંડ્યું. ચીનની રાજધાની પેકીનની જોડમાં આવેલા હાઈ-વા-હાઈ નામના ટાપુઓ જે ચીને જનપાનની સરકારને લકાઈના જહાજામાં દંડની રકમને ચેટે જનમીનગીરી તરીકે આપ્યા હતા તે દંડની રકમ ચીનને હાજીની આપીને બીજાં યુગે પીચાન રાજ્ય ચીન ઉપર અધઠિત લાભ લેધને તેને મેટ્ટેચી ન જે એવા સુવિચારથી હાઈવાઈહાઈ ટાપુને ખ્રીટીશોએ લેખને લીધો. આમ યવાયી વાત એટલી બધી વધી પડી કે યુરોપની સર્વ પ્રજાઓ અંગ્રેજ પ્રજાની વિરૂધ્ધમાં એક સંપમાં જોડાઈ. અને એટલિટને એકલુ પાડી દીધું. આ ગ્રમરાટ એટલે જાણે તો બાર યષ પરચો કે હસના ખ્રીટીશ પ્રધાન મંડળના એક મુખ્ય પ્રધાને એવો ખુલાસો કર્યો કે અંગ્રેજ પ્રજાના ઇતિહાસમાં કરી ન જાનેલો એવો ખતાય હાલ જાઓ છે અને અંગ્રેજ પ્રજા એકલી પડી ગઈ છે. અને નેથી પોતાના પિત્રાઈ અમેરીકાને સપમાં જોડવાને અને દરેક અંગ્રેજને પોતાની સ્વદેશ પ્રીતિ દેખાડવાને પછી નજદીક આવી છે એમ તેણે જાહેર કીધું. મુખ્ય પ્રધાને આ વાતનો દંડ નકાર કીધો છે પણ ચીન તરફની રિયનિ જબીર ચર્ચ પડી છે એવો સર્વ કાંઈ સ્વીકારે

છે. હવે શું બને છે તે જોવાને આપણે સર્વેએ તૈયાર રહેવું જોઈએ. આપણે તો ઈંગ્લીશ કે અંગ્રેજ પ્રજાની ચીનનું રાજ્ય ટકાવી રાખવાની બહી નિઝા અમતમાં આવે.

૨

## મી. ઝેડસ્ટન

આખી દુનીયાંએ જોને મહાપુરખ માની મતક નમાવ્યું છે એવો પુરખ આ સદી-માં આ એકજ ધર્મ ગયો છે. તેનામાં જે વિદ્વાતા, ઉપયોગિતા, સર્વદેશિતા, અને સાથે સાદાર્થ તથા આરિત્રની વિશુદ્ધ ઉત્તમતા હતા તેજ તેની પૃથ્વતાનાં નિદાન છે; અને પોતાના પક્ષના મુજબનોએ તેમ પ્રતિપક્ષના મુજબનોએ સર્વેએ એક અવાજે તેના મરણ સમયે તેનાં શ્રુતિગાનપર્યંત તેની મહાતા સ્વીકારી તેને માન આપ્યું છે. શ્રીક અને લાટિન બાપાનો સારો પડિન હોઈ, ધાર્મિક બુદ્ધિમાં એવો વિલીન હતો કે ક્રિસ્તીઅન ધર્મના કે-ટલાક અતિ મૂલ્ય પ્રસંગો ઉપર તે ધણા મારા લેખ લખ્યો. છેક છેલ્લે તેણે મીસીસ એ-નીએસ્ટના ચિરુદ્ધ 'એટાનમેટ' ના અર્થ વિષયે લખ્યું છે. વિદ્યા અને કાવ્યનો તે ધણો શોખીન હતો. છતાં રાજકીય વિષયોમાં તેની કુશલતા આકર્ષક હતી. તેના વત્સલ્યથી પ્રતિપક્ષીઓ પણ તેના મતમાં બળી જતા એ પ્રસંગ આર્થર્સને સ્વતંત્રતા અપાવવાનું પોતાનું ખીલ રજુ કરવાને સમયે આવ્યો હતો. અને સામાન્ય ખાનગી જીવનમાં તેમ પ્રસિદ્ધ રાજકીય જીવનમાં એ પુરુષનો નિયમ ન્યાય અને નીતિના ધોરણથીજ ઘસારો રહેતો; કદ અને જુલમની રિયનિ કાઢ પણ પ્રજાને આવી પડે તે એ સહન કરતો નહિ. હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય તરવાર કે બલથી ટકાવી શકાય એ દલીલ તેના મુખમાંથી કદી નીકળી નથી અને બ્યારે બ્યારે હિંદુસ્તાન વિષે જોણવાનો પ્રસંગ આવ્યો હશે ત્યારે ત્યારે તે-ણે ન્યાય અને નીતિના ધોરણથીજ હિંદુસ્તાનમાં અંગરેજ રાજ્યની હયાતીની યોગ્યતા તપાસી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજાને આપણે ઉપયોગી હીએ, આપણી ત્યાં એ પ્રજાનો દૃષ્ટિ-એ ઉપયોગિતા છે, એવું સિદ્ધ થાય તોજ આપણને હિંદુસ્તાન ઉપર અમલ ચલાવવાનો; હક છે એ તેની આ દેશ સંબંધી રાજનીતિનું સત્ત્વ હતું. જોકે આવા ઉદાર અને ન્યાયી પુ-રુષને હાથે, તે જે ત્રણવાર બ્રિટિશ રાજન્યાયિતાનો મુખ્ય પ્રધાન થયો ત્યારે પણ, આ દે-શનું કાંઈ ખાસ બહું કરવાનું બની આવ્યું નથી તથાપિ સોર્ડ રીપન જેવાં સત્પુરુષોની ચો-જના એ નરને હાથેજ થયેલી એટલે ઉપકાર પણ ચોડા નથી. આવા એક મહા પુરુષના અસ્ત માટે આખી દુનીયાં દિલગીર છે, ને તે ચોંક દાલ સવિશેષ લાગે એમ છે કારણકે અંગરેજ મહનશાહત હાલ જે જે મુશ્કેલીઓમાં છે તેમાંથી તેને મજબૂર પાર ઉતારનાર અર્જનો વિશ્વાસપાત્ર કોઈ એક નર આ મહાપુરુષનું સ્થાન લે તેવો કોઈની દૃષ્ટિમાં નથી.



Girishankar Das

S. Shanker 13th of S.  
સુદર્શન! Clerk to messrs H. & M.  
Mulla and Mulla

(તંત્રી મણિલાલ નમ્બાદ દિવેદી.) Solicitors Bar

(ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓમતાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર.)

“સત્યં પરં ધીમહિ” — માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૬.]

(માસિક)

[જુન, ૧૮૯૮]

૧

સાહિત્ય

(મહેસ)

શિખરિણી.

નિમાસો આવે છે। હૃદય ધડકે છે નવિન રૂા  
સદૃષ્ટિ તારો અજ્ઞાન યત્ન કષિત બની।  
દગ્ધરો ડોશોએ વદન ગ્રિહ ને દર પસન,  
હના તેના આસો મમ અધર પાસે ફરકતા।  
દિશે છે એ મૂર્તિ તરવર યતી આ નયનમાં,  
હરે મ્હારે સ્પર્શી બળબળ એ અમુ અર્તાં;  
પુકારી હડે છે વ્યથિત હર તેના વદનમાં,  
અને ઝાળાથી આ અવચવ બધાએ પાંગળતા;  
ન તેને ટે આશા મુજ હૃદયમાં ના જગતમાં,  
ગંગાની ગામાની મધુર કવિતાએ નવ મહે;  
મદુ એ નિર્માણ હૃદય .શરતુ લક્ષ્ય બનવા,  
તુટેલી આશામાં જામ સહો દેવે તરફવા.  
પ્રભુ પામે એ ના છગર-ફરિયાદી-કરો ગડે,  
ગુન્હેગારોથી તે મદુ હૃદયને મ્હોળત પડી;  
છૂરી ખુદીથી ને કતલ કરવા હરત હપડે,  
ફવા તેની ગાથી—નિરમિત ધમુ એ છગરને.

પ્રભુ પાસે એ ના છગર ફરિયાદ કરી શકે,  
 અથવા કુદરતતણા આ કમપદ;  
 સહી શા માયે આ હૃદય કુમળું નિર્ભય થયું,  
 મોખ્યા તેણે દેવો—અરર! સહુ તે રાદાસ હતા,  
 આશા મુજ હૃદયમાં તે હૃદયને,  
 નાશી તરી તે—પ્રથમજ—અરે ને ગઈ હતી;  
 હવે છેલ્લે એ તે મુજ હૃદયમાં કે રસ જુએ.  
 હવે હુ પાસે તે હૃદય નવ દાવો કરી શકે,  
 હવે છેલ્લે છેલ્લે મધુર કઈ એ મ્હોં, કરગરે;  
 તરંતી મૂર્તિ એ મમ નયન પાસે ટળવળે,  
 હવુ રહે અશ્રુ ગરદન ધરી આ પદ પૂરે,  
 નિસાસા મ્હારો એ પ્રિય પંદનની ઉપર પડે,  
 દાગરો અગારા ગત સમયના ત્યાં ઢળી પડે;  
 વિસામો લેવાની મુજ હૃદય આ આશા ધરતું,  
 નિરાશામાં કિતુ પ્રતિપક્ષ રહે છે ટપકતું.  
 નથી પવે આવું અનુભવી ગયું છે હૃદય આ,  
 અજાણ્યે રાતાંએ ગદુ દિવસ પેલાં ગત અયા;  
 મને છે યાદે આ મધુતમ દશાની મધુરતા,  
 નિરાશાના પ્યાસા જાણ્ય બરી ખાલી પણ કર્યા.  
 યાવા જન્મોમાં એ પણ અનુભવ્યુ આ નય દેહી,  
 નથી આવી દો દો હૃદયપર દો વિધિત પડી;  
 સરી જતાં મ્હારાં જગતપરનાં કાર્ય સપનાં,  
 બહાં હુ જોચિતો કયજ જનનો દો અડપમાં.  
 ગણુઈ સસારે ફરજ સધળી ને હૃદયથી,  
 પ્રતિ પ્રાણીની ને જીવિતનણી ઈચ્છા કુદરતી;  
 ક્ષી તે રો જાતું, સમજણ નહોં શું યદ જાતું,  
 પ્રિયાની મૂર્તિમાં મુજ હૃદય આ લીન જાતું.  
 બયે કાઠી જતા વિયધર મને આ હૃદયમાં,  
 બયે લાખો વીધી મુજ મગજમાં ડબ કરતા;  
 ન છે સકિત નેત્રે રમણિ પ્રીતિમાંથી ઉપડવા,  
 બયે તરી જાતા મુજ છગરના સર્વ પડવા.  
 મને બારો છે કે મ્દન કરવી આલમ બધી,  
 પ્રતિ મિહુડે તે મુજ હૃદયમૂર્તિ પણ ખડી;  
 ત દો એ મૂર્તિનું—નહિ નહિજ દો આલમનણું,

ગરીબી હું, જેરી જગત ઉપરે વ્યાપ્ત દિસતી.  
 અને કોઈ ખેતી અવર ફનિયામાં લેઈ જતું;  
 ખાતી અશ્રુનો હૃદય રડતું તે ગરીબકું.  
 ન કે કોની પાસે કદુ હૃદયને ગિદ કરવા,  
 ન કે કોની પાસે વ્યક્તિત હરને શાંત કરવા.  
 અરે રોવા માટે કુદરતતણી આલમ બની,  
 અરે અશ્રુ આંહી કુદરતમ પાયાં નિર્મિત બન્યાં;  
 જનોનાં હૈયાને 'રદન કરવું' બેઠ પ્રભુની,  
 ન કે કોની પાસે રદન હરવું બધ કરવા.  
 વિષો સે આંહીનાં મધુતર બન્યાં અમૃતચક્રી,  
 વિષે જન્મી જીવે હૃદય વિષને અમૃત ગણી;  
 આમી આંખે જોવું પણ વિપતણું પાન કરતું,  
 પ્રભુએ નિમ્ન આ જનહૃદય માટે તલકવું.  
 પ્રાંત હૈયું આંહી રદન કરતું કો હૃદયને,  
 પ્રવાસી આંખે છે નયનજલચીસા ઉપર સૈદ  
 દિમે તેમાં સૈગાં રદન કરતી એ ભગવતી,  
 અરે આ જોજાને હૃદય ઝીંકા આધીન બનતી.  
 ઝીંકા ઝીંકા ઉડે લક્ષિત સ્વર તેના રદનના,  
 પડે છાના તેના મધુર બણકારા હૃદયમાં;  
 કઈ કાળો વીત્યા—કરી નવ શુષ્કો એ સ્વરહતો,  
 હજારો કોશીથી મુજ શ્રવણમાં આજ પડતો.  
 અહો! સકેલાર્થ હૃદયજલથી શું પૃથિવિ છે?  
 અહો! શું જાણતું હૃદયખસ આવું કરી શકે?  
 નિસાસા પ્રેમીના સરવ પડ ચીરી વહી જતો,  
 સખીનું હૈયું કે અતિ બલ કરે છે લપટવા,  
 " પિયું બાલા સાથી મુજ હૃદયની વહાર કરજો!  
 હવેના જન્મેમાં ગરીબ તણી સંભાળ કરજો!  
 નિરાશા રોતાં વા મુજ હૃદયને શાંત કરજો!  
 સખો મ્હારા દોષો રદન કરતાં માફ કરજો ",  
 હાં છૂમે છે આ મુદુ રદન મ્હારા હૃદયમાં,  
 લવણ એવું એ મુજ હૃદય કે ઉતાર મ્હારે;  
 જન્મે છે મેરે રદન જલણ દાર ગરબ;  
 ઝીંકા પાણીની ત્યાં તડતડ યતી માછલો લી,  
 તેલી તેને ધાવું—મુજ હૃદયમાં તે અહીં બને.

અમે સાથે રોતાં—સમય પ્રિય તે આ ફરી મળે,  
રડાવે રોઈને મુંજ હૃદય કાં તે હૃદયને?  
અહોના તારો કાં મદદ કરતા તે રદનને?  
અહો પ્રીતિ-ગૈરી-પ્રણય-રતિ—એ બાવ સધળા,

અરેરો રોવાનું અરપણુ કરી શાંત બનતા;  
અરો શું તેથી કેં અધિક જનથી ના થઈ શકે?  
બને ના કાં દેવ મધુર સુખ પ્રેમી હૃદયને?  
કહેવા સદેશ અનુપમ ગળ્યો આ સમય છે,

હરોનાં લ્હાણાંની કુદરત બધી વાહેક બને;  
દિવાસો દેવા કાં મુંજ જગર આ ના ઉપડતું!  
હી અધુથી કાં બમકમમ પહોડે ન અડતું?  
અહો! અત્યારે તે હૃદય ઉડવા તત્પર દિસે,

જહો હુ ત્યાં તેએ ઉર મટકવા તત્પર દિસે;  
ન કાં અર્ધ પાંખો? નવ કયમ ગૃહ પાંખ મધુરી?  
ન કાં બાનું સાથે કિરણમય હાવાં થઈ જતું?  
અહો! અત્યારે તો મુંજ હૃદય આધીન તલસે,

સુધાના વટોળા પ્રિય વદનના યોગમ થયે;  
આપ જાતાં આ મુંજ જગર દેલાસ અડતું,  
નહી બાનું સાથે કિરણમય થાવા મન રહ્યું.  
અરો જ્યાં જ્યાં કિરણ ચળકે તે પ્રણયનાં,

જનો માટે ના તે, નવ જન હી ત્યાં જઈ શક્યાં;  
ઉડેલાં દાઝેલાં અગણિત અહો આ તડકે,  
ફરી હી જાવા જગર કદિ હોંશે નવ કરે.  
અમે એ પળીડાં બહુ વખત ત્યાં લહેર કરતાં,

હવા આછી પાંજા ઉપર કિરણોમાંય તરતાં;  
ધડીનો બાનું તે—ક્ષણિક સહુ તે રમ મજબી,  
અહો હુ—બહાસી ત્યાં, ગત થઈ ગઈ સર્વ સુરખી.  
રહ્યું રોવાનું તે ચિર સમયનું ને અમર છે,

બપે હું સાથે તે અમર ઉદધિમાં ડુબી રહે;  
કર શાને મનો ચલિત ધુતિનાં ફરીન થવા?  
ત્યજાએ શે અશ્રુ ક્ષણિક સ્મિતથી બાવ બરવા?  
સદા રોનારાનું સ્મિત વળી બમે ના કરી શકે,

હયં નેત્રું તેનું—કયમ પ્રિય ઉરે તે જઈ શકે;

ફળરો, ફારોએ રદનજ નદી વાંર કરશે,  
પ્રાત ગિદ્ડે બ્યા બલમય દર્ધ વિદ્યુત વમે,  
અરો મીઠા અશ્વ મધુતર બને છે અનુભવે,  
સદા તાણ તાણ રદન કરતાં સિદ્ધિલ મળે,  
હમે આંહી તેની ઉપર અનુક્રપા ઉર ધરે,  
ગિચારાં કિતુ એ અનુભવ બલે સર્વ લઈએ.  
જમું ખીણ 'કાષ રિમતમય નવી આયમ મહી,  
જડી જશે ન્યારે રિમત મધુર કે આ રદનથી;  
તહો ત્યારે ચારે નમન ટપકે છે રિમત ભર્યા,  
નથી આ રોપુ કે રદન મધુર શાંત કરવા.  
ધોમે ધોમે આ બે ઉર ઉરથી આસિગન કરે,  
ફરીથી એ જૂની ચક્રો દિલ્લમાં ફરકે;  
ફરી અશ્વ બેતાં ચક્રચક્રિત એ ગાલ ઉપરે,  
ધોમે ધોમે મ્હારે દ્રવિત ઉર કંઈ ગણુમણે.  
"પ્રિયો વ્હાણી સાર્યા મધુર લકરી આ નિરખજો  
સદા જન્મે જન્મે મુજ જગરમાં આમ વસજો  
નિસાસામાં આશા મુજ હૃદયની શાન્ત કરજો  
સદાના તારા આ દુપિતસદ પ્રેમેજ તરજો  
લવંતાં આલું આ નયન નિરમે સ્વર્ગે મયસો,  
બવિધે ને ભૂતે નવિન કંઈ લાખો મુજ પડ્યા,  
તહો જોડી જોડી અગણિત ઉરોની રડી રહી,  
અહો જોડી જોડી અગણિત ઉરોની રડી રહી.  
જહો જે ત્યાં તે છે નિજ ગગનમાં મોજ કરણ,  
અહો ત્યાં સર્વેમાં રિમત—રદન—જોડુ રમી રહ્યું,  
અમે હૂણી જતાં લકુપકુ અમારા ઉદધિએ,  
ગતિની ઇચ્છા કે જરૂર પશુ કે એ નવ મળે.  
અહો! એ મ્હોં એ મ્હોં મુજ નયન પામે તરવરે  
અરો ઉડું ઉડું હૃદય ઉર એ કે ઠરઠરે  
નિસાસો આવે છે હૃદય ધડકે છે નવિન દે  
સદે છૂપા તારો ઝણઝણ ચતા કપિત જની

## અથાવલોકન.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાઃ—પડિત શ્રી ગદ્દલાલાજીએ ગીતાનું સમસ્તોકી ભાષાંતર કરેલું છે, તેને આધારે તેમના શિષ્ય રા. વિદ્યલદાસે રચેલું આ મધ્યમ્ય ભાષાંતર મુખ સાથે પ્રસિધ્ધ કર્યું છે અને પોતાના શુરને સમર્પણ કરી તેમના સ્મરણાર્થે લોક સમીપ મૂકેલું છે. ગ્રંથની હપાઈ અને સુદૃઢ તથા કીમત જોતાં તે સર્વને ઉપયોગી યદ્યપરે એવો છે, અને તેમા આપેલા ભાષાંતરને પડિત શ્રી ગદ્દલાલાજીનો સરકાર હોવાથી તે વિશે જે મત હોવા અનક્ય છે. ભગવદ્ગીતામા જે યોગ સમજાવ્યો છે અને તે યોગના જે વિવિધ પ્રકારો કરી જતાવી સમગ્ર વિશ્વના વ્યાપારને એકત્ર કરી આપી વ્યવસ્થામંદિને અભેદ અનુભવવાની પ્રક્રિયા સ્વી આપી છે, તે સર્વ સમજાવવાનો અવકાશ ટીકાદ્વારા આ લઘુ પુસ્તકમા ન હોઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે, પણ ગીતાને કેટલોક ભાવિક જનો સમજાતીતી પોઠે મનશાસ્ત્રના ગ્રંથરૂપે બને છે, અને સમગ્ર ગીતાનો કે તેના કોઈ કોઈ શ્લોકમંત્રનો પાઠ, જપ આદિ આદરે છે, તેમને ઉપયોગી યાચ તેવી ઘણી વાર્તા આ લઘુ પુસ્તકમાં નવે નવી સમાવવામાં આવી છે. ગીતાની જે સર્વ પ્રસિધ્ધ પ્રતિજ્ઞામા સ્તુતિ મળી આવે છે તે આપીને, પછી, ગીતાના મત્રત્વનું નિરૂપણ કર્યું છે અને ઋષિ, હદ, દેવના, ખીજ, શક્તિ, કીલક, દર્શાવી અગન્યાસાંત્રિ વર્ણન કરી જતાવ્યું છે અને ધ્યાન તથા વિનિયોગ જતાવી સન્ગામિ કરી છે. ન્યાસનું પ્રોજન વિચારવા લેખકે, શુરુમુખે જે ગ્રંથ કરેલું તે આધારે પ્રવર્તન કર્યા છે તે યથાયોગ્ય છે. અતે ગીતાનું માહાત્મ્ય આપું છે ને તે પછી ગીતાનું પરિભાષણ જતાવ્યું છે એ પરિભાષણ જોતાં મૂલ ગીતા હજુ શ્લોકની હોવી જોઈએ એમ લાગ્યા છે હવણા આપણી પાસે માત્ર ૭૦૦ શ્લોકજ છે અને શ્રીદુષ્કૃત ૪૬ તેમ સન્જયોમ્ત ૨૬ શ્લોક જોછા યદ્યપ ગયા છે ત્યારે અનુગના કહેલામા ૨૭ શ્લોક વધ્યા છે એવું સમજવામાં આવે છે. આ ગણના શીખમર્વના ૪૬ મા અધ્યાયમાં વેશ પાવનનું એક વચન છે તેને આધારે કરવામા આવી છે.

આતશની આરાધનાઃ—અમિ એટલે ભૌતિક તેમ યોગાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિધ્ધ કુશિલની, મત્રાદિ શાસ્ત્રોમાં પ્રસિધ્ધ શક્તિ, જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રસિધ્ધ જ્ઞાન, તેનું સર્વ ધર્મમા અને સર્વ દેશમાં પૂજન યાજન પૂજન જનન થયું છે ને યાચ છે એમ અતિપાદન કરવાના હેતુથી 'આતશપરસ્ત' કહેવાતા પારસી મઝ્બના આ વિદ્વાન્ શૂદરચે આ નાનો લેખ લખેલો છે. એમનું લખાણ સર્વ કોઈને અને ખાસ કરી પારસી શૂદરચોને વાચવા ભાયક અને મનન કરવા લાયક છે.

\* મલ તથા ભાષાંતર, લખનાર રા. રા. વિદ્યલદાસ રામરામ દલાલ, તત્ત્વવિવેચક પ્રેસ—મુમર્શ.

કર્મ, જ્ઞાન, અને ભક્તિનિઃ—કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, એવાં યોગનાં ત્રણ સ્વરૂપ વિશે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં ને સરલરૂપ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેને લેખને, કાશી લેખમાં મળેલા થીઓસોફિકલ સોસાયટીના સમાજ આગળ પ્રખ્યાત મીસીસ એની-નેસ્ટે ગંગરેજીમાં ને વ્યાખ્યાનો આપેલાં તેજ આ ભાષાંતર છે. તે વિદ્યુતીયાદિનું જ્ઞાન, વફૂરત્વ અને સર્વ કરતાં અભેદસિધ્ધાન્તનું અતિ ઉત્કૃષ્ટ અવગાહન તેનો ગમનકાર આ સમગ્ર લેખમાં છે, અને અમોને જરૂરિયાતનાં સતોષ હપજ છે કે રા. મનમોહનદાસની મારફત પ્રસિધ્ધ થયેલાં આવા પ્રકારનાં ભાષાંતરો કરતાં આ ભાષાંતર બહુ સાર છે એટલે કે મૂલની કાંઈક છાપ હપજલી શકે અને વિચારનો વિનિમય મયાર્થ રીતે કરાવી શકે તેવું છે. “યોગ” એટલે સમત્વ, એ સમત્વની પ્રાપ્તિ તેજ સર્વ યોગનું સાધ્ય, અને કર્મયોગથી ક્રમાભિસંધિરહિત કર્મ કરવાં, જ્ઞાનયોગથી નિર્વાસન જ્ઞાનમાંજ વિહરવું, ભક્તિયોગથી અંતઃકરણને ભજનીયાકાર કરી લેવું, એ સર્વનો સાધ્ય એકનો એક એ સામ્યરૂપ યોગજ છે, એમ આ વ્યાખ્યાનોમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે; અને તે વાસ્તવિક છે, શ્રીમદ્ભગ-વદ્ ગીતાના અમલકારિક જ્ઞાનનો મર્મ જેને સમજાયો હશે તેને આ વ્યાખ્યાનોમાં બહુ સ્વા-રસ્ય અને આનંદ અનુભવાશે, જેને હજી આરભ કરવાનો છે તેને પણ અધિક જ્ઞાન માટે શ્રોત્રસાદને મળતાં શ્રમની, સફલતાં પશે.

અધ્યાત્મમુદ્ધારણ ભાષાંતર:—વેદાન્તની મહાવાક્યજ્ઞાન્ય અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર-ની પ્રક્રિયા પર્વત, વિવેક વિરાગથી આરભ કરી, હિદીમાયામાં કાવ્યરૂપે સારો વિસ્તાર કરેલો છે. તે ઉપર ગૂઝરાતીમાં અનુવાદ કરી વાચક વર્ગ ઉપર સારો ઉપકાર કરવામાં આવ્યો છે. લીંગડીના વિદ્યાવિભાગી વેદાન્તાનુભવાર્થી મહારાજા જસવંતસિંહજીને આ લેખ યથાયોગ્ય અર્પણ થયો છે. મુમુક્ષુજનોને મેનનપૂર્વક વાચવા યોગ્ય સંગ્રહ છે.

છોટમ કવિ:—છોટલાલ નામે એક નાગર કવિ વડોદરામાં હવજાંજ થઈ ગયા છે, તેમની કવનશક્તિ એટલી જાધી લોકરંજન કરનારી નીવડી છે કે આખા ગૂઝરાતમાં કોઈ પણ સ્થલે તેમની કવિતા ગવાતી નહિ હોય એમ નથી. તેમના કાવ્યમાં કાવ્યત્વ પ્રજ્વળે છે, પરંતુ જનસમાજને નાટકોનાં અસ્ત વ્યસ્ત માથેનો ને સમયે મોઢ લાગેલા તે સગરે કાંઈક સારા કાવ્યત્વ સાથે નવા નવા સસાએ રાગવાળી ગરબીઓ આદિ આપ-વામાંથી હવિ છોટમનો વિજય થઈ આવેલો છે. મહાત્મજી ગામમાં આ કવિની સાતિનાજ એક છોટમ કવિ થઈ ગયા છે, તેમની કાવ્યો તો કેવલ જ્ઞાન અને ભક્તિપરાયણ હોઈ રા-ગદારી આદિના લજ્જ પિના કેવલ અર્થ ગાંભીર્ય ઉપરજ રચાયેલાં છે; ત્યારે આ કવિનાં

\* ભાષાંતરકર્તા એક નિવૃત્તાસ. પ્રસિદ્ધકર્તા રા. રા. મનમોહનદાસ દયાળદાસ; મું-ગલ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ. મૂલ્ય. ૦-૫-૦; (પાકા પુટાના) ૦-૩-૦ (કાચા પુટાના)

† શ્રી મુખરેવંજી કૃતુ અધ્યાત્મપ્રકાશ; દીકા જુએ રચનાર મહારાજા શ્રી નસિંહરાજા, પ્રસિદ્ધકર્તા રા. કદાનેજી ધર્મસિંહ. મુબઈ. મૂલ્ય ૧૦ આના.

‡ પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. કદાનેજી ધર્મસિંહ; મુંગલ, મૂલ્ય આઠ આના.

કાગરો મળે વિષયે હોઈ તેની રચનાની ચમકથી હરકોઈના ચિત્તને આકર્ષણ કરનારાં છે. “ગિરધારીને વાત કદુ છું વિચારો, મને મોહન આપ ન મારો” ઇત્યાદિ લોકપ્રિય ગરબીઓ આ કવિને હાથે હૃદયવેથી છે.

**અંબુદયા માર્ગ હોયું કરનું ચરિત્ર:-** ખડેરાવ હોલકરનાં પત્ની અહલ્યાબાઈ પતિ અને પુત્ર તથા અમરાના મરણ પછી પેશવાના લોભ અને પોતાના રાજપુરોની ખટપટ સામે કેવી કુશલતાથી રાત્રી સાચવી રહ્યાં, રાત્રીની કેવી નિપુણતાથી વ્યવસ્થા કરી, એ અદિ હકીકતનો બહુ કુંઠમાં વૃત્તાન્ત આપવામાં આવ્યો છે. મુક્તાબાઈ કરીને એમના એક દીકરી સતી થવાથી એમનો અતકાલ આવ્યો છે. વૃત્તાન્ત વાચવા યોગ્ય છે, પણ મૂલ લખનારે આ વૃત્તાન્તને હાલના કરતા વધારે વાચવા લાયક અને આકર્ષક કર્યો હોત તો વધારે સારુ થાત; તેમ થઈ શકે એવું સાહિત્ય અને એવું ખાત્ર છતાં તેમ થઈ શક્ય નથી એટલી જ દિવગીરી છે.

**લકનામર સ્તોત્ર:-** જૈન લોકોમાં આ જિતરત્નિ ધણી પ્રિય અને નિગૂઢ મત્ત-સક્તિવાળી ગણાય છે. તેના કતાને બદીખાનામાં નાખેલા હતા ત્યાંથી ખારણાં અને જે દીઓ એક એક મ્યોકે એક એમ તોડતા તોડતા તેઓ બહાર આવ્યા હતા એવી આ મોખના મત્રોની શક્તિ કહેવાય છે. કાવ્યત્વ પણ ધણુ સારું છે. બાપાંતર સમસોડી કરવાનો યત્ન કર્યો છે, પણ બાપાંતરના મ્યોકે સાથે જ ને ગદ્ય આપવામાં આવ્યું છે તે ન આવ્યું હોત તો અર્થસ્પુરણ સમગ્ર રીતે થઈ શકત નહિ.

**બાબા બોધ માસાદ:-** સ્ત્રી ઉપયોગી કાવ્યો, દોહા, ચોપાઈ, મગદર, સવૈયા, અને જુના જુના રાગના પદોપી રચેલા છે. કવનશક્તિ કસાયેલી અને સારી છે, વિચારો સ-વાગીઓને લગભગ રાખવા યોગ્ય છે.

**ગજેન્દ્ર મોક્ષ:-** પ્રસિધ્ધ ગજેન્દ્ર મોક્ષનો સરકૃત પાઠ ગૂંજરાતી બાપાંતર સાથે, પંડિત શ્રીમદ્લાલાલ સ્મારકરે પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. નિત્ય પાઠ કરવાની પ્રતિ-ષ્ઠા સેવારને મદત મળે છે.

**શ્રી હૃદ કર્પુણ:-** આદ્યમાં ઉપયોગી સકલ મત્ત આદિનો સમ્રહ કરી આદ્યનો વિધિ જતાવેલો છે. આદ્ય કેટલાં પ્રકારનાં છે તે તે કીધા પ્રસંગે ને કીધા દેશમાં પ્રવર્તે છે તથા ને તે પ્રકારનો વિધિ કેટલા ફેરફારવાળો છે એ વાત ચર્ચવામાં આવી નથી તથાપિ

\* રા. બા. ચવલ વિદ્વલના મરેડી ઉપરથી બાપાંતર કરનાર રા. રા. પરમાનંદદાસ મોખાભાઈ મુનશી. સાવલી.

† બાપાંતર કર્તા રા. રા. હરજીવન રાયચંદ શાહ. અમદાવાદ મુલ્ય, ૦-૪-૦.

‡ રચનાર કવિ ગૌરીશંકર મોવિંદલ. વીરપુર. કીમત. ૦-૪-૦.

૮ x પ્રકાશક પુસ્તક પ્રમારક મડલી. મુબઈ.

† સમ્રહ કરનાર રા. રા. આપારાવ ઝવેરભાઈ. નડીઆદ.



સમગ્ર સર્વ કોઈ બ્રાહ્મણોને કપૂરોગી છે અને કર્તા તેને વિના મધ્યે કોઈ પણ અધિકારીને આપે કે એ તેમનો હેતુ થયું સુનિષ્ઠાત છે.

આપણા દેશના કુવા ( રા. મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ગડગ, મધ્ય-ગણુ જ્ઞાના ); દીપાલસવી અથવા દીવાળી ( લખનાર રા. કદાનજી ધર્મસિંહ, મુમઈ, મધ્ય અર્ધો જ્ઞાનો ), દક્ષપતવિરહવિલાપ ( રચનાર રા. કાથીરાકર મહારાકર, વડોદરા, કા-મન એક જ્ઞાનો ); ઉદ્યોગ પ્રારબ્ધની મહત્તા વિષે નાટક ( લખનાર રા. વીરપાળ દસરાજ શાહ, મુમઈ, મધ્ય ગણુ જ્ઞાના ) એ પુસ્તકો પણ અમોને મળ્યાં છે, તેમનો ફપકાર સાથે સ્વીકાર કરીએ છીએ. તેમના નામનિર્દેશથીજ તેમના વિષયનું અનુમાન થઈ શકે છે એટલે તે ઉપર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

ખીજા ને ને ગ્રંથો અમારી પાસે વિવેચન માટે આવેલા છે તેમના ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું અવકાશો થશે.

૨

ધર્મ

૧

સ્વામી વિવેકાનન્દે અમેરિકાની ધર્મપરિપક્ષમાં કરેલુ ભાષણ  
( મહેતુ )

કાર્ડિનલ મિખાઇલની જાને બાબુએ પૂર્વદેશના પ્રતિનિધિઓ બેઠેલા હતા. તેઓએ પેરુરેલા વિવિધરંગી વસ્ત્રોની સુંદરતા કાર્ડિનલ મિખાઇલના પોતાના વસ્ત્રોને દર્શાવતી હતી. બ્રહ્મા, શુદ્ધ અને મહુમદના અનુયાયીઓમાં ભરતજડના પ્રતિનિધિ સ્વામી વિવેકાનન્દ પોતાના ભગ્ન કાયાવસ્ત્રથી અને કાયાપરીધેવસ્ત્રથી વિરાપેત જાત્રવર્ણવદનથી ઝગમગ રજા હતા.

તદનંતર ભારતવાસી સ્વામી વિવેકાનન્દનુ તે ધર્મ પરિપક્ષમાં જોળખાણુ કરાવવામાં આવ્યું. જ્યારે સ્વામીએ “ અમેરિકાવાસી ભાઈઓ અને બેનો,” એ રીતે હમા થઇને બા-પણુની યજ્ઞગ્રાત કરી ત્યારે સર્વ સન્માનનોએ હર્ષની ગર્જના કરી. સ્વામીજીએ પછી નીચે પ્રમાણે આરંભ કર્યો.

ધન્યવાદ.

આજે તમે સર્વ સન્માનનોએ અમને સ્નેહ પરિપૂર્ણ અને અંતઃકરણ પૂર્વક ને માન આપ્યું છે, તેનો પ્રત્યુત્તર આપવા હમા થતાં, મારે દૃઢ અનિર્વચનીય હર્ષથી ઉ-ભરણું જાય છે. આ જગતમાં પૂર્વકાલમાં ઘણેલા મહાત્માઓના નામથી, તેમજ સર્વ ધર્મ-ની જનેતાના નામથી, અને તે સાથે પ્રત્યેક પંથના લાખો અને કરોડો હિંદુજનો તરફથી હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનુ છું. અહુણું ને વક્તાઓ એ નમતે કહ્યું કે—

મતભેદની સહિષ્ણુતાના વિચારનો જુદો જુદો જામિમાં પ્રચાર કરવાનું માન અતિ દૂરની પ્ર-  
જ્ઞાના આ પુરોષને પણ ધટે છે, તે વક્તાઓનો હું ઓછો આભાર માનતો નથી,  
તે ધર્મ જગતને અદ્રોહિય અને સર્વવિચાર સંગ્રહનું સિદ્ધિ આપ્યું છે, તે ધર્મ પાત્રકમાંનો  
હું એક હોવાથી અત્યંત સતોષ માનું છું. અમે માત્ર પ્રાણીમાત્ર વિષે અદ્રોહનો સ્વીકાર  
કરીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ સર્વ ધર્મની સામાન્ય સત્યતાનો પણ અંગીકાર કરીએ  
છીએ, તે ધર્મની દેવભિવાલમાં “એક્ષક્રુશ્ન” ( Exclusion—સ્વમતથી અતિરિક્ત-  
તા ) શબ્દનો અર્થ યથા શકતો નથી, તે ધર્મનો હું અનુયાયી છું. જગતના સર્વ ભાગની  
પ્રજ્ઞા અને સર્વ ધર્મના શરણાગતોને તથા રાજાપીડિત મનુષ્યોને તે પ્રજ્ઞાએ શરણ  
આપ્યું છે, તે પ્રજ્ઞામાંનો હું એક છું, એ વિચાર મને કંઈ ઓછો માનપ્રદ જણાતો ન-  
થી. રામનજાસે યાદુદીઓનાં દેવલોને તે વર્ષમાં ચૂર્ણ કરી નાંખ્યાં, તેજ વર્ષમાં તે યાદુ-  
દીઓના પવિત્ર વિભાગને અમારા દક્ષિણ દેશે સ્નેહથી આશ્રય આપ્યો છે તે પ્રજ્ઞાએ  
પ્રખ્યાત પારસિક પ્રજાને શરણ આપ્યું છે, અને આજે પણ જેને આશ્રય આપે છે, તે  
પ્રજ્ઞામાંનો હું એક છું, ભાઈઓ ! મારી જાહ્યાવસ્યાથી મને તે સ્તોત્ર પ્રતિપ્રાતઃકાલમાં  
જોશવાનો અભ્યાસ પડ્યો છે, અને તે સ્તોત્રનો અદર્શિત લાભો મનુષ્યો પાક કરે છે,  
તે સ્તોત્રનો અર્થશ્લોક હું તમને કહું છું.

રુચિનાં વૈચિત્ર્યાત્ ક્લુકુદિલનાનાપધનુપાં ।

નૃગામેકો ગમ્યસ્ત્વમસિ પયસામર્જવ દ્વ ॥

“ જેમ નાના પ્રકારના સીધા અને વાંકા માર્ગોએ વેહેનારા નિર્જંગ પરિણામે સ-  
મુદ્રમાંજ લપ પામે છે, તેમ જીવના વિચિત્રપણાને લીધે સીધા વાંકા, આગ્ર, અવગ્રા  
એમ વિવિધ પયોના સ્વીકારનાર મનુષ્યોનું પણ તું એકજ શરણુસ્થાન છે ”.

જગતમાં તે મોટી મોટી ભવ્ય સમાજો યથેતી છે, તેવી ભવ્ય સમાજોમાંની આ  
એક અતિ ભવ્ય સમાજ છે; અને ગીતાગ્રમાં તે અમત્કારિક મતનો જોધ ક્યો છે, તે  
માનને જગતમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર તથા રક્ષણ કરનાર આ સમાજ પોતેજ છે. તે મત  
એવો છે કે:—

ये यथा मां प्रपद्यते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ अ. ८ श्लो. ૧૧

“ જેઓ મને તે માર્ગે મલ્લવા યત્ન કરે છે, તે માર્ગે હું તેઓને મક્કું છું. મનુષ્યો  
મને પામવાને તે તે માર્ગે લે છે, તે સર્વ માર્ગે હે અજુન ! મારા તરફજ વળે છે. ”

પયાગ્રહ, ધર્મપ્રાપ્તિ અને તેના પરિણામ રૂપ ધર્મોન્માદે ચિરકાલ સુધી આ પૃ-  
થ્વીમાં નિવાસ ક્યો છે. જગતમાં તે ધર્મોન્માદે જુલુમને પથરાવી નાંખ્યો છે; આખી  
પૃથ્વીને મનુષ્યરક્તમાં વારવાર ડુબાવી દીધી છે; સદાચારનો નાશ ક્યો છે; અને સર્વ  
ને નિરાશામાં નિમગ્ન કરેલી છે, જે કદી આ ધર્મોન્માદરૂપ મગકર રાક્ષસનું

અસ્તિત્વ ન હોત તો જગતમાં અદુષ્ટા ને સંવૃદ્ધિને પામેલ છે, તે કરતાં પણ વિશેષ સંવૃદ્ધિને પામ્યું હોત. પરંતુ હવે તે સક્ષસના દિવસો બરાબર ચુક્યા છે. અને હું અતઃ કરણપૂર્વક આગા રાખું છું કે આ ધર્મપરિપક્વતા ગાંતરી ખાતર અત્ર સમયે ને ધંદધોય થાય છે, તે ધંદધોય, સમગ્ર ધર્મોન્માદના, તથા બુદ્ધિજન્ય અને શાસ્ત્રજન્ય સમગ્ર રાજનીતીકનના, તેમજ એકજ પદ પાગવાને જુદા જુદા ભાગો લેનારા સર્વ મનુષ્યોમાં પરસ્પર અનુભવ લાગણી હોય, તે સર્વના, મરણ કાળનો નિવેશ.

### હિન્દુધર્મ.

ઇતિહાસના પ્રકાશથી ને ત્રણ ધર્મો જગતમાં ઉતરી આવ્યાં છે, તે ત્રણ ધર્મો, હિન્દુધર્મ, જરતોસ્ત્રધર્મ અને જ્યુધર્મ છે. તે ત્રણ ધર્મો વળખાત જવા આધાતો સહન કર્યા છતાં, અદ્યપિ પર્વત ટકી રહ્યા છે, તે ઉપરથી તેઓનું અત સત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ ત્યારે જ્યુધર્મ ખ્રીસ્તીધર્મને અંતર્ધાન કરવામાં નિષ્ફલ થયો છે, એટલુંજ નહિ પણ તે ધર્મને પોતાની જગ્યાના પ્રસિદ્ધિએ સ્વદેશમાંથી હાંકી કાઢેલ છે, તેમજ ત્યારે સ્વરૂપ પારસીઓ એક મળ્ય જરતોસ્ત્રધર્મની કહાણી કહેવાને યાત્રી રહેલા છે, ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં તે એક પછી એક પયો એ ઉપન થઇ, વેદધર્મના પાયા ગમડાવી નાંખ્યા છે. પરંતુ જગ બહુ પસમયે મહાસાગરના તરંગો કિનારે છોડી જમીન ઉપર થસી આવે છે, પણ ત્યારે પોતાનો અનિવાર્ય વેગ નરમ પડે છે ત્યારે તુરત અસ્વાભાવિક યાવ પામી સર્નાકર્પક જલપ્રવાહર પોતાની ગર્બાદા તરફ પ્રતિગમન કરે છે, તેની પેઠે વેદધર્મ પણ અન્ય પયોએ ઉપન કરેલ લોભથી મુક્ત થતાંજ તે સર્વ પયોના વિચારને પોતામાં અંતર્ધાન કર્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વ પયોને રૂપાંતર કરી પોતે અદ્ભુત રૂપે પ્રકાશિત થયેલ છે.

આધુનિક વિદ્યાના પ્રતિષ્ઠાપ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તની ચૈતન્યમય ઉત્તમોત્તમ વિચાર-શ્રેણીથી આરંભીને જુદાના વિજ્ઞાનવાદ, જનના નાસ્તિકવાદ, અને વિવિધ પૈરાણિક ગાંધાઓ સહવર્તમાન મૂર્તિપૂજના નિષ્કૃષ્ટ વિચારો પર્યન્ત સર્વ વિચારોને હિન્દુધર્મમાં સમાવાવું શ્યામ મળે છે.

ત્યારે પ્રશ્ન ઉપન થાય છે કે—એવું કીયું ધર્મખિન્દુ છે કે જ્યોત્ષી આ સર્વ બિન બિન વ્યાસો વિન્તરે હેર અથવા જેના ઉપર આ સર્વ નિરાગાય વિશેધોનો આધાર રહ્યો છે. તેવું સામાન્ય અધિષ્ઠાન કયું છે તે પ્રશ્નો ઉત્તર આપવા હું યત્ન કરજી.

હિન્દુઓને પોતાનો ધર્મ સ્વયંજ વેદમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તેઓ એમ માને છે કે—વેદ અનાદિ અને અનંત છે. એક પુસ્તક અનાદિ અનંત છે, એવાં વચનો સર્વ યોગાન્તોને હાસ્યાર્પદ લાગશે. પરંતુ વેદ એ શબ્દના અર્થથી કંઈપણ પુસ્તક સમજવાનું નથી. જુદા જુદા કાલમાં જુદા જુદા પુરુષોએ ચૈતન્યતત્ત્વના નિયમોનો ને શોધ કર્યો છે, તે નિયમોના બંડારનેજ વેદ કહે છે. જેમ મુત્તાકર્ણુનો શોધ થયા પેહલાં, તે નિમળ અસ્તિત્વ હનુંજ, અને કદાપિ અખિલ મનુષ્ય જાત હવે પછી તે નિમળ ક્વણ વિસરી

નય, છતાં તે નિયમનો નાશ થવાનો નથી, નેજા નિયમે જગતના નિયામકરૂપ ચૈતન્ય વિશે પણ જાણવું. એક જીવ અને બીજા જીવો વચ્ચે, તેમજ પ્રત્યગાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે જે માનસિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક સંબંધ છે, તે સંબંધ તેના શોધ પૂર્વે પણ તેઓને તેઓજ હતો, તેમજ કદાપિ તે સંબંધનો નાશ થાય તો પણ તે સંબંધ તેઓને તેવો રહેવાનો.

આ નિયમોના શોધકને સ્પષ્ટિઓ કહે છે. અને તેઓને પૂર્ણપર પામેલા માદા-ત્માઓ તરીકે પૂજાએ છીએ. અને અન્ય સ્થળે સર્વે જ્ઞાતાન્તે સામળીને આનંદ પામશે કે-તેઓમાના ધણા ઉત્તમ મહાત્માઓમાં સ્ત્રીઓ પણ હતી.

આ સ્થળે એવી શંકાનો અવકાશ છે કે-નિયમ તરીકે હરદાઈ નિયમ અનંત દોષ શકે પણ તે અનાદિ દોષ શકે નહિ, જગત્ અનાદિ અને અનંત છે, એમ વેદો કહે છે. આધુનિક વિદ્યા શાસ્ત્રે આપણને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે-જગત્તર્જત શક્તિ સર્વદા સર્વથા એક સરખી છે. ત્યારે કદિ એવો દોષ કાલ હોય, કે જે-કાલે સર્વે શબ્દજ હોય, તો આ સર્વ વ્યક્તશક્તિ ક્યાં હતી? કેટલાક કહે છે કે-તે શક્તિ ઈશ્વરમાં નિ-ધિયરૂપે હતી. પણ ત્યારે ઈશ્વર કદાચિત્ નિષ્ક્રિય હોય અને કદાચિત્ સક્રિય હોય તો, તે વિકારી દોષ શકે છે. પરંતુ વિકારી પદાર્થો મિશ્રિત દ્રવ્ય ગણાય છે. અને પ્રત્યેક મિશ્રિત દ્રવ્યનો વિકાર થતાં થતાં પરિણામે નાશ થાય છે, એમ હોય તો ઈશ્વર પણ નાશ પામે. તેથી એમ કહિત થાય છે કે-એવો દોષ પણ કાલ નહોતો કે બ્યારે સૃષ્ટિ નહોતી. એ વિચારને દૃષ્ટાંત રૂપમાં મુકી એ તો એમ કહી શકાય કે-સૃષ્ટિ અને સદ્યા એ બે એવી લીટીઓ છે કે-જેઓને આદિ પણ નથી અને અંતપણ નથી; તે બે લીટીઓ એક બીજાથી સમાતર રહેલી છે, અને સદ્યા અથવા ઈશ્વર સર્વ પ્રકાશક ગ-કિત છે; જે શક્તિથી પ્રણવ સ્થિતિમાંથી જ્ઞાતા અને જ્ઞાતાં ઉદ્ભવે છે, અમુક કાળ સુધી સ્થિતિ પામે છે, અને યજ્ઞ પછી પ્રથમ પામે છે તે એ છે. એક હિંદુ શિષ્ય પોતાના ગુરુ સમીપ એમ પદન કરે છે કે

વાયુર્યમોઽગ્નિવરુણઃ શશાંકઃ ।

મજાપતિ રત્નં પ્રપિતામહશ્ચ । ગીતા । અ. ૧૧ । સ્કો. ૨૯ ॥

“ વાયુ, યમ, અગ્નિ, વરુણ, ચંદ્રમા, મજાપતિ વિગેરે સર્વે હે ઈશ્વરો તુ પોતે છે ”  
( આગળ ચાલુ )

— ૦-૪-૦ —

૨

દેવલોક

( ગણેશ )

( ગત અકથી સમાપ્ત )

આ ગાળાની સપાટી ઉપર જે ગિગ ગિગ પ્રગટે પરમાણુઓનું સક્રમણ થાય છે

તે પ્રકાર ઉપરથી જે છવાત્યા પૃષ્ઠીમાં અવતરેલા છે અને જેઓ દેહધારી નથી તે તત્કાલ પરતાર્થ આવે છે. એટલે અમુક સમયે એક છવ અવતરેલ છે કે નથી તે જ્ઞેતાં-વેનજ જણાઈ આવે છે. યોગ માત્ર રંગરહિત પદ્માણી સ્થિતિમાં છે. ઘણો મોહોટો ભાગ સ્વામવત્. અર્થ જામત્ અવસ્થામાં છે. જેઓ પૂર્વ જામત્ છે એવા યોગ એક બદ્ધ તેજ-સ્વી દેખાય છે. તેઓ આકાશમાં તારામંડલમાં પૃથ્વી ચળકાટવાળા પહેલા વર્ગના તારાના જેવા આ સમૂહમાં દેખાય છે. અને સર્વ છવ આકાશમાના તારાની પે? બિન્ન બિન્ન અં-શે પ્રકાશતા જેવામાં આવે છે. તેઓના પશુ અને ઔર્ધ્વથી તે કેટલે અંશે ખી-સેલા છે એ પણ જણાઈ આવે છે. ઘણો મોહોટો ભાગ હજી એવી અવસ્થાએ પોહાયેલ નથી કે તેઓ કેળવણી અને ખીલવણીને હેતુ મથાર્થ સમજવા સમર્થ થયા હોય. બ્રહ્માં-ડમાં પ્રવર્તતી ઇચ્છાશક્તિને આધીન થઈ તેઓ અવતરે છે અને તેમ કરવામાં તૃપ્તિ તે-ને જોરથી આગળ ચલાવે છે; એથી કરી એવીજ ઇચ્છા થાય છે કે ત્યાં છવવાનું જ્ઞાન થઈ શકે એવી જૂમિકામાં ગમન કરવું. જે દેહ પોતાનેજ ધારણ કરવાની છે અ-ધ્યાત્મ ખીજી તરફથી જોતાં પોતેજ છે તેને ભવસાગરમાં નાખે છે અને તે ત્યાં આમ તેમ અથડાય છે. પરંતુ તે સમયે હજી તેઓને એટલું જ્ઞાન હોતું નથી કે એ દેહ દ્વારા પોતાનું પોષણ અને વૃદ્ધિ થવાની છે. તેઓને જૂત ભવિષ્યની પણ કાંઈ ખબર હોતી નથી. કાર-ણકે પોતાની જૂમિકા ઉપર પણ તેઓની ચિન્તશક્તિ જામત્ થઈ હોતી નથી. એટલે આમ કરતાં કરતાં ધીમે ધીમે તેઓ અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે અને તેની વ્યવસ્થા કરી તે-માંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં શીખે છે. ત્યારે પછી તેઓને જ્ઞાન થાય છે કે અમુક રચુ જ-ચિત છે અને અમુક અનુચિત છે. આરભકાલમાં દેહદ્વારા પ્રથમ ચિત્તશક્તિ અથવા જ્ઞાનનો ઉદય આગ થાય છે. સ્વાસ્થ્યરતો સહજ વિવેક ઉદભવ પામે છે. પણ જેમ જે-મ તેની વૃદ્ધિ થાય છે તમ તેમ તેના સ્થૂલમાં સ્વભાવરૂપે તે પ્રકટ થાય છે અને જગ-ત્માં સામાન્ય વર્તનના બદ્ધ યોગ ગાહીતીયાળા ભોગીવા રૂપ થાય છે. કાંઈ પણ અપ-ણું ખીલેલા છવાત્યાનો દેહ દેવલોકની રૂપજૂમિકાઓમાં તે પોતાનો કાલ પૂરો કરી રહે છે ત્યારે તેણે પ્રાપ્ત કરેલો તથા વ્યવસ્થા કરેલો અનુભવ પોતાના મૂલ-સ્વરૂપ-આત્મસ્વ-રૂપ-ને અર્પણ કરે છે અને પોતે વિસર્જન થવા માંડે છે એટલે અતે એ છવ અંશે સ-નાતન પુરુષરૂપ થઈ રહે છે. આ વખતે જોને એક વાર સત્યાનાસ થાય છે તેથી તે પુ-તરપિ અવતરે છે તે પહેલાં તેને પોતે પૂર્વે જે અવતાર ભોગવ્યો તેનું જે પરિણામ આવ્યું તેનું, તથા ભવિષ્યમાં જે અવતાર આવવાનો છે તેમાં તેનાં ફલ ભોગવવા પડશે તેનું, જ્ઞા-ન થાય છે. આ જ્ઞાન બહુ જુગ્ગ કાલ રહે છે અને તેટલો કાલ તે અરૂપ જૂમિકામાં હોય છે. ત્યારપછી તે યાજો અવતરે છે. છવને પોતાની ખરી હકીકત જાણવા તક મળે છે એમ કહેવામાં આવે છે તે આ વખતે છે. આરભકાલમાં જુદી જુદી હકીકત અને તેનો અન્યોઅન્ય સંબંધ સમજવા જોટલી તેનામાં શક્તિ હોતી નથી એટલે તેનું જ્ઞા-ન પણ બહુ યોગું હોય છે તેથી તે તકનો છવ જોઈએ તેવો જ્ઞાન લઈ શકતો નથી. પણ ધીમે ધીમે જે જોવામાં આવે છે ને મથાર્થિયત સમજવાની તેનામાં શક્તિ આવે છે અને આગળ જતાં તો જૂતકાલમાં ખનેલી હકીકત તેના જોવામાં આવે છે તેથી તેની

તુલના કરનાં પણ શીખે છે. આમ કરનાં કરતા પોતે જે જાગે ગમ્મત કરે છે તેનો નિ-  
શ્ચય પણ કરી શકે છે, પોતે કંઈકે સુધી આગળ વધે. એ પણ જાણી શકે છે અને ભ-  
વિષયમાં ક્યાં જવાનું છે તે પણ તેના ન્તવામાં આવી જાય છે. આ પ્રમાણે જ સર્વથી  
ગ્રેષ્ઠ ખીચેલા જીવાત્મા આ ભૂમિકામાં નિવાસ કરે છે. તેની સમગ્ર જોડણી વધેલી હોય  
છે કે પોતાના જૂતકાલની સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લઈ તેમાંથી શું ફલ નીપજવાનાં તે  
જાણી શકે છે અને જૂતકાલના વર્તનનું અવલોકન કરી તેમાંથી સાર શોધે છે. આ ક્રિયાથી  
જે જે જનિ નીચેના લોકમાં હરમય પામવાની તે જાણુ રૂપ અને ચોક્કસ થાય છે અને  
ન્યારે તે પ્રકટ થવાનો સમય આવે છે ત્યારે ગ્રુલ જુલિની દડ માન્યતા અને માન્ય  
સામગ્રી સાચક પ્રેરણા એ રૂપે પ્રદર્શિત થાય છે. અગર જો કે જાણુ જરૂર નથી તો પણ  
જોઈતું આ રૂપે જાણવાવાગાં આવે છે કે રૂપભૂમિકાઓ પરની વિચાર—મૂર્તિઓ  
અરૂપભૂમિકામાં સાથે જતી નથી આ ભૂમિકા ઉપર તો જો આ લોકમાં તે જાણુ-  
વસ્થા બોગવી શકે તો જો આ પ્રતિ પોતાનો ગ્રેમહતો એવા હતરતિ પંકિતએ પોહોચેલા  
જીવોની મૂર્તિ તેની આસપાસ રહે છે; તેઓને તેના ખરા રૂપમાં તે જોઈ શકે છે અને તે  
જીવોને તો આ લોકમાં જાન હોતું નથી એટલે તે તેની પ્રતિ સામે ભાવ દર્શાવી શકતા  
નથી. પરંતુ આજુ કવચિત્ જ અને છે તો પણ એ જાણવી ગેરહાજરી તેને જાણુ લાગતી  
નથી, શારીરિક સંબંધની ગાંઠો આટલે જધે સુધી પોહોચી શકતી નથી. ખરી સંબંધની  
ગાંઠો તો અન્ય જીવાત્મા સાથે હોય છે અને તે ન્યારે જીવાત્મા દેહથી મુક્ત થઈ જ-  
ાય છે ત્યારે જાણુ મગજન થાય છે આ અરૂપભૂમિકામાં પ્રત્યેક જીવાત્મા દરેક વખતે  
પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરવા જાય છે તેવામાં તેના ખરા સંબંધને જાણખી કાઢે છે  
અને તેઓ જાઓ અન્ય પોતાના ખરારૂપમાં જુલે છે અને તેઓના પરસ્પર ખરેખરા  
સંબંધની સર્વ ગાંઠો જમને તેમ ટકી રહે છે.

જીજો વિલાગઃ—ઉપર જે વિભાગનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેને માટે પ્રથમ  
હોવામાં આવ્યું છે કે તે ધણોજ ગીચ વસતિવાસો છે પણ આ વિભાગમાં તો વસતિ  
જાણુ જુગ છે. એક મહાન શહેર અને સાન્ત ગામડોના નેટલો તક્ષવત લાગે છે આ  
હમ્ય ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવાને ખાત થવાય એવા ખીચેલા હોય તોપણ તેની ચિત્તગ-  
તિ પરિપૂર્ણ જામત્ત ચયેક હોય છે અને પોતાની આસપાસની સર્વ હકીકતનું તેને જાન  
પણ થાય છે. ત્યાં પોહોચેલા જીવાત્મા સદિમાં પોતાની જુલિ કેવે કમે પવાની છે  
અને તે સર્વમાં શું હોતું સમાયતો છે તે વધાર્ય સમજે છે અને કંઈકેક અશે પોતે પૂર્વ  
જે કર્મ કરી આવેલ છે તેનું પુનરવલોકન કરી શકે છે. આમ પોતાને પોતે, ખીચવેલો એ  
પોતાનું કર્તવ્ય છે અને મરણ પૂર્વ તથા ઉત્તરાવસ્થામાં કેવી કેવી ચિત્તિ બોગવવી પડે છે  
અને ઉપાધિઓ વાંદરવી પડે છે એ જીવ વધાર્ય સમજ શકે છે. જે જે દેહ પોતે ધારણ  
કરે છે તે તેના જોવામાં આવે છે અને તેને પોતાનો ભાગ સમજ સત્ય માર્ગ પર  
દોરાય છે. પૂર્વ જન્માંતરોમાં પ્રાપ્ત કરેલ અનુભવના બંડારમાંથી શોધી સારાસાર અને સત્યા-  
સમજી પોતાની રૂપ અને અન્ય માન્યતા અને વર્તનનાં ધારણો સ્થાપિત કરવા માટે  
જાણુ જાન કાગે લગાડે છે. રૂપલ શરીરમાં અધોમનને તે ગ્રેસ છે અને તેના કાર્યને રસ્તે

ચલાવે છે. આરંભકાળમાં તેજ અધોમનને એવા સચ્ચારનાં દારણુ તત્ત્વાન્ન મમજાવામાં આવે એટલે અશે તે જ્ઞાન આપી શકતો નથી તો પણ એ સચ્ચારને ધીમે ધીમે દૃઢ બેસતા જાય છે કે સત્ય, ન્યાય, ગાન, ધર્મ કૃત્યાદિ સદ્ગુણો છે એવા તેના અધોમનમાં નિઃશક અને સન્માર્ગે ચલાવનાર વિચારો અત્યુચ્ચાન થાય છે. મનુષ્યમાત્રને માટે નિત્યના વ્યવહાર થા જ્ઞાનિ, મંડળ, પ્રજ્ઞ, ધર્મ કૃત્યાદિનાં જાન અમુક રીતે ધર્મવાતી આવશ્યકતા પ્રતિપાદન કરે છે; તેમ છતાં ક્યવિન કોઈ લાલસાના જલથી તે જાનની અવગણના કરવામાં આવે છે; ક્યવિન કોઈ કામના અથવા ગતેષ્ઠિના જાનવાન સપાટથી તે જાનના કારે મૂકવામાં આવે છે. એમ છતાં કેટલીક જાન એવી છે કે જેનામાં આત્મજ્ઞાન ખીલ્યું હોય તે એ કરવાનોજ નહીં, દારણુ કે એનો તેની પ્રકૃતિથીજ વિરુદ્ધ છે એમ કહેવાય છે. તે અસત્ય જાણજી કરેજ નહીં અથવા વિશ્વાસપાત કરેજ નહીં અથવા એવું કોઈ હિલ્લું કામ કરે નહીં. તેનાં છેક અદરનાં તત્ત્વમાં એ ધોરણ ગઠાઈ ગયાં હોય છે એટલે ગમે તેવી લાલચ અથવા ગમે તેવા સયોગો આવી પડે તો પણ તેથી વિરુદ્ધ ધર્મન કરવું એ તો બની શકે નહીંજ એવી વાત થાય છે. આ સર્વ જાન જીવાત્માનું ચારિત્ર સૂચવે છે. પોતાની અધોભાગની ઉપાધિને જીવ એવી રીતે દોરવા સમર્થ થાય છે તેમ છતાં તેના સંજ્ઞામાં તેમજ તેનાં કૃત્યો સંજ્ઞા પોતાનું જ્ઞાન જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ નથી હોતું. અધોભાગમાં તેને જાણુ જાંખી જેવામાં આવે છે. તે તેના મુખ્ય નિયમો જાણુ છે પણ તેની વિગતવાર હકીકત જાણુતો નથી. એટલે આ ભૂમિકામાં વિશેષ કરી તે જેમ જેમ ખીલતો જાય છે તેમ તેમ તે પોતાના દૃઢ ને આ જાનમાં નેના પ્રતિનિધિ પડે થોડું થણું કામ કરે છે તેનો સમાભગ થયાં સમજતો જાય છે અને એમ કરતાં કરતાં તેનું પોતાને પુરતું જાન થાય છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેથી સમજી શકાશે કે જેઓ આત્મજ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટે ઇચ્છા-પૂર્વક દારણુ રાખે છે તેવાજ આ ભૂમિકામાં રહે છે. અને આંહી રહેવાથી તેઓ ઉપરની ભૂમિકામાંથી થતી અસર ગ્રહણ કરવા સારી રીતે યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે. અન્યો અન્ય વ્યવહારનું સાધન પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે અને મોટું યત્ન જાય છે. એથી કરી તેમાં થઈ સંપૂર્ણ રીતે ઉપરની અસર પડે છે. આ અસરની શક્તિ એવી છે કે વિચારણાશક્તિ આ-ચર્યકારક સ્પષ્ટતા અને તીવ્રતા પામે છે. જેઓ હજી ખીલતા જાય છે તેને પણ આ અસર વધાય છે. અધોમનમાં તે કળીભૂત થતાં તે મનુષ્ય સદૃશ જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું વલન ધરાવે છે. સારી પેઢે ને ખીલેલા હોય છે તેની દષ્ટિ જાણુ વિચક્ષણ થાય છે. તેને જીવતાત્ત્વ પચાઈ જાન થાય છે, કર્મનાં મૂળ જાણી શકે છે, તે કેમ અને કેવાં ફલ આપશે એ વાત તેના સમજવામાં આવી જાય છે, અને કેવાં કર્મ હજી ફલ આપવા તત્પર થયાં નથી એ પણ જાણી શકે છે.

સ્પષ્ટ શરીરમાં મુક્ત થયા પછી આ ભૂમિકામાં આવનાર જીવાત્માઓને પોતાની વૃદ્ધિ કરવાની જાણુ સારી તક મળે છે. આંહી તેઓને આગળ વધેલા અન્ય જીવાત્માઓ પ્રભાવે સારું જ્ઞાન આપે છે, આંહી તેઓ પોતાના ગુરુઓના અપરોક્ષ સ્વાગમમાં આવી

અને છે. આંદી હવે વિચાર-રૂપનાં ચિત્ર માત્ર જોવાનાં નથી, આંદીનો અવર્ણ્ય તેજના ઝાકારા થાય છે. એક જ્યાતમાના વિચાર બીજા પ્રતિ જાય છે ત્યારે તે તત્ત્વરૂપે એક તારાની પેઠે જાય છે. મુખ્ય તારામાંથી વહેતા તેજના તરંગથી તેઓનો પરસ્પરનો સંબંધ પ્રદર્શિત પામ છે એટલે પૃથક્ પૃથક્ કહેવાપણું રહેતું નથી. આંદી વિચાર એક ઓરડામાં દિવાના જેવો દેખાય છે એટલે તે વડે તેની આસપાસ સર્વ દેખાય છે. પણ તેને પોતાને દેખાયા કાઠિ અન્ય સાધનની જોમ જરૂર રહેતી નથી, તેમ વિચાર દર્શાવવાં વાણીની જરૂર નથી.

ઉપરનો ભાગ:-આ ભૂમિકા સર્વથી તેજસ્વી છે. આપણી મનુષ્ય જાતિમાંના બહુજ યોગ આંદી નિવાસ કરવા પામે છે. એટલે શિખર માત્ર મહાત્મા અને મહાન્ યોગીઓ પોહોતી શકે છે. ૨૫-૨૬-નાં આંદીનાં અવર્ણ્ય છે. વૈષ્ણવી જાણના શબ્દ તેના તેજસ્વી સૌંદર્યનું વર્ણન કરવા સમર્થ નથી. એટલુજ કહેવું જણ થયે કે એવી સ્થિતિને આપણામાંના યોગજ ભોગવવા પાત્ર છે પરંતુ એવી આશા બંધાય છે કે બીજા પણ એ શિખરે પોહોતી શકશે; અને એ પણ નીચેની ભૂમિકાઓમાં વાવેલાં જીવનનાં ફલ છે એમ જણાય છે. માનસિક દેખણીની આત્માવસ્થાએ તેઓ પોહોતેલા છે અને ત્યાં ઉત્તમ તથા અધોમનની એકતા થઈ ગઈ છે. તેઓની દૃષ્ટિ ઉપરથી અવિદ્યોનો પડો ખસી ગયો છે અને દેહને વિષે આત્માભિમાન રહ્યો નથી તેઓને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી પોતે દેહ અને તેના સ્વભાવથી જુદો છે એવું સમજી અનુભવવામાં આવેલું છે અને આત્માના અનુભવ માટે આ સર્વ સાધન છે માટે તે પ્રમાણે તેના ઉપયોગ કરે છે. પૂર્ણાંશ જે ખીટ્યા નથી તેઓ આ ઉપાધિઓનાં બંધનમાં રહી સંપૂર્ણ અનુભવ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ એવું વળતે જાને પરંતુ તે પ્રત્યે અહંભાવ જાય રહી તે છુટકાં પડે એ તો વાતજ જાનવાની નહિ. તેઓના અનુભવ જ્ઞાનનું તેમને સદા જ્ઞાન રહેવાથી પ્રતિદિન તેમજ પ્રતિજન્મ તેઓ એવી ભુજ કરતા અટકે છે. વળી છેક જોઈ અરે ખીટ્યા આ ભૂમિકાના જીવોને એ જ્ઞાન કદાપિ જન્મોત્તરને લીધે સ્થૂલ-દૃષ્ટિએ પર્યંત પોહોતે નહિ તો પણ તેનું સામર્થ્ય એટલું બધું છે કે તેના વ્યવહારના સર્વ વિચારોમાં એ જ્ઞાનનો આભાસ ધરાવે છે. પૂર્વ જન્મોત્તર જોવા ખેસવાની જરૂર રહેતી નથી પણ તેનું જ્ઞાન વર્તમાન કાલના જ્ઞાનમાંજ પ્રદર્શિત થવા કરે છે. એવાં ગાણ-સોને સર્વ કંઈ સમજી અનેક નહિ પણ એકજ દેખાય છે.

મહાત્માઓની કલ્યાણકારક અસરો ઘણે ભાગે આ અરૂપોત્કની હૃદય ભૂમિકામાંથી વહેતી કરે છે અને ત્યાંથી તેઓ મનુષ્યજાતિને ખીલવવા પ્રયાસ કરે છે. તેને માટે પૃથક્ પૃથક્ મનુષ્યના જ્યાતમાને તેઓ કામે લગાડે છે. તેઓના આત્મજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને આધારે તેઓ પ્રેરણા કરે છે તેથી કરી તેઓની બુદ્ધિનો પ્રકાશ થાય છે અને મનોરૂપિત જાન્ય થાય છે. તેઓની સ્વાભાવિક સમજશક્તિ પણ પૂર્ણ જાગૃત થાય છે. તેથી કરી તે હૃદય વિચારોથી તરફ ગમન કરે છે. સૂર્યનાં કિરણો એક ગચ્છિંદુ-થી જોમ સર્વત્ર પડ્યાં દેખાય છે અને જે જે વસ્તુ ઉપર તે પડે છે તે તે તેના સ્વાભા-



વિક્રમ પ્રમાણે તેવો ઉપયોગ કરે છે તેવીજ રીતે આ બુદ્ધિમાં નિયમ કરનાર મનુ-  
ષ્યો-મહાત્માઓ ને પ્રકાશ કરે છે અને ને જીવનશક્તિ ચલાવે છે તે સર્વ જીવો પ્રતિ  
ગમત કરે છે. આ પ્રમાણે કરવું એ તેઓનું કર્તવ્ય છે અને તેનો યથાશક્તિ લાભ લઈ પ્રત્યેક  
જીવ આગળ વધે છે અને ખીસે છે. સર્વ લોકમાં ને નિયમ સામાન્ય પ્રયત્ન છે તે પ્રમાણે  
આ દેવલોકમાં પણ પરાપક્ષર કરવો એ ઉકૃષ્ટ કર્તવ્ય ગણાય છે. એટલે ધાર્મિક કેળવણીની  
અભ્યાસસ્થાએ પોહોચેલા આપણા બંધુજનો ને આ શક્તિના મંદાર છે તેમની તરફથી, પો-  
તાની શક્તિ કરવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા મનુષ્યો ને મથન કરે છે તેમાં શક્તિ પ્રાપ્ત  
થાય છે.

૩

અભ્યાસ

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૨ થી )

સમાધાન શું છે અને સમાધાન શું નથી તે વિષે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય વિચાર આ-  
પણે કરી આવ્યા. સમાધાન એટલે સમ એવા બહારને વિષે સર્વદા ચિત્તનું સ્થાપન કરવું  
તે. બ્રહ્મ સર્વદા સમ છે, સમ એટલે સમાન, એકરસ, એકરૂપ, નિર્વિકાર ઈત્યાદિ કહી  
શકાય તે વાસ્તવિક છે, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે હું સર્વભૂતને સમ છું, મને  
કોઈ દ્રવ્ય નથી કે પ્રિય નથી, તેવી ને રાગદ્વેષાદિ હંદમાત્રની વચમાંની સમતા તેને અ-  
ત્ર સમ-શબ્દે કરીને કહેવાતો હેતુ છે. શીતાતપ, રાગદ્વેષ, આદિ હંદમાં સમ સાચવવાનું  
નામ સમાધાન છે; એજ ન્યાય અને વિશ્વવ્યવસ્થાના સ્વાભાવિક નિયમનું સ્વરૂપ છે. ઇ-  
ન્દ્રિયે બ્રહ્માકાર કરી, બ્રહ્મની સર્વમયતા શક્તિમાં ઉતારવી એટલે સમ્યક્ પ્રાપ્ત ધાર્મિક વિ-  
શ્વની વ્યવસ્થાજ સમતા ધોરણ ઉપર છે. એક સામાન્ય મનુષ્યશરીર જેમજે તો તેમાં  
પણ જ્વરાદિ રોગની પીડા પાડે છે તે શરીરનો સમ ધુનઃ સ્થાપી આપવાને માટે ધ્યાન  
છે; ઉત્પાત, ઉલ્કાપાત, ભૂકંપ, ગળાટાટિ, અતિશયિ, આદિ સર્વસામાન્ય આપત્તિઓ પ-  
ણ વિશ્વલીલાના સમમાં વિપત્તિ યવાથી નીપજ આવે છે, અને સમની સ્થાપના યતાં  
ચાન્ત પડે છે; સપત્તિ વિપત્તિ આદિ અનુભવમાત્રમાં સમતા ઉપભવવી એજ સાર છે.  
અનુભવ આવવો એમ ને કહેવાય છે, અચુકને હજી અનુભવ નથી એમ જામી દરૌવવા-  
માં આવે છે, પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થયા છતાં અનુભવનો ઉદય થયો નથી એવું ને જોવાય છે,  
તે સર્વમાં તાત્પર્ય એમ છે કે તે તે વિપત્તિના સમનું રહસ્ય તે તે વ્યક્તિના નજીવામાં આ-  
વ્યું નથી, ન તેથી અનેક પ્રકારે વિપત્તિ ઉપભવી પોતે દુઃખ માને છે અને અન્યને મ-  
નાવે છે. અનુભવ એટલે મનકર્મવાણીથી કાઢી પણ વાતનો પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર થઈ આ-  
વવો તે; અનુભવ કદાપિ હંદ અથવા દૈત વિના થતો નથી; અને અનુભવનું રહસ્ય દૈત-  
નો જ્યાં અભાવ છે એવી હંદમાત્રની મધ્યની ને સ્થિતિ છે ત્યાં રહેતું છે. અદૈત એક  
બ્રહ્મમાં સદિ અને જગત્તો આરોપ યાય છે ત્યાં પણ ઉપનિષદોમાં 'હુ એક છું તે બદ્ધ  
યાદ' એમ હદોત્પત્તિ કહેલી છે. એમ કહેવામાં હેતુ એટલોજ છે કે અદૈતને અદૈતનો  
અનુભવ થવાને માટે દૈત આવશ્યક છે, ને વાસ્તવિક દૈત તો છે નહિ, એટલે દૈતનો આ-  
રોપ કરવામાં આવ્યો છે. 'બદ્ધ યાદ' એવી સ્વેચ્છાએજ અદૈત દૈત થયું છે એમ એ

આરોપ કહેવાતું તાત્પર્ય છે. મનુષ્યમાત્ર, વ્યક્તિમાત્ર અદ્વૈત છે, પણ પોતાને વિષે દૈતનો આરોપ સ્વેચ્છાથી કરીને ક્ષણે ક્ષણે ‘બહુ’ થાય છે, ને અનંત જગતનું ખોલે સદા અને સંદર્ભ ક્ષણે ક્ષણે બને છે, પરંતુ એ બધા દૈતારોપનો હેતુ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, અદ્વૈત અદ્વૈતને અનુભવે એવો એ આરોપનો હેતુ છે. ત્યારે દૈત એટલે દ્વંદ્વમાત્રની મધ્યના સમત્વનો ઉદય વૃત્તિમાં યઈ આવે છે, દ્વંદ્વમાત્રમાં સમત્વનું દર્શન ઝટ-યાવ તેવી સરલતા અને સહેજતા પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આરોપની અવશ્યકતા રહેતી નથી, આરોપિત ને દૈતભાવના તેનો અપવાદ નામ અસ્ત યઈ જાય છે, ને અનુભવનો અવધિ આવી રહે છે. અદ્વૈત અદ્વૈતને અનુભવી નિરવધિ સમતાના આનંદમાં વિહરે છે.

અનુભવ અથવા સમની પ્રાપ્તિ તે સમાધાન; સમ એવા બ્રહ્મને વિષે સ્થિતિ તે સમાધાન. એ સમાધાનની પ્રાપ્તિના અનેક માર્ગ છે. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, એવા ને ત્રણ યોગ ગીતામાં કહ્યા છે તે સર્વમાં સાર એ છે કે સમ પ્રાપ્ત કરી તેના ઉપર સ્થિતિ કરવાને યત્ન કરવો. કર્મમાત્ર ફલાભિસંચિરહિત યદને કરવાથી તે તે કર્મજન્ય ને રાગદ્વેષ તે ઉદ્ભવતા નથી અને અંતઃસ્ય ઓળંગી વ્યય થતો નથી. ભક્તિયોગથી નેતું બજન હોય તદાકાર વૃત્તિમાત્ર રહેતા અને સર્વ તદર્પણ યતાં પણ રાગદ્વેષભાવ યઈ ઉભવ્ય અંતની મધ્યનું ને સમત્વ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનયોગ એટલે શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનાદિ પ્રકારોથી, તેમજ સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલી અનિર્વચનીયપ્રમાતિ આદિ પ્રક્રિયાઓથી, શુરુ આદિ દ્વારા અનેક દષ્ટાંત આપ્તમાનાદિથી, ભુદ્ધિને દ્વંદ્વમાત્રના સમ ઉપર સ્થાપવાનોજ હેતુ છે; વેદાન્તની અનેકાનેક પ્રક્રિયાઓ પણ તેજ અર્થે બાંધવામાં આવી છે. અધિકારી અનેક પ્રકારના થાય છે, અને જેનો જેવો અધિકાર હોય તેને તેવી પ્રક્રિયા રુચે છે તથા તેના આચારમાં પ્રવેશ પામી શકે છે; સર્વ પ્રકારો સર્વ ક્રાંતિએ જાણવા કે કરી એવા એવું આવશ્યક નથી, જે તે પ્રકારે અનુભવ આવે, સમની પ્રાપ્તિ થાય, એજ સાધ્ય છે. એટલાજ માટે સાધકને ઇષ્ટ છે કે તેણે અનેક ગ્રંથો વાચવા, અનેક શુરુ પાસે શ્રવણ કરવું, અનેક પ્રશ્નોત્તરો અને વાદવિવાદો કરવા, વેદાન્તશાસ્ત્રમાં નિપુણતા મેળવવી, એ આદિ પ્રવૃત્તિમાં શ્રેય માનવું નહિ; પોતાનો અધિકાર પોતાની મેજે કે શુરુ દ્વારા જાણી લેઈ, વારંવાર તે ઉપર દૃષ્ટિ રાખી, જે તે ક્રાંતિ એક પ્રક્રિયા લેવી અને તેનો અનુભવ કરવા યત્ન કરતાં સમત્વની પ્રાપ્તિ થાય એમ આચાર વિચારનું વલન સાધવું. એજ સમાધાનનો માર્ગ છે.

પ્રવૃત્તિ, પછી તે મનની વાણીની કે શરીરની પણ પ્રવૃત્તિમાત્ર અંશુક પ્રકારના વેગ વિના સંભવતી નથી, અને વેગમાત્રમાં કાંઈને કાંઈ વ્યય થયા વિના રહેતો નથી. સર્વ વ્યય કરતાં નેને યોગબલ અથવા સમધાતુ કરતાં ને અદ્યમ ધાતુ ઓળ કહેવાય છે તેનો વ્યય થવાથી મનુષ્ય એવું બ્રહ્મ અને પતિત થાય છે કે તેના મનુષ્યજન્મનું સાક્ષ્ય આ એક જન્મમાં યઈ શકવાનો માર્ગજ રહેતો નથી. અને છતાં પ્રવૃત્તિ તથા તર્જન્યવેગ વિના જીવિતજ સંભવતું નથી. ત્યારે, સમાધાન એટલે સમને ઉપર વર્ણવેલી સમતા તેનું અતઃક્રમે વિષે નિરંતર આધાન નામ સ્થાપન કરી રાખવું, આધુ પાછું ચક્ષાય તોપણ ને સંભવ આવવા યત્નવાનું રહેવું, એથી કરીને વેગને અંગે આવશ્યક એવો ને વ્યય

તે યો નદિ, અને સહજનદની સ્થિતિ સર્વદા અનુભવમાં રહેશે. આ પ્રકારે વ્યપરંહિત-  
વેમ હોય તોજ અંતરમાં બલની સમૃદ્ધિ થયે અને આકૃતિની મવ્યતા સાથે ચિત્તની શા-  
ન્તિ અને સંકલ્પની સિદ્ધિ સહજમાં થઈ આવે.

વિવેક, વિરાગ, શમાદિસંપત્તિ એ ત્રણનું વિવેચન કરતે કરતે આપણે આ પ્રકારે  
શમાદિસંપત્તિમાંના છેવટના અંતઃ સમાધાનનું નિર્વચન કરી રહ્યા. આ ત્રણ સાધનની પ્રા-  
પ્તિ છતાં પણ એક ચતુર્થ સાધન અવરોધ રહે છે, અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે સાધનચતુષ્ટ-  
યસપત્તસાધક અધિકારી કહેવાય છે. અધિકારિશક્તિજન સાધનચતુષ્ટયસપત્તપ્રમાતા તે  
અધિકારી એમ વેદાન્તસારમાં કહેવામાં આવ્યું છે, અને એ લક્ષણમાં પ્રમાતાશબ્દનું શુ  
પ્રયોગન છે તેનો વિચાર પણ આપણે આગળ કરીશું. પરંતુ જે સાધનચતુષ્ટયસપત્ત ય-  
વાથી અધિકારી થવાય છે તેમાંનું ચતુર્થ સાધન જે મુશ્કેલી તે વિશે હવે આપણે વિ-  
ચાર કરી નેહશું.

( આગળ ચાલુ )

૩

શુદ્ધિ.

૧

શંકરાચાર્ય.

શંકરાચાર્યના સમયનો નિર્ણય કરવાને ઘણી પાસાથી લેખો પ્રપત્ત છે; તેમણે આચાર્ય-  
ત્વની ચાર, સીમાએ સ્થાપેલા શરદા, જ્યોતિષ, ગોવર્ધન અને શૃંગેરી મઠમાંની આચાર્ય-  
પરંપરાઓને આધારે, તેમ બહારનાં પીળાં પ્રમાણોથી એ સમયે વિવિધ પ્રકારના નિર્ણયો  
કરવામાં આવે છે. આટલુંજ નથી, પણ શંકરાચાર્યના પોતાના અત્યંત વિશેષ પણ આ-  
પણને ઝાઝું જાણવામાં નથી. આનંદગિરિ અને માધવાચાર્યના શંકરદિગ્વિજયોમાં પણ  
તેમના આચાર્યત્વને અનુદ્ધા વાદવિવાદ અને જાણપરાજયની કથા કરતાં અધિક આપેલું  
નથી. મત્તજાર કીનારા ઉપર કોઈ અપ્રસિદ્ધ ગામડામાં જન્મ પામેલું આ બાલક આચાર્ય-  
ત્વને કેવા અંતર્વિકાસના ક્રમથી પ્રાપ્ત થયું તેનો ઇતિહાસ આપણી પાસે નથી, તે આ-  
પણનાં સાધન પણ દુર્લભ છે, માત્ર તેમના અનેકાનેક ઉદ્ગારોમાંથી આપણને તેમના  
પરમાત્માદત્તો સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ શકે છે. એ બધી વાત અતિ ઉપયોગી છતાં આપસગે  
તેમના જીવનની કે તેમના દિગ્વિજયની કે તેમના સમયની એકે ચર્ચા કરવાનો આપણે  
હેતુ નથી. શંકરાચાર્ય એવું શું કહ્યું કે જેથી તેમણે જગદ્ગુરુત્વ સિદ્ધ થઈ આવ્યું એટલા  
એક પ્રશ્ન ઉપરજ આપણે વિચાર કરીશું તો એ વ્યક્તિના અગાધ માહાત્મ્યનું આપણને  
કાંઈક જાન થઈ શકશે; અને એવા ઉચ્ચરાવતાર મહાત્માના સુચારુચરિત્રનાં આપણને  
આનંદ આવશે.

શંકરાચાર્યનું નામ અદ્વૈતવેદાન્ત—કૃષ્ણાદ્વૈત—સાથે જોડાયેલું છે; પણ વેદ અને ઉ-  
પનિષદો શંકરાચાર્યના પ્રવેશના સમયમાં વિદ્યમાન હતાં, વ્યાસનાં વેદાન્તપ્રણેતા, શ્રીકૃષ્ણાકાં  
મમવદ્મીતા, અને ગૌડપાદ આદિ મહાત્માઓનાં વેદાન્તની સ્વરૂપરિપાટી પ્રસિદ્ધ કરતા  
મધુર લેખ પણ સર્વ સાથે વિદ્યમાન હતા. ત્યારે શંકરાચાર્ય અદ્વૈતનો કોઈ નવો શોધ

કર્મો કે તે વિચારની નવી પ્રસિદ્ધિ કરી એવું જોવાને આપણી પાસે વિશિષ્ટ કારણ જણાતું નથી છતાં શકર અને કેવલાદૈત એ શબ્દો એક એકનાં પર્યાય બેવા થઈ ગયા છે, અદૈતના ઉદ્ધારક, સ્થાપક, અને પ્રસિદ્ધિકર્તાના આચાર્યબ્રહ્મગવાન હોય એમ મનાય છે એ માનવામાં બહુ સાર્યકતા છે, ને તે સાર્યકતા સાચી છે એ જોવાનુંજ આપણું કામ છે. એ જોવા જણવાથી કેવલ ઐતિહાસિક મહાપુરુષના કર્તવ્યની મહત્તા સમજવી એટલેજ કામ નથી, વેદાન્ત ઉપર શ્રદ્ધા કરતા સુજનોએ કેવા માર્ગથી તે પરમાનુભવો સપ્તસાક્ષાર પામવો એ સમજવાના ક્રમમાં પણ આ સમજણથી ધણો લાભ થવાનો સભવ છે.

આર્થવર્તમાં વેદમાર્ગની પ્રવૃત્તિ યદ્ય રહી હતી, સર્વેત્ર કર્મમાર્ગનું અતિશય પ્રગલ્ભ પ્રવર્તતું હતું. કાલક્રમે કરી આર્યજનો જેમ જેમ અધિકાધિક દેશ પ્રાપ્ત કરતા ગયા, દેશ-પ્રાપ્તિને અંગે અનેક પ્રકારની રાજ્યવ્યવસ્થા તેમને માથે આવતી ગઈ, અને વિવિધ વર્ણ અને વ્રતિ આદિનો તેમને સંસર્ગ થતો ગયો, તેમ તેમ તેમના મૂલના આચાર-વિચારમાં કોઈકે શિથિલતા આવતી ગઈ. એ વાત તો નિર્વિનાશ હતી કે અદૈતભાવનાના વેદ એટલે જ્ઞાનમાત્રના રાશિરૂપ જે સગ્રહ તેના અતના ફલ રૂપ વેદાન્ત એ નામને યથાર્થ રીતે પાત્ર હતી પરંતુ એ વેદાન્તની ભાવના અપરિપક્વ દૃષ્ટિઓમાં ફરી ત્રાકે એવી નથી, ફરી શકે એવી નથી એટલુંજ નહિ પણ યથાર્થ રીતે ફરે નહિ તો જ્ઞાનિ ઉપગમવે એવી છે આપણા પ્રાકૃત કવિ દ્વારામભાઈએ કહ્યું છે તેમ,

સિદ્ધણુ કેરૂ દ્વધ હોય તે સિદ્ધણુ સૂતને જરે,

કનકપાન પાળે સહુ ધાતુ ફાડીને નીસરે—પ્રેમ રસ૦

વેદાન્તભાવના પણ એવાજ પ્રકારની છે. આપું એ ભાવનાનું ઉદ્ધારક પણ અનધિકારીને મારક, સ્વરૂપ સમજી બ્રાહ્મણો એ ભાવનાનો ઉપદેશ અતિ વિરમ અધિકારીઓને કરતા, અને પોતે એજ પિઠાની ઉપાસનામાં અવિરોધના પ્રપચ માત્રથી નિર્મુક્ત રહી વિધાનો સગ્રહ અને ઉદ્દોગ ચલાવતા. રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આવા વિષયવિભાગને અનુકૂલ હતી અને વર્ણશ્રમધર્મની મર્યાદા સર્વને પોતપોતાની યોગ્યતાનુસાર ગુણુધાન કરતી હતી. એવામાં ધીમે ધીમે શૂદ્ર, નિષાદ, આદિ નવીન વર્ણોની વૃદ્ધિ થવા લાગી, વર્ણસકર પ્રગ્ભાવ પણ ઉત્પન્ન થતી ચાલી, અને બ્રાહ્મણોની આવી મહત્તાને એક પાસાથી સહન ન કરવાની તેમ જીજ્ઞા પાસાથી કર્મક્રંડના વિસ્તારમાં કામ સાર ન જોવાની વૃત્તિ જન્મ પાળી. આર્થવર્તમાં ધણે ખરે સ્થાને આવો વિચાર પ્રવર્તવા લાગ્યો. એજ સમયે કપિલવસ્તુના મહારાજને ત્યાં પ્રસિદ્ધ મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણદેવનો જન્મ થયો. તેમને પ્રકાશની પ્રાપ્તિ થઈ, અને તે યોગકર્મોના પ્રયુક્ષ થયા એમના ઉપદેશનો સાર એ હતો કે જગત્-મિથ્યા છે, હિમ રૂપ છે, અને હિમમાત્રનું નિવન વૃષ્ટા અથવા કામ છે; વૃષ્ટારુહિત યદ્ય નિર્વાસન થવાથી મુક્તિ અથવા નિર્વાણ અનુભવાય છે આ ઉપદેશના અને અદૈત વેદાન્તના ઉપદેશમાં દેખીતો ફરક કશો નથી. મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને જે પરમ સત્ય છે તેનું દર્શન થયું છે તેજ તેમણે ઉપદેશ્યું છે જે દૃષ્ટ્યો પરમ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમનો દ્રવીભાવ એવો શૂદ્ર અને મધુર દોષ છે કે તેમનામાં 'સ્વ' એવું જ્ઞાન પણ રહેતું નથી, હું જ્ઞાન પામ્યો હું, મને જ્ઞાનદં થાય છે, એ બેદમુધિજ તેમનામાં રહેતી નથી, વિશ્વમાત્રના સુખ આ

હુ ખ પોતાના જ રહિશમાં ધક્કા મારી દેવા એમ તેમની કોમળ ઉદારતા સર્વ વિવસી રહે છે. બુદ્ધ મહાત્માએ વિશ્વમાત્રનો ઉદ્ધાર કરવાને પોતાના હૃદયમાં પ્રકટ થયેલો પ્રકાશ સર્વના હૃદયમાં પ્રકટ કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમને પણ તે સર્વથી તેમના હૃદયની પ્રસાદી વિશ્વને મળે એવા વિશ્વનું અહોભાગ્ય હતું, પણ વિશ્વ પોતે તેમના એ પ્રસાદનો સહુપયોગ કરે એવા અધિકારને હજી પ્રાપ્ત થયું ન હતું.

બ્રાહ્મણોએ ચિરકાલથી કોઇને પણ પ્રવેશ આપવામાં ધણીજ સખત હાય રાખી ને મુજ્જામારનાં દાર સાચવી રાખ્યા હતા તે આમ એકા એક હાડી ગયેલુ જોઈ સર્વ વર્ણ અને સર્વ આશ્રમના લોક નિર્વાણ પદનીએ પહોંચવાના ઐત્સુક્યથી મહાત્માથી મુક્તિના ઉપદેશને બહુ ભક્તિપૂર્વક યત્નથી કરવા લાગ્યા. નાત, જાત, વર્ણ, આશ્રમ ક્ષત્રીની અપેક્ષા નથી, વેદમાર્ગના કર્મકાંડ આદિનો આટળાર વ્યર્થ છે, એકતા એક બુદ્ધ્યેકતા ધર્મદેશનાના આદેશને અનુસરતાં નિર્વાણ કરતવગત છે, એવી ભાવના સર્વ પ્રસરતી ચાલી અને સર્વને પ્રિય પણ થવા લાગી. એ બુદ્ધધર્મની શક્તિનો વિચાર આપણને ત્યારેજ આવી શકે છે ત્યારે બુદ્ધના અનુયાયી મહારાજન અરોહન આખા આશીર્વાત ઉપરનું ચક્રવર્તી સામ્રાજ્ય આપણા સ્મરણમાં રહે હિમાલયથી લઈ સુધી બૌદ્ધધર્મનો મહિમા પ્રચલિત થઈ ગયો આવા સમયમાં શકર ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. સકરાચાર્યે બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃપાપના કરવા ને દિગ્વિજયવાદિ મહાપ્રારભ કરી છે તે ઉપરથી તેમના અનુયાયીઓએ બૌદ્ધધર્મનો સહાર કરી બુદ્ધધર્મને દેશમાંથી ઉચ્છિન્નપ્રાય કર્યો એમ માનવામાં આવે છે, પણ એ વાતનો પ્રતીતિકારક પૂરાવો મળી શકતો નથી અને એમાં કાંઈ સત્ય હોય એમ લાગતું નથી વાસ્તવિક માત્ર એવી જાણાય છે કે બુદ્ધધર્મમાં અધિકારની અપેક્ષા વિનાજ સર્વજન ને પરમ રહસ્યનો ઉપદેશ થતો હતો તેને પ-રિણામે બ્રહ્મતા વધારે પેશી ગઈ હતી. વાક્યાદિયમાત્રગાળ શુદ્ધતાની સમાપ્તિ થતી હતી, અને આધુનિક વેદાન્તીઓ જેવા બૌદ્ધો તે સમયે બુદ્ધના વિશ્વાધર્મમાર્ગને કવક લગાડના હતા એ બ્રહ્મતા વધતે વધતે એટલી બધી વધી કે અરોહન મહારાજની ગા-દીએ પણ એક શૂદ્ર પોતાના ધણીનો વધ કરીને ચડી બેઠો આવી અધમતાના કેટલાક સૂત્રોના આપણને, તે સમયને ઉદેશી લખાયેલા નાટકમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુ અને ભિક્ષુકીઓનો જે ઉપહાસ થોડો હોય છે તેમાંથી પણ યથા આવે છે. વિશિષ્ટાદૈતવ્યનાએ થયે પ્રસંગે અદૈત વાદીઓને 'અચ્છન્ન બૌદ્ધ' એવો ઉપાક્ષલ આપેલો છે. ત્યારે એક પાસાથી બૌદ્ધોની પોતાની નિર્બંધતા અને બીજા પાસાથી શકર ભગવાનનો ઉપદેશ તે બેની વચમાં એ ધર્મ ધીમે ધીમે હાચ્છન્ન થઈ ટીમેટ, ચીન, જાપાન, આદિ વિદેશોમાં જઈ વસ્યો હોય તો તેમાં બહુ અસલવ જેવું નથી.

શકરભગવાને જે કંઈ તે એટલુંજ કે બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર એટલે વેદમાર્ગ અને વેદાન્ત ઉપર સર્વની શ્રદ્ધા પુનઃસ્થાપન કરી. બુદ્ધધર્મમાં કહેવા સમને બોલુ પાડવા જેવું હતુંજ નહિ, પરંતુ તેમાં વર્ણ, આશ્રમ, કર્મ, આચાર આદિનો જે અનાદર કરવામાં આવ્યો હતો તેની આવચાર્યે આવસ્થકતા દર્શાવી અધિકારાનુસાર જ્ઞાન યથા શકે છે, અધિકાર વિના મને તેવું ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન પણ વાતને બુદ્ધે હાનિ કરે છે એવું સમ-

મત આપનારાઓના ધ્યાનમાં હમેશા રહેતું નથી એજ દિવંગીરી બૂરેલું છે

યદપિ ઘણા મત મળીને કોઈ વાત યદ્ય શસ્ત્ર તેટલાથી તે વાત ખરી કે ચોખ્ખી છે એમ મિથ્ય થતું નથી તથાપિ જે કામમાં સવનો સરખોજ સ્વાર્થ છે તે કામને તેજ માણસોના ઘણા મતથી નરવું એ ધોરણ એકદરે જોડું કહી શકાય તેવું નથી માણસો મત આપનારા મત અને મતના ધોરણને સમજતા નથી તેથી ઘણી વાર ખરાને ખદને જોડું જ ધર્યાં આવે છે, પણ જે સર્વ કોઈ પોત પોતાની ખૂરી જવાનદારી સમજીને વિચાર પૂર્વક મત આપવા શીખે તે એ ધોરણથી ઘણામા ઘણે લાભ થાય એમા સશય નથી

### તુકાગમ તોત્યા

સુમધમાં ધર્મ સળધી પ્રતિષ્ઠિતે અગે ધર્માદાયને અગે, વિદ્યાવૃદ્ધિનાં કૃત્યોને અગે, કે દેશોત્તિકારક રાજકીય અથવા વ્યાપારી પ્રસંગોને અગે, આ શુદ્ધસ્થતુ નામ સદ્ગુણ દ્વિધી વિચરનાર સર્વ કોઈના જાણવામા હોતુજ જોઈએ અને આટલી જાધી સર્વદેશી ઉપયોગિતા છતાં એ પુત્રની સાદાઈ અને કશા પણ દબ કે આડખર વિના કામ કરવાની નિરભિમાનતા એટલી જાધી આશ્ચર્યકારક હતી કે તેમના નામનો શબ્દધ્વનિ વર્તમાનપત્રા મા થવા પામ્યો નથી તેઓ ઘણા ધાર્મિક થીએસોફિસ્ટ હતા, અને યોગાદિ વિધાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવા ઉપરાંત વેદા તના શ્રવણ મનનનિદિધ્યાસનમાં ખડુ સચિ રાજતા, એ ધર્મમાનનાને ખતે તેમના હ વખા ને વેગ અને વિસ્તાર પસરી રહ્યાં હતા તેથીજ તેમની પ્રતિષ્ઠિમાનમા જવ આવતુ હતુ અને તેમને હાયે લાખે રૂપીઆનો પરાપકાર તેમની પોતાની કેમાટેમાથી યદ્ય આવતો પ્રાચીન સરુત પ્રાકૃત શ્રેયોને ધર્મોત્તિને અર્થે પ્રસિધ્ધિમાં લાવવાનું મહાભગીરથ કૃત્ય તેમણે આરબ્યુ હતુ તે તે અર્થ તેમણે એક દૃઢ પણ મરુતુ છે દાકતર ગ્રેફ મ્યુનરે સ્વગ્વેદ હિતા પ્રથમ છપાવી પણ તે ૨ ૨૦૦૭ ના મૂલ્યે મળતી હોવાથી સર્વોપયોગી યદ્ય શક્તી નહિ એજ સહિના તથા ભાષ્ય તુતારામે વધારે વિશુદ્ધ કસાવી માત્ર ૨ ૪૫૭ માં મજે તેવી રીતે સુખર્ષમા પ્રસિધ્ધ કર્યા છે તેમના ઉદાર ઉદ્દોગના આવા અનેક દૃષ્ય ગણાવી શકાય એમ છે ગરીબોને મફત દવા આપનાને તેમણે હોમોઓપેથિક દવાખાતુ ચનાવેલુ છે આવા એક ધાર્મિક, હિયોગી, દયાતુ, અને શુદ્ધ ધાર્મિક જીવનના અભિનાયી જનોને અનુકરણ કરવા યોગ્ય નરરતનો અસ્ત થવાથી અમોને ખડુ ખેદ થાય છે.

Greifshauken

सुदर्शन. of Sweet Rom

( તંત્રી મણિલાલ નમુભાઈ દિવેદી. )

( धर्म-गृह-राज्य-साहित्य-योगिनः स्वर्ग्य अने सम्बन्धने विचार, )

“सत्यं परं धीमहि” — मागवतम्.

ਪ੍ਰਤੀ ੧੩, ੨੪, ੧੦.]

( भासिक )

[ ଘର, ୧୯୯୯ ]

साहित्य.

रविदासकृत 'ज्ञानरमणि'.

(अनुसंधान गृह ३ थी )

મોઈ પ્રયત્ન મોઈ તેજહી નીર, મોઈ પવન મોઈ ગગન ગબીરઃ

ગોધ શબ્દ મોઢ રપર્ગદી રપ, મોઢ રસ સોઢ ગઢસરપ ૪૧

नयन नाशीका छन्डा कर्ण, सोर्वा मानेद्री अकल अगर्ण,

પાણી પાય ગૃહ શીશ્વ સોવાય, મોઘ કર્મ ધંદો બયા હી સાય. ૪૨

મત્સ્ય રજા તમ તાઠાં ધરિા રૂપ, સોષ મન પુલ્કી ચિત્ અહકાર સ્વરૂપે;

મિથા અગિથા સરૂપ મો ભોટો, દેવ દાનવ સથ નમહો જાડો. ૪૩

પરા પરાતી મધ્યમા ઓહી, વંજરી નામ શ્રદાળી સોઈ,

જાગ્રત સ્વપન સુષોષતી પૂરીયા, સોષ બાલ નીરતર મરીયા, ૪૪

ચાર ખાણ ઝોહી લક્ષ ચરાશી, પરમ પૂર્વ સમ રલા પ્રગશી;

નર્ક સર્ગ બધ મુક્તિ કલાવી, પાપ પૂન્યકે ફલકી દીખાવી. ૪૫

ਯੇਹੁ ਘੀਵ ਰਹੀ ਸੋ ਆਤਮੀਰਾਮਾ, ਨਾਨਾ ਰਹੀ ਨਾਨਾ ਗੁਰੁਰਾਮਾ;

દેવે સુગાવ અનંત અપારા, આપી આપ હયા સ સારા

આપણી ઈચ્છાએ પ્રભુ ખેલી, અનેક રૂપ ધરી ગઈ મેલી,

કર્તા કદિએ એ આતમ એસા, જદાં બેહુએ ત્યા માહી તૈસા. • ૪૧

જ્યુ જ્યુ જાતી ત્ય રમી ગોલી, આઘ પૂર્વનીરમત સોઈ,

શ્વેત રંગી ધારી બહુ ભોગ, આપી આપહી જૈસા તૈસા.

૪૮

પરણ અપરણ કુંઠુ દલા ન મલ, સગદી દોર રંદાહી સર્ગાઈ;

૪૯

આપી સંઘી સે આપહી ગાવી, આપહી દેખી આપહી હીંગવી.

આપી સુદમ આપહી રૂપક, આપી અદર આપહી મૂલ;

આપહી બીજ આપ તરંગાહી, ગાળા પુષ્પ પત્ર ફલ સોઈ.

૫૦

આપહી પીંડ આપ બહાઈ, આપી આપસો અકલ અખેલ;

આપહી કીટ આપસો બ્રહ્મ, આપહી કર્મ આપ નિષ્કર્મ.

૫૧

આપહી બદ ની આપહી મુક્તા, આપહી લોગી ની આપહી ભુક્તા;

આપહી પુરયા આપહી નારી, આપહી ભૂપ આપહી બીખારી.

૫૨

આપહી સેવક આપહી સ્વામી, આપહી યતી આપહી કામી;

આપહી લોગી આપહી લેગી, આપહી ભેદ ની આપહી રોગી,

૫૩

આપહી ગ્રહી આપહી બનખારી, આપી આપ રહા પરકાશી;

આપહી સગી આપ અસગી, આપ આપ ભયા બહુ રંગી;

૫૪

આપી કાવર આપી સરા, આપી આપ સકલ ભરપૂરા;

આપી દે અનિ આપિ ધાની (?) આપિ મિલોત આપી અભિમાની.

૫૫

આપી ગર ની આપી ચેલા, આપી અસગી આપહી અદેલા;

આપહી દેવ ની આપહી પાતી, આપહી તીથે આપહી વતતી.

૫૬

આપી માય ની આપે બાપ, આપી પૂન્ય ની આપહી માપ;

આપહી તેજ આપ અધકાર, આપી સૌર ની આપી અસાર.

૫૭

આપ દયાળ આપહી કાલ, આપી મૂલ ની આપહી બાળ;

આપહી કરતા આપહી હરતા, આપહી ભરતા આપહી ધરતા.

૫૮

આપહી બેઠ કિતાળ બીચારા, આપહી માંહી ની આપહી ન્યારા;

આપી સત અસત હોષ આવી, આપહી ગરણ અમરણ કહાવી.

૫૯

આપી શીતલ આપહી ગ્રીત, આપહી નવા ની આપહી જૂતાં;

આપહી છીલર આપહી ફેરીયા, આપી આપ નીરતર ભરીયા

૬૦

આપી જૈ અની આપી બાજ, આપી સરોવર આપી હી મજ;

આપી દીમર આપહી નતવ, આપહી રજક આપહી કાલ.

૬૧

ઈહો સગ આપી આપુત્ત દૂધા, ધણીયા નાંહી કો જૂઆ;

કંતા અકંતા આપી આંહી, સગદી કામ રહા ભરી મોઢ.

૬૨

આપ અગન્ય આપહી અન્ય, આપહી સગદ આપહી ધૂન્ય;

આપહી જોતી આપહી સોઈ, દાર અક્ષર આપે સો જોઈ.

૬૩

આપહી જામ આપહી સાંચા, આપહી વાચ ની આપહી અવાચા;

આપહી તમ ની આપ પ્રકાસ, આપી દેહ છદી બુધ ગ્વાસ.

૬૪

આપહી સક્તી નો આપહી શીવ, આપહી બ્રહ્મ ની આપહી શુવ;

આપ ગરીમ આપહી ગાની, આપહી મુરખ આપહી જ્ઞાની.



ચેતો ૦ ચીત્તો તમ મોહ, નદી નદી આપ ખીના ચોર કાઢ,  
 ઇંદુ મન આપી આપે સુમાધ, ઈનાના જાણ રડે જહાં તાંહી.  
 લાનન ખીનકો નદી અનેરા, ગીતુ નામ સો પીયુષ ફેરા,  
 સમ નામ મન રૂપો જોહી, મનકી ઢેર રહા બરિ-મોહ

( અપરિ )

૨.  
 હૃદય-ચી-  
 (મોહ-)

ધરે બીન શાને ? હ ચ અભિ સંકાપ્ય નવી,  
 મયુ શુ જોવાય ? પ્રિયતમ વિયોગે દુખી થયુ ?  
 રડે જાણુ છુપુ, પ્રકટ નવ આંસુ જન અરે,  
 ધનાયુ છે ભારે તદ્દપિ ન જરા સોણિત બહે.

૨.

અહા ! એવી રીતે ગુપ્ત મુખ રડયે તુ દુખ જરો ?  
 ધૂમાપે શુ થારો ? બહુ મહા મુઝાઈ મનરો,  
 પરતુ વિશ્રાંતિ વગર બડકે મન કદિ ધરો,  
 તથા બીન શાને જનનિન પ્રીતિ-જાવા નય બને,

૩.

ભૂકી જાત બીનુ મનિષ નદી જવાના પ્રકટરો,  
 ધૂમારો મુઝારો, પ્રકટ રૂપ વન્દિ પ્રેમ-ગમે,  
 જરા કાચુ રે તા, નિષ્ટ ધુમ-અગ્નિ દુખ-રો,  
 હતી આજે અધાપણુ પુરુષ પુરુષ સકટ યમે,

૪.

કરે સંમે જાને ! હૃદય અતિ-સંઘર્ષન થઈ,  
 વિસારી કે લજ્જા, બીતિ-બન-કાંચ વચ્ચે,  
 મહા જોયુ જાણે પ્રકટ તરી તે રૂપી યમે,  
 પછી બીન કયા છે ? સુખ સહુ સ્વર્ગ-મન-રો.

૫

જરા શમ થાનાં, ત્વરિત જગદ્ગત સમરજે,  
 તથા ગાર તોર, પ્રકટ નયુ વૃદ્ધિ રીઝનજે,  
 બધુ અર્પી તેને, હ-ય રમ પૂરા પરખજે,  
 બને તુ તુ તુ છે, સ્વરૂપ સમ વેગે પ્રકટજે.

૬

અહા ! એવી રીતે, સદળ જગ તું ઇશ્વર લહે;  
ક્ષમા, પ્રીતી મૈત્રી, કરણુ રસ, હાં દરિ ગ્રહે;  
છતાં ના આસક્તિ વિષયરસ માંહી કરી રહે;  
જરા ધકડો છે ના અતિરમ્ય છતાં કાળજી હરે.

૭

મજે લૂખી ભાજી, વિવિધ અથવા પોકળ મજે;  
મજે લક્ષ્મી ઝાઝી, વિભવ સૂધળાના ગાંધી ટળે,  
ગમે તે સ્થિતિમાં પ્રકટ રમતુ અન્ય વિસરી,  
ખપુ પોતારૂપે અનુભવી સહે એકલ હરિ.

૩

### ગ્રંથાપલોકન,

પૃથુરાજ રાસાઃ—દિલ્હીનો છેલ્લો રાજપૂત રાજા જેના હાથમાંથી આર્યાવર્તનું સ્વાતંત્ર્ય જોવાયુ તેની કથા ચંદ્રવરદાથી જેવા સમગ્ર કવિએ ચારણી ભાષામાં ગાયેલી છે. એ કથાનું માહાત્મ્ય અને કવિત્વ એટલું મધુ સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેના તેજ વિષય ઉપર નવું કવન કરનારને તે મહા કવિની સાથે સરખાવટમાં ઉભા રહેવાથી કવચિત્તજ લાભ થવાનો સમ્ભવ હોઈ શકે. છતાં રા. રા. બીમરાવે તેના તે વિષય લેઈ સ્વકલ્પિત કાવ્ય રચવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અદના રાસાનો વિષય પૃથુરાજના સમગ્ર ઇતિહાસનું વિશો-કન કરાવવાનો છે, આ નવી રચનાનો ઉદ્દેશ તે કરતાં સૂક્ષ્મ અને યોગ્ય છે. સંસ્કૃત મહા કાવ્યોની પદ્ધતિ ઉપર આ કાવ્ય રચવાની પ્રવૃત્તિ યર્ષ છે, અને તેના અગીઆર સર્ગમાં પૃથુરાજ અને સયોગતાનો પ્રેમ તથા પૃથુરાજ અને શાહબુદ્દીનનો યુધ્ધપ્રસંગ લેઈને કાવ્યરૂપના વિસ્તારવામાં આવી છે. કાવ્યરચના, ઘણું ભાગે હોખદ છે, કવચિત્ત રેલાવટત આદિ માત્રામેળ હોઈ અને દેહી ગરબીઓ આવે છે.

આ કાવ્યને આરબે રા. રા. બીમરાવનું અસ્તિ સંક્ષિપ્ત રીતે તેમના બાઈ રા. રા. કૃષ્ણરાવે ગાયેલું છે; પછી શ્રયના અવતરણ રૂપે રા. રા. રમણુભાઈ મહીપતરામે એક નિબંધ લખી આ કાવ્યની પરીક્ષા કરેલી છે; તે પછી કાવ્યના અગીઆર સર્ગ છે; અને છેવટ એક શત પૃષ્ઠનો કાવ્ય ઉપર કર્તાના બાઈ રા. રા. ત્રિસિંહરાવે આશરે સવાત્રણમે પૃષ્ઠની ટીકા આપેલી છે. રા. રમણુભાઈ જેવા પરીક્ષક, રા. ત્રિસિંહરાવ જેવા ટીકાકાર તેમણે આ કાવ્યની પદ્ધતિએ પદ્ધતિ અને અક્ષરે અક્ષરની યોગ્યતા વિચારી છે, અને વ્યાકરણદોષ, પિંગલદોષ, તથા સર્વોપરિ અર્થની ક્લિષ્ટતાના દોષનો સર્વસ્થા-યથાપોગ સ્વીકાર કર્યો છે. ક્લિષ્ટતા તો એટલી બધી છે કે રા. ત્રિસિંહરાવે ઘણું ખરા

શ્લોકોનો ગદ્યમાં અનુવાદ કર્યો છે તે બેવામાં ન આવે તો કાવ્યમાંથી અર્થનું સ્તુ-  
રણ થવું અગત્ય નેવું જ છે. આ પ્રકારે કાવ્યમાં દોષ છતાં પણ રા. બીમરાવનામાં  
કવિત્વના અશો છે, તેમની કાવ્યરચનામાં માધુર્ય અને શાબ્દકાનિત્ય છે, રસનિષ્પ-  
ત્તિ કરવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય છે, અને તેમની રસરૂપિતા વિશુદ્ધ છે, એટલા ઉપરથી તેમ-  
નું કાવ્ય વાચકવર્ગ આગળ મૂકવામાં આવ્યું છે. ને ને શુભ છે તે પણ રા. રમણ-  
ભાઈ તથા રા. નૃસિંહરાવે દર્શાવ્યા છે અને અવતરણ તથા દીકરાનું સુદૃઢ અધ્યયન  
કરવાનો શ્રમ લીધા પછી સહૃદયને ને કાવ્યાલ્લાહ આવી શકે તે લેવાનો માર્ગ કરી  
આપ્યો છે.

શુભ દોષનો સરવાળો કરીને સમગ્ર કાવ્ય વિશે રુચિ અરુચિ દર્શાવવાનું કામ  
રસનિષ્પન્ન વાચકોનું છે. સમગ્ર કાવ્યને કાવ્યરૂપે વાચતાં અર્થ સ્ફુરતો નથી તો અમ-  
તૃપ્તિ તો સમગ્રપણે ક્યાંથી? માત્ર શાબ્દકાનિત્ય અને કોઈ કોઈ શ્લોકની સુંદરતા  
લક્ષમાં આવે છે, અને “ આ ગાં અણુગણ તારાટલે દીપે શ્યામ નિશામાં ” એવું  
રસપૂર્ણ કાવ્ય તો એકાદ જ મળી આવે છે; દીકરા દરેલું પાડિત્ય બહુ આપામે મલની  
સાથે મેળવી મેળવીને અર્થ ઉપજવીએ ત્યારે પણ કોઈ અપૂર્વ ચમત્કાર સિધ્ધ થતો  
નથી. આવી સ્થિતિમાં આ કાવ્યને જનસમાજ આગળ એક મહાકાવ્યરૂપે જહાર મૂક-  
વામાં, અવતરણ લખનાર અને દીકારનાં સમર્થ નામનો આશ્રય નહોત્ય તો, કંઈપિયું  
સાર નથી એમ જ કહેવું પડે. રા. બીમરાવ હવણાં વિગ્રમાન નથી, એટલે આ તેમની  
કૃતિને ક્રોધક્રોધ આપીને રજનક્ષમ કરી શકવાનો સળવ નથી; રજન કરવાના  
અશો એમાં ઝાઝા નથી એનો અવતરણમાં તેમ દીકરામાં, પથેમા શુભદોષવિવેચનના  
પ્રયત્ન ઉપરથી સુચને સહજે સમજાય તેવું છે; ત્યાં રજનક્ષમતાની ખામી અવતરણ-  
કાર કે દીકારના નામોથી પૂર્ણ થવી અશક્ય છે. ને ન્યાયે આપણે બીજાં આવાં કાવ્યો-  
ને પ્રસિધ્ધિયોગ્ય ગણતા નથી, તેજ ન્યાય રા. બીમરાવની આ કૃતિને લાગવો બેય-  
તો હશે. તેમની અન્યકૃતિઓ, કેટલીક લાવણીઓ વગેરેમાં તેમનું કવિત્વ સ્પષ્ટ છે, ને  
તેનો સમગ્ર કરીને પ્રસિધ્ધ કરવાથી વાચકવર્ગને આનંદ મળવા સાથે, સાગી કવિતા-  
ના દર્શનનો પણ લાભ થશે.

અવતરણકારે કાવ્યરચના સંબંધે એકે એ વિચારો એવા દર્શાવેલા છે કે તેના  
ઉપર ચર્ચા થવી આવશ્યક છે. યુરોપનાઓ રચવામાં ચર્ચા ને દિલ્લિમિંદુ છે તે રા.  
બીમરાવનું નથી. “ ચદને પોતાના આશ્રયદાતાનું શુભકીર્તન કરવનું હતું. ને પરદેશી-  
ઓ દેશના સંતુ હતા, તેની સાથે ને સ્વદેશીઓ યુરોપનાં સંતુ હતા તે પણ ચંદના  
“ સંતુ હતા. એ સર્વ સંતુ સાથેનો વિગ્રહ સરખા ઉત્પ્રાસથી ચદે વર્ણવ્યો છે. હવે એ  
“ શ્લોક યવી અશક્ય છે. .... દેશદિલ્લિમિંદુને તેથી પરિણામે જેદનીજ શ્લોક યાવે છે.”  
રા. રમણભાઈ આ પ્રમાણે લખીને કહે છે કે રા. બીમરાવે સ્વદેશીઓ વચ્ચેના કલ્હની  
વાત પડતી મૂકી, અતિ હમ્મય રસરૂપિતા, માત્ર મુમુક્ષુમાતો સાથેના વિગ્રહની  
વાતનેજ લીધેલી છે. આ કહેવું બહુ વાસ્તવિક છે, રા. બીમરાવની દેશપ્રીતિ અને રસ-  
રૂપિતાનું જ્ઞાણ છે, પણ એમ પ્રશ્ન યાય છે કે યુરોપના ઇતિહાસમાં ને વાત ખરેખરી

ખનેલી છે, જેનાથી દેખને ખરેખરી દર્શન થવાનો માર્ગ થયો છે, તે વાતને મૂકી દેવામાં કવિત્વ દોષા કરતાં, તે વાતને કવિ પોતાની દૃષ્ટિથી, ચંદને તેમાં જે હિસાસ આવતો હતો તેને રચાને આ કવિને જે શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ હોય તે શક્તિથી, તેનું વર્ણન આપે તો તેમાં કવિત્વ વધારે હોય શકે કે નહિ? આ પ્રશ્નને સ્વદેશીઓ સાથેના વિચારની વાત મૂકી દેશ “રસનો વિચ્છેદ થવા ન દેવો એ મુદ્દમ વિવેક કરનારી સદૃશતાનું કાર્ય છે” એમ રા. રમણભાઈ માને છે. એવું આયેના યુદ્ધને વર્ણવતું અને સ્વદેશીઓ સાથેના વિચારના વર્ણવવા એમ રસ તેનો નેજા છે, રસનો વિચ્છેદ જેજ નહિ, માત્ર રા બીમરાવને સ્વદેશીઓ સાથેના વિચાર પસંદ નથી માટે તે રસવિચ્છેદ છે એમ કલ્પવાનું સવિશેષ કારણ નથી; અને રસ તથા રસાભાસનો વિભાગ તો ઔચિત્ય અને ઔચિત્યને લેઈને થઈ શકે છે, ત્યારે સ્વદેશીઓ સાથેના વિચારના સંકરણત્વ હોય તો અર્નાચિત્ય કલ્પવાનું પણ કારણ નથી કવિના કવિત્વનું એ કર્તવ્ય છે કે ઐતિહાસિક ઇતિહાસને મૂકી ન દેતાં તેને પોતાની પ્રતિભાનો રંગ આપી રજક, ઉપદેશક, જેનું કરવું હોય તેવી કરી લેવું. અર્થાત્ આમુક ભાગ મૂકી દેવાથીજ રા. બીમરાવના કવિત્વમાં જે અપૂર્વતા આવતરણુ કારને લાગી છે તે અમને તો સંશયભક્ત લાગે છે, અને આ રીતે દર્શિત થતો નિયમ કાવ્યમાનના કાવ્યત્વને લાગતી શક્ય કે નહિ એ પણ વિવાદાસ્પદ જણાય છે. ધર્મા આ અર્થના ઉપરાદારમાં તેઓ લખે છે કે “વિચાર કરી જુદાં પ્રાપ્ત કરેલું સત્ય તે લા” “ગણીથી હૃદયને જણાયેલા સત્યથી જુદું નથી દોષ, તેથી વિચારવતને જો ક્યાથી ખેદ” “યાય તેથી રસિક જનને આનંદ યાય એમ બની શકે નહિ” આ નિયમ અક્ષરે અક્ષર સત્ય છે, પણ જુદીથી અને લાગણીથી પ્રાપ્ત કરેલા સત્યમાનનેજ દર્શાવવા કરતાં કાવ્યત્વમાં તો આમુક ક્યાનું પણ પ્રાધાન્ય છે, દર્શાવેલી વાત કરતાં દર્શનવાની રીતિમાં પણ કાવ્યત્વનો સમાવ છે એટલે કાવ્યમાં જે આનંદ આવે છે તે કવલ, હૃદયે પ્રાપ્ત કરેલા સત્યના દર્શનનોજ આનંદ નથી, તે દર્શન રાવવાની રીતિનો પણ આનંદ છે, એમજ શોભાદિષ્ટ સત્યનું દર્શન કરાવતા કરણાદિક સ્થોતુ રસત્વ—આનંદપદ્ય—સિદ્ધ છે. ત્યારે કવિની પોતાની સ્વદેશપ્રેમની લાગણીને એ નહિ તેવા શત્રુને મૂકી દેવાથી કાવ્યનું આનંદપ્રદત્વ વધતું નથી સ્વદેશપ્રેમની લાગણીને તથા તેવો નાપકનો આચાર પણ અતરે કરીને કવિ સ્વાનુદ્ધ આનંદ ઉપજાવવામાં નિયોજી તેમાં તેના કાવ્યત્વનું સામર્થ્ય છે, ‘મૂકીદેવા’ કરતાં ‘અન્યરીતે નિયોજન’ એ કવિત્વનું સચ્ચ છે. ૧

રા. રમણભાઈએ એક ખીજી ચર્ચા જે હાવી છે તે ગ. બીમરાવના આશ્ચર્યને અંગે છે.—

ધ્વનિ તે, પ્રમથો રથજે મથો,

સુગંધો રોયા પનવદા મેલિયો,

“ બનતા બનાવતું જ્ઞાન જડ પ્રકૃતિને થતું અશક્ય છે, અને મનુષ્યોના મુખદુઃખને મમ્મે “ પ્રકૃતિને કંઈપણ સમભાવ થઈ શકતો નથી. ત્યારે મત્સ્યતાના આવા એક મોટા તત્ત્વની “ વિરુદ્ધ કલ્પના કરવામાં અકવિન્ય નથી? ” અમુક લાગણીની અમરમાં તણાતા મનુષ્યને પ્રકૃતિ અમુક આકારે દેખાય તે સહનિ છે, સૌદર્ય, ગાંભીર્ય, આનંદ, આદિ ભાવ પુષ્પ, પર્વત, આકાશ આદિથી પ્રેરાય તે શાશ્વત પ્રકૃતિગાથી થયેલા હોવાથી યથાર્થ છે; પણ અમુક પ્રકારની મનુષ્યગતની નિશ્ચિતિથી પ્રકૃતિમાં અમુક બનાવો અને એવું કવિએ કહેવું તે તો મન્યની વિરુદ્ધ છે; આમ રા. રમણભાઈના કહેવાનું તાત્પર્ય છે. આ નિયમ કાવ્યોમાં પાળવો જોઈએ એમ જણાવવા તેઓ, રેવરડ મોપદું છુટે કવિવર્ણવર્ણની કવિતામાં આ મત્સ્ય સાચવ્યાનું જે ખ્યાપન કર્યું છે તેનો પણ દર્શાવો કરેલા છે ‘ યદ્ ગિરે દિવ્ય સુપુષ્પવૃદ્ધિ ’ એવું એક ન્યાને રા. ભાંભરાવે લખ્યું છે તે ઉપર પણ અવલોકનકાર અરુચિ દર્શાવે છે, અને કાલિદાસાદિક કવિઓએ રાગ સીનાદિના વિયોગ સમયે વનપશુ આદિમાં દુઃખવિકારે વર્ણવ્યા છે તેને પણ દ્વિત ગણે છે. ત્યારે પ્રકૃતિના મન્ય થયેલા મત્સ્ય કરતાં અધિક એવું કાંઈ પણ કહેવું તે સમગ્રી વિરુદ્ધ છે અને મત્સ્યવિરોધી વાતાનો આશય કરી કાવ્યરચના કરવી તે વાસ્તવિક નથી એમ રા. રમણભાઈના કહેવાનું તાત્પર્ય સમજાય છે. આ પ્રકારે જોતા તો અદ્વૈત રસને રસમાં ગણવો કે નહિ એ મક્કા ભરેલું યદ્ પડે એટલુંજ નહિ પણ પદાર્થમાત્રના નિર્ગૂઢ સત્ત્વને અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને પણ જોવાની શક્તિધરાવનાર કવિને પણ પ્રકૃતિને, જે સત્ય આપણને મત્સ્યરૂપે મનાયાં હોય તેટલીજ ગર્વદામાં નિમગ્નિત કરી રાખી, તેના કવિત્વ ઉપર અકુશ મૂકવાનો પ્રયત્ન આવી પડે. પ્રકૃતિનાં સત્યમાત્ર સર્વ ક્ષેત્રે જણાવના હોતાં નથી, અત્યારે આટલા વિદ્યાર્હિતના સમયમાં પણ પ્રકૃતિના સર્વ રીતે આપણે ધબ્બી છીએ એવું કહી શકાતું નથી, ત્યાં પ્રકૃતિનાં સત્યોને વળગી રહેવાની કવિને બાધામણ કરવી કદ્યે અશે વાસ્તવિક એટલે કવિત્વને પોષક ગણાશે તે વિચારવાનું છે. શકુતલા કવવનો આશ્રમ છોડીને જાય છે તે પ્રસંગે,

દર્શકવતઃ દર્શ નાંખી મૃગ ઉભા મોર નાચતા વિરમ્યા.

પીળાં પર્ણાં ખરતી લતા ટાળતી શુ આંમુડા વનમાં,

‘ એવું વર્ણન આપેલું છે, જોને સર્ગ ૧૦ માના શ્લોક ૨૦ માની ‘ટીકામાં’ આપતાં રા. નૃસિંહરાવ લખે છે કે “ સાકુન્તલ નાટકમાં પણ હાવી રમણીય અને સુરસિંધુક્ત કલ્પના છે. ” ઉત્તરાર્ધમાં “ શુ ”—એમ ઉપદેશ બાંધેલી છે તેથી પ્રકૃતિના સત્ય વિરુદ્ધ આમાં કાંઈ નથી એમ કહેવાનો અવકાશ ન ધારવો, કેમકે એવી ઉપદેશાની કલ્પના તો અન્યસ્થાને, અનુક્ત છતાં પણ કરી શકાય અવલોકનકારને જેમાં કાવ્યત્વ લાગતું નથી ત્યાં ‘ટીકાકારને રમણીયત્વ લાગે છે. આમ એકના એક આ રસતાનો લેખમાંજ એ વિદ્વાનો ધમ્મે આ વિષયે મતબેદ છે, તો તે વિષે સ્વાભાવિક રીતે ચર્ચા કરવાનો ખુલ્લો અવકાશ છે. પ્રકૃતિના સત્યને વિરુદ્ધ એવો, મનુષ્યલાગણીનો આરોપ જડ વદન જોને લ કરવાનો નિયમ સ્વીકારનાં કાવ્યનું કાવ્યન ગણે બાકે અન્યથા યદ્ જવાનું બય”

રહે છે, અને કાવ્યપદ્યનિર્મ નવી રચવી પડે એવું લાગે છે. કાવ્યનું રચનારનું મનુ-  
ષ્ય છે, એટલે તે પોતાના બાપનો આરોપ કરી વિના પ્રકૃતિમાંથી કાવ્યત્વ ઉપમવી રસ  
અનુભવે નહિ તો અન્યમાર્ગે કાવ્યત્વ સિધ્ધ કરવું એમાં બહુ રમણીયત્વ રહે કે નહિ  
તે શકા રૂપ છે.

૨

ધર્મ

૧

## પ્રત્યગાત્મા.

( મળેલુ )

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૮૭ થી )

આસપાળા અનુક્રમમાં જાળજીવ જણવા માટે છે અને જગતના નિયમને અનુસ-  
રવાથી સુખ થાય છે અને ઉલ્લસન કરવાથી દુઃખ થાય છે માટે સુખી થવું હોય તો  
તેને અનુસરવું એટલું તે મનજવા માટે છે આ તો મહાન ભેદની વાત ધર્મ પશુ દેહ-  
લીક વળતે વિચિત્ર અનુભવ થાય છે. તે એવી રીતે કે વસ્તુના સમાગમનાં આરમ-  
માં સુખદાયક લાગે છે અને અતમાં દુઃખદાયક લાગે છે. આ બહુ ગભરાવી કે છે.  
આવા અનુભવના દર્શાત માટે પણ આપણે સ્વાદન લઇએ જાળજીવનું શરીર અમુક  
વસ્તુ ખાય છે તે સમયે આનંદ થાય છે આનંદ થવાથી તે એ વસ્તુ ખાધે જાય છે  
ને શાંતિ થાય ત્યા સુધી ખાય છે. આને અતે તેને જણાય છે કે આવો સ્વાદ શાંતિ  
કરવાથી જ્યાં પ્રથમ આનંદ થયો હતો ત્યા અતે દુઃખ થાય છે. શરીરમાં રોગ થયો.  
આથી કરી બહિર જગતનો નવીન ઘાટ જણવામાં આવ્યો કે જે વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ લાગ-  
વાથી સારી પેટે ખાધી ખરી પણ અને તેમાંથી શરીરમાં દુઃખ પેદા થયું. આટલું  
છતાં બે તેવો સ્વાદ ચાલુ રાખવામાં આવે તો તે દુઃખ વારવાર થયા લાગે છે એટ-  
લે શરીરમાં રોગ પેદા થાય છે. એમ જણાય છે. એથી કરી જગતના નિયમના  
અસ્તિત્વનું તેને વિશેષ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારથી અમુક વસ્તુથી થતાં સુખ દુઃખના  
અનુક્રમનો તેને અનુભવ બધાય છે અને એ સુખ દુઃખ અમુક પ્રકારના જાણ સસ-  
ર્ગથી થાય છે એમ તેના સમજવામાં આવે છે. એમ કરતા તેને એવી પણ સમ-  
જ આવે છે કે વસ્તુ પોતે સુખ વા દુઃખદાયક નથી પરંતુ તેના પોતા પ્રતિ સંબંધ  
થતાં તેની તેવી અસર થાય છે કે તેને એવો અનુભવ પણ થાય છે કે તેની તે વસ્તુ  
કોઈ વાર સુખજ આપે છે અને કોઈવાર દુઃખજ આપે છે. આટલી સમજ થઇ એ  
કોઈ થોડી વાત નથી. એ જાળજીવને આમજ નતાં એવો અનુભવ થાય છે કે એ  
સુખ અને દુઃખ પોતાના પ્રતિ જાણ વસ્તુનો જે સંબંધ બધાય છે તેના ઉપર  
આધાર રાખે છે અને તેને બીજા સંસર્ગ સુખદાયક હતો તે દુઃખદાયક થઇ પડે છે.

આટલે અંશે પ્રોહાન્યા એટલે જગતનો નિયમ નિયતા યદ્ય પડે છે ત્યારે તેને બાંસ-  
વા માટે છે કે આ' જે વિવિધ વિધાર દેખાય છે તેને અનુસરી પોતે બ્યવહાર કરી  
શકે તેમ છે, અને તેમ પ્રસારીજ પોતે સુખ ભોગવવા ધારે ત્યારે સુખ અને દુઃખ  
ભોગવવા ધારે ત્યારે દુઃખ ભોગવે છે અર્થાત્ સુખ દુઃખનો ભોગ બાહ્ય જગત  
સાથે જેવી રીતે બ્યવહાર કરે તે ઉપર આધાર રાખે છે, આ અનુભવ જ્ઞાનનો ખીજો  
પાઠ થયો

આચાર સુધી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું તેમાં એટલું આવ્યું કે જીવને બાહ્ય  
જગતનું જ્ઞાન થવા માટે છે ત્યારે સુખ દુઃખનો અનુભવ થાય છે, તેનો સંબંધ કેવી  
રીતનો છે તે જાણવામાં આવે છે અને તે સંબંધ પોતા પ્રતિભાજ છે એટલે  
જ્ઞાનજ્ઞાન, સ્મરણશક્તિ, અને નિશ્ચય કરવો એ ત્રણનો ઉદ્ભવ થાય છે તર્કશ-  
ક્તિના મૂળમાં જે ત્રણ જ્ઞાનની જરૂર છે તે આ છે જ્ઞાન જીવને ગાત્ર ખીજ-  
રૂપે તર્કશક્તિ હોય છે, જેમ જેમ જન્માતર થતો જાય છે તેમ તેમ પોતે જીવવેલ  
મનશક્તિઓનો 'મગ્ધ' તે કરતો' જાય છે આરભમાં અમુક એક જન્મમાં કટલે અંશે  
તે વૃદ્ધિ પામે છે એ કાંઈ કહી શકાય નથી. ઉપર આપણે જે વર્ણન કર્યું તેટલે અંશે  
પોટાચવા પણ થયા જન્માતર યસાની જરૂર પડતી હશે એમ અનુમાન થાય છે  
ઉપર જે આ લખનામાં આવેલું છે તેનું ચિત્ર પુરૂ કરના એ ખાળ જીવ પોતાની  
ઉપર જણાવી તેની પ્રથમ એક જીવની પુત્રી થયા પછી 'મરણોત્તર' કેવી  
રીતે જીવે છે તે નિયમ પણ તપાસીએ એ જીવે પોતાની પ્રથમની શરીરવાદા આર-  
બી અને મરણના હાથમાંથી પ્રથમ તે પસાર થયો તે સંમર્થની હકીકત જોઈએ.

જ્ઞાન જીવના મરણના હારમાં યદ્ય પ્રથમ પ્રવાણ થયું ત્યાં પર્વતની પાત  
કહેવામાં આવી તેનું પ્રવાણ કહી હવે મરણોત્તર તેને બિન બિન્ન સ્થિતિ ભોગવવી  
પડે છે તે વિશે કાંઈક કહેવાનું છે. એટલે તેની સંસૃતિનું એક એક પરિપૂર્ણ થાય  
તેટલા સુધીમાં તેની યાત્રા કેવી થાય છે તે આપણા સમજવામાં આવી જાય. જીવા-  
ત્માનું સંસૃતિનું એક એક સમજશક્તિ અને જ્ઞાન સાથે તેનું આ પૃથ્વી પર અવતરનું,  
ત્યાર પછી મરણોત્તર કાંઈક કામ પર્વત એક અમુક સ્થિતિમાં રહેવું, અને દેવતા-  
ક્રમાં નેટયો દાળ રહેવાનું થાય તે સર્વ મળીને યાત્રા છે આ ત્રણ વિભાગ કહી  
જતાવ્યા તે જીવાત્માની ત્રણ બિન્ન બિન્ન ભોગ્ય સ્થિતિ છે. પ્રથમ આવર્તન કરતાં  
આ ત્રણ સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર ક્રમાંતર આવે ન્તય છે અને એક એક સાથે પોતા-  
નો સંબંધ પણ ચાલુ રહે છે એટલા માટે એ ત્રણ સ્થિતિનું ચર્ચાઈ નાંખી આપ-  
ણને થાય નહિ ત્યાં સુધી જીવાત્માની વૃદ્ધિ અથવા તેની યાત્રા કેમ થાય છે તેની  
સમજ પડે નહિ

મરણના હારમાંથી ત્યારે જ્ઞાન જીવના અથગપસાર થાય છે ત્યારે તેની  
પેલી મેરની સ્થિતિના ઉપયોગ માટે તેની સાથે જડ જુગ સામગ્રી હોય છે જેનો  
તે પસાર થયો કે પ્રથમ તે કામલોકમાં તે પ્રવેશ કરે છે આ લોકમાં જે જીવા-  
ત્મા હોય છે તે હજી કામના અથવા તૃણના શરીરથી આરત હોય છે, આ લોક-

માં તે કાંઈક કાળ પર્વત રહે છે. માત્ર મનુષ્યના જીવ આ લોકમાં રહે છે એમ નથી. સ્થૂલ-લિંગદેહની પાછળ રહેનાર આ શરીર છે અને તેમાં તૃણા બરી હોય છે એટલે મનુષ્ય તેમજ બીજાં પ્રાણીઓના જીવ આ લોકમાં છે.

જાણજીવોમાં પ્રયત્ન આ લોકમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેનામાં કામ - તૃણા વધારે હોય છે અને મનની ઉચ્ચ વૃત્તિને ભાગ જણુ 'ચોડા' નોવામાં આવે છે એથી કરી કામલોકમાં તે ઘણો કાળ રહે છે અને ત્યાં, જ્યાં સારા નરસા કર્મ પૃથ્વી ઉપર કરેલાં હોય છે તેવા સુખદ વા દુઃખદ અનુભવ કરે છે. કર્મના સારાસારનું પ્રમાણ તે સદ્ધિમા નિયમના અનુકૂલ પ્રતિકૂલ વર્તન છે એ લોકમાં જ રહેવાનું થાય છે તેમાં આ લોકમાં કરેલાં કર્મનાં ફળ વિના બીજી કોઈ પણ વિશેષ અનુભવવામાં આવતું નથી. તેના તે અનુભવોનું પુનરાવર્તન થયા કરે છે. કામ-રૂપ શરીરનું વિશેષ લક્ષણ એજ છે કે જે કર્મ થયાં તેનું કાર્ય અનાયાસે થયે જાય. વિષયવૃત્તિ અને વિકારો પ્રમાણે કાર્ય કરવાની ટેવ સ્થૂલશરીરને કેવી સરવતાથી પડી જાય છે એ આપણે સર્વે અનુભવ કરેલો છે. તેનું મૂલ કારણ ઉપર કહ્યું તે કામ-રૂપ શરીર છે. તેમાં તે લક્ષણ વિશેષતા પામેલું હોય છે. તેમાં ઉદ્ભવ પામતી વૃત્તિઓ ખાજ શરીરને પ્રેરે છે, અને તેમાં વળી સ્થૂલશરીરને પણ ટેવી પડી જાય છે ત્યારે તે પણ સદાય થાય છે.

આ દરમિયાનની આગળ વધવાની રીતિમાંથી જ્યારે જીવ પસાર થાય છે ત્યારે તે જન્મ સ્થૂલ શરીર મૂકી આલ્મતા થયેલ તે આ કામ-રૂપ શરીર પણ મૂકી આલ્મતા થાય છે. બિન્ન બિન્ન શરીર બિન્ન બિન્ન લોકના પ્રકૃતિને અનુકૂલ હોય છે એટલે જલ્દામાં જીવાત્મા પોતાની યાત્રામાં પ્રત્યેક લોકને અનુકૂલ પ્રકૃતિનું જ શરીર હોય છે તે તે લોક પર્વત રાખી શકે છે તેનાથી આગળ જવાનું થાય છે ત્યારે તે શરીર તેને પડતું મૂકતું પડે છે. જન્મ સ્થૂલશરીર સ્થૂલલોક કરતાં આગળ જઈ શકતું નથી, લિંગશરીર સૂક્ષ્મ આકાશિક ભૂમિક્ષયી આગળ વધી શકતું નથી, તેજ કામ-રૂપ કામલોકથી આગળ જઈ શકતું નથી. જ્યારે એ કામ-રૂપ શરીર ધસાઈને લય પામવા આવે છે અને જ તૃણા અને વિકારનું તે બરેનું હવું તે જ્યારે લય પામવાનો કાળ આવે છે ત્યારે જીવાત્મા તેમાંથી છુટી ઉચ્ચ લોકમાં ગમન કરે છે એ ઉચ્ચ ભૂમિક્ષયી સર્વ કાર્ય મનનું છે. ત્યાં સર્વ ઉચ્ચ વૃત્તિઓ અને અભિવ્યક્તિઓનું કાર્ય છે તૃણા અથવા વિષયવિકાર ત્યાં ટકી શકતા નથી. સ્થૂલવિકારનું ત્યાં કોઈ આલ્મતુજ નથી. માત્ર સમજશક્તિના કાર્યનો તે પ્રદેશ છે જેટલી ઉચ્ચ જીર્ણિઓ મગજની સાથે સંબંધ ધરાવતી હશે તે દદાપિ તેમાં કોઈ વિષય વાસનાનો અસ હશે તો તે દૂર કરી આ લોકમાં કાર્ય કરવા પામશે. આ લોકનો નિવાસકાળ પૃથ્વી ઉપર ગાંધેથી જીવગીર્ણ માનસિક અનુભવોનો સમૃદ્ધ કરેલો હોય છે તેના પ્રમાણમાં થાય છે; અર્થાત્ ઉચ્ચ જીવાત્મા, કળાશક્તિ ધૃત્યાદિ જે સમજશક્તિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તેના ઉપર આધાર રાખે છે. આટલી વાતથી એ તો સમજવામાં આવ્યું હશે કે જ્યારે જીવાત્મા પ્રથમજ મગજના દારમાંથી પસાર થાય છે ત્યારે તેનો એ ઉચ્ચ લોકમાં જઈ જવા નોવા અનુભવોનો સમૃદ્ધ જણુ ચોડા પણ હોવાનો સંભવ નથી.



એટલે મનશક્તિ ખિતનાઈ સાધા નહીં જેવું હોય છે ત્યારે ત્યારે તે કામનોકર્મો-  
થી પ્રથમ ઉપર જાય છે ત્યારે આ દુનિઆમાં જીવન અનુભવ ને કામરહિત તેજી  
બોમબ્યા હોય છે તે તેની સાથે જાય છે ત્યારે એ હૃદય સોકમાં જઈ તેજી શુ  
મરવાનું હોય છે એ જોયું જોઈએ પ્રથમ તો ને કાંઈ અનુભવનો સમ્રદ હોય છે  
તેમથી તેનું મરત કાઢી લેનાર છે અને તે સત્ત્વ જીવાત્મા પોતાની મલ શક્તિથી મન-  
શક્તિ સાથે મિશ્ર થી તે રૂપ તેને બનાવી દે છે એ કાર્ગ જીવાત્મા પોતે રચના,  
સક્રમ ધ્વનાદિ ઉપાધિરહિત થનાથી ને વિચાર-રૂપો પૂર્વે અનુભવના તેની સંગ-  
તે વગળી રહે છે તેમથી કરી શકે છે રસાયણશાસ્ત્રીઓ જેમ પોતાની ભૂંડી ઉપ-  
ર ચક્રાવેરી શીશીમાં બિન્ન બિન્ન વસ્તુ નાખી તેમથી તેનું સત્ત્વ કાઢી લે છે તેમ  
આ જીવાત્મા કિમિયાગરની જેઠે પોતાની સાથેનાં અનુભવના વિચાર-રૂપમાંથી પોતા-  
ને જોઈતું સત્ત્વ ખેંચી લાઈ પોતાના ઉપયોગમાં લે છે તેને પોતાની મનશક્તિરૂપ  
બનાવી દે છે અને પોતાના શબિષ્યના શરીરમાં રહી શકે તેવા તેને કરી મૂકે છે,  
એથી કરી તે અનુભવોનું સત્ત્વ પુનર્જન્મમાં એ જીવાત્માના વિશેષ લક્ષણ રૂપે પ્રકટ  
થાય છે જીવાત્મા અનતરે છે ત્યારે મનશક્તિરૂપે ને કાંઈ સાથે લાવે છે, માજક અવ-  
તરે છે તે સમયે ને કાંઈ લાઈ આવે છે, ને કાંઈ મનશક્તિ ખાલકમાં પ્રદર્શિત થાય  
છે તે જીવાત્મા દેવનોકમાં સ્થિત થાય છે ત્યારે પૂર્વ જન્મના અનુભવનું સત્ત્વ કાઢી પ્રથ-  
મની મનશક્તિ સાથે એક કરી લીરેય ને કાંઈ તે હોય છે આગળ કહેવામાં આવેલું છે  
તે પ્રમાણે જીવાત્મા ની જાણ અવસ્થામાં દેવનોક જઈ સત્ત્વ કાઢી લેના તેના બહુજ  
થોડા અનુભવનો સમ્રદ હોય છે તો પણ જ્યારે એક વાર એ દેવનોકમાં જઈ પુન-  
ર્જન્મ લે છે ત્યારે આગળના જન્મ કરતાં સકળ વિશેષ મનશક્તિ વર્ધિત કરે છે.  
એ તેના પૂર્વજન્મના સમ્રદ કરેલા અનુભવોનું પરિણામ હોય છે આમ થવાથી  
જ્યારે ખીજો જન્મ આધાર કરી સસારમાં પ્રવર્તે છે ત્યારે તેને એટલો વધારે લાભ  
મળે છે. દેવનોકમાં રહી તૈયાર કરેલ સાધન પોતાની સાથે હોનાથી તેનો ઉપયોગ  
કરવા તે શક્તિવાન થાય છે આ વખત તેનામાં રમરણશક્તિનું ખીજ રોપાઈ ચુક્યું  
હોય છે તુનના કરનાની શક્તિ પણ તેવીજ રીતે આવેલી હોય છે આ શક્તિઓ અગ-  
ર ને કે બહુજ થોડે અંશે હોય છે તો પણ તત્ત્વ નહોતી તે હવે આવે છે. તે વડે તે  
કર્મદ્રિયો તેમજ જ્ઞાનેદ્રિયો વડે ને નવીન અનુભવો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો સમ્રદ કરવા  
માડે છે

(આગળ ચાલુ)

સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં કરેલું ભાષણ.

(મથેસુ)

(અનુસંધાન પદ ૨૦૪ થી)

હું અહિં હમોરથુ એને મારી ચલુ બધ કરી "૮ પોતે કાણુ છું, " એવિષેનો

વિચાર કરો છો, તો શું બચાવ છે? હું શરીર છું? પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિનું પદાર્થ તો સઘાતમાન હોય છે? વેદ કહે છે કે “ના”, “શરીરમાં રહેતો હું આત્મા છું, હું શરીર નથી, શરીર નાશ પામશે, પણ હું પોતે નાશ પામનાર નથી” હું પોતે આ શરીરમાં છું અને બ્યારે આ શરીર વિચ્છેદ થઈ જશે ત્યારે પણ હું તો તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહીશ ” તેમ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં પણ હું તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો છું અને અન્યમાંથી ઉત્પન્ન થયો નથી, કેમકે ઉત્પત્તિશબ્દનું સઘાતની અપેક્ષા રાખે છે, અને સઘાત પ્રલયની અપેક્ષા રાખે છે ત્યારે જો છનની ઉત્પત્તિ માનીએ તો તના નાશનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ પણ જીવ નાશાધીન ન હોવાથી, તેની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. કેટલાક દેહીઓ જાહેર છે, ત્યારથીજ સુખી હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સંપૂર્ણ આરોગ્યતા, સુદર શરીર અને લીક્ષ્ણુ બુદ્ધિયુક્ત દેહ ને કાનજન કામનાઓ પ્રાપ્ત કરે છે વળી બીજી તરફ કેટલાકને નથી હોતા હાય અને નથી હોતા પગ, કેટલાકો કેવળ બુદ્ધિશૂન્ય હોય છે, અને આ સંસારમાત્રા પરમવેદનાથી પૂરી કરે છે જો એ સર્વની ઉત્પત્તિ માં અમુક મના એમને સર્વ શાન્તિમનુ પરમેશ્વરથી છે, જોય માનીએ તો, તે સદય અને ન્યાયી પરમેશ્વરના રાજ્યમાં શા માટે માંડ હોય જોઈએ? બીજી રીતે જોતા, તે વિષમતાનું કંઈ પણ કારણ સમજવું નથી, પરંતુ તેથી સર્વ શક્તિમાનુ પરમેશ્વરને નૈર્બુધ્ધ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી એવી માન્યતા અશાસ્ત્રીય કરે છે તેટલા માટે માણસના સુખદુઃખનું કારણ જન્મ પેહેલાનુંજ હોવું જોઈએ, અને તે કારણ તેના પૂર્વજન્મના કર્મોનું છે એમ સિદ્ધ થાય છે કદાપિ એ સિદ્ધાન્ત કોઈને ઇષ્ટ ન હોય તો હું પૂછું છું—શરીર અને મનની સર્વે વિક્રિયાઓના કારણે પિતૃનશથી ડુનપરપરાપ્રાપ્ત ત્યાગાવમાથી મળી આવે છે? માનસિક અને પ્રાકૃતિક—એવી બે સામાન્ય સ્થિતિઓ આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે, આપણને જો સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વનું કારણ પ્રકૃતિ અને તેની વિક્રિયાજ હોય તો, જીવન અસ્તિત્વ કલ્પવાની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી પણ સ્થૂત પદાર્થના સઘાતમાથી વિચાર જન્મ પામે છે, એવું કદિ પણ સિદ્ધ કરી શકાતું નથી, અને જો તાત્વિક એમનાની આવશ્યકતા છે, તો આધ્યાત્મિક ઐક્યતા પણ તેટલીજ ન્યાયાનુસાર અને અપેક્ષિત છે પરંતુ આ સ્થલે તો બંનેમાંથી એટલી આપણને જરૂર નથી

ડુનપરપરાથી કેટલીક વિક્રિયાઓ શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે, તેની આપણે ના મ્હી શકતા નથી પરંતુ આ વિક્રિયાઓથી ઐદિ સ્વરૂપ હૃદયને છે, અને તે સ્વરૂપથી અસાધારણ મન અસાધારણ રીતે વ્યાપાર કરે છે અમુક જીવની તેવી વિક્રિયાનું કારણ તે જીવના પૂર્વકર્મ હોય છે તેટલા માટે સંયોગના નિયમ પ્રમાણે જો શરીર તેવી વિક્રિયા ધારણ કરનારું યોગ્યતમ સાધન હોય છે, તેવા શરીરમાં તે જીવ જન્મ લે છે આ પ્રક્રિયા આધુનિક વિધાનુસાર છે, કેમકે આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્ર દરેક વિક્રિયાનું કારણ ટેવ છે, એમ કહે છે, અને ટેવનું કારણ પુનરાવર્તન છે, બ્યારે એમ છે ત્યારે નાના બાળકની ટેવનું કારણ પણ પુનરાવર્તન હોવું જોઈએ અને તે પુનરાવર્તન કંઈ આ જીવનનું હોવું નથી તેથી સિદ્ધ થાય છે કે—નાના બાળકની અમુક ટેવનું કારણ પૂર્વજન્મના પુનરા-

વર્તન હોય છે. •

આ મ્મજે એક ખીલું શકા ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપરની પ્રક્રિયા ક્રમશઃ કરીને, તો એવી શકા થાય છે કે—પૂર્વજન્મના પુનરાવર્તનનું જ્ઞાન આ જન્મના આ કારણથી હોતું નથી? આનું સમાધાન થયું સરસ છે.

દમણું દુ અગ્રેષ્ઠ માયા બોલું છું; અગ્રેષ્ઠ માયા મારી જન્મમાયા નથી; પરંતુ તત્ત્વ મારી સ્મૃતિમાં આ વખતે મારી વ્યભાષાનો એક પણ શબ્દ નથી. પરંતુ સહજ બહાર ધસી આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે—માનસિક મહામાગરની ઉપરની સપાટીમાં સ્થિતિ રહેતી છે; પરંતુ તેના અદરના ભાગમાં સરકાતોનો મોટો સમય હોય છે, તેથી કદાપિ તને સહજ પરિશ્રમ અને પ્રયત્ન કરેલા તો તે સર્વ સરકારો જનન સ્મૃતિમાં આવશે.

ઉપર કહ્યું તે પ્રત્યક્ષ બને તાર્કિક પ્રમાણ છે, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રક્રિયાની વાસ્તવતા અનુભવથી સિદ્ધ કરી શકાય છે મધ્યિઓએ જગત્ આગળ તે પ્રક્રિયા પ્રતિપાદિત કરવું આવડાન કરેલું છે. અમોએ કેટલાક એવા નિયમો રોપી દાઢયા છે કે—જેથી સ્મૃતિના મહાસાગરનો અતર્ભાગ પણ બેઠાઇ જાય છે, અને તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરનાર પોતાના પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે-છે.

એ રીતે હિદુઓ પોતે, આત્મા છે એમ માને છે.

તે “આત્માને શરો છેલ્લાં નથી, અમિ બાળતો નથી, પાણી માળતું નથી અને પવન શોષાયું કરી શકતો નથી. તે આત્મા એક વર્તુલ છે, જેનું પરિધ કોઈ પણ સ્થળે નથી; પણ જેનું મધ્યબિંદુ પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલું છે. મૃત્યુનો એવો અર્થ થાય છે કે—ત મધ્યબિંદુ એક શરીરમાંથી બેઠાઇ બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે. તેમજ જડ પદાર્થના સ્વાભાવિક ધર્મોર્થજ આ આત્માને કંઈ બંધન રહેતું નથી. સ્વમાવથી તે આત્મા સ્વતંત્ર, નિર્બંધન, પવિત્ર, નિર્મલ અને સંપૂર્ણ છે. તે પણ પડછાયી તે જડ પદાર્થના સ્વાભાવિક ધર્મોથી બંધન પામે છે, અને પોતે જ જડરૂપ છે, એમ જાતિ પામે છે. સ્વતંત્ર, મંપૂર્ણ અને નિર્મલ આત્મા જડ પદાર્થને અધીન સા માટે હોય, તે વગી બીજો પ્રશ્ન ૨. સંપૂર્ણ પરંતુ પોતાને અપૂર્ણ કેમ માને તે પણ એક પ્રશ્ન છે. આપણને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે—હિદુઓ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ઉઘાડે છે અને તેઓ કહે છે કે—એવા પ્રશ્નોનો અવકાશજ રહેતો નથી; તેમજ કેટલાક વિદ્વાનો એક અથવા એકથી વધારે સંપૂર્ણ અર્ધસંપૂર્ણ સત્ત્વોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી, તેમજ મોટાં મોટાં શાસ્ત્રીય નામોથી મંપૂર્ણ સત્ત્વો સાથે સાંકળ બેઠી ઉપરની શકાનું સમાધાન કરે છે. તે પણ તે શકાની નિવૃત્તિ તે પ્રમાણે થઇ શકતી નથી. સંપૂર્ણ પરંતુ અર્ધસંપૂર્ણ શી રીતે થઇ શકે? નિર્મલ અને સૂક્ષ્મતમ પરમાણુ પોતાના સ્વભાવનો સૂક્ષ્મતમ પરમાણુ પણ કેમ બદલાવી શકે? પરંતુ હિદુઓ સત્યશીલ છે, તેથી તેઓ વિતડાવાદના શરણને અબીલ ગણતા નથી. પ્રશ્નોનો વીરપુરણની પેઠે ઉત્તર આપવામાં તેઓમાં સંપૂર્ણ સામર્થ્ય છે, તે પ્રશ્નોનો તેઓ આર્વો ઉત્તર આપે છે કે—

“તે વિશે અમે અજાન છીએ.” હું પોતે પણ જાણતો નથી કે—“પર્યાત્મા જ-

કે પદાર્થના સંયોગ અને અન-હેતુથી કેવી રીતે પોતાને આપૂર્ણ માને છે? ” તો પણ ને સત્ય છે, તે સારા સારા સત્યજ છે પ્રત્યેક મનુષ્ય પોને પોતાને જડ માને છે, તે સત્યજ છે. મેં શા માટે આ શરીર ધારણ કર્યું છે, તેના ખુલાસા અમારા સાક્ષી યદ્ય શકતો નથી ઇશ્વરેચ્છાનો જો ઉત્તર આપીએ તો તેથી કંઈ અધિક સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી હિંદુઓ કહે છે કે “અમે તે વિષે અજ્ઞાન છીએ” — તે કરતા કંઈ ઉપરના ઉત્તરથી વિરોધ અપીકરણ થતું નથી.

વાર ત્યારે મનુષ્યમા રહેલો આત્મા નિત્ય, અગર, પૂર્ણ અને અનંત છે; અને મૃત્યુથી તે આત્મા એક શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, એટલુંજ સૂચન થાય છે. આપણી વર્તમાન જન્મની સ્થિતિનું સ્વરૂપ પૂર્વ જન્મોના કર્મોથી બધાય છે, અને ભવિષ્યની સ્થિતિનું સ્વરૂપ વર્તમાન કાળના કર્મોથી બધારો આપણી સ્થિતિ કા તો ઉત્તરોત્તર શુભ પરિણામ પામી એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં ઉત્તરોત્તર યશે, અથવા તો એક મૃત્યુથી બીજા મૃત્યુમાં અશુભ પરિણામ પામી નિરુદ્ધ થતી જશે. આ સ્થળે વળી ખીજે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે શું સમુદ્રક્ષોભમાં રહેલી એક હુદ્ડનૈકા જેવી મનુષ્યની અવસ્થા છે? ને નૈકા એક ક્ષણે તરંગોના ફીણવાળાં સુકુટ ઉપર ધમી જઈ, બીજાજ ક્ષણે વિનુભિત ગર્તમાં ગમડી પડે છે, ને નૈકાની ગતિ-સ્થિતિનું કર્મોની દયાદંડિ ઉપરજ આધાર રાખે છે, શું મનુષ્યની અવસ્થા કારણકાર્યના ઉત્તર, કોપાયમાન, નિરતર આગળ ધસતા, અને અતિમખત પ્રવાહમાં પડેલી ભગ્નેનૈકા જેવી છે? શું મનુષ્યની અવસ્થા ને કારણકાર્યનું ચક્ર વિધવાના અર્ધપાત અને અનાય બાલના રક્તની દરકાર કરતું નથી, તેમજ ને ચક્ર પોતાના માર્ગમાં ને વસ્તુ આવે તેને કચરી નાખે છે, તે ચક્ર ઉપર મુકેવ હુદ્ડ જતું જેવી છે? આ વિચારથી જો કે હૃદય કપાયમાન થાય છે, તો પણ વસ્તુ-ગતિજ તેવી છે. આ વિચારને લીધે નિરાશાના હૃદયમાંથી આતંત્રવર એકાએક ઉગે ગયો, અને કહ્યું કે—“ શું ત્યારે કંઈ પણ આશા નથી શું? તે નિષ્કર્મમાંથી મુક્ત થવાને કંઈ પણ માર્ગ નથી? ” આ આતંત્રવર દવાના તખ્ત આગળ જઈ પોહોગ્યો, તે ઉપરથી આશાસન અને આશાના શબ્દો નીચે ઉતરી આવ્યા અને તે શબ્દો એક વૈદિક ઋગિની દંડિએ પડ્યા. તે ઋગિએ વિજયો નાદથી જગતને પુકારીને કહ્યું કે—“અમૃતાનંદનાં હે બાવડો! તેમજ અરે ઉત્તમ લોકનિવાસી સત્ત્વો! શ્રવણ/કરો. ને ધરાણુ પુરૂષ અધકાર અને પ્રાતિથી અતીત છે, તે પુરૂષનું મને દર્શન થયું છે. તે પુરૂષનું જ્ઞાન થવાથી તમે મૃત્યુપાશથી મુક્ત થશો. અમૃતાનંદનાં બાવડો! એ નામ કેવું મધુર કેવું અશાન્નક છો? અરે, મારા બાઈઓ! મને તમને અમૃતાનંદના બાલકોના નામથી સંબોધવા દો; કેમકે હિંદુઓ તમને પાતકી કહેવાની ના કહે છે. તમે ઇશ્વરનાં બાલકો છો; અમૃતાનંદ અથવા નિષ્કલક અને પૂર્ણાત્માના તમે સહભાગી છો. આ પૃથ્વી ઉપર તમે દેવના અસરૂપ, શું તમે પાતકી છો? અરે, મનુષ્યને પાતકી કહેવામાંજ મોટું પાતક છે. જન-સ્વભાવ ઉપર એ મિથ્યા દોષ છે. અરે મુનેન્દ્રો, તમે મૃગ છો, એવી પ્રાતિને દૂર ખસેડી મુદ્રે તમે મુક્ત, આનંદરૂપ, નિત્ય અને અમર આત્મા છો, તમે જડ નથી, અને જડ શરીર નથી, જડ તમારે આધીન છે, તમે જડને આધીન નથી. (આગળ જાણુ)

૩

શ્રુતે

૧

## બ્રાહ્મધર્મ.

( મનેશુ )

‘ધર્મ’ એ મનુષ્યને સ્વભાવસિદ્ધ છે તથા આવશ્યક છે. જગતી પ્રજામાં પણ ધર્મ હોય છે એટલું જ નહિ પણ પોતાને નાસ્તિક કહેવડાવવાનું અભિમાન ધરાવનાર મનુષ્ય પણ વસ્તુતઃ ધર્મહીન હોય એમ બની શકતું નથી. આધ્યાત્મિક બાધામાં વ્યવહારનો જે અર્થ તેનું નામજ ધર્મ છે, એટલે જ્યાં જ્યાં વ્યવહાર ત્યાં ત્યાં ધર્મ એ નિયમ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. ત્યારે આસ્તિક અને નાસ્તિક, ધર્મી અને અધર્મી વચ્ચે ભેદ પાડવામાં આવે છે તેનું કેમ? મનુષ્યમાં કેટલીક પ્રવૃત્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે એટલે અગ્નિજ્વાલા પણ થયાં કરે છે, પણ વિચારના પ્રદેશમાં મનુષ્ય હોતો છે એટલે તે પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અને તેમની ચોક્ષ્યતા વિષે એ સિદ્ધાન્તો બાંધવા માંડે છે. આ વિચારદશામાં મનુષ્ય જ્યારે ‘સ્વયં’ પ્રધન થઈ ‘પર’ એવા કોઈક પદાર્થનું આસ્તિક સ્વીકારે છે ત્યારે એને આપણે આસ્તિક કહીએ છીએ, અને તે ન સ્વીકારતાં વસ્તુસ્થિતિથી હલ્લો વિચાર ધરાવે છે ત્યારે એને નાસ્તિક કહીએ છીએ. વિચારની નાસ્તિકતા સાથે આચારની પણ નાસ્તિકતા હોય એમ નિયમ નથી. વળી આચારની નાસ્તિકતાવાળો મનુષ્ય પણ ઐદિક સોકને પરલોક સ્થાને સ્થાપી એમાંજ શ્રદ્ધા બાંધે છે, અને આ રીતે અધર્મને ધર્મ કરી માને છે.

ધર્મ અધર્મનો ખીજો ભેદ મનુષ્યના દુરાગ્રહથી પડે છે. પોતાનો ધર્મ તેજ ખરો, બીજાનો ખોટો. અમુક પ્રજાનેજ ઈશ્વરે ધર્મજ્ઞાન આપ્યું છે એને બીજા બધીને અજ્ઞાનનિમિત્તમાં કુળાવી મૂકી છે ઇત્યાદિ મતાનુધાને લીધે ધર્મનો નિષ્પક્ષપાત વિચાર કરવો દુર્લભ થઈ પડે છે. પોતાનો ધર્મ તેજ ખરો એવો દુરાગ્રહ મૂકી ઈર્ષ વિદ્વાનો જેમ જેમ જુદા જુદા ધર્મનાં સ્વરૂપો તપાસી એમાંથી ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ તારવી કાઢતા આવે છે તેમ તેમ સંપ્રદાયનું નામ છે કે ધર્મમાત્ર પેવેસ્ટાઈનમાં જ નહિ પણ પૃથ્વીની સર્વ પ્રજાઓમાં અનાદિ કાળથી સિદ્ધ છે. ધર્મની વૃત્તિ ભિન્ન ભિન્ન પ્રજામાં દેશકાળાદિ ઉપાધિને લઈને ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રકટ થાય છે; પણ એ સર્વ ઉપાધિને જાણી પર મૂકી અમુક પ્રજાની ધર્મવૃત્તિમાં ધર્મનાં કેટલાં તત્ત્વો સમાવેલાં છે એ ઉપર લક્ષ રાખી ને અમુક ધર્મની પૂર્ણતાનું કે અપૂર્ણતા નક્કી કરવી એજ આ વિષયમાં ખરો માર્ગ છે.

આ રીતે જોતાં કોઈ પણ પ્રજા સર્વથા ધર્મહીન છે એમ કહેવું જોડું જ ગણાશે. ધર્મ સ્વભાવસિદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક પણ છે. જડવાદના આચાર્યો એમ મનાવવા મથે છે કે ધર્મ કદાપિ જગતી દશામાં અને ત્યાર પછી કેટલોક સમયારો પ્રાપ્ત કરતા સુધી આવશ્યક હતો, પણ વિદ્વાનોને અને સારી પેઢે સુધરેલી પ્રજાઓને

તો તે નિરર્થક છે. આ મતના જવાબમાં માત્ર એટલું જ કહેવું જોઈએ કે વિશ્વા-  
રથીય મનુષ્ય આ સિધ્ધાન્ત લાંબો વખત સ્વીકારી શકે તેમ નથી. ધર્મ જો અદાન  
અને કલ્પના એ એવું જ પરિણામ હોય તો આજ એવું નહિ થવા તરફ જ વળત  
હોત. પણ તેમ ન થતાં દિવસે દિવસે જ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાથે મનુષ્યની ધર્મવૃત્તિ વધા-  
રે તીવ્ર, સનેહ, અને ગંભીર થતી આવે છે. મનુષ્ય ધણ વાર પણ આત્મા ઉપર તેમ-  
જ જગત્ ઉપર દષ્ટિ નાખે તો તેને એવા અનેક ગંભીર પ્રશ્નો તથા આકાંક્ષાઓ ઉપ-  
રિય થશે કે જેનું સમાધાન તથા પરિપૂર્તિ માત્ર ધર્મથી જ થઈ શકે. એવું તો કાષ્ઠ-  
કર્મ હશે કે જેને વિશ્વમાં જાણ તેમજ આંતર—દષ્ટિ ફેરવતાં કાંઈક ગંભીરતા, ગૂંઘના,  
મહેત્તા નહિ પ્રતીત થતી હોય.

“ આગી બેડી રગની આજની

બણે બિડા બણકાર ।

ધેરી ગુલા આકાશની રે

માહિ મૂતો બેડો અધકાર,

આધી બેડી રગની । ”

એ ઉર્ફાર માત્ર ભૌતિક અધકાર પરત્વે જ છે જેમ નથી. પણ વિશ્વમાં છવાઈ રહે-  
લી અસૌકીક અગમ્યનાનું શાંતિપૂર જ્વનિરોધે અને ‘રેલી રહું છે. ને

“ ગૂંઘ અમ મ્ય બેડો કંઈ,

કરે યોગમ ધેર વકાર રે ”

તેનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં મનુષ્ય માત્ર કંઈ દૃષ્ટિ સાંભળવા ધારે તો—પણ

“ શાંત કુત, બિડા કંઈ

સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર રે ”

એ નિ.સરોહ છે

ત્યારે મનુષ્યના હૃદયમાં જીવ-જગત્-અને ઈશ્વર ‘સંજેની પૂર્વે કલા પ્રભાણે જે  
જે ગંભીર પ્રશ્નો ઉઠે છે તથા આકાંક્ષાઓ ઉર્ફાર પામે છે તે સર્વનો ખુલાસો કરવો  
તથા પરિપૂર્તિ કરવી એ ધર્મમાત્રનો સામાન્ય હેતુ છે એમ સમજાય છે, અને તે સામાન્ય  
હેતુ અમુક ધર્મ નેટલે અશ્વે પાર પાડી શકે છે તેટલે આજે તેની ઉત્કૃષ્ટતા અને સફલતા  
લેખાય છે. અર્થાત્ જીવનની સાથે નિકટ સમીપ ધર્મની જે ધર્મ સર્વદેશી હોય, તે  
સર્વોત્કૃષ્ટ; આ કસોટીથી તપાસી જોતાં ‘બાહ્ય ધર્મ’ જ ઉત્તમ દેરશે એમ આ લેખકનું  
માનવું છે. પણ તે અત્રે વાદવિવાદ કરી સિદ્ધ કરી આપવું એમ ઇચ્છા નથી. કેમકે  
એમ કરવાનું પ્રયોજન નથી અને એમ કરવા જતાં વેદના સમયથી માંડી આજ સુધીના  
મન્યો ઉપર ટીકા લખવી પડે એમ છે. માત્ર કેટલાક સામાન્ય નિર્દેશ પૂર્વક ઉત્તમ ધર્મનાં  
લક્ષણો બાહ્યધર્મમાં છે એમ જનાવવાનો અત્રે મન છે.

‘બાહ્ય’, એટલે વેદ અને વેદથી પ્રવર્તેલો ધર્મ તે ‘બાહ્ય ધર્મ’. ‘બાહ્ય’ શબ્દના ‘વેદ’  
માં મુખ્ય ત્રણ અર્થ થાય છે; ( ૧ ) સ્મૃતિ; ( ૨ ) યજ્ઞ અથવા યજ્ઞનું અત્તરત્વ;  
( ૩ ) ચરાચર વિશ્વનો આત્મા, આ ત્રણ અર્થને અવલંબી ‘બાહ્ય ધર્મ’નાં ત્રણ અંગો બધાં એવાં

છે: (૧) ભક્તિ, (૨) કર્મ, (૩) જ્ઞાન. આ પ્રમાણે 'બ્રહ્મ' શબ્દનો અર્થ વિચારતાં જ્ઞાન-બ્રહ્મધર્મનાં મુખ્ય તરફ પશુ સમજાઇ જાય છે, તો પશુ એ સંબંધી કાંઈક વધારે સ્પષ્ટીકરણ થવાની જરૂર છે. 'બ્રહ્મધર્મ'નું ઉત્પત્તિસ્થાન વેદ છે, અને 'વેદ' એટલે જ્ઞાન-જે 'શ્રુતિ' એટલે શ્રવણ કરેલું તે, એવા નામથી પશુ ઓળખાય છે—આટલી વાત સર્વ વિદિત છે. 'શ્રુતિ' એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એવું છે કે વેદપ્રતિપાદિત જ્ઞાન મનુષ્યની ગમે તેવી કલ્પનાથી-ઉદ્ભવેલું નથી, પણ આ વિશ્વમાં, જગતમાં તેમજ મનુષ્ય—જાતમાં—મનુષ્ય શાંતિથી સાંભળે તો અદર્શિત સંભળાતા એવા શાંત અદ્ભુત, જોડા કંઈ ઉચ્ચ ગાનના પુકારના શ્રવણ રૂપ છે. 'વેદ' ઉપરનો 'પ્રકાશ' છે. ધર્મશત્રુ 'નિઃશ્વસિત' છે એમ જ કહેવાય છે તે પશુ તેજ અને પ્રાણના ગંભીર સ્પર્ક-દ્વારા આ રીતેજ સમજા-લેવાનું છે. વળી વેદ નિત્ય છે એમ કહેવાય છે. એટલે કે વેદપ્રતિપાદિત સત્યો નિત્ય છે, અને એ સત્યો આપણા આગળ મુકાય તો ત્રિશલા-બાધરૂપે તે સ્વીકારી શકાય તેવાં છે. આ પ્રમાણે દેશકલાદિ ઉપાધિથી અન-વચ્ચિત્ત સત્ય મનુષ્ય આગળ ધરીને મનુષ્યના છત્રનને તન્મય કરી આપવાનું સામ-ર્થ્ય બ્રહ્મધર્મમાં છે એમ અત્રે અનાદિ ક્ષણથી મનાવું આવ્યું છે, અને તે યથાર્થ છે કે-મ કે એ—આ લેખ ઉપરથી નહિ પણ સાદા જ્ઞાન-બ્રહ્મધર્મના અતેજાનેક શ્રેણી જોઈને વિચારવાનું છે. વિચારતાં અને વિશેષે કરીને એવો અનુભવ લેતાં જણાયો કે 'બ્રહ્મ-ધર્મ' અનેક રીતે સર્વદેશી છે. અર્થાત્ સર્વ ધર્મનાં લક્ષણોનો સંગ્રહ છે.

(૧) એક તો એવી રીતે કે એમાં સર્વ પ્રકારના અધિકારીઓ માટે સ્પષ્ટ યોજના છે. મનુષ્ય જાતિના તેમજ મનુષ્ય વ્યક્તિના ધર્મ વિચારમાં "માયા અને મહેશ્વર" એટલે અસ્મદ્—ઇન્દ્ર—અને તત્ત્વપદવાચ્ય ત્રણ પદ્યોની ત્રિવેણી વડે છે. આજકાલ અને જાણવાયસ્યા ભોગવતા મનુષ્ય વર્ગ આ ત્રણ પદ્યોને જેવી રીતે જુએ છે તે કરતાં પ્રાઈ વચને પ્રાપ્ત થએલા મનુષ્યો અને મનુષ્ય વર્ગો જુદી રીતે જુએ છે. અમુક મનુષ્યોને અમુક ધર્મનું સ્વરૂપ રહે છે તો બીજાઓને બીજું રહે છે, એટલુંજ નહિ; પણ ઉપદ્રવક પણ તેજ યાય છે. આ પ્રમાણે જો કે આત્માની પરમશાંતિ પ્રાપ્ત કરવી એ ધર્મમાત્રનું સામાન્ય સાધ્ય છે તોપણ તે સાધવાના માર્ગો જુદા જુદા છે. અને તે જોઈ મનુષ્ય આત્માના અધિકારને એટલે સુધિ અને અનુકૂલતા ઉભયને લઈને પડે છે. જાણવાયસ્યાથી આરંભી વાર્ધક્ય સુધી, જંગલી દશાથી માંડી સુધારાના ચર-મસ્યાન સુધી, જડતાથી તે તત્ત્વદષ્ટિ પ્રાપ્ત થતા સુધી અધિકારાનુસાર જોને જે જોઈએ એ તેને તે આપી. જે ધર્મ મનુષ્યને સર્વથા સતોષ પમાડી શકે છે તેજ ધર્મ સર્વો-ત્ત્વ છે એ સ્પષ્ટ છે. જે ધર્મમાં ઉવાડી રીતે વિચારપુરઃસર અધિકારજેદની, વ્યવ-સ્થા કબૂલ નથી તે ધર્મમાં પણ વસ્તુતઃ એ સ્વીકાર્યો વિના ચાલવું નથી. કામ-દ મહાત્માને જગતમાં વિચરી પરોપકાર સાથે ઉપદેશ કરવામાં, સે. પોતે કાંઈક વેરા-અ તે ત્યાગમાં, સે. જોનને શ્રવણ ધ્યાન તથા સમાધિમાં, અને સે. જેમને કર્મકાંડ અને વિધિ—આચરણમાં એવો માર્ગ જડ્યો એ શિદ્ધ છે. આ સર્વ સાધના સ્વરૂપ તથા, સંબંધનો વિચાર એકજ ધર્મને અંગે બ્રહ્મધર્મમાં જોયો કરવામાં આવ્યો છે.

તેથી આન્ય ધર્મમાં ભાગેજ નજારો.

(૨) 'બ્રાહ્મધર્મનુ' સર્વદેસીપાત્ર એક બીજી રીતે પણ છે. 'જીવ-જગત્ અને ઈશ્વર' એ ત્રણ પદાર્થોમાં "સર્વ" એટલે અખંડ વિશ્વનો સમાવેશ થાય છે, અને તે ત્રણે પદાર્થોનો 'બ્રાહ્મ-ધર્મમાં' સાથે વિચાર છે. બ્રાહ્મધર્મ જગત્ને સ્વયં અથવા મિથ્યા માની જગત્ના સર્વ વ્યવહારને નિરુપયોગી અને અર્થ-રહિત બનાવી દે છે, અને "પરતી" ખોટી કલ્પના હૃદય આગળ ઉભી કરી એ મુગતુબ્ધિ પાછળ મનુષ્યને દોડાવે છે, અને એ રીતે એનો આ લોક પણ ખગાડી મૂકે છે એવો ખોટો આરોપ એ ધર્મ ઉપર વારંવાર લાવવામાં આવે છે. પણ જરા વિચાર કરતા નજારો કે પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તતા સર્વ ધર્મોમાં બ્રાહ્મધર્મ એવો છે ને આ લોક અને પરલોક બંનેનો સરખો વિચાર રાખી, વર્ણુશ્રમવ્યવસ્થા એ ધર્મનુ અંગ છે એમ માને છે. બૌદ્ધ ધર્મમાં સર્વ વર્ણુના મનુષ્યોએ સરખો હક ધરાવી સન્યાસ લેવા માંડ્યો અને તેથીજ તેની અવનતિ થઈ. ક્રિષ્ણાનિઠિએ આ જગત્ મનુષ્યના આત્માની દેગવશીનું સ્થાન છે એમ માની આ લોક ઉપર વિશેષ લક્ષ દીધું. અને પરલોક વિશેના વિચારમાં મન્દતા રાખી. પરિણામ એ આવ્યું કે મહાભારત કે માગધન જેવો એક પણ ધર્મશ્રવ્ય પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં ઉત્પત્ત ન થઈ શક્યો અને મળ્યું જીવન શાંતિરહિત થઈ ગયું. અને એટલું કહેવું બેઠકે એ કે કાષ્ઠ મહાત્માનું વચનુ તો હમેશા પરલોક તરફ જ હતું. એના "સર્ગન એક ધી માફ્ટ"માં એ કહે છે કે મનુષ્યે ખાવા પીવાની કે એકવા પહેરવા સળધી ફિકર કરવાની નથી કેમકે એ ફિકર તો પ્રભુને છેજ. આમ છતાં પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં પરલોક અત્યંત ગૌણ થઈ ગયો તેનાં સખળ કારણુ હોવાં બેઠકે. વિચાર કરતા બે કારણો પ્રતીત થાય છે. એક તો પ્રાચીન પ્ર-જાની આત્માવિક ઐદિક સ્વપરાયણતા અને બીજું-ત્યારથી ક્રિષ્ણાનિઠિનું સમીપમાં જગત્ "ધર્મરાત્ર્ય" રૂપી આશા પળીતુ દણુવારમાંજ વિદ્યુત થઈ ગયું, અને તેને બદલે બલિષ્ઠની દૃષ્ટિમર્મદા ઉપર દર દર તે એક તારા રૂપેજ મુરવા લાગ્યું, ત્યારથી એનું તેજ બીજાં કેટલાંક કારણોને વેધ ફીણું થતું ચાલ્યું એટલું કહેવું બસ છે કેમકે વિશેષ વિચાર અને અપ્રકૃત છે. જેમ જગત્ સળધી વિચારમાં બ્રાહ્મધર્મ છડ્યો અને પર-લોકનો યોગ્ય વિચાર દબાવ્યો છે. તેમ ઈશ્વર સળધી વિચારમાં પણ બ્રાહ્મધર્મ ખડું બીડી રોધ કરી છે. હાહારણુ તરીકે માત્ર નીચેની શ્રુતિ લઈશું તો નજારો કે અન્ય-ધર્મમાં એની સમાન ઉકિત મળવી કઠિન છે. "યઃ પૃથિવ્યાં તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યાં અન્ત-રો યં ઇધિવી ન વેદ ચસ્ય ઇધિવી શરીરં ચઃ ઇધિવીમન્તરો" યમયત્યેષ ત આત્મા સર્વાન્તરઃ (જે પૃથિવીમાં રહેા છતાં પૃથિવીથી અંતર છે. એને પૃથિવી જાણતી નથી, પૃથિવી એનું શરીર છે, ને એ પૃથિવીનો અતરવામી છે. એજ તારો આત્મા છે, સર્વનો અતરવાત્મા છે) બૌદ્ધ ધર્મે કેટલોક વખત ઈશ્વર સળધી વિચાર ન કર્યો, અને ત્યારે કયો ત્યારે થતું કરીને બ્રાહ્મધર્મના અનુસારેજ કર્યો. ક્રિષ્ણાનિઠિ-એ ત્યારખખા ઈશ્વરને એક મનુષ્ય-પિતા તરીકેજ કલ્પ્યો, અને પાશ્ચાત્ય વખતમાં ઈશ્વરગ્રાપ સળધી ને ને ગંભીર વિચારે આશ્વા તે નર્વમાં એકદિલોસોફીનીજ



અસર હતી. પરંપરાસંગથી એમાં આલ્સધર્મનો કેટલો પ્રવેશ હતો એ પ્રશ્ન બાબત પર મૂકીએ તોપણ એટલું તો સિદ્ધજ મણારો કે ઇશ્વરસંગથી તત્ત્વવિચાર ક્રિશ્ચિએનિટિમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્ભવ્યો નથી. છવ સંગથી વિચારમાં પણ આલ્સધર્મ સર્વ ધર્મોમાં ક્ષેત્ર પદવી ભોગવે છે. બુદ્ધ મહાત્માનો અભિપ્રાય અન્યથા સમજ્યાદ્ય ધર્મના અનુચાથીએએ 'આત્મા' એવી વસ્તુ સ્વીકારી નહિ, અને એને રચાને. વિજ્ઞાનના પ્રવાહને મૂકી, ધર્મરચના કાયમ રાખવા ચલન કર્યો. અર્થાત્ પાપા વિનાની ઇમારત બાંધવા જેવું કહ્યું. ક્રિશ્ચિએનિટિએ આત્માની ઉત્પત્તિ માની, અને આ રીતે વેંડવાદ રૂપી કલિના પ્રવેશ મારે માર્ગ કરી આપ્યો. આત્માને જન્ય માન્યા છતાં, વિજ્ઞાનવાદ સ્વીકારી જગત્તા દ્રષ્ટા તરીકે ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કર્યું અને રૂતેમાં એવી દલીલ મૂકી કે જન્ય પહેલાં જગત્ તો હતુંજ, મારે તે જગત્તો દ્રષ્ટા હોવો જોઈએ, ને ઇશ્વરશબ્દવાચ્ય છે. પણ આ સાથે એટલું વિચાર્યું ગયું કે આત્મા વિના જગત્ અને જન્યતો દ્રષ્ટા બને અસંભવિત છે.

'છવ શિવ' ના સંગંધ વિષે પણ જૂઠું જૂઠું દૃષ્ટિ ચિન્હથી આલ્સધર્મ અવલોકન કર્યું છે, અને એ સંગંધ કેવો નિકટ તથા આન્તર છે તે અનેક રીતે દર્શાવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે નીચેનાં વચનોજ બસ યશ: (૧) તત્ત્વમાસિ (૨) વિરહીવ મિથો પ્રિયામયં પરિપશ્યામિ મવન્નયં જગત્ (૩) પિતૃય પુત્રસ્ય સત્ત્વેત્ સહયુઃ મિયઃ પ્રિયાવાર્હસિ દેવે સોદુમ્ ॥ (૧ તે તું છે; ૨ હે વિથો ! વિરહી જેમ જગત્તે પ્રિયામય દેખે છે તેમ તું જગત્તે આપમય દેખું છું; ૩ પિતા પુત્રનું, સખાસખાનું, પ્રિયપ્રિયાનું, સદન કરે છે તેમ હે દેવ ! મારું પણ આપ સદન કરવા યોગ્ય છે. \*

(૩) 'ધર્મ' એ માન વિચારરૂપ-જેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'તર્ક' અથવા 'પરોક્ષ-જ્ઞાન' કહે છે. તે નથી. માત્ર ક્રિયારૂપ પણ નથી, એટલે કે કર્તવ્ય કરવામાંજ એની પર્યાયિ નથી. નેમજ માંડ હલ્લના ભાવરૂપ એટલે બક્તિ કે આનંદમાંજ એની પરિસ્થિતિ થાય છે એવું પણ નથી. ધર્મમાં એ ત્રણેનો અર્પણ સંગ્રહ યાય છે, અને એવી રીતે પણ ધર્મનું સર્વદેહી-પિણું હોયું જોઈએ, અને તે આલ્સધર્મમાં છે. (૧) માન વિચાર એ તત્ત્વચિંતન શાસ્ત્રનો વિષય છે. એથી 'સમ્યગ્જ્ઞાન' પ્રાપ્ત યાય છે, પણ તે જ્ઞાન ધર્મ વિના અપરોક્ષ અનુભવ કરાવી શકતું નથી. (૨) ધર્મ એ માન ક્રિયારૂપ નથી, અને તેથી કર્તવ્ય કરવામાંજ એની પરિપૂર્ણતા નથી. કર્તવ્ય કરવાથી અથાપ થવાય છે, મરિતપણુ આવે છે, પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનાદ્ય યથો નથી ત્યાં સુધી વિવેક આવતો નથી અને આત્મા એક પ્ર-

\* સમાનુજ સપ્રેદાયમાં બે અવાન્તર જોદ છે. તેમાં એકના મતમાં 'છવશિવનો સંગંધ' 'માર્ગર ન્યાય' પ્રમાણે, અને બીજાના મતમાં 'મર્કટ ન્યાય' પ્રમાણે છે. અર્થાત્ એકના કહેવા પ્રમાણે જેમ બિલાડી પોતાનાં જખ્યાને મ્હોંમાં લઈ રહે છે, અને તેમાં અખ્યાને કાંઈજ ચલ કરવાનો નથી તેમ છવ શિવનો સંગંધ છે. બીજા મત પ્રમાણે જેમ પાંદરાનું અખ્યાન પોતાની માને વગળી રહે છે, તેમ છવ પોતાના પ્રવચનથી શિવને વગળી રહે છે.

દારની જડતા અનુભવે છે. (૩) વિચાર અને આચાર બંન્ના સુધી એમાં જ્ઞાનદત્તા અનુભવ ન થાય ત્યાં સુધી અનુબ્યને પરમ સાધ્ય તરફ દોરવાને અર્થસમર્થ છે. જ્યારે જ્ઞાન થઈ, તદનુસાર ક્રિયા કરી, એ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેમાં આનંદ અનુભવાય ત્યારે ધર્મનું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું એમ ગણાય. અસુક કર્તવ્ય સંગ્રહી સિદ્ધાન્ત જાણના છતાં જ્યાં સુધી કર્તવ્ય કાર્ય થાય નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાનની સાધકતા નથી. કર્તવ્યજ્ઞાન મેળવીને તદનુસાર કાર્ય કરવામાં પણ જ્યાં સુધી અનિચ્છા કે એક જગ્યાએ છે અને આનંદ આવતો નથી ત્યાં સુધી કર્તવ્યભાવના અપૂર્ણ રહે છે. જ્ઞાનમાં અને ક્રિયામાં આનંદનું સિચન કરવું એ કામ સવિશેષ રીતે ધર્મનું છે. ત્યારે ધર્મ વિના જ્ઞાનદ તો આવે ખરો, પણ તે સકારણ અને અજાધ્ય ત્યારે થાય કે જ્યારે હુ-તુનો ભેદ મટી જઈ સર્વત્ર જ્ઞાનપુરઃ સમ બ્રહ્મભાવ વિસ્તરે, અને તત્ત્વ સકલ જીવિત ધર્મ સ્વાભાવિક ઉર્જા થાય કે

“સર્વેઽન્ન સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।

સર્વે મદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્દુઃસ્વમાપ્નુયાત્ ॥

(આ સર્વે સુખી રહો, સર્વ નિરામય રહો, સર્વ ભદ્રને પામે—કોઈપણ દુઃખી ન રહે.) ને કામ ખાસ કરીને ધર્મનું છે. પરંતુનું મથાર્થ સ્વરૂપ શું છે એ વિચારનાતુ કામ ‘દર્શનાદિ’ બોધમન્યનું છે. સારા બોધનો એટલે કાર્યકાર્યનો ઉપદેશ કરવો એ કામ વિધિનિગેધ શાસ્ત્રનું—અર્થાત્ સકુચિત અર્થમાં ‘ધર્મ’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી જને ‘ધર્મશાસ્ત્ર’ કહેવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રનું છે. રમણીયાર્થનું જ્ઞાતન કરવું એ કામ સાહિત્ય સંગીતાદિ કલાઓનું છે. તત્ત્વશાસ્ત્ર પ્રગણ્યકારા પરતુસ્વભાવનો નિર્ણય કરે છે, વિધિનિગેધશાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિનો ઉપદેશ કરે છે, કાવ્યાદિસાહિત્ય ગ્રંથો નેવા કે ઇતિહાસ પુરાણાદિ—વસ્તુનું જ્ઞાતન કરી તથા ધર્મવૃત્તિમાં ચિત્તન્ય અર્પી આનંદ અનુભવાવે છે. આ રૂઢ ઉદ્યોગોના સમઢ ‘ધર્મ’માં થાય છે. એક રીતે જ્ઞેતાં સર્વ ધર્મમાં આ ત્રણ અંગો સ્પષ્ટ વા અસ્પષ્ટ રૂપે રહેલાં હોય છે, પણ બ્રાહ્મધર્મમાં વિશેષ એટલો છે કે એમાં સર્વ અંગો સારી રીતે નિક્સિત થયાં છે એટલુજ નહિ પણ ધૃતિના સમયથી જ્ઞાન પર્યન્ત ને ને ગ્રંથોમાં એ અંગોનું વધારે વધારે સ્ફોટન થતું આવ્યું છે તે સર્વને ધર્મના ગ્રંથ તરીકે ગાન આપવામાં આવે છે. બ્રાહ્મધર્મના અનુસારીઓએ ધર્મમથ્યાને સાચવવા માટે એકતા પાતર તેમજ આદિ ગ્રંથ તરીકે જો કે વેદનેજ ન વળગી રહેતાં “શુભાઃ પૂજસ્થાન ” એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારી ધર્મવૃત્તિ જાગૃત રાખનાર સર્વ ગ્રંથોને યોગ્ય માન આપ્યું છે અને તે છતાં વેદની મહત્તા કાયમ રાખી છે. આ દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં ઇતિહાસ પુરાણની બ્રાહ્મધર્મના ઇતિહાસમાં સાધકતા સમગરો.

(૪) મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાનના પ્રકાશની, કર્તવ્યભાવનાની અને આત્મજાણની જરૂર છે. એ ત્રણે આકાંક્ષાઓ જ્યાં સુધી પૂરી ન પડે ત્યાં સુધી ધર્મનું પ્રયોજન સર્વથા સિદ્ધ થયું ન ગણાય.

(૫) મનુષ્ય જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિ નાખે છે ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાન દશામાં પ્રથમ તો એને વિગમનાજ પ્રવીત થાય છે. પોતાનો આત્મા એને દુઃખ, મલિનતા મગેરે અનેક કુતિહ

પદાર્થોથી બરેસો જણાય છે, અને તેમજ વિશ્વમાં પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ શક્તિઓનો કલક મચી રહેલો દેખાય છે. એ સર્વ વિષમતાને ટાળવા તથા તેનો ખુંતારો કરવા એનું અંતઃકરણ મથે છે, અને આવે સમયે એને ધર્મસંબધી જ્ઞાનના પ્રકાશની જરૂર પડે છે. એ જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થતાંજ વિશ્વ બુદ્ધે રૂપે ભાસવા માંડે છે, દુઃખ સુખરૂપ ચર્મ જલ્પ છે, પાપનો અવકાશજ રહેલો નથી, અને જગતમાં વિરોધ કે જડતા એવું કંઈજ દેખાતું નથી. પૂર્વનો અનુભવ અને આ નવીન અનુભવ એ બે સમાન કક્ષાના માત્ર કાલિક પાર્શ્વપરિવાળા ન લોગતાં એક અનુભવ બીજા અનુભવનો બાધક ધધ રુદ્ર છે. વેદાન્ત વગેરેમાં “જ્ઞાનાભોક્ષઃ” એમ વારંવાર ઉદ્ઘોષ સંભળાય છે એનું આજ રહસ્ય છે.

(૨) દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં કર્તવ્યની અમુક ભાવનાઓ હોય છે, પણ બહુ તીવ્ર પ્રતિભા વિના એ ભાવનાઓ જોઈએ તેવી હૃદય આગળ આશ્રેષ્ઠાતી નથી, અને કદાચિત્ આશ્રેષ્ઠાય છે તો પણ તે અન્યજન આગળ ઉપરિચિત કરી આપવાની સાધારણ રીતે મનુષ્યમાં શક્તિ હોતી નથી. એ સર્વ સામગ્રી જ્ઞાનમાં હોય છે તે પોતાના જીવનથી, ઉપદેશથી, અથવા જાહેરથી અન્ય જનોને તે અનુભવાવી શકે છે. અને ધર્મપ્રવર્તક અથવા ધર્મમૂર્તિ તરીકે જગતમાં પૂજાય છે. આવા મહાત્માઓ જગતમાં વિરલ સ્વરૂપે અને વિરલ કાલે ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તેમની ખોટ પૂરી પાડવાની જરૂર રહે છે, અને તે ખોટ ધર્મથી પૂરી પડે છે. બ્રાહ્મધર્મ આ કામ બહુ સારી રીતે જમવી શકે એમ છે, એ એના મહાભારત રામાયણ ભાગવતાદિ ગ્રંથો જોતાં સિધ્ધ થાય છે. રામ, સીતા, હનુમાંતી, યુધિષ્ઠિર, ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, હનુમાન, હરિશ્ચન્દ્ર, રતિદેવ વગેરે અનેકાનેક કર્તવ્યભાવનાનાં આદર્શભૂત ધર્મવીર સ્ત્રીપુરુષો અન્ય ધર્મગ્રન્થમાં જોયેજ જણાશે. અને જ્યાં જણાય છે ત્યાં પણ કાં તો તે, ધર્મના પ્રદેશથી કેવલ બહારજ રાખવામાં આવેલાં છે, અથવા તો પ્રતિભાની મન્દતાને લીધે તેમની ચિત્રરેખા ઘણી ઝાંખી દોરાએલી છે. અને તેથી હૃદય ઉપર તે બહુ અસર કરી શકતાં નથી.

(૩) જ્ઞાન મળ્યા છતાં, તથા કર્તવ્યની ભાવના ઉપરિચિત થયા છતાં પણ કેટલીક વખત એ ભાવનાને અનુસરવાની શક્તિ આપણમાં નથી એમ આપણું મન ઘણીક વાર કહે છે. એવે વખતે બ્રાહ્મધર્મ કાંઈક અપ્રતિમ આત્મજલ્પ અર્પી શકે છે એમ આ લેખકનું માનવું છે. સ્વર્ગ નરકાદિ વ્યવસ્થાથીજ સત્કાર્યમાં પ્રવર્તી શકવાનો કેટલાકનો અધિકાર હોય છે, તેમને તે હારા અને ઉત્તમાધિકારીઓને ઉત્તમ પ્રવર્તક બતાવતી-સર્વને યથાયોગ્ય રીતે, બ્રાહ્મધર્મ સત્કાર્યમાં પ્રેરે છે. આપણી સ્ત્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની સમાન કોટિમાં મુકાવું કાઢવું “સર્વં જાણી ધીમાઉન્ત” જોયો તો જણાશે કે એમાં અમુક કાર્ય અમુક રીતે કરવાનો ને ઉપદેશ કર્યો છે તેમાં પ્રવર્તક હેતુ માત્ર એટલોજ બતાવ્યો છે કે તે જ ન કરવાથી “સ્વર્ગમાં ને આપણો પિતા છે, તે એ કાર્યનો બદલો નહિ આપે.” અજ્ઞાનીઓને જ્ઞાન તરફ રચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આ ઉપદેશ સારો છે, પણ તે ઉત્તમાધિકારીઓને સતોષકારક થાય નહિ. \*

૭ \* પ્રકૃત લેખ સમાપ્ત કરતા પહેલાં એક ખુસાસો કરવાની જરૂર છે. અને ‘કિશિનિ-

છે. આટલુંજ નથી પણ હિંદુસ્તાનની સરકારનો વહીવટી તથા લશ્કરી ખર્ચ આવક કરતાં વધી પડે તેવે તેવે પ્રસંગે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર વીલાયતથી હુડી લખાઈ ને તે હુડી વીલાયતમાં વેચાય છે; એ હુડીઓ શીકારવાનાં નાણાં ન હોય ત્યારે ત્યારે તે હુડીઓ હિંદુસ્તાન ઉપર લેણા તરીકે કાયમ રહે છે, ને વીલાયત ખાતેના એવા કાયમ દેવાનું ધણી મોટી રકમ જેટલું બ્યાજ હિંદુસ્તાનની સરકારને દરવર્ષે વીલાયત મોકલવું પડે છે. વળી મરકારી રેલવેઓ તથા સરકારની જમાનીથી નીકળેલી રેલવેઓ વગેરેના શેર વીલાયતમાંથી ભરાયલા હોવાને લીધે તેના બ્યાજ અને નફાના પૈસા પણ સોનાના-બાજીમાં આપવા પડે છે. આ હુડીઓ શીકારવાને, અથવા એવાજ બીજા જરૂરના પ્રસંગે માટે હિંદુસ્તાનની સરકાર નવી નવી લોનો કાઢીને પણ, પોતાની ખરી આવક ઉપરાંત, નવી ધૂનિમ આવક ઉપગમવાનો યત્ન કરે છે. આવી જે બ્યાજની રકમ મોકલવાની તે પણ સોના નાણાથી આપવી જોઈએ, અને હિંદુસ્તાનની સરકાર પાસે તો રૂપાનાણુંજ છે, એટલે તેમાં પણ પ્રથમ કરતાં વધારે રૂપીઆ ભરવા પડે છે. આ રીતે ચારે પાસાથી હિંદુસ્તાનની સરકારને વટાવ પેટે ધણી ભયકર ખોટ દરવર્ષે ખમવી પડે છે, ને પોતાના અગ્રદેશ નોકરો તથા પેન્શનરોનો અણગમો શાંત પાડવાને ધણી અડચણો વેઠવી પડે છે. નવા કરો નાખીને વધારે રૂપીઆ પેદા કરવા જેટલી જગ્યા રહી હોય એવું સરકાર માનતી જણાતી નથી; ધણી ખરી કર નાખી શકાય તેવી વસ્તુઓ અને સ્થિતિઓ ઉપર કર નખાઈ ગયા છે; તેમાં વધારો કરવાને પણ દેશકાલ અનુકૂળ નથી. સરકારની નાણાં સળધી હાલત આવાં કારણોથી ખરેખરી અત્યંત ભરેલી અને વિચારવા જેવી ધઈ ગઈ છે.

આવે પ્રસંગે રૂપીઆની કીમતમાં કાંઈક વધારો કરી શકાય, એટલે કે સોનાને માટે જેટલા રૂપીઆ આપવા પડે છે તે કરતાં ઓછા આપવા પડે એવું કરી શકાય, તો સરકારને કાંઈક લાભ મળતાં શાંતિ આવે. આ હેતુથી ટંકશાળો બંધ કરી હોય એવું સંભવ છે. ટંકશાળ બંધ થયાથી રૂપીઆની કીમત પ્રથમ જેટલા પેની હરો તે કરતાં કાંઈક વધારે થશે, ને એમ સરકારની લીબેરીમાં બચાવ ધરો, એવી ધારણા હોવી જોઈએ. આ હુકિતની સાથે વીલાયતમાં પણ હાલ તુરત એક કમીટી નીમવામાં આવી છે, જેને હિંદુસ્તાનની ચલણની સ્થિતિનો વિચાર કરી, હિંદુસ્તાનમાં સોનાનું ચલણ દાખલ કરવું કે ન કરવું તેનો વિચાર કરવાનું સાંપવામાં આવ્યું છે. ટંકશાળો બંધ થયાથી રૂપીઆની કીમત વધીને સરકારને પોતાની નાણાં સળધી અત્યંત સુચવણમાં કાંઈક મદદ મળે તે વાતની અસર હજી જોવાની રહી છે, પણ આપણા દેશના લોકોને એ કારણથી ને પામવું પડ્યું છે તે તો ઉપર જણાવેલી સ્થિતિથી ખુદ્દુંજ છે. ટંકશાળ બંધ થયાથી રૂપીઆની, તેમાં રહેલા રૂપાની, સોનાની સરખામણીએ ને ખરી કીમત તેને બદલે વધેલી એવી ખોટી કીમત કરવાથી, આ દેશના ખેડુતો અને જમીનદારો ઉપર વધારે બોજો પાડવાનો સંભવ છે. અત્યારે સરકાર તેમની પાસેથી ને કર ચે છે તેનો તે કર નવી રીતે વધારેલી કીમતવાળા પોણાથી ભરવો પડશે, અને તે રૂપીઆ પ્રથમ કરતાં વધેલી કીમતનો હોવાથી ખેડુતોએ એકમો વધારે માત્ર આપી તે રૂપીઆ લાવવો પડશે. એ રૂપીઆની આવી કીમત

જેમું એમું રૂપ નથી, અને એ રૂપીઆ પોતાની ઉપજ આપીને ધરમા લાંબા પછી ખેડત તેમણી તેટલા રૂપીઆનું પહેના જે મેનું કે રૂપ મેળવી શકે તેટલું મેળવી શકે નાર નથી આ પ્રકારે, ટકશાળો બધ કરવાથી હિંદુસ્તાનના વેપાર રોજગાર તથા જમીન સળધી સર્વ બધાને નુકસાન થવા લાગ્યું છે, ઘણી આડકતરી રીતે જમીનદારો ઉપર એક નના કર જેવા બોલો છો એ યોર છે, અને મરકારને પોતાને એ ગાંઠાણથી કેટલો લાભ થાય છે તે હજી જોવાનું રહ્યું છે

આ દેશમાં રૂપા સાથે સોનાનું ચલણ દાખલ કરવામાં આવે તો તેથી પણ દેશના પતેનીઓને કાંઈ ખાસ લાભ થાય એવું આ સમયમાં હોય અનુભવ ધરાવનારા વિચારવાનું જોઈ કહી શકતા નથી કારણકે જ્યાં સુધી સોના અને રૂપાના ભાવનું એક અમુક અને નિશ્ચય પ્રમાણ રહ્યું નથી ત્યાં સુધી એ વચ્ચેના વટાવમાં હોય છે તેવાજ ફેરફાર થવા કાનામાં અને સરકારને કઠોરનું જ્યાં મોનાનાણું આપવાનું ત્યાં લાભ થઈ આવે તો પણ રીયતને તો કશો વાળ થવાનો નહિ, હવે હાન થાય છે તેમ વધારે નુકસાન થતું જવાનું આવા કારણોથી, મોનાનું ચલણ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ કરવાનો વિચાર કરવા જે કમીની વીનાયતમાં નીગાહ છે, તેના બધાંજ સામે, અને તેણે કરવાના કામખજની સામે, ઘણી તરફથી પોતર ઉઘવવામાં આવે છે, અને ખાસ હિંદુસ્તાનના લાભ સાચવવાની તે કમીનીમાં કમી વ્યવસ્થા નથી એ વિશે ઘણી ફીઆદ કરવામાં આવે છે

હિંદુસ્તાનની નાણા સળધી દલા આવી રીયતમાં છે, તે સંધારવાને ટકશાળો બધ કરવાનો તથા સોનાનું ચલણ દાખલ કરવાની વાત આની રહી છે, પણ એથી કરીને દેશને કોનો લાભ થવાનો નથી એમ ખર્તાંનીને દેશદિલની સાથે રાજ્યનું હિત સમજનારા જનો આના ઉપાયો કરના ખીજળ ઉપાયની સૂચના કરે છે. તેઓ કહે છે કે સરકારે પોતાના ખચની વ્યવસ્થા દરીથી કરવી જોઈએ અને આક તથા ખર્ચનો મેળ મળે તેવી જોડાણું ઉપર આવતું જોઈએ એ અર્થે સરકારે લઘુનીખાતાના ખર્ચમાં ઘણું ઘટાડો કરવાની જરૂર છે, તેમાં ઘટાડો થઈ શકે એવું પણ છે, અને વહીવટી ખાતામાં તેમ લસકરી ખાતામાં પણ હયાત જરૂરની નોનરીઓ લાયક દેલીઓને આપી પગારમાં ઘણું બચાવ નરે જરૂરનો છે. આ ઉપરાંત આ દેશમાં તેમ વીનાયતમાં ટટલાક દાટતું જેવા ખાતાઓ હોય તે કમી કરવા જોઈએ છીએ આમ થવાથી આનંદ અને ખર્ચનો મેળ મળી રહેતા હિંદુસ્તાન દેવામાંથી સુન્ન થઈ પામશે, અને સરકારનું લાભ ખેડતની અને દેલી હુમરોની ખીનવણી કરવા ઉપર વધારે વધારે રોકાવું જરૂર તેમ દેલની આગાદીમાં વધારો થઈ સરકારની ત્રીજેરી પુટ થશે અને સરકારના હાથ મળણુત ચતા રાજ્ય પ્રજાની પ્રીતિ છે તે કરતા વધારે દહ અને એકલિવાગી થતી જશે આવો અભિપ્રાય દેગી તેમ વિવાયતનો અગ્રેસરોમાના, યજ્ઞાક ધરાવે છે, પણ હજી એ અભિપ્રાય ઉપર ખૂબી લક્ષ અપાતું નથી નાણાં એજથી રીયતિ અવિધ્યમાં કેવા કેવા ધોમળા ઉપજાવશે તે જણી શકાતું નથી, તેમ તેવું વર્તમાન સ્વરૂપ પણ એટલું ખંડુ ચુચવાયા ભરેતું છે કે તેમાંથી સ્વદ માર્ગ કાઢવો અને તે માર્ગથી અમુક ફલ ધરોજ એમ વિમામર્ષક સાબીત કરવાનો આયદ ધરવો એ ખડું સુરકેન છે. એટલે ટકશાળો બધ કરવાથી કે મોનાનાણું દાખલ કરવાથી નાણા સળધી મુરફીનાથી સરકાર મુખત થાય અને દેશની રૈનતને દ નિ ન થાય અથવા સુખ થાય એ પરિણામ હજી જોવાનું છે, ટકશાળો બધ થવાની ના હરેતો એ કરતા ઉપર કહ્યું તેવું ઉનદુન પરિણામ આવ્યું છે

# સુદર્શન.

( તંત્રી, મણિવાલ નમુનાપદ્ધિવેદી. )

( ધર્મ-ગૃહ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ઓખનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર. )

—\*S\*—

“સત્યં પરં ધીમહિ” —માગવતમ્.

પુસ્તક ૧૩, અંક ૧૧, ] *Chand* ( માસિક ) *Chand* [ અગષ્ઠ, ૧૮૯૮ ]

- ૧ -

સાહિત્ય

૧

સમુદ્રકાંઠે ધ્યાન.

( મળેયુ )

જો પેલી તાતનરુણ સમુદ્ર કંઠે,  
ત્યા આ વહી જઈ મળે સરિતા ઉમંગે,  
ને તે સગીપ ધનખડ સુવર્ણરંગે,

॥ ૧ ॥

રંગે પ્રભાત સવિતા મૃદુ તેજપુજે.  
તે પાર ગર્જન કરે હૃદયિ વિશાળ,  
આસ્થાસતો પ્રમથ ઉચ્ચ તરંગમાલ,  
જ્યાં મૂકતા ખડક બીપણ કાઈ બિના,  
વિક્ષોભહીન રહીં વીચિ વિજેરો દેતા.

॥ ૨ ॥

એમ અનેક સુચિત્રો નિહાનતો હુ  
બહાર અતરંગો,  
સરિતા તીરે તીરે ચાલી આગ્યો

॥ ૩ ॥

સમુદ્રના તટમાં,  
બીપણ ખડક ઉભા છે, સરિતા મદ્યથી  
સમુદ્રમાં ભગતી,

સવિના શોભે ગગને ધનખડ વગી

સુવર્ણથી રંગી,

॥ ૪ ॥

એ સદુ મુજ અતરને જગાડી વદતો  
 અલૌકિકા વાણી,  
 સુધુ માનવ તું દુઝારા હિપદેશો ને  
 સુણે શ્રીવેદ ઝપિ, ॥ ૫ ॥

સસાર-વારિધિ મહો કષ્ટ શવઝળા,  
 થે નિમ્નગામિ વહો આમ વિલુપ્ત યાર્તા,  
 ના નામ કાષ્ટ નહિ કાષ્ટ રહે નિશાની,  
 તો એ મુકે મુખરતા નહિ અદ્યે પ્રાણી. ॥ ૬ ॥

જે સ્થાયી મૌન ધરતા ખડકો કિનારે,  
 તે પાદ સ્પર્શ કરોને જલધિ વિરામે,  
 તે મસ્તકે નથી જળું જલણિકુ એ કે,  
 એ રીત કા મતિજનો જગતે હવેજે. ॥ ૭ ॥

જ્ઞાન કરે કષ્ટ શૈલો, કષ્ટ દુષ્ટા વળી  
 અગાધ જલધિમાં,  
 આસગ અંતર કહોને—એ છે ગીતા-  
 તણી “સ્થિતપ્રજ્ઞા.” ॥ ૮ ॥

પાદ ત્રયે વસો રહો અમૃતત્વમાદી,  
 તે એક પાદથી બધુ ઇદમાત્ર છાઇ,  
 ન છે અખડ અજ એક અનેકરૂપે,  
 તેને બજે મુનિગણો સવિતા સ્વરૂપે. ॥ ૯ ॥

સસાર તોય નિધિમાધી, કરે ગૃહીને,  
 ને આ ધૃણા ધરો વહે સવિતા જ્યોતે,  
 તે હૃદય માર્ગ વિચરીજ અનૂપ દીપે,  
 આકાશમાં વિદરતા ધનખડ રૂપે ॥ ૧૦ ॥

ન્યમ આ સવિતા તેજ છુરે રસીકુ  
 સુવર્ણ ધન ખડે.  
 એમજ બ્રહ્મકૃપાથી પ્રકટે બ્રહ્મસ્વરૂપ  
 , , છપ વિરે, ॥ ૧૧ ॥

૨

ધન્વનિજય છંદ:

(મજેશુ)

બ્રૂપતિ આંર પૂર્ણ દિવે વળિ માત સમાન કૃપા કર રાણી,  
 સાજ સવાર સવાર બુની હય એક ધરી ફરતો મતિ-રાણી

દાર સ્થાન રમા ધરમાં કર માય તથા શિર માય જણાણી;  
 ખાણ વિશોભિત નિહિન પૂરુષ ને પરજન્ય કરે નવ વાણી;  
 આપ વિશોદિ વિશોદિત યાપ વિશોદિત યાપ લહે જવ વાણી;  
 જ્ઞાન પમાય ન કોપ સમાય ન લોભ તમજ વિકાર વખાણી,  
 દાન કરાય ન ધર્મ ધરાય ન કર્મ હરાય વિચાર ન આણી;  
 એ રિયતિ માનવની ભવભાંહિ કૃપા જવ નાહિ કરે લવ વાણી;  
 માત પિતા ગુરુ મિત્ર વિરોધિ ધરા કરિ પ્રાન સુદીર્ઘિ હણાણી;  
 રાત બધી ભટકી ભટકી અટકી ખલ્લ વેશ ન લજ્જા ધરાણી;  
 ધૂત રમી તજિ પૂન તથા ભજિ ધૂત બની અવધૂત ન જાણી;  
 એ સમ માનુષે જ્ઞાન લહે જવ રમ્ય કૃપા કરતી ભવ વાણી;  
 નાર વિપૂજિત કામુકથી વળિ પૂજિત દેશ વિષે નૃપવાણી;  
 ભોલુપથી વસુસેવિત ને વસુથી અતિ સેવિત ગ્રીયુત વાણી;  
 વીર વિભૂષિત વીરપણાથી તિતિશ્ચુ વિકાશિત મૂર્તિ મનાણી;  
 દેશ વિદેશ - વિશેષ વિપૂજિત પડિવ આશ્રિત છે ભવ વાણી;  
 સાર અસાર વિચાર વધારિ - વિકાર વિદારી સુધારતિ કાયા;  
 કીર્તિ દિગ્ધન્ટ મળવતિ આવતિ ઝૂંડ વિવાદિ બનાવતિ સાયા;  
 પાપ વિનાશતિ શુદ્ધિ વિકાશતિ શુદ્ધિ કરાવી સુધારતિ વાયા;  
 મૂળ સુકાર્યતણુ મવભાંહિ મણી સડુ ભાઈ નમો નિત વાયા.

દોહરો.

માનુષ ભવ વાયા વિના, મર્દમ સમ લેખાય;

માટે નારાયણ કહે, સેવ્ય અવસ્થ જણાય.

### અંધાવલોકન.

વાર્તિક\* (લેખન તથા વાચન) — રા. રા. મનસુખરાગ સૂર્યરામના નામથી ગૂજરાતી વાચકવર્ગમાંનો દાર્પણ પુરુષ અમલુ હશે નહિ ગૂજરાતી ગદ્ય અને પદ્યને નવીન પ્રકાર ઉદ્ભવ પામી વિસ્તરતો આવ્યો તેનો સર્વ કમ તેમણે દીકો છે એટલુંજ નહિ પણ તે કમમાં તેમણે સારો ભાગ લીધો છે, તેથી સિદ્ધ થનાર દક્ષને અમુક સ્વરૂપ સંપન્ના પ્રયત્ન કર્યો છે, અને એવા સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોનું તેમણે સદ્ગમ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી રાખ્યું છે. 'સરસ્વતમયી' ગૂજરાતી લખનાર રૂપે એકલા મનસુખરામભાઈનું નામજ આપણને એ પ્રકારના લેખનને આરમ્ભકારે જણાવું હતું, આજ તેવા લેખકો અનેક થયા છે, સમગ્ર ગૂજરાત લેખનનેજ તેવો રંગ લાગેલો છે, એ તેમની ઇચ્છા અને શક્તિનું તેમજ

\* લખનાર રા. રા. મનસુખરામ મર્દસામ ત્રિપાઠી. મુખાઈ, નિર્ણયસાગર પ્રેસ આ લેખ ને કોઈ જિજ્ઞાસુને મેળવવાની ઇચ્છા રોપ વેળે કરતાં પોતાને મુખઈ લખકું, અથવા અંગ્રેજોને લખી જણાવવું.



તેમણે નિર્માણ કરેલા ગાર્ગની સત્યનાનુ કાર્તિક પ્રમાણ છે. વર્ગી, અન્ય પ્રકારે પણ રા. રા. મનસ્વિખરામભાઈ ખડુ સારા સાક્ષર, અધ્યયનરમિક, અને અનુભવી પુરુષ છે.

એવા અનુભવી અને વિદ્વાન્ લેખક પાસેથી આપણને લેખનપ્રકાર સમઘે ને કાંઈ મળે તે ઉપયોગી અને વિચારવા યોગ્ય યદ્યપડે એ કહેવું પડે એમ નથી. તેઓ લેખન તથા વાચન સમઘી પોતાના લેખને વાર્તિક એવું નામ આપે છે અને વાર્તિકનો અર્થ કરી જતાંવી વિષયનો આરભ કરે છે. પ્રથમ લેખન સમઘે કહેવામાં આવ્યું છે. આજના લેખન એ એક ધધા જેવું યદ્યપડ્યું છે અને નિરુપયોગી લખનારા અતિનિવેદપ્રદ લીટા કરીને ભાષાના સાહિત્યને ને લઙ્ગતરપદ સ્થિતિમાં લાવે છે તે પ્રદર્શિતો રા. રા. મનસ્વિખરામભાઈને ધણો અનાદર છે અને તેથી કેવા પુરુષો બોધ આપી શકે અને લેખન કરી શકે તથા વર્તમાન સ્થિતિનો ઉદ્ધાર કરવાને એવા લેખકો પ્રતિ કેવી નિંદનક્રિયા આરભવાની આવશ્યકતા છે તે જતાંવીને પોતાના લેખનો આરભ કરે છે. લેખકોના પણ તેઓ બે પ્રકાર ગાને છે: નૈસર્ગિક લેખક અને કૃત્રિમ લેખક; અને બીજા વર્ગના લેખકો માટે પોતાનો આ લેખ છે એમ ઉપોદ્ધાત કરે છે.

મૂળ સ્વરૂપિત લેખો કરતાં ભાષાન્તર અનુકરણ આદિ વધારે થાય છે, એટલે તેવા લેખો સમઘે તેમણે કેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા છે. ભાષાન્તરાદિના સમઘમાં તેમનો અભિપ્રાય એમ છે કે મલ શબ્દો તેમના તેમ રખાય ત્યાં સુધી રાખવા અને પ્રત્યયોગાત્રણ કે-રવવા. આવા પ્રકારને તેઓ ભાષાન્તર નહિ પણ પ્રત્યયાન્તર કહે છે. તાત્ત્વિક કે શાસ્ત્રીય વિષયના ભાષાન્તરમાં આ પદ્ધતિ ખડુ માન્ય કરવા જેવી અને આવશ્યક છે. એ યદ્ય ર-લા પછી, અમુક લેખ સમજ ન શકાય ત્યારે 'ભાષા કઠિન છે' એવો આરોપ કરી અ-ધનેદ્રોષ ચકાવવાનો પ્રાકૃત જનોનો ને સપ્રદાય છે તેના ઉપર વિસ્તારથી આરોપ કરી તર્ક સમજાવવા યત્ન કર્યો છે. કઠિનતા ભાષામાં નહિ પણ વિચારમાં છે એ સિદ્ધાન્તને તેઓ સ્વીકારે છે અને વિચારાનુસારજવાણી હમ્યરાપ છે લખાય છે એમ કહી વાણીની અશુદ્ધિનો વિષય તેઓ ચર્ચે છે.

ગૂજરાતી ભાષા સરકૃતભાષી યદ્ય છે અને અન્ય ભાષાના શબ્દો તેમાં રાગની પેઠે પેલા છે એમ જણાવી પરભાષાના શબ્દમાત્રનો અનાદર રાખવાની તેઓ ભલામણ કરે છે. અગરેશમાં 'સેક્ષન' -લેખન જેમ સરલમાં સરલ મનાય છે તેમ અત્ર પણ પરચુરણ ગૂ-જરાતી ભાષા તેજ સારી લેખપદ્ધતિ ગણાવી જોઈએ એવો ને બ્રમ કાઈ કાઈ સાક્ષરોને મળ્યું હોય છે તે દૂર કરવાને રા. રા. મનસ્વિખરામભાઈએ સારો વિસ્તાર કરેલો છે, તેમજ વિચાર વિના ગમે તે રીતે લખ્યાં જવાને 'સ્વાભાવિક' લેખ' કહેવાનો આડંબર કાંઈ કાંઈ લેખકો રાખે છે તે ઉપર પણ તેમણે યોગ્ય વિવેચન કરેલું છે. છેવટે, ભાષાનો વિચાર સાચે અને તે દ્વારા દેશાનુભવ ને આત્મોત્તતિ સાચે સમઘ છે એમ દર્શાવી, ભાષામાં કાંઈ પણ નાણ તત્ત્વને રહેવા ન દેવું એ તેમનો સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્તને અનુસરવામાંજ તે-મને સર્વ સપત્તિનું નિદાન જણાય છે. તેમણે ધારેલા ફલને તેમના શબ્દોથીજ દર્શાવીએ.—

“ રનાકર સરકૃતસમા એકજ ખાનિર્માથી આવેવા સાર્ય સરલ શબ્દો શુદ્ધ રિપ્ત

“ રાઈ એકતા વર્ધમાના યશે. એમ થયે વિભક્તિનાં રૂપના અને ધાતુનાં રૂપના પ્રત્યયેમાં-  
 “ જ માત્ર બેઠ રહેશે. ભગિની ભાષાઓ ૪૨-૫૨ સમગ્રતઃ એવી યશે અને તે રૂપનાગ-  
 “ રી ક્રિયા જાલભોધ લિપિમાં મુદ્રાકૃત યશે તેથી બરતખરની એકબીજા-એકમ-દે-  
 “ શબ્દનતા થવામાં સુગમ યશે. એવા અનેક અલ્પશ્વ લાભો યથેચ્છ ભાષારચનાથી ધ-  
 “ વા સંભવ છે.”

લેખન વિષે આવેા વિચાર કર્યા પછી વાચન અને વાચક-વિષે પણ જુનેઓએ કેટ-  
 લેક વિચાર કરેલો છે. લેખક ગમે તેવો હોય પણ વાચક તેનો ઉપયોગ પોતાની  
 જુદીજુદી પ્રજામાં કરી શકે છે; કારણકે જ્યાં સુધી વાચકલેખક ઉભયની જુદીજુદી સમ-  
 તા થતી નથી ત્યાં સુધી લેખકના વિચારોનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ વાચકની જુદીજુદી પડતું ન-  
 થી. આટલું કહ્યા પછી વાચનના પ્રકારમાં જરૂરિયાતેનુવિધા એવા બે વિભાગ પાડી  
 જરૂરિયાતના વાચનમાં અધ્યાત્મજ્ઞાન વિનાનું જે ને વાચન છે તેનો સમાસ રાખી ચૈ-  
 તન્યવિધાના વાચનનેજ તેમજ પરમ શ્રેયસ્કર અને કલ્યાણપ્રદ બતાવ્યું છે. એ અપરા  
 અને પરાવિધાના લેખકોમાં પરાવિધાના ઉપાસકોને અમરના અને મશ સાથે કલ્યાણ આ-  
 પવા લેવાનો પ્રસંગ છે એમ કહી લેખની સમાપ્તિ કરી છે. શૂંદરસાહિત્યના ભવિષ્ય વિ-  
 શે જ્ઞાને કાંઈ પણ વિચારવાની શક્તિ હોય તે સર્વને આ લેખ મનપૂર્વક વાચવા જેવો  
 છે. “ અભાસોચક ” ત્રિમાસિકમાં આ વિષય આવી ગયેલો છે; તેજ અત્ર જુદો પ્રકટ  
 કરવામાં આવ્યો છે.

શુશ્રુષુનો માર્ગ:—શ્રીઓસોશીકલ સોસાયટીમાં રહી ધર્મોપદેશમાજ છવન માળા  
 આત્મશાધન સિદ્ધ કરતી પ્રખ્યાત વિદુષી મીસીસ એનીબેસ્ટ ઈંગ્રિજમાં ‘ પાથ ઓફ ડી  
 સાઇપલશિપ ’ નામે એક ગ્રંથ પોતાનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેનું  
 આ ભાષાંતર છે. એને “ શુશ્રુષુનો માર્ગ ” એ નામ આપ્યું છે તે યથાર્થ છે અને એમાં  
 આવેલો ઉપદેશ સર્વ કોઈ જિજ્ઞાસુને વારવાર વાચી અને મનન કરવા જેવો છે. ભાષાંતર  
 પણ જલ્દી સારી રીતે કરવામાં આવેલું છે.

આમાં એકદરે ચાર જુદાં જુદાં વ્યાખ્યાનો સમાવવામાં આવ્યાં છે. કર્મયોગ, અધિ-  
 કારિલક્ષણ, શિષ્ય ધર્મ, મનુષ્યનું ભવિષ્ય. કર્મયોગમાં ગીતાપ્રોક્ટા, કર્મમાર્ગમાં રસ  
 અને સમનારૂપ યોગ શા પ્રકારે સિદ્ધ થાય તે સમજાવેલું છે. અધિકારિલક્ષણમાં અધિ-  
 કાર પ્રાપ્ત કરવાને અર્થે વૃત્તિનિરોધ શા પ્રકારે પ્રાપ્ત કરવો તે સમજાવતી દૈવીસપત્તિ શા  
 રીતે મેળવવી તે કહેલું છે. શિષ્યજીવનમાં સાધનચતુષ્ટયનો નિર્દેશ બહિરગ સાધનરૂપે  
 ખતાવી અંતરગ સાધનમાં પરિત્રાજ, કુટીચક, હંસ અને પરમહંસ એ ચાર દશા એને  
 તેનાં લક્ષણ સમજાવેલાં છે. ચતુર્થ વ્યાખ્યાનમાં મનુષ્ય હવે પછી મુક્તિ અનુભવતા સુધી  
 કેવે કેવે કર્મે વૃદ્ધિ પામી મુક્તિ પર્વત જશે તે સમજાવેલું છે.

આખાંતરકર્તા એક જિજ્ઞાસુ, પ્રસિદ્ધ કર્તા રા. રા. મનમોહનદાસ દયલદાસ.  
 શુશ્રુષુ, ગિજ્ઞાસાગર પ્રેસ, મુલ્ય ૬ આના.

૨  
ધર્મ.

૧

સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં કરેલું ભાષણ.

( મળેલ )

(અનુમધા ૧૪૪ ૨૩૦ થી)

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે— વેદમાત્ર કારણમાર્ગના અનંત બંધનામારતું અ-  
થવા અક્ષમાત્રીલ નિયમોનું બચકર શિક્ષણ આપે છે, એમ નથી, પણ તે તો પુકારીને  
કહે છે કે— તે સર્વ નિયમોના મરિતક ઉપર એક એક સત્ય વિચારે છે કે— જો  
સત્તાથી પવન ગતિમા રહે છે, અગ્નિ દાહ કરી શકે છે, વર્ષાદ વર્ષે છે, અને જ્યેષ્ઠ પૃથ્વી ઉ-  
પર સત્તા ચલાવે છે. પરંતુ તે સત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે?

તે સર્વત્ર નિર્મલ અને નિરૂપ છે, સર્વશક્તિમાન અને અતિકરુણ છે “તુજ અ-  
મારો પિતા છે, તુજ અમારી માતા છે, તુ અમારો મિત્ર છે, અને તુ અમને શક્તિ  
આપનાર છે તુ અમારું પોષણ કર તુ આ આખી સૃષ્ટિનો ભાર વહન કરે છે, મારું ર-  
ક્ષણ કર, મારા સ્વરૂપ જીવનના ભારનું વહન કર.”

એ પ્રમાણે ઋષિઓએ વેદમાં ગાયુ કે, અને સમ્રેગ તેનું પૂજન કરવું, એમ  
કહ્યું છે. એમ કહ્યું છે કે ‘પ્રિયનમની પેઠે તેનું પૂજન કરવું’ “આ લોક અને પરલો-  
કમા પણ સર્વ પદાર્થોથી તે અધિ પ્રિય છે”

વેદમા આ પ્રમાણે પ્રેમની પ્રક્રિયાનો બોધ કર્યો છે અને જે કૃષ્ણને પૃથ્વી ઉપર  
ઈશ્વરનો અવતાર માનેનો છે, તે કૃષ્ણે તે પ્રક્રિયાનું સર્વજ્ઞ ઉદ્ઘાટન કરી, તેનું ઉત્તમ સ્વરૂપ  
નિરૂપિત કર્યું છે તેણે એવો બોધ કર્યો છે કે—જેમ કમવપત્ર જળમાં ઉત્પન્ન થાય છે,  
જના જળનો તેને સ્પર્શ થતો નથી, તેમ મનુષ્યોએ પોતાનું અતકરણ ઈશ્વર સાથે  
અને પોતાની ઈદ્રિયો કર્મ સાથે સંયોજી પોતાનો જન્મ પુરો કરવો જોઈએ આ-  
લોકમા કે પરલોકમા ફળની આશાથી જોઈએ ઈશ્વરને જાને છે, તે સાચું છે, પણ  
જોઈએ ફળની કંઈ આશા વિના માત્ર પ્રેમથીજ તેનું જનન કરે છે, તે વધારે સાચું છે.  
તે વિશે એક ભક્તે શ્રુતિ કરતાં કહ્યું છે કે—“હે ઈશ્વર, મને વિનંતી ઇચ્છા નથી, પુ-  
ત્રની ઇચ્છા નથી, વિદ્યાની ઇચ્છા નથી જે તારી આજ્ઞા હશે તો હું હજારો નરકયાત્રા  
સહન કરીશ, પણ માત્ર તારી ખરી ભક્તિ મને આપ, એટલુંજ હું માગુ છું.” કૃષ્ણનો  
એક ભક્ત જે કે ભરતખંડનો ચક્રવર્તી રોમ્મ હતો તેને તેના શત્રુઓએ રાજ્યથી બદ-  
કર્યો અને તે કારણથી તેને પોતાની રાણી સાથે હિમાચલના એક અરણ્યમાં વસવું પડ્યું.  
તે પ્રસંગે તેની રાણીએ તેને પ્રુછ્યું કે—“તમે સર્વોત્તમ સદ્ગુણી છતાં, શા માટે હું ખી-  
ની છો?” યુધિષ્ઠિરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે “હે પ્રિયો તુ આ હિમાચલના પર્વતને જો,  
જેવો સુદર છે! હું તેને ચઢાઈ છું તે પર્વત મને કંઈ આપતો નથી, તો પણ  
તે સ્વભાવ સુદર અને ભવ્ય વસ્તુને ચઢાવા વાગો છે, તેથીજ હું તેને ચઢાઉં છું.”

તેજ પ્રમાણે હું 'ધર્મ'રતે ચડાઉં છું. સમગ્ર સુસરતા અને સમગ્ર બબ્બતાનું તે આદિકારણ છે, તે એકજ પ્રેમનું પાત્ર છે, મારો સ્વભાવજ તેને ચલાવાનો છે, તેથી હું તેને ચલાઉં છું. હું કંઈ ફળની આશાથી બળન કરતો નથી, મને કંઈ વખણા નથી તેની ઇચ્છામાં આવે તેવી અવસ્થામાં તે મને મુકે, તો પણ હું તેનું બળન કરીશ ભક્તિમા વશિષ્ઠ વ્યવહાર હોતો નથી. "

વેદો કહે છે કે— પ્રત્યગાત્મા એકજ છે પ્રત્યગાત્મા માયાના બધનને વશ છે, અને બ્યારે તે બધન હેઠાઈ નય છે, ત્યારે પ્રભુ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તેજ કારણથી તેઓ ને શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે, તેને મુક્તિ એટલે સ્વતંત્રતા, અથવા અપૂર્ણતાના બધનમાંથી મુક્તતા, અથવા મૃત્યુ અને દુખની નિવૃત્તિ, એમ બતાવે છે.

પરમેશ્વરની કૃપાથીજ આ બધન બેઠી શકાય છે. પરમેશ્વરની કૃપા પવિત્ર મનુષ્ય ઉપર થાય છે, તેથી કૃપાનું કારણ પવિત્રતા હોય છે.

કેરી રીતે તે કૃપાની અસર થાય છે? પરમેશ્વર પવિત્ર હૃદયના મનુષ્ય આગળ પ્રકાશિત થાય છે, અને પવિત્ર અને નિષ્પાપ મનુષ્ય પરમેશ્વરનું સાક્ષાત્ દર્શન કરે છે; અને તેથી હૃદયની કુટિલતા દૂર થઈ ઋણુતા પ્રાપ્ત થાય છે આમ ધ્યેયથી સર્વે સરાયો નિવૃત્ત થાય છે. હવે તેને કારણકાર્યનો ભયકર નિયમ સ્પર્શ કરી શકતો નથી, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે— આ વિચાર હિંદુ ધર્મનું મુખ્ય અગત્યનું મધ્યબિંદુ છે. હિંદુઓ માત્ર શબ્દો અને સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન મેળવવામાં પોતાનું જીવન માળના નથી કદાપિ બાવહારિક વિવેચનદ્યુક્ત જીવનની પેલી તરફ જો કંઈ ખીણું જીવન હોય તો તેને બેઠવાને તેઓ સંપૂર્ણ ઇચ્છા ધરાવે છે. જો તેઓનામાં પોતામાં આત્મા હોય, અને જો દોષ સદૃશ અને સર્વવ્યાપક સર્વાત્મા હોય તો, તેઓ તે સર્વાત્માને પ્રત્યક્ષ પ્રાપ્ત કરવા, પ્રયત્ન કર્યા વિના રહેશે નહિ. તેણે તે સર્વાત્માનું દર્શન કરવું જ જોઈએ, કેમકે તેમ કર્યાથી જ સર્વે સરાયો નાશ પામે છે, તે માટે હિંદુ ઋષિ પ્રત્યગાત્મા અથવા પરમાત્માને માટે ને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણ આપે છે, તે એજ છે કે "હું પોતે આત્મા છું, મને પરમાત્માનું દર્શન થયું છે." પ્રભુ સ્વરૂપની માત્ર તેજ અવસ્થા છે હિંદુઓ કંઈ મત કે સિદ્ધાંતને માનવાને માટેજ પ્રયત્ન કરતા નથી, પણ તેનો અનુભવ કરવાને પુરતો ધ્રમ લે છે, માનવા માટેજ નહિ, પણ તે પ્રમાણે ચાલવાને અથવા ચલાવે માટેજ. -

આ પ્રમાણે તેઓની ધર્મપદ્ધતિમાં સંપૂર્ણ થવાને, દેવસ્વરૂપ પામવાને તથા ધર્મશ્વરપદ પ્રાપ્ત કરવા અને ધર્મશ્વરદર્શન કરવાને નિરતર ઉદ્યોગ કરવો એમ ઠરાવ્યું છે. અને તે મુલ્ય ધર્મશ્વરપદ પ્રાપ્ત કરવું, ધર્મશ્વરદર્શન કરવું, તેમજ સર્વવ્યાપક પરમેશ્વર જોડસો સંપૂર્ણ છે, તેટલી સંપૂર્ણતા મેળવવી, એજ હિંદુધર્મનું લક્ષણ છે.

માણસ બ્યારે પ્રભુ પદ પામે છે, ત્યારે તેનું શુ થાય છે? તે અનતાનંદનું જીવન બોગવે છે. તે અનંત અને પ્રભુ આનંદ બોગવે છે, એટલુંજ નહિ પણ જે વસ્તુમાં આનંદજ રહેશે છે તે વસ્તુ એટલે પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેમ કર્યા પછી તે પરમેશ્વર સાથે નિત્ય સુખ બોગવે છે અહીં સુધી સર્વે હિંદુઓ એક મતના છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ મુખ્ય ધાર્મિકોનો આહી સુધી સામાન્ય ધર્મ છે, પણ પછી એવો પ્રશ્ન થાય છે કે—પ્રભુતા

એક અને સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ, અને જે એક અને સ્વતંત્ર હોય છે, તે જો અથવા બેથી અધિક હોઈ શકે નહિ. તે પૂર્ણતાને કંઈ પણ ગુણ હોઈ શકે નહિ તે પૂર્ણતાનું કંઈ પ્રત્યક્ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ નહિ અને તેથી બ્યારે એક જીવ પૂર્ણતા પામે છે, ત્યારે તે બ્રહ્મ સાથે ઐક્યનાનેજ પામે છે અને તેમ થયેથી તેને ઇશ્વર સંપૂર્ણ છે, સત્ય છે, પોતાના જીવો સત્સ્વરૂપવાળો છે, સ્વતંત્ર સત્ છે, સ્વતંત્ર જ્ઞાન છે, અને સ્વતંત્ર આનંદ છે, એવો અનુભવ થશે. અમે વારંવાર વાચ્યું છે, તેમ જ બીજાઓએ એવો આલેખ કર્યો છે કે એ રીતે આદકારનો ત્યાગ કરવો એટલે કે દોષની સ્થિતિ પામવી એટલેજ અર્થ થાય છે. યથાર્થ છે, “જેઓને શસ્ત્રોળવનું જ્ઞાન થયું નથી, તેઓ તેના ધા જેધને હાથ દે છે.”

હું કહું છું કે-હિંદુ ધર્મમાં તેણું કંઈ છે નહિ જે આ એક આપ શરીરના ભોગ ભોગવવામાં સુખ રહ્યું છે, તો એક કરતાં વધારે શરીરના ભોગ ભોગવવામાં વધારે સુખ રહ્યું છે, અને તે પ્રમાણે અભિધ વિશ્વને અનુભવ લેવામાં સુખાતિરેક મેળવવાનો આપણો હેતુ પાર પડે છે. અને તેટલા માટે સર્વાભ્યાસ પામવાને આ દુષ્કર્મ અને બંધનરૂપ અહંભાવનો ત્યાગ કરવો, એ ઘણું જરૂરું છે બ્યારે અહંભાવ સદ્ભાવમાં લીન થાય છે, ત્યારેજ નન્મમુક્તિનો ભય ઉત્તર થાય છે, અહંભાવ આનંદમાં લીન થાય છે, ત્યારેજ સર્વ દુષ્કર્મ નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્યારે અહંભાવ જ્ઞાનમાં લય પામે છે ત્યારેજ સર્વ સંશયો ભેદાઈ જાય છે આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્રનો એ તો આવશ્યક સિદ્ધાંત છે કે સ્થૂળ અહંભાવ ભગજ છે, આ મારે સ્થૂળ શરીર ધીમે ધીમે જડ પદાર્થોના અવિચ્છિન્ન મહાસાગરમાં વિકાર પામવાના સ્વભાવવાળું છે અને મારા અંત કરણની રચના ઉપરથી અદૈત્ય થત અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

વિદ્યાશાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ અદૈત્ય વસ્તુનું શોધન કરવાનો છે, અને બ્યારે કોઈ પણ વિદ્યાશાસ્ત્રથી કેવલ અદૈત્યનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તે શાસ્ત્રની કર્તવ્યતા ત્યાથીજ અટકે છે, કેમકે તે અભીષ્ટની પરામર્શ પ્રાપ્ત કરે છે બ્યારે રસાયનશાસ્ત્ર એક એવું તત્ત્વ શોધી કાઢે, કે જેમાંથી સર્વ તત્ત્વોનો ઉદ્ભવ ઘટી શકે, ત્યારે તે શાસ્ત્રને ત્યાથી આગળ વધવાની જરૂર રહેતી નથી. પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર બ્યારે એવી કોઈ શક્તિ શોધી કાઢે, કે જે શક્તિની ખીજ સર્વ શક્તિઓ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ હોય, ત્યારે તે શાસ્ત્રને પણ ત્યાથી આગળ વધવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. તેજ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રની કર્તવ્યતા પણ ત્યારેજ સંપૂર્ણ થાય છે કે બ્યારે આ મરણાધીન મહિમા એક સત્ત્વને ને શોધી કાઢે, અથવા નિત્યવિકારશીલ આ જગતના એક અધિવાસન શોધી કાઢે, અથવા સર્વ જીવો ને પરમાત્માના ઉદ્ભવરૂપ વ્યક્તિઓ છે, તે પરમાત્માને શોધી કાઢે. અને તે પ્રમાણે અનેકત્વ અને દૈત્યમાંથી આદિ અદૈત્યનો ધર્મશાસ્ત્રે શોધ કરવાથી, હવે તેને નિશ્ચય આગળ શોધ કરવાની જરૂર રહી નથી, અને સર્વ વિદ્યાશાસ્ત્રનું ને અસ્યત અભીષ્ટ છે, તે અભીષ્ટ ધર્મશાસ્ત્રે સંપાદન કરેલ છે

( આગળ ચાલુ )

૨

## પ્રત્યગાત્મા

( મલેયુ )

( અનુસંધાન પાને ૨૨૭ થી )

આ છદ્દગીમાં તેને હવે એટલો લાભ થાય છે કે તેનામાં ને મનશક્તિ યોડે આવી આવી હોય છે તેનો ઉપયોગ કરી તેમાં વધારો કરવા તે શક્તિવાન થાય છે. કાળ ગત થાય છે તેમ અનુભવમાં વૃદ્ધિ થાય છે. તેની અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. તેની મનશક્તિ તેની વૃત્તિ અને ઉર્મિઓમાં સેજનું થવા લાગે છે. હવે તે શક્તિ જેને આપણે મન સમજીએ છીએ તેવું તે બને છે, અને તે મને ઉપરથીજ મનુષ્ય મનુષ્ય કહેવાયું છે, કારણ કે મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષણ મનશક્તિ, વિચારશક્તિ છે. એ મન જેમ પ્રાદુર્ભાવ પામે છે તેમ કામનાઓ ઉપર અસર કરવા લાગે છે અને તેના મૂળ સ્વભાવમાં ફેરફાર પણ કરે છે. અર્થાત્ મનુષ્યમાં બે શક્તિ કાર્ય કરવાવાળી થાય છે, એક તો વિષયવૃત્તિ હતી અને તે સાથે આ મનશક્તિ થાય છે. પ્રથમની શક્તિ વિષયભોગ ભોગવવા માત્ર પતી હતી તેમાં આ શક્તિ ભોગવવાથી અને વૃદ્ધિ પામતી જવાથી અવસોહન કરતાં, તુલના કરતાં, અનુભવનો નોંધ કરતાં અને તેનો સંગ્રહ કરી તેનાથી સૂચન થતા માર્ગ ઉપર વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થતાં તે રીતે છે. પ્રથમ ને બાહ્ય આકર્ષણથી વૃત્તિ દોરાતી હતી તેની સામે હવે પૂર્વના અનુભવોના પરિણામે આવી રહેલી શ્રુતિઓ ખીલ દિશા તરફ આકર્ષવા લાગે છે. આપણે આગળ સ્વાદુ દર્શાત આપ્યું છે તેજ પાછું સેધએ તો એક વસ્તુ તેના સ્વાદુને લીધે પ્રથમ બાહ્ય આકર્ષણ ધણજ કરતી હતી અને તેનો આનંદ તેણે અનુભવ્યો હતો. પરંતુ અતિશય ખાવાથી તે આનંદ નાશ પામી દુઃખ થયું હતું તે અનુભવની પ્રતિભા તેનામાં પડી રહેલી હોય છે તે આવી ખડી યથ જાય છે એટલે અતિશય નદિ ખાવા તેને સૂચન થાય છે. આવી રીતે બે શક્તિ હવે કાર્ય કરવાની પછ. તેમાં પણ એ વાત વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવા નેણી છે કે કામના તેની મૂળ સ્થિતિમાંજ ધણે ભાગે રહે છે અને મનશક્તિ દિન પર દિન વૃદ્ધિ પામતી જાય છે. જેમ જેમ જન્માંતર થતા જાય છે તેમ અનુભવમાં વૃદ્ધિ પતી જાય છે તો પણ મરણોત્તર સ્વર્ગમાં જતાં પદેલાં યોડો કાલ એ પશુવૃત્તિઓ છળામાને બધનમાં રાખી દુઃખ ભોગવાવે છે. સ્વર્ગમાં ગયા પછી તે પોતાના એ જન્મના અનુભવો પ્રતિ ને કાંઈ કરવાનું હોય છે તે કરી શકે છે. તેમાંથી બિન્ન બિન્ન શક્તિઓ ધરે છે અને જ્યારે પુનરપિ જન્મ પારણ કરે છે ત્યારે એ શક્તિનો સોટો સંગ્રહ સામે લાવે છે. સ્મરણશક્તિમાં પણ વધારો થાય છે. અને બાહ્ય આકર્ષણ તો જેમનાં તેમ રહે છે એટલે સર્વ કાર્યમાત્ર તૃપ્ત્યા અને શુચિથી થતાં હતા તે બધ પડી વધારે ને વધારે વિચારપૂર્વક કરવામા આવે છે.

છવાટમાની પાત્રામાં તેની ક્રમે ક્રમે ને સ્થિતિ થાય છે તે હવે સમજનાં આવી શકે અને તેમાં બિન્ન બિન્ન તરવો ને ભાગ લે છે તે પણ સમજવામાં આવ્યાં હશે. તેને ઉત્તરોત્તર જન્માંતરમાં ને અનુભવો પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉપયોગ કરતાં પોતાની વૃદ્ધિ કરવામા તેને

જાણી સાધનો મળે છે એ પણ જાણવામાં આવ્યું. વળી એ પણ મનજીવામાં આવ્યું કે અ-  
ન્યો સંગ્રહ કરવાથી અને સ્વર્ગલોકમાં તેના ઉપર ચેત્ત્ય ક્રિયા કરી મનશક્તિમાં વૃ-  
દ્ધિ કરવાથી જીવાત્માની આગળ વધવાની ગતિ મદદ અથવા ત્વરિત થાય છે. એટલે સં-  
સારના ચક્રમાં યાત્રા સત્વર પરિપૂર્ણ કરવી અથવા નહિ કરવી એ તેના પોતાના કા-  
ર્મ ઉપર આધાર રાખે છે. એ ઉપરથી એમ પણ સમજી શકારો કે જો બાહ્ય આકર્ષણ અ-  
ત્યંત બલવાન થાય તો તે આંતરશક્તિનો પરાજય કરી દે છે અને જીવાત્મા પછાત પડી  
જાય છે. કારણકે જીવ અનુભવના સંગ્રહને લીધે ભુલ થઈ જાય છે, સંપ્તિના ઉત્કંઠન થઈ  
જાય છે અને પરિણામે હાનિ થાય છે. જીવાત્માની યાત્રામાં આવો અનુભવ પણ થાય છે  
તો તે આપણે કેવો મણુવો? તેને, માટે આપણે અત્યંત શોક કરવો કે રડવું કે શું કરવું?  
એ વાતનો વિચાર કરો એટલે કાંઈ ભુલ થાય, કાંઈ હાનિ થાય, કાંઈ પાપ થાય, કાંઈ  
મુક પડે તે પ્રતિ કેવી રીતે વિચાર કરવો તેના તમને બરાબર ખ્યાલ આવશે. પાપ શું  
છે? સંપ્તિના નિયમથી પ્રતિકૂલ વર્તન એજ પાપ છે. જ્યાં સુધી એ નિયમ સમજવામાં  
આવતા નથી ત્યાં સુધી કામનાવૃત્તિ જીવાત્માને એ નિયમની અજ્ઞાનતાને લીધે વારંવાર  
મમે તેમ મસદી જાય છે એટલે જ્યાં નિયમ સામે અથગ્રય છે કે તત્કાલ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય  
છે. હવે ધારો કે એક જીવાત્માને એવા અનુભવનો જોઈએ તેટલો સંગ્રહ થયો નથી તેથી  
તે નિયમ તેના જાણવામાં આવ્યો નથી, અથવા એમ ધારો કે એ સંગ્રહ એટલો બલવાન  
થયો નથી કે તે બાહ્ય આકર્ષણને અટકાવી શકે. એથી શું મૂલ્યન થાય છે? એટલું જ કે  
જીવાત્માની વૃદ્ધિ અને કળવણી માટે ભુલ થવાની અને દુઃખ ભોગવવાની પણ એક આ-  
વશ્યકતા છે. જોઈતું કૃત્ય કરવાથી ને દુઃખ થાય છે તેના અનુભવ જીવાત્માને મળે છે અને  
તેને લીધે તે ફરી એવાં કૃત્ય કરવાની ભુલ કરવા તરફ દોરાતો અટકે છે કારણકે તેને એ-  
થી ફરી એટલું જ્ઞાન થવા લાગે છે કે એ કૃત્ય નિયમ વિરુદ્ધ છે અને તેનું પરિણામ દુઃખ-  
દાયક છે. માટે એવી હાનિ થવાથી મનુષ્યે નિરાશ થવાનું નથી.

જો આપણે જન્મભ્રમરો ઉપર દષ્ટિ ફેરવીશું અને જીવાત્માની એક ભાગનીજ નહિ,  
પણ છુટી છવાઈએકંદર યાત્રાનું અવલોકન કરીશું તો તેની ને અવાર નવાર ભૂલ થાય  
છે તે ઉપર બહુ શાન્ત મનથી દષ્ટિ કરશે. કારણકે ત્યારે એમ સમજી શકારો કે તે માત્ર  
થોડા અનુભવનું પરિણામ છે. વળી કોઈ પ્રસંગે પરાજય થયો અથવા પાર પડાણું નહિ તો  
તેથી જરા પણ નિરાશ નહિ થનાં એ અનુભવ જીવાત્માને બહુ ઉપયોગી થશે એમ લાગ-  
શે. કેમકે એવો પ્રસંગ ફરી આવશે ત્યારે તે દારી નહિ બેસતાં ટકાવ કરવા સમર્થ થશે.  
બાલક ચાલતાં શીખે છે ત્યારે તે વારંવાર દડી પડે છે અને ફરી ઉઠી યાય છે પણ તેથી  
માતાને તે પડી જાય છે ત્યારે મનમાં કાંઈ દુઃખ થતું નથી પણ ઉલટું દાસ્ય થાય છે કે-  
મકે તેને ટ્યાર ઉઠો રહેવામાં તેના અનુભવની જરૂર છે. તેમ આ જીવાત્મા પણ ઉઠો  
રહેતાં શીખે તે પેઢેલાં વખતો વખત પડે આજરો તો તેથી નિરાશ થવાનું નથી. બાલકને  
જેમ વખતે કાંઈ વાગી જાય તેથી દુઃખ થાય તો તાત્કાલિક માતાને પણ દુઃખ થાય છે  
પણ તેને લીધે તે સદા નિરાશ થઈ બેસી રહેતી નથી તેમ જીવાત્માને પણ અનુભવો પ્રાપ્ત  
કરવામાં દુઃખ આવી પડે પણ તેથી સર્વ આશા છોડી બેસવાનું નથી. કમે કમે જેમ જેમ

સક ઓહું લડયડી યાતુ જણાય છે અને તે વાત જેમ માતાને સામું ઉત્તેજન આપે છે તેમ જીવાત્માને પણ ઉત્તેજન પામવાનું છે. કારણકે આગળ ચાલશે તેમ ઓહું લડયડવા-પણું છે. ( આગળ ચાલુ )

૩

## અભ્યાસ.

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૧૧ થી )

સાધનચતુષ્ટયમાંનું છેવું અંગ મુમુક્ષુત્વ છે. મુમુક્ષુ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા-વાળો, તેની સ્થિતિ, તેના અંતઃકરણની દસા, તે મુમુક્ષુત્વ. ભગવાન્ શ્રી શંકરાચાર્ય તેનું સક્ષણ આ પ્રકારે વર્ણવે છે:—

અહંકારાદિદેહાન્તાન્ વન્ધાનજ્ઞાનકોલ્પતાન્ ॥

સ્વસ્વરૂપાવબોધેન મોક્ષમિચ્છા મુમુક્ષુતા ॥

અહંકારથી આરંભી દેહ પર્યંતના જે જે અજ્ઞાનરૂપિય જંબુ છે તેને, સ્વસ્વરૂપના મોષે કરીને, મૂઢી દેવાની ઈચ્છા તે મુમુક્ષુતા. વિવેક કરીને આત્માનાત્મના સ્વરૂપને જાણ્યું છે, વૈરાગ્યે કરીને અનાત્મનો ત્યાગ કર્યો છે, શમથી આરંભી સમાધાન ચર્યંતની પદ સંપત્તિ અંતઃકરણને વિશે સ્થિર રચાવી છે;—અર્થાત્ આત્માનું જ્ઞાન છે, વિકારનો ત્યાગ છે, અને દૈર્ઘ્ય તથા મન સર્વંથા સ્વપ્ન વર્તનાં ઉપરતિ અને સમાધાન યજ્ઞ ગણ્યું છે. છતાં આત્મજ્ઞાનના અપરોક્ષને અર્થે મુમુક્ષુત્વની ચતુર્થ સાધન રૂપે આવશ્યકતા કેમ માની હશે? વિવેકનો યરિપાક થવો તેજ વાસ્તવિક રીતે અપરોક્ષ આત્માનુભવ છે; એ યરિપાકમાં વિઘ્નકારી જે જે વૃત્તિઓ છે તેને વિરાગ તથા સમાધિસાધનથી દૂર કરેલી છે, એટલે આત્માનુભવ સદંતરમાં યરોજ; મુમુક્ષુત્વ—મોક્ષની ઈચ્છા, એવું ચતુર્થસાધન પ્રાપ્ત કરવાની શી આવશ્યકતા છે? એમ અભ્યાસીને પ્રશ્ન થવાનો સંભવ છે.

જે પ્રશ્નના નિરકરણમાંથી મુમુક્ષુત્વને સમજતાં હીક પડશે. વિવેકાદિ સાધનસપ્તિ સિદ્ધ કરવામાં, તેમ દેહસાધ્ય એવા, જગત્ના વ્યવહાર માત્ર સિધ્ધ કરવામાં, તે તે કર્મના કર્તા અને તેનાં કરણ વિના સિધ્ધિ થવી નથી એ સુવિદિત છે. કર્તા, કરણ, કર્મ એ ત્રણના અનુસંધાન વિના કશું થતું નથી. ‘હું’—એવા પ્રત્યયનો આપણને કર્મમાનને વિશે અનુભવ થાય છે; કાર્ય કરવામાં, વિચાર કરવામાં, સર્વ આપારમાં ‘હું’ એવા જ્ઞાન વિના ચાલતું નથી. અંતઃકરણમાં પ્રથમે જ્ઞાન યજ્ઞ વિચારનો સામાન્ય પ્રવાહ ઉપડે છે, તે પછી અંતઃકરણ વૃત્તિ રૂપે યજ્ઞ તે વિચારના પ્રવાહનો જે વિષય હોય તેનો આધાર ધારણ કરે છે, તે પછી એ વિચાર, આકાર, આદિનો જાણનાર, લેનાર, ધારણ કરનાર ‘હું છું’ એવી વૃત્તિ અધાય છે, ને પછી તે વૃત્તિપૂર્વક તે કાર્ય કરવાની ઈચ્છા યજ્ઞ ને કાર્ય યજ્ઞ આવે છે. આ ચારે ક્રમને મન, ચિત્ત અહંકાર અને જુષ્ઠિ એવાં નામ આપી એ ચાર અંતઃકરણના વિભાગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ ચારેમાં જે ‘અહંકાર’ તે તેજ એ ચારેનું છવન છે. જે ‘અહં’ એ પ્રત્યયનો ઉદય ન થાય તો, અંતઃકરણનો વ્ય-



પાર થઈ બાહ્ય કારણને ઇન્દ્રિય શરીરાદિક તેની ગતિ યરી અશક્ય થઈ જાય, અને ચિત્તાર કે કર્મ એવું કઈ થઈ શકે નહિ; કિંમદુના અપરોક્ષ અનુભવાંત જ્ઞાનજ સંભવે નહિ. ત્યારે આપણે આપણા દેહમાંજ જોઈએ તો દેહસાધ્ય વ્યાપારમાત્રનો આરંભ અને આધાર અહંકાર ઉપર છે. જેને સુખ, દુઃખ, સગ, દ્વેષ, ભય, શંકા, મોહ, પ્રમોહ, ઇત્યાદિક આપણને અનુભવાય છે, સ્વ-પર એવા વિભાગ કરી વિદ્યેષનાં અનંત કારણોની પરંપરા જ્યો વિસ્તરે છે, તે અહંકાર વિના બીજું કંઈ નથી. કિંમદુના અવ્યાકૃત એકરસ સત્માંથી સૃષ્ટિનો આરંભ પણ બહુરૂપો પ્રજાયેય “હુ બહુ થાઉં, એ અર્થે પ્રજા ઉપજાવું” એવા અહંકાર-પૂર્વકજ, સર્વભય પરબ્રહ્મમાંથી કહેલો છે. અને પિંડ બ્રહ્માંડના ઐક્યનો અનુભવ લેનાર બંધુ છે કે અહંકારના વિશ્વ રૂપ નિદ્રામાંથી આપણે આપણી આખી જાગૃત્સૃષ્ટિ અહંકારના પુનર્જનનમાંથીજ રચી શેષજી છીએ. એ પ્રકાર નિત્ય યાય છે, એટલે પ્રાકૃતોના લક્ષમાં તે આવી ન શક્યો હોય તો આશ્ચર્ય નથી, પણ એજ તથ્ય છે એમાં શંકાનો અવકાશ નથી.

સર્ગોન્મુખ સત્થી બીજાવસ્થારૂપ અહંકારનું પ્રતિબિંબ અજ્ઞાનને વિષે પડે છે તેને કારણસર્ગ અથવા બ્રહ્મિ સમર્પિત કારણશરીર કહે છે; એ અજ્ઞાન અને અહંકારના, કારણ અવસ્થા તથા, વધારે વિપુલ થતા પ્રકારને બ્રહ્મિ સમર્પિત સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે; અને માદ્ર અજ્ઞાનમાં વિપુલ અહંકારના વિલાસને બ્રહ્મિ સમર્પિત સૂક્ષ્મ શરીર કહે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રી પ્રક્રિયા પ્રમાણે પણ પ્રધાન—મહત્—અહંકાર—તન્માત્રાદિ સર્ગ અવસ્થામાં અહંકારથીજ આરંભ થઈ સૂક્ષ્માંત સૃષ્ટિ નીપજે છે. આ પ્રકારે સૃષ્ટિનો આરંભ અહંકારથી છે, જે ને વસ્તુ વિચારાદિ ઉપર અંતઃકરણની પ્રવૃત્તિ થઈ અહંકારદ્વારા અભિમાન બંધાય છે, તે તે વસ્તુ વિચારાદિ મમત્વના વિષય થઈ તે તે બ્રહ્મિ કે સમર્પિત એક અંગ-રૂપ થઈ રહે છે. બ્રહ્મિને ને જગત્ પ્રત્યક્ષ થાય તે પોતે પોતાના અહંકારે કરેલું જગત્ છે, અભિમાનના ભાવ અભાવથી તેના વિસ્તાર અને ન્દાસ થતા અનુભવાય છે. અદ્ય અભિમાનવાળાની સૃષ્ટિ અદ્ય અને સતોપપ્રદ રહે છે, બહુ અભિમાનવાળાની સૃષ્ટિ વિસ્તાર અને બહુ ક્ષણ ક્ષણસ્થિતિ બરેલી રહે છે. આમ કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂચ્ય, સર્વેષ અહંકારનોજ વિસ્તાર છે, અને તે તે અવસ્થા એ અહંકારના ન્યૂનાધિક વિકાસ અને વિસ્તારનાં નામ છે. આટલા ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજી શકાશે કે ‘અહંકારથી આરંભી દેહપર્યંત જે બંધ’ એમ શ્રી શંકરભગવાન જાણસ્વરૂપ કહે છે તેમાં શું તાત્પર્ય છે. મન થમ સર્ગથી આરંભી અહંકારજ સર્વેનો કર્તા અને નિર્વાહક છે, અને કારણ સૂક્ષ્મ રૂપ પર્યંત જે દેહાદિકલ્પના તે અહંકારકૃત છે, એને બંધ કેમ કહે છે તે હવેનાં સમજાશે.

અત્ર એક અર્વાંતર શંકા સંભવે છે કે કેવલ અહંકારે કરી ને સૃષ્ટિ કેમ થઈ શકે? અહંકાર એ અંતઃકરણની વૃત્તિનો પ્રકાર છે અને તેટલાથી અંતઃકરણના પ્રદેશથી વ્યતિરિક્ત એવા બાહ્ય વિશ્વમાં પદાર્થનું સ્વરૂપ કેમ સિદ્ધ થાય? આનું સિદ્ધાન્તમાં તો એ નિરાકરણ છે કે અંતઃકરણરૂપ રજેશુના સોમથી, વૃત્તિના બહિર્ગમનને સમયેજ વૃત્તિમાં તમેશુથી પદાર્થ કલ્પાય છે ને સત્ત્વશુથી તે પદાર્થનો દ્રષ્ટા કલ્પાય છે, એમ જ સમસ્ત બાહ્ય એવે નામે પ્રસિધ્ધ થતા, વિશ્વનો ‘પણ અનિર્વચનીય રીતે નિવાસ સમાસ છે. એ સકલ વૃત્તિનો સાક્ષી તદ્દતઃ નિર્વિકાર નિત્ય છે. આનેજ એ-

નિર્વચનીય પ્ર્યાપ્તિ હોય છે, વિવેકવાદ અથવા દૃષ્ટિસંધિવાદ પણ એવો છે. યોગાદિ પ્ર-  
ક્રિયાઓથી ને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સંકલ્પમાત્રથી બાહ્ય વસ્તુની સિદ્ધિ કરી શકાય એ-  
વો ઇચ્છાશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિનો ને સમગ્ર વેગ સિદ્ધિ થઈ શકે છે, તે પણ સંક-  
લ્પમાત્રે બાહ્ય પદાર્થ સિદ્ધિ કરવાના પ્રકારની સાક્ષી છે. અને ને ને મહાત્માઓ, યોગીઓ,  
અભેદાનુભવને શિખરે પહોંચ્યા છે તે સર્વે - સિદ્ધિસંકલ્પ ધૃતિર તુલ્યજ મનાયા છે. અ-  
વ્યાકૃતમાંથી સૃષ્ટિનું વ્યાકરણ પણ “ બહુ યાદ ” એવા સંકલ્પમાત્રથી ઉપનિષદોમાં  
વર્ણવેલું છે. એટલે અહંકાર અતઃકરણધર્મ હોય બાહ્ય પદાર્થ કેમ સર્જી શકે એવી શક્તિ-  
માં સાર નથી. સૃષ્ટિ એનો અર્થજ અદ્વૈતપરિમાણમાં એટલો છે કે અવ્યાકૃતમાત્રનું  
બાહ્યત્વ પામવું, આંતરનું બાહ્ય થવું. અને સમષ્ટિ અનુસાર વ્યક્તિને સમજવાનો નિયમ  
લક્ષમાં લેતાં, મનુષ્યમાત્રને પોતપોતાનું જગત્ પણ એજ પ્રકારે હૃદયે છે અને અનુ-  
ભવાય છે એવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પણ છે.

ત્યારે આ પ્રકારે ને અહંકાર સમગ્ર વ્યક્તિ સમષ્ટિનું નિદાન છે તેને બધ  
કેમ કહ્યો છે એ હવે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ‘ અહંકારથી આરબી દેહ પર્યંતના  
ને ને અજ્ઞાનકલ્પિત બધું છે ’ એમ ભગવાન આચાર્યે કહ્યું છે તેમાંજ અહંકારકૃત  
જગત્ આદિ સંબધમાત્રને ‘ બધ ’ શા માટે કહેવા તે સ્પષ્ટવેલું છે. ‘ અજ્ઞાનકલ્પિત ’  
હોવાથી એ સર્વે બધ કહેવાય છે એનું તાત્પર્ય સમજતાં, અહંકારાદિ દેહાંત વિકારમાત્ર-  
ને બધરૂપ માનવાનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ થાય એમ છે. અજ્ઞાન એટલે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન-વસ્તુ-  
માત્ર પોતે પોતાનું સ્વરૂપ અનુભવે તો તેને અજ્ઞાન રહે નહિ, તેનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત ધર્મ જ-  
ય, અને જ્ઞાનનો તેને અનુભવ આવ્યો એમ કહેવાય. સૃષ્ટિને આરબાકાલે પણ ‘ બહુ યા-  
દ ’ એવા સત્ સ્વભાવે કરીને પ્રવર્તતી ને નાભરૂપાગ્રક વ્યાકૃતિ તેનો વિસ્તાર એજ અ-  
જ્ઞાનનો મહિમા છે. સત્નો સ્વભાવજ વ્યાકૃત અને અવ્યાકૃત યથાં જવાનો છે, અને એ  
ઉભય પ્રકારે પ્રવર્તવાનું ફક્ત પ્રત્યેક વ્યાકૃતિ સ્વસ્વરૂપને અનુભવે એ અર્થે ને અનુભવ જો-  
ઈએ તે અનુભવ કરાવવાનું છે. અનુભવને અર્થે અજ્ઞાનની કલ્પના કરવી પડે છે, એને અ-  
જ્ઞાન ન કહેતાં મને તે નામ આપીએ તોપણ ચાલે. એમ કહીએ કે ધૃતિરનો પ્રેમ ઉભયરૂપ  
જઈ દૈત્યમય વિશ્વ ઉભયરૂપ છે તોપણ ફીક છે. એમાં પણ સૃષ્ટિનો છેડો અનુભવ છે, પ્રેમા-  
નુભવ કહો તો તે પ્રેમાનુભવ એ સૃષ્ટિનો હેતુ છે. અર્થાત્ કાઈ પણ પ્રકારના અનુભવને  
અર્થે સૃષ્ટિ છે, ને તે અનુભવનો અભાવ કલ્પીને આરબ માનવો એ અજ્ઞાન છે. આ ઉપર  
અધિક વક્તવ્ય અત્ર અ પ્રસ્તુત છે. નિષ્કર્ષે કે અજ્ઞાન અનાદિસિદ્ધિ સત્ સ્વભાવમાજ  
વિદ્યમાન છે, પણ તેનો અંત નાભરૂપ વ્યાકૃતિના અંતની સાથેજ આવી જાય છે, અને  
સત્ સ્વસ્વરૂપે સ્થિત થઈ સ્વાનુભવમાં વિરમે છે. ત્યારે ‘ બહુ યાદ ’ એ અહંકારપૂર્વક  
સૃષ્ટિનો વિસ્તાર તે અજ્ઞાનથીજ થયો છે, અને સૃષ્ટિમાત્ર, એ અજ્ઞાનને લેધ અહંકારદ્વારા  
વિસ્તરતી વ્યક્તિ સમષ્ટિ માત્ર, અજ્ઞાનને કીધે અહંકારથી કલ્પાળને સિદ્ધિપત્ત બાસે છે. આવો  
ને અજ્ઞાનકૃત અહંકારદ્વારા વિસ્તાર તે અનેક સૃષ્ટિ અને અનેક રાગદ્વેષમય જગત્તનું, વ્યક્તિ  
તેમ સમષ્ટિમાં, નિદાન છે, અને એજ ને સ્વરૂપજ્ઞાન તેનો પ્રતિજ્ઞ કરનાર હોઈ, બધરૂપે  
મર્ત્ય છે. સાક્ષાત્ અહંકારજ બધરૂપ નથી, અગિમાન એ વાસ્તવિક બધ છે, પણ

અદ્વાર તેનું નિદાન હોઈ બધું કહેવાય છે. આ વિષયે હવેલાજ અધિક કહેવાશે. આમ જો અજ્ઞાતા, તે દ્વારા અવકાર અને તે દ્વારા સૃષ્ટિ, એ બધો, બધું કલ્પિત છે, ને ને કલ્પિતની નિવૃત્તિ અજ્ઞાનનિવૃત્તિથી બધું રહે છે. આવી રીતે અજ્ઞાનનિવૃત્તિ થવી તે પ્રત્યેક વ્યક્તિને કોઈને કોઈ કાલે પણ સ્વાભાવિક ક્રમે યથા વિના રહેવાની નથી, પરંતુ જે જે વ્યક્તિ પુરુષપ્રયત્ને કરીને અજ્ઞાનનિવૃત્તિ સવેળા સિધ્ધ કરે તેનો બધું અને બધકારણ અજ્ઞાન ગમે ત્યારે નિવૃત્ત થઈ જતા તેને જીવન્મુક્તિ અનુભવાય. આવી વ્યવસ્થા હોવાથી “અદ્વારારાદિ દેહાત જે અજ્ઞાનકલ્પિત બધું” એ ભગવદ્વચનનો સ્પષ્ટાર્થ અભ્યાસકરના લક્ષ્યા આવી શકે છે, અને અદ્વારારૂપ વિસ્તારને બધું શા માટે કહ્યું છે તે પણ આપણને સ્પષ્ટ થાય છે.

હવે આપણે મુખ્ય પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શકીશું. વિવેકાદિ સમાધાનાન્ત ત્રણ સાધન પ્રાપ્ત કર્યા હતા. મુમુક્ષુત્વ એ ચતુર્થ સાધનની શી આવશ્યકતા છે, વિરાગ અને શમાદિસપત્તિથીજ વિવેકનો પરિપાક થઈ અભેદાનુભવ આવી જશે, ત્યાં મુમુક્ષુત્વ અર્થાત્ મુક્તિની ઈચ્છા એ ચતુર્થ સાધન શા અર્થે નિર્દેશાય છે? ત્યાં બધું છે ત્યાં મુક્તિ છે, એ તો સુપ્રતિષ્ઠિ છે, અત્ર ‘બધું’ અજ્ઞાનકૃત છે, અને એ અજ્ઞાનનો વિસ્તાર અદ્વારથી આરભ થઈ દેહપર્યંત વિસ્તરેલો છે. એ અજ્ઞાનથી છૂટાય તેનુંજ નામ બધુંથી મુક્તિ થઈ કહેવાય. એ અર્થ અજ્ઞાતકાર્ય શું છે, અદ્વારારાદિ અજ્ઞાનકાર્યનો વિસ્તાર કેવે પ્રકારે છે, એ વિચારને જે ક્રમે થયો છે તેજ ક્રમ ઉત્તરગામીને અદ્વારારવિવાસનો પૂર્વ પૂર્વમાં વિલય કેવે પ્રકારે સિધ્ધ થાય, અને તેવી સિધ્ધિ થતા અદ્વાર અને તેનું નિદાન અજ્ઞાન અત્યંત નિવૃત્ત થઈ અનરૂપાનુભવનો ઉદાસ શા પ્રકારે અનુભવાય, એ બધું ત્રણેય અને બધીને બુદ્ધિમા તેમ આચાર્યો દ્વારાવનું, એ આવશ્યક છે એ કાર્ય પ્રાપ્ત સદ્ગુરુ પાસે શ્રવણ મન નિદિધ્યાસન પ્રત્યાગિધર થઈ શકે છે. પરંતુ તે શ્રવણાદિના આરભ થાય તે પહેલાં જેમ સાધનાત્મ સિધ્ધ થાય તેમ ચતુર્થસાધન મુમુક્ષુત્વ સિધ્ધ થવું જોઈએ. વિવેક, વિરાગ, શમાદિસપત્તિ, એ સર્વ સિધ્ધ કરવામાં પણ જે નિદાન ઉપરિચિત થાય છે તે અદ્વાર દ્વારાજ થાય છે, તેમ જ સાધનો સિધ્ધ કરવા તે પણ અદ્વારથીજ થાય છે. અશુભ તેમ જ શુભ એવી પ્રવૃત્તિમાત્રનું નિદાન અદ્વાર છે, અદ્વાર વિના અશુભ કે શુભ એકે ક્રમે સિધ્ધ થતું નથી. શ્રીવસિષ્ઠે ભગવાન શ્રીરામને ઉપદેશ્ય છે કે અશુભ વાસનાની નિવૃત્તિ શુભ વાસનાથી કરવી, અને પછી તે શુભ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરવો. શુભ વાસનાનો પણ ત્યાગ કરવો એ કહેવાય તત્ત્વર્થ એમ છે કે હું અમુક શુભસંપત્તિ વધો છું, હું પુણ્યવાન છું, હું શમાદિસાધનસંપન્ન છું, એવો જે અદ્વાર તે નિવૃત્ત થઈ જવો જોઈએ એમાજ મુમુક્ષુત્વ જીજ્ઞાસું.

અદ્વારનો જેમા એટલો વિશ્વાસ છે કે અભિમાનની અભિવૃદ્ધિ બિનર થઈ જાય તે ક્રમે અશુભ છે, થઈ જાય તે શ્રેષ્ઠ શુભ વર્ગનું હોય, પુણ્યરૂપ હોય, ધર્મ હોય, તથાપિ તેમાથી અભિમાનની પુષ્ટિ થવી એ પાપનોજ માર્ગ છે ને એ ક્રમે અશુભ છે. આપણે વામ અને જમણી કિયાનો ને યિમાગ માનીએ છીએ તેમા પણ અભિમાનની પુષ્ટિ કે અભિમાનો દ્વાસ એજ નિયામક છે. વિવેકાદિ સમાધાનાન્તસાધન પણ સાભિમાન હોય. અભિમાનની દાધમાજ કારણ થતા હોય, તો તે વાગમાર્ગજ છે, અભિમાનનો

એથી કરીને દ્વાસ્થ થતો હોય અને જે આદ્રતા, નમ્રતા, વિનીતતા, સાધકતા પ્રથમ લક્ષણરૂપ છે તે વૃદ્ધિ પામતી હોય, તે એ જયો દક્ષિણ માર્ગ છે. શિષ્ય ત્યારે સાધનસંપન્ન થયો, અને આગાનિવૃત્તિનો ઉપદેશકમ નાણવાનો અધિકારી થયો ત્યારે તેનામાં અહંકાર અને અભિમાન છે કે નથી, તેનો આગળ જતાં જે વિકાસ થવાનો છે, તે વિકાસને અંગે તેનામાં સંકેપસિદ્ધિ પર્વતની જે જે સિદ્ધિઓ સ્પુરવાનો સંભવ છે, તે સર્વ પ્રસંગે તેનો અભિમાન તેને વામમાર્ગે દોરશે કે તેનો અભિમાનાભાવ તેને સ્વસ્વ-સ્થાનમાં સ્થાપશે, એ નિશ્ચયપૂર્વક સિદ્ધ થવાની પાશું આવશ્યકતા છે. અભિમાનાભાવરૂપ દેવીસંપત્તિનો તે દેવી જીવ છે કે અભિમાનની વૃદ્ધિ છપ્પનાર આસુરીસંપત્તિનો તે આસુરી જીવ છે; વિશ્વમાં સ્વસ્થાનુસંધાનનો માર્ગ પ્રસિદ્ધ કરી વ્યદિમાત્રને શુભ કરનાર તે યશે કે વિશ્વમાં રાગદ્વેષાદિ મિથ્યાચારનો પ્રથમ વિસ્તારી અશુભ કરનાર અસુર યશે; એ જોવાનું છે. જે એટલાજ માટે સાધકનામાં મુમુક્ષુત્વ એ મુમુક્ષુસાધનની આવશ્યકતા છે. સાધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં, અહંકાર અને તેના નિદાનરૂપ અગાન તે સર્વ અંધરૂપ છે અને તે બધામાંથી મુક્ત થવાની અધિકારીને તોત્ર છપ્પ છે એમ નક્કી થતું જોઈએ. અહંકારાભાવનું લક્ષણ અતિશય આદ્રતા, નમ્રતા, પરિપૂર્ણ સ્વસમર્પણ, તે સાધકનામાં આવવાં જોઈએ, અહંકારથી દેહપર્વત જે વિસ્તાર તેમાંથી આસ્તા હડી જવી જોઈએ, દેહ ઉપર જે અભિમાન તે કેવલ મરી ગયું હોતું જોઈએ. એવા અધિકારીનેજ સાધનસંપત્તિથી પ્રાપ્ત કરવાનું અભેદસાક્ષાત્કારનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, એમ ન હોય તો જ્ઞાન વાણીમાત્રમાં રહી આસુરમાંવળુંજ પોપક થાય છે. આ પ્રકારે મુમુક્ષુસાધન શા માટે નિર્દેશ્ય છે તે જાણ્યા પછી આપણે એ સાધનના રૂપરૂપ વિશે વિશેષ વિચાર કરી શકીશું.

(આગળ આવું)

૩

ગૃહ.

તત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ.

શ્રીમદ્ભાગવતમાં એમ કહ્યું છે કે દક્ષિણ વ્યાપરો ત્યારે “શુદ્ધો પણુ જ્ઞાનમાયી” થશે. એવી લોકાકૃતિ પણુ છે કે “દક્ષિણગતે વિષે વેદાન્તીઓ કાર્યન માસમાં બાધકો વહે છે તેમ વદશે.” આ ઉકિતઓથી એટલું સમજાય છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા સર્વ કોઈ કરશે, પણુ શબ્દમાત્ર કરતાં અધિક કોઈનામાં રહેશે નહિ. આ પ્રમાણે કોયે સમયે કહેવાયુ દશે તેનો આપણી પાસે નિશ્ચય નથી, તથાપિ આ વચ્ચેનાં ભવિષ્યવાણી ન માનતાં એ જોમાં જે સત્ત્વનો અંશ છે તે આપણને પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી નિત્ય અનુભવવામાં આવ્યે જાય છે. આપણી ચારે પાસા આપણે અનેક પ્રકારનાં અનીતિ અને અનાચાર નિત્ય દિખીએ છીએ; તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, તેની વાર્તા પણુ તેટલીજ સાંભળીએ છીએ; આશ્ચર્ય એ થાય છે કે આટલા બધા જ્ઞાન સાથે આટલી બધી દુષ્ટતા કેમ વધી રહે છે?—પ્રકાશ અને, અધકારનો સંયોગ શી રીતે થઈ શકે છે?

આ જીવિનનો અને એકંદર વિશ્વમાનના અસ્તિત્વનો હેતુ અદે ઉદ્દેશ સમન્વયનારા તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તાર થવા છતાં અનીતિ અને અનાયારને જનસમાજ તત્ત્વ સમજે એ બહુ શોચનીય છે. આખા વિશ્વ ઉપરથી તે શર અને સ્વાર્પણજ મજા અસ્ત પામી ગયું છે કે જેના બલથી ધર્મવીર, દાનવીર, કે શરવીર નીચજી શકતા. આપણે ભાગ્યેજ કોઈ ભક્ત કે મદ્દાત્માનું નામ સાંભળીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં જ્યાં સ્વદેશ અને સ્વભૂમિનું અભિમાન તીવ્રતમ છે ત્યાં કોઈ કોઈ શરવીરનાં નામો આપણને શ્રવણગોચર થાય છે, પણ ત્યાં એ પૂર્વના શરવીરો સાથે સરખાવતાં તેમની મદ્દત્તા ઝાંખી પડી જાય છે. જનકેર સમાજોમાં તત્ત્વ અને નીતિનો ઉપદેશ કરનારા, એ સમયે ત્રયો લખનારા, આચાર્યો, ઉપદેશકો, સર્વનો આચાર તેમના વિચારને અનુરૂપ રહેતો નથી. ધાર્મિકતાને માટે સપૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ પામેલો આર્યવર્ત જ્યાં અધકારમાં પડેલા ગામડામાં પણ બે ચાર મંદિર, બે ચાર પુરાણી અને લગભગ સર્વલોક મંદિરમાં જનારા કે કયા ભજન આદિ શ્રવણ કરનારા મળી આવે છે, ત્યાં એવા ધર્મમય આર્યવર્તમાં પણ, શાસ્ત્રના ઉપદેશ—શાસ્ત્રી, પુરાણી, જ્ઞેશી, કમંડાંડી,—પોતપોતાના કર્મને માત્ર ઉપજીવિકાના સાધનરૂપ સમજે છે, “ પોતપોતાના રીઝણાં ” એવો વિપરીત આચાર દર્શાવે છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો વિસ્તાર થવાનાં સાધનોની પણ ખોટ નથી, છાપખાનાં અને અક્ષરજ્ઞાનની કેળવણીએ સર્વને લખતા વાચતા કરી દીધા છે; જે કાંઈ લખાય તે પ્રસિદ્ધ થવાનાં અતિસુલભ સાધન છે; છતાં જનજીવાણીની મુખરતામાજ તે વાણીને આચારમાં મૂકવાનું હૃદયમક્ષ ફીણુ યદ્ય જતું હોય એમ કોઈના આચાર ઉપર તત્ત્વજ્ઞાનની અસર જણાતી નથી. “ તાત્ત્વિકજીવન ” એટલે કે તત્ત્વજ્ઞાનને અનુસારેજ પદેપદે વિચરતું જીવન, તત્ત્વજ્ઞાનને અનુપદ પ્રત્યક્ષ દર્શાવતું જીવન, તે તો કહી સમજાતું પણ નથી. જે સન્યાસીઓ, પરમહંસો, આર્યવર્તમાં “ તાત્ત્વિકજીવન ”—ના પ્રત્યક્ષ દર્શાવરૂપ થવા નિર્મામલ્લા તેમાંથી પણ સત્ત્વ જતું રહ્યું છે. ખરેખર કલિકાલનોજ સર્વાશે વ્યાપ થવા લાગ્યો છે.

આવી સ્થિતિ ઉદ્ભવવાનાં અનેક કારણો આપી શકાય; પરંતુ સર્વમાં મુખ્ય વાત અમને પોતાને એવી ભાસે છે કે અધિકારનો જે ક્રમ શાસ્ત્રે માન્યો છે તેનો અનાદર કરવાથી આ બધી સ્થિતિનો ઉપદ્રવ યદ્ય આવ્યો છે. મનુષ્યને જુદી છે, વિચારશક્તિ છે, એ વાત ખરી છે; પણ જેમ સર્વને સામાન્ય રીતે દર્શન અર્થે પ્રાપ્ત ચતુર્થી સર્વ કોઈ વાત યથાર્થ જોવાતી નથી, કેળવણી અને અભ્યાસની આવશ્યકતા રહે છે, તેમ જુદી અને વિચારશક્તિથી પણ સર્વ કોઈ વાત તત્કાલ સમજાતી નથી, શિક્ષણ અને અનુભવની તેમા પ્રથમ અપેક્ષા રહે છે. અક્ષરજ્ઞાન ધમને વાચનસિદ્ધિ યદ્ય એટલે લેખમાત્ર જેમ અધિગત યદ્ય શક્તા નથી, તેમ ચાર વાતો ભેગી કરીને વિચાર ચલાવવાની કે વિચાર દર્શાવવાની શક્તિ આવવા માંડી એટલે જગતની સર્વવાતો વિશે પોતેજ વિચાર બાંધી શકાતા નથી, તત્ત્વપર્યંતના નિશ્ચયો ઉપજાવી શકાતા નથી. તેમાં પણ સ્વકોણ કરિપત વિચાર તેજ સત્ત્વ છે એવું સત્ત્વનું પ્રમાણ જે અભિમાનવૃત્તિને લીધે અસ્પર્શ જનોના મનમાં બધાય છે તે બહુજ દાનિકારક છે. શાસ્ત્રોની અવનતિ એવે રી યદ્ય છે કે શાસ્ત્રનું અધ્યયન તે તે શાસ્ત્રના તત્ત્વનો અધિગમ કરવાને નહિ પણ

તે તે શાસ્ત્રના અંબગતિઓ મુજબ વિવાદ કરી સભામાં વિજય પ્રાપ્ત કરવા માટે કરવું; અને એમ પ્રત્યેક શાસ્ત્રની કેટલીક “ક્રાંતિ” સ્મરણમાં રહી એટલે શાસ્ત્રી નામ ધારણ કરવું. આ પરિપાટીમાંથી પરિણામ એ થયું કે શાસ્ત્રચર્યામાં એમાંથી એક પક્ષે ને કાંઈ, વગરવિચારે પણ, બોલાઈ ગયું તેનો નિર્વાહ કરવાનો આગ્રહ બધાએ; “ઉક્તં નિર્વહેતુ” એ ન્યાયે અનેક કપોલકલ્પિત વિવાદની ક્રાંતિઓના વિસ્તારમાં વસ્તુગતતા તથ્ય કે સત્ય શું છે તે એક પાસા રહી શબ્દમંત્રની રચનામાત્રજ સત્ય મનાવા લાગી. સુશિક્ષણથી વિનીત થઈ અનુભવથી પકવ થયા વિનાની બુદ્ધિ પણ એ શાસ્ત્રની અવનતિ જેવી દશાને બોગવે છે, અને વિચાર કરી શકવાના અભિમાનમાં સ્વકલ્પિત વાર્તાને સત્ય દર્શાવી વસ્તુગતિની ઉપેક્ષા કરે છે. એવાં શબ્દમંત્રમય સચોતે સ્વમત, સ્વવિચાર, એમ દર્શાવે છે; જનપ્રકૃતિને સુવચન વિચારનેદને સત્ય સિધ્ધાંત પર્યંતના વિચારબેદરે માની સ્વકલ્પનામાં સતોષ સમજે છે, અને એમ અપકવ બુદ્ધિએ આરભાયલી અધિકારબ્રહ્મતામાં કલ્પનાને સત્ય માનવાથી સપૂર્ણ વૃદ્ધિ થાય છે.

અધિકારની રાક્ષા બહુજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. આવશ્યક એટલા માટે કે એના વિના પ્રકૃતિને વગ કરવાનો અને આત્મવિકાસ થવાનો સંભવ નથી, ઉલટી દાનિ છે; ઉપયોગી એટલા માટે કે યથાર્થ ગાંઠે મનુષ્યથી સ્વકલ્પાણુ સિધ્ધ કરવા શુધ્ધી તે ક્રમેજ બિચરી શકાય છે. કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાન એ સુપ્રસિધ્ધ અધિકારક્રમ સર્વના બળુવામાં છે. વ્યવહારમાં પણ એ નિયમ સ્વતઃસિધ્ધ છે; એમ સમજવાનું નથી કે કેવળ શાસ્ત્રીય અનુભવને અર્થેજ એ ત્રણ નિયમો કાંપી મૂકેલા છે, અને જેને મોક્ષની મુગ-જલપત આશામાં વ્યાવહારિક નિરાશાનો પરિતોષ રોધવે છે તેને માટે ઉપયોગી છે. કોઈ પણ વ્યાવહારિક કાર્યનો યથાર્થ અધિકાર ત્યારેજ થાય છે કે ત્યારે પ્રથમે તે કાર્યમાં જોડાઈ, ઉમેદવારી કરી, થોડે વધતે અંશે તે કાર્ય શીખી અને કર્મના સ્વરૂપને સમજાય, અને તે પછી તે કર્મમાંજ પ્રવૃત્ત થઈ તન્મય થવાને તેમાં એકાગ્ર અંતઃકરણથી ભક્તિ-પૂર્વક પ્રવેશાય. એમ કર્મ અને ઉપાસનાથી સિદ્ધિ થતાં તે કર્મના સ્વરૂપનું સમજ અને યથાર્થ જ્ઞાન થાય, અને તે કર્મોપાસનાસિદ્ધિ જ્ઞાની એ વ્યાવહારિક કર્મ સંબંધે ઉપદેશ આપવા, ભાગણ કરવા, લખવા, બોલવા, સમર્થ થાય, તેવા કર્મમાં પ્રવૃત્ત થનાર અન્યને સુમાર્ગે લેઈ જવાના સાધનરૂપ થાય. કર્મ, ઉપાસના, અને જ્ઞાનનો જે અધિકારક્રમ સદનિમિદ્ધ વ્યવહારમાં પણ સ્પષ્ટ છે તે પરમાર્થમાં અવસ્થ કરીને લાગુ થાય એ સમજવું કઠિન નથી. જેને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું છે, તેને તે જ્ઞાનાનુકૂલ કર્મથી, વિવેકાદિ સાધનથી, આરંભ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેવાં કર્મોના સંગ્રહ વેદાદિક શાસ્ત્રોમાં કરેલો છે એટલે તે ત્યાંથી બળુવો અને લેવો પ્રાપ્ત થાય છે; કર્મ કરતે કરતેજ ઉપાસનાને અર્થે ચિંતની એકાગ્રતા થવામાં જે અતઃકરણના મક્કો પ્રતિબંધ તે ક્ષીણ થઈ જાય છે. તે પછી અતઃકરણની ચચલતા મટાડવા ઉપાસનાનો માર્ગ છે. ઉપાસનાથી વિશેષ દર થઈ એકાગ્ર થયેલું અતઃકરણ સર્વકર્મ, સર્વઉપાસના, સર્વ વસ્તુ, સર્વ વિશ્વના તત્ત્વ ઉપર એકાગ્ર થઈ જ્ઞાનને અનુભવે છે, અજ્ઞાનનો વિનાશ સાધી સર્વજ્ઞ થાય છે. આગ વ્યવહાર

તેમ પરમાર્થ સર્વત્ર ક્રમે, ઉપારાગ અને જ્ઞાનનો ક્રમ સૂચ્ય અને સુવિદિત છે.

વર્તમાન સમયે તો આપણે જ્ઞાનથીજ આરંભ કરીએ છીએ; અને દર્શની મહિનતાને ટાળી ન હોય, ઉપાસનાથી વિશેષ દૂર કંઈ ન હોય, તે પૂર્વે જ્ઞાનની પાતો કરવા છતાં મૃદ અને પિક્ષિત ચિત્ત દશાને અનુભવી જ્ઞાનના વિચાર સાથે અજ્ઞાનરૂપ આચારનું અતિ લ-  
ગ્નરૂપદર્શન કરાવી જાતે બ્રહ્મ થઈ જાન્યને બ્રહ્મ કરીએ છીએ તત્ત્વજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મ-  
જ્ઞાન કોઈ એવી સ્વમત્કારિક વાત નથી કે એના ઉપદેશથી કે શ્રવણથી મનુષ્યમાં કોઈ અપૂર્વ ધૈર્યિક સાધનના ઉદય થાય; એક પ્રકારે તે સર્વ સિદ્ધિની સિદ્ધિ છે અને પરમ કસ્માણુનું દ્વાર છે તથાપિ તેમાં યુક્ત રાખવા જેવું કે પુરતજ પ્રસિધ્ધ રીતે ન કહી દેવા જેવું કોઈ નથી એટલું નિર્વિવાદ છે. છતાં બહુ કાલ સુધી આચાર્યોએ શિષ્યોને એ જ્ઞાન આપ્યું નથી, યુક્તમાં યુક્ત એ જ્ઞાન છે એમજ કહ્યું છે; ને આપ્યું છે ત્યારે કશુંજ આપ્યું નથી, શિષ્યને માત્ર સમજણના પાડી છે. સત્યકામ જાગાલને માથો ચારવા શુરએ મો-  
કશો ત્યાં બ્રહ્મના ચાર પાદનો ઉપદેશ પ્રકાશ અને અનન્ત આદિના દ્વિદશાતથી પશુ પક્ષી આદિ પાસે કહેવરાવ્યો છે, અને શેષ રહ્યું તે શુર કહેશે એમ કહ્યું છે. શુરને શિષ્યે પૂછ્યું ત્યારે શુરએ તો તું બ્રહ્મજ જેવો જણાય છે, તે જણ્યું છે તેથી અધિક હવે જણવાનું નથી એમ કહી શિષ્યને રજા આપી છે. શુદ્ધેવ અને જનકના સંપાદમાં પણ શુકનો સ-  
ગ્ગ મટાડવાનીજ વાત ઉપદેશના રહસ્ય રૂપ છે. અર્ધાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન અતિ સરલ અને સ્પષ્ટ છતાં અન્યત્ર મૂઠ અને ગોપ્ય રખાતું, ઘણે વર્ષે ઘણે કાલે અપાતું, તેમાં વાસ્તવિક કારણ અધિકારવૃદ્ધિ વિના અન્ય હતું નહિ. એક જીવનમાંથી અકુરાદિ ક્રમેન્દ્રિય પર્યંત પરિપાક થાય તેમ મનુષ્યજીવનો પણ અધિકાર ક્રમે જ્ઞાન પર્યંત પરિપાક થવાનો હેતુ હતો. અન-  
ધિકારીના હૃદયમાં એ ઉપદેશ દરતો નથી, અને ને અનાચારને આજ આપણે અતિશય નમ્યુંએ છીએ તેનેજ એ ઉપદેશ ઉપજાવે છે એમ આચાર્યો નિશ્ચયપૂર્વક જાણતા હતા.

આજ તે પરપરા મઠ છે કે જેમાં આપણે આપણી આંતર વિકાસની રિયલિને આન-  
ચાર્યદ્વારા પરખી ક્રમે ક્રમે તત્ત્વાનુભવ સુધી ચઢતા જઈએ. જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન વાચન સરલ, સમ્પૂર્ણ, અને સુલભ થયું છે. તથાપિ આપણે અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા વિના જ્ઞાનપ્રા-  
પ્તિની આશા કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત ન થતાં જ્ઞાન ઉપર અનાસ્તા કરીને નાસ્તિક અથવા દુરા-  
ચારી થઈ, વિચાર અને આચારનો વિયોગ રાખવો, એમાં પોતાનીજ બ્રહ્મતા અને દુર્ગત-  
તા છે. અધિકારહીન પુરુષોનીજ એ દશા થાય છે. અધિકારી નહિ એવા અતઃકરણમાં જ્ઞાન હવું નથી, અને પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાનો ઉદય થતો નથી; તેથી જ્ઞાનનો અનુભવ આવતો નથી અને જ્ઞાનમાર્ગ ઉપરજ અનાસ્તા થઈ જતાં, અધિકારની ન્યૂનતાએ કરીને અવરોધ રહેલાં મનવિશેષ ચિત્તને અનેક નાસ્તિકતા અને ભ્રમતામાં ઉતારી અનાચારમાં પાડે છે. જામ ત-  
ત્ત્વજ્ઞાનનો દુરુપયોગ થતો આપણને દેખાય છે, પણ તત્ત્વજ્ઞાન પોતેજ તેવા દુષ્ટ માર્ગમાં  
નથી જાય છે એમ ને દેરજાક પામરો લેવે છે તે તો અત્યંત જોરુજ છે; એ દુષ્ટતાનું નિ-  
વારણ કરી પોતાની અધિકારન્યૂનતા છે, અને મર્મ ગિજાસુને હચિન છે કે તેમણે  
ની પાતો કરવા કરતાં અધિકારની રક્ષા કરવા હાર જીતી રાક્ષ આપતું, બહુ કદ

વેદોત્તે અને ભોગ આપીને પણ, અધિકારી થવા ચત્તવાન રહેતું. જ્ઞાન તો સરલ, સુવિદિત અને સ્પષ્ટ છે, અધિકાર દુર્લભ, અવિદિત અને અસ્પષ્ટ છે; એ અધિકારની પ્રાપ્તિ વિના જ્ઞાનનું ફલ નથી, ઉચ્ચતી દ્વાનિ છે; અને વર્તમાન દુરાચારનું કારણ અધિકારની ન્યૂનતા વિના અન્ય સમગ્રનું નથી.

૪

રાજ્ય.

મી. ફેક્ષ અને મી. પીટનું ઇંગ્લિશ બિલ (૧૭૮૪)

(જુલાઈ ૨૨ મીના ઇંગ્લિશ ઉપરથી)

હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ આપણી માથાઓમાં ઘણાં વર્ષથી ચાલે છે અને તેમાં મી. ફેક્ષનું અને મી. પીટનું “ઇંગ્લિશ બિલ” ને ૧૭૮૪ માં પાર્લામેન્ટમાં પસાર થયું તે વિશે કહેવામાં આવે છે. શીખનાર એટલુંજ સમજે છે કે ફેક્ષ અને પીટ નામના કોઈ પ્રધાનો હતા જેમણે હિંદુસ્તાનનો વહીવટ સંધારવાને પાર્લામેન્ટમાં એક બિલ રજૂ કર્યું હતું, તે તેની અમુક અમુક કલ્પો હતી. શીખવનાર શિક્ષકો આ વિષય ઉપર નાની સરખી ઇતિહાસની ચોપડીમાં ને કોઈ લખ્યું હોય તે કરતાં વધારે શીખવતા નથી, અને “ઇંગ્લિશ બિલ” ની કલ્પો લખી જાઓ એવા પ્રશ્ન કરતાં પરીક્ષામાં પણ વધારે પૂછાતું નથી, તેથી શીખનાર શીખવનાર ઉભયને વધારે જાણવા જાણવાવાની અપેક્ષા થતી નથી. પરંતુ એ બિલનો ઇતિહાસ જાણવા નેવો છે, વર્તમાન પ્રસંગે તે જાણ મનન કરવા મોઝ્ય યથ પડેલું છે, અને ‘હિંદી સરકારનો વહીવટ વધારે સારી રીતે ચાલે તથા અગરેજનું રાજ્ય આપણા ઉપર ચિરકાલને માટે સુખ શાન્તિમાં વૃદ્ધિ કર્તા થાય એવું ઇચ્છનાર પ્રત્યેક જનને તેનું સ્વરૂપ લક્ષમાં લેવાની આવશ્યકતા છે.

એટલું તો સુપ્રસિદ્ધ છે કે હામવીસનના સત્તરમા નેકામાં ઇંગ્લેન્ડના ફેલ્કલક સાંસદિક નરોગે વ્યાપારને અર્થે એક કંપની ઉભી કરી અને રાણી ઇલિઝાબેથ પામેથી પરધાને મેળવી તેમણે હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માંડ્યો. દેશી રાજ્ય રજવાડાની મેદુરગાનીથી તેમણે ગદાસ, કલકત્તા, સુરત વગેરે સ્થાને ફાટીઓ ધાવી, અને દેશની દુર્બલ દશાને પ્રેરને પ્રસંગે એક અથવા બીજા પદમાં ભળી જઈ, થોડે થોડે દેશના ધખી થવા માંડ્યું. વ્યાપારીપણું છોડી દેઈ કંપનીએ રાજ્યકર્તાપણું આરબ્યું, અને હિંદુસ્તાનમાં “કંપની બહાદુર”નું રાજ્ય ચાલવા માંડ્યું. એ વ્યવસ્થા છેક ૧૮૫૮ સુધી રહી. આ કંપનીનો વહીવટ એવી રીતે ચાલતો કે હાલમાં એ કંપનીના “ડીરેક્ટરો”ની એક કમીટી રહેતી જેને ‘દાઈ ગ્રાન્ડ ડીરેક્ટરો’ કહેતા, અને એ કંપનીના “શેર” જેનો ખાસ દોષ તે શોક એ



ડીરેક્ટરોની નીમજોડ કરાવવામાં જામ લેઈ પોતાની ગરજ પ્રમાણે નરખી શકતા. હિન્દુસ્તાનના રાજ્યનો જાધો વહીવટ આ “કોર્ટ” ચલાવતી, અને હિન્દુસ્તાનના ગવર્નર કે ગવર્નર જનરલથી નારાજ પછ રાજ રજવાડા કે ખાનગી પ્રજો અપીલો વગેરે પણ આ કોર્ટને જ કરતી. એ કોર્ટનું બધારણ્ય એવું હતું કે હિન્દુસ્તાનમાં નોકરી કરીને સારી પેઠે દ્રવ્ય ઉપાન લેત કરી ને અંગરેજોને સ્વદેશ પાછા જતા તે, કંપનીના રોજો ખરીદીને” કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ ” માં પોતાના લાગવગના માણુઓને લખત્ર કરાવી શકતા. આવી સ્થિતિ હોવાથી એ કોર્ટ પોતાના હિન્દુસ્તાન બધોના નોકરો ઉપર પૂરો અંકુશ રાખી શકતી નહિ. હિન્દુસ્તાનથી પાછા ફરેલા નોકરોની અસર એ કોર્ટ ઉપર રહેતી એટલું જ નહિ પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર કંપનીના રોજોનો નફો અને બાવ રહેતો એટલે એ પ્રાપ્તિ અધિક થાય તેવા માગીમાં ડીરેક્ટરોનો લાભ સમાવડો હતો. આથી કરીને કંપનીના વહીવટમાં ઘણી ખામીઓ રહેતી હતી.

કંપનીના વહીવટ વિષેનો જોખાટ પાર્લામેંટ સુધી અને રાજ સુધી પહોંચ્યો. ૧૭૮૧ માં પાર્લામેંટમાંથી એક ગ્રંથ અને એક પ્રસિદ્ધ એવી બે કમીટીઓ કંપની હરાકના હિન્દુસ્તાનના વહીવટની તપાસ કરવા નીમવામાં આવી. આ કમીટીઓએ કંપનીના રાજ્યની વિરુદ્ધ રાજ રીપોર્ટ કર્યા જેમાં હિન્દુસ્તાનમાંના મેલોટા અધિકારીઓને હાથે ઘણી ફૂંટા અને જુલમ થવાની વાત પણ દર્શાવવામાં આવી. આ રીપોર્ટ ઉપરથી હાઉસ ઓફ કોમન્સમાં હિન્દુસ્તાનના ગવર્નરજનરલ અને ખગાળાના ચીફ જસ્ટિસને જરતરફ કરવાના કરાવે પસાર થયા. તે સમયનો ઇંગ્લડનો ઇતિહાસ લખનાર જોનરેબલ વીલીઅમ મેસી લખે છે: “ રાયજકર્તાના અધિકારનો ખલુ ફૂંટાભર્યો તિરસ્કારપાત્ર દુરુપયોગ કર્યોનો આરોપ કંપની ઉપર હતો; હાઉસ ઓફ કોમન્સે તેના મુખ્ય ગમલદારોને લાંચ વગેરેના આરોપના અપરાધી ઠરાવ્યા હતા; ન્યાયનું કામ એવી લક્ષ્મીરૂપ દશાએ ‘પહોંચ્યું’ હતું કે ચીફ જસ્ટિસને જરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો; તેમજ સામાન્ય રાજ્યવ્યવહારનો અથવા એકંદર જનસ્થિતિનો જે ધોરણ ઉપર નિર્વાહ છે તેમનું પ્રસિદ્ધ રીતે ઉલ્લંઘન કરવાથી પણ કંપનીએ કોઈ સમૃદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી નહતી; લૂટ અને લાંચથી તેની ક્ષણિક સુવ્યવસ્થા ગટતી એટલું જ; આખી જૂમિ ઉપર જે લોભીઓ સાહસિકો પથરાઈ ગયા હતા તેમને સતોપવાને તથા કેવલ મનસ્વીપણે ચાંચતા અન્યાયરાજ્યને ટકાવવાને જે લક્ષકર નોઈએ તેનો અર્થ પૂરો પાડવાને હિન્દુસ્તાનની સાધનસંપત્તિ પરિપૂર્ણ ન હતી; આવાં કારણોથી કંપનીને પાર્લામેંટ હજુર, જેણે પોતાને સાંપેલા વિશ્વાસ અને અધિકારનો ગેર ઉપયોગ કર્યો હોય તેવા ગુનેગાર તરીકે તથા પોતાની જવાબદારી ચૂકવવાને અશક્ત દેવાળીઆ તરીકે, ઉભી કરવામાં આવી હતી.”

કંપનીના વહીવટની આવી ખામીઓથી હિન્દુસ્તાનની પ્રજાને ઉગારી બ્રિટિશ ન્યાયને દષ્ટિમાં નિષ્કલંક કરાવવાના હેતુએ મી. ફ્રેક્સ જેવા સમર્થ પ્રધાને ૧૭૮૩ની આ-  
ખાતાનું “ ઇન્ડિયાનિઝ ” પાર્લામેંટમાં રજૂ કર્યું. તે બિલનો આશય એવો હતો એક જુલમ ખાનુ પાર્લામેંટ અને રાજની દેખરેખ નીચે ઉભુ કરી, તેને હસ્તક હિન્દુ,

દુસ્તાનનો વહીવટ સાંપવો, અને કંપની પાસેથી બધો વહીવટ લેઈ લેવો. આ વિષયે પાર્લામેન્ટમાં મજબૂત કરાવતી વખતે પ્રખ્યાત વક્તા મી. બર્ડે સર્વકાલ માટે ગમરણમાં રહે તેવું આપણુ કરેલું છે, અને જે કમીટીઓ નીમાઈ હતી તેમાં પોતે ગમર હતા તેથી તે સાનુભવ જ્ઞાનસહિત આ વિષયે બોલી શક્યો છે. તેના કહેવાનો સાર એ છે કે “વિદેશીય અને તેથી સ્થાયી ન રહેનારા અધિકારીઓનું રાજ્ય દેશને, કાંઈ પણ પ્રકારના સ્વદેશીય રાજ્ય કરતાં, હાનિકારક છે. આરમ્બ, તાતાર, કાંઈ રાજ્યોના ખુની હુમલાઓ સાથે સરખાવતાં આપણો વિજય થોડા રક્તસ્નાવથી થઈ શક્યો છે એ વાત ખરી છે; પણ તકાવત એ છે કે એ જીનનારા તે થોડા સમયમાં શાંત પડી જતા કેમકે દેશને તેઓ પોતાનું વતન કરી લેતા; પ્રણીક અવ્યવસ્થા રહેતી, અધિકાર ઉપર અકુશ થોડોજ રહેતો, તોપણ કુદરત એકદરે ઠીક મેળ કરી આપતી; પ્રાંતિનાં સ્થાન સુકાર્થ જતાં નહિ અને વ્યાપાર ધંધો સારી સ્થિતિમાં રહેતો. પણ અંગરેજી રાજ્યમાં ને જાણુ બદલાઈ ગય છે. તાતારોના હુમલાથી હિંદુસ્તાનને હાનિ થતી, પણ આપણા તો રક્ષણથી તેને હાનિ થાય છે. તાતારોની દુસ્મની દેશને દુઃખ આપતી, પણ આપણી દોરતી તેને હાનિ કરે છે. કાશ્મીર કે આપણે તે દેશને આપણુ વનન કરના નથી. જે દોષ છે તે અમુક અમલદારો કે માણસોનો નથી, એકદર રાજ્યપદ્ધતિમાં દોષ છે વિદેશીય રાજ્યનાં આવાં દુઃખો તો સ્વાભાવિક છે, પણ તે ઉપરાંત વળી હિંદુસ્તાનમાં આતંત્રતા રાજ્યવહીવટ ઉપર યથાયોગ્ય અકુશ નથી એ તે દુઃખોમાં શ્રદ્ધિ કરનાર છે. કોર્ટ ઓફ ડીરેક્ટર્સ થોડા અકુશ રાખી શકતી નથી ને રાખી શકે તેમ નથી, એવું તેનું બધારણ છે. માટે આ સ્થિતિ સુધારવાને કંપની પાસેથી અધિકાર લેઈ લેવો અને મી. ફ્રાંક્લિન ગિલ્ડ પસાર કરવું વાગ્યુંછે.”

કંપનીથી રાજ્ય બરાબર ચલાવાતું નથી એ વાત તો સર્વમાન્ય હતી, પણ લેનો ઉપાય શો કરવો એ વિષયે જે મત હતા: (૧) કંપનીનો અધિકાર લેઈ લેવો અને નવી વ્યવસ્થા કરવી; (૨) કંપનીનેજ અમુક અકુશથી ખુન: અધિકાર અલાવવા દેવો અને તે અકુશ રાજ્યના પ્રધાનોની દેખરેખ દારા તેના ઉપર મૂકવો. પ્રથમ પક્ષ મી. ફ્રાંક્લિન હતા, બીજો પક્ષ તેના પ્રતિપક્ષનો હતો. મી. ફ્રાંક્લિન હેતુ એવો હતો કે ઇન્ડિયાના વિશ્વાસુ અને પ્રસિદ્ધ રાજકીય પુરોગામીઓ કેટલાકનું એક કમીશન પાર્લામેન્ટ નીમવું અને તેમને હિંદુસ્તાનનો બધો વહીવટ સાંપવો. તે પુરોગામી હિંદુસ્તાનમાંની ખટપટોથી વિમુક્ત, અને નિષ્પક્ષપાત તેમજ પ્રસિદ્ધ રીતે સામાન્ય ન્યાયનાં ધોરણોને અનુસારે જાણુ કામ ચલાવવાને સમર્થ થઈ શકે એવો એ વ્યવસ્થામાં ગર્ભિન સાર હતો. આ કમીશનના મેમ્બરો ચાર ચાર વર્ષે બદલવા સંબંધે તથા કામ કેવે ધોરણે થેવું તે સંબંધે પણ એ બિલમાં કેટલીક કલમો હતી; અને કમીશનની એકંદર જવાબદારી પાર્લામેન્ટને સાંપી, હિંદુસ્તાન માટે એક ન્યાયની અદાલતના ધોરણ જેવું સ્વતંત્ર ધોરણુ સર્વ વહીવટ માટે કરી આપવાનો હુદ્દેશ હતો. બીજો પક્ષ હતો તેમાં જાણુ સાર ન હતો. કંપનીનેજ રાજ્ય સાંપવું, પણ તેના ઉપર ઇન્ડિયાના પ્રધાનોની દેખરેખ રાખવી. ઇન્ડિયાના પ્રધાનો, પાર્લામેન્ટ એટલે હા-

દન ઓફ કોગ્નિશન જે પક્ષનો વધારે વગ હોય તે પક્ષમાથી નિગાય છે, એટલે લી-  
બરલ કોન્સર્વેટિવ જે એ પક્ષની ચડસાચડસીમાં પોતાનો પક્ષ નિર્બંધ થઈ જતાં  
પાર્ટીમેન્ટ બરખાસ્ત થઈ નહીં પ્રધાન મંડળ આવી ન જાય તે કાળજીમાં હિંદુસ્તાન ઉપર  
રાજ્ય કરતી કંપની ઉપર બહુ દેખરેખ ન રહી શકે એ સ્વાભાવિક છે. વળી પાર્ટીમે-  
ન્ટના તલ હિંદુસ્તાનના કોઈ પ્રતિનિધિ નહિ એટલે પ્રધાનોનું લક્ષ્ય હિંદુસ્તાનની વાત ઉ-  
પર કોઈ પ્રયત્ન એવી શકાય એવો વધુ સભવ નહિ. છતાં આ બીજા પક્ષની દરખાસ્ત  
વધુ પાર્ટીમેન્ટ આગળ રચ્છુ હતી, અને બંને પક્ષનાં સભાપતિથી ચર્ચા ચાલતી હતી.

આવા સંધિમાં હિંદુના દુર્ભાગ્યે પ્રધાનોનું બંધ માગી પડ્યું, અને તેમને રથાને  
થી પિટીપ્રમુખ બીજા પ્રધાનો આવ્યા. મી. ફોક્સ બિલ હડી ગયું અને તેના પ્રતિપક્ષનું  
જે મિલ્લ હતું તેજ રૂપાતરે ૧૭૮૪માં મી. પીટનું “ ઇંડિયાબિલ ” થઈ પાર્ટીમેન્ટમાં પ-  
સાર થઈ ગયું. એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે “ ક્રાઈ ઓફ ડિરેક્ટર્સ ” અને કંપની તો રહ્યાં, માત્ર  
ક્રાઈ ઓફ ડિરેક્ટર્સને રાજ્યપદ્ધતિ સમઘે સલાહ આપવા એક. “ બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ ”  
નીમવામાં આવ્યું. એકને રથાને એ અધિકાર કંપની ઉપર રથપાયા. પણ લાભ કાંઈ થયો  
નહિ, ને એ વ્યવસ્થા ૧૮૫૭ના બળવા સુધી ચાલ્યાં ગઈ. ૧૮૫૮માં હિંદુસ્તાનના રાજ્યનો  
કુલ વહીવટ ઇંગ્લંડનાં ગવર્નરજીએ પોતાને હસ્તક લીધો અને કંપનીનું રાજ્ય બંધ પ-  
ડ્યું. જે નવી વ્યવસ્થા થઈ તેમાં પણ મી. પીટના મિલ્લની વ્યવસ્થાનું રૂપાતર કે ના-  
માત્રમાત્ર થયું, મી. ફોક્સ અને મી. બર્ડના બળ વિચારોનો તેમાં પણ કાંઈ અ-  
સર આવી શક્યો નહિ “ બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ ” નીકળી ગયું, અને “ ક્રાઈ ઓફ ડિરેક્ટર્સ ”  
ને રથાને “ ઇંડિયાકોમ્પાઈઝ ” સ્થાપવામાં આવી, તથા આ કોમ્પાઈઝના પ્રમુખ રૂપે હિ-  
ંદુસ્તાન આતાનો એક સ્ટેટ સેક્રેટરી પ્રધાન મંડળમાં હોમરવામાં આવ્યો. ઇંડિયા કોમ્પાઈઝ-  
નાં હિંદુસ્તાનમાં નોકરી કરી આવેલા લોકો અમલદારો પોતેજ બેસે છે; ક્રાઈ ઓફ  
ડિરેક્ટર્સમાં નોકરી કરા આવેલા અમલદારોના પ્રતિનિધિ એમતા હતાં. મી. ફોક્સ અને  
મી. બર્ડની વ્યવસ્થાનો હેતુ તો એ અમલદારો કે તેમના પ્રતિનિધિ કોઈ પણ હિંદુસ્તાન  
સાથે સબંધ ધરાવનાર યુગ આ, કોમ્પાઈઝમાં ન આવે એવો હતો. ૧૮૫૮માં ને વ્યવસ્થા  
થઈ ને અધાપિ ચાલુ છે. “ ક્રાઈ ઓફ ડિરેક્ટર્સ ” કંપનીના રાજ્ય ઉપર જે અકુશ  
રાખી શકતી તે કરનાં સારો અકુશ ઇંડિયા કોમ્પાઈઝ અને સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટની વ્ય-  
વસ્થાથી હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર રહી ગયો છે, પરંતુ મી. ફોક્સની વ્યવસ્થાથી જે  
ન થયું હોત તે થઈ શક્ય નથી, એમ આ ચાલીન વર્તેના ઇતિહાસ સ્પષ્ટ દર્શિયો  
વે નાર સમજી શકો.

જે ખરી અને પ્રથમ આવશ્યકતા છે તે હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર સંપૂર્ણ અને નિ-  
રામ્ય હેમ્બરેખની છે. કોઈ પણ રાજ્ય ઉપર પ્રજાનો પ્રથમ અંકુશ હોઈ ગયે, પણ હિંદુ-  
સ્તાનની પ્રજાને હિંદુસ્તાનના રાજ્યમાં દરેક વાસ્તવિક ભાગ મળે એ નથી, એટલે જે રાજ્ય-  
ના પ્રતિનિધિ રૂપે હિંદુસ્તાનની સરકાર રાજ્ય ચલાવે છે તે રાજ્યનો યથાર્થ અંકુશ ને એ  
સરકાર ઉપર રહે નહિ તો એ સરકાર કોઈને પણ જવાબદાર ન રહે એ સ્પષ્ટ છે અ-  
ગરેજ પ્રજા અને તે પ્રજાની પ્રતિનિધિ અગરેજ પાર્લામેન્ટના ન્યાય અને પ્રામાણિકપણા  
ઉપર, સ્વતંત્રતા અને શાંતિની વૃદ્ધિ કરવાની તેમની પ્રીતિ ઉપર, હિંદુના વતનીઓને  
પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધા છે; તે પ્રજાનો આખો ઇતિહાસ તેવી શ્રદ્ધા ઉપજાવનાર છે.  
એટલે ઇંગ્લંડની પ્રજા અથવા ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટનો સાક્ષાત્ અંકુશ હિંદુસ્તાનની સરકાર  
ઉપર રહે તેવી યોજના ધવાનીજ ખરી અને પ્રથમ આવશ્યકતા હિંદુસ્તાનની પ્રજા માટે  
છે, ઈડિયા કાઉન્સિલમાંથી હિંદી અગ્રણ્ય વર્ગ નીકળી બધા હિંદુસ્તાનના અનુભવવાળા  
પણ હિંદુસ્તાનના સગાં વિનાના પ્રસિદ્ધ અને વિશ્વરાનીય રાજપુરુષો તેમાં નીમાય, તેની  
ઉપર પાર્લામેન્ટની વધારે સાક્ષાત્ દૃષ્ટિ રહે અને પાર્લામેન્ટનો પ્રજાપક્ષીની અમર તેને  
લાગે નહિ, એ કાઉન્સિલનું કામ પ્રસિદ્ધ રીતે ચાલી તે એક ન્યાયની અદાવત જેવી  
પણ રહે, એવી કોઈ વ્યવસ્થા કરવાની આવશ્યકતા મી. ફ્રેડરિક સમયમાં હતી તેવી  
ને તેવી હજી પણ કાયમ છે. આ બધી આવશ્યકતામાં, આજ મો દોઢસો વર્ષ થયાં  
અંગરેજ રાજ્યના પ્રદર્શમાં વૃદ્ધિ પામતા હિંદુસ્તાનના લોકોને પણ તેમના રાજ્ય વહીવટમાં  
કોઈક ભાગ આપવાની આવશ્યકતા હોવામાં છે. ૧૮૫૮માં ઈડિયા કાઉન્સિલની વ્યવસ્થા  
યોજવાને સમયે, મી. કીંગ્સલે ( લોર્ડ બીકન્સ શીલ્ડ ) જે તે વેળે ચેન્સલર ગ્રેફ ધી  
ગ્રેફ ( મુખ્ય ખજાનચી ) હતા, તેમણે એવી સૂચના પણ કરી હતી કે હિંદુવાસી-  
ઓએ નીમેલા ચાર પ્રતિનિધિને માટે કાઉન્સિલમાં સ્થાન રાખવું. એ પ્રમાણે યદ્દ શક્યું  
નથી. પણ એ વાતે વર્તમાન સમયે ઇંગ્લંડના રાજદારી મહાપુરુષોને લક્ષમાં લેવા જેવી  
છે. હિંદુસ્તાનના અચ્છા વક્તાઓ અને લેખકો, કોન્ગ્રેસ અને કોન્ગ્રેસના હીમાયતીઓ,  
ઇંગ્લંડમાં રહી હિંદુસ્તાન માટે વકીલાત કરનારા હિંદુવાસીઓ તેમ અગરેજો, જે વાતની  
એક અથવા બીજી રીતે માગણી કરે છે તે મી. ફ્રેડરિક અને મી. બર્નના ગિલ્ડમાં જે વાત  
હતી તેની તેજ છે. એવી માગણીને રાજદ્રોહ કહેવામાં આવે તો એ હિંદુનું દુર્ભાગ્ય છે;  
રાજ્ય પ્રજાની એકતામાં વૃદ્ધિ થઈ રાજ્યને ચિરકાલ સ્થિરતા અને પ્રજાને ચિરકાલ સુખ  
દેવાનીજ એમાં પાંછના છે; જે સ્વતંત્રતા, ન્યાય, પ્રામાણિકતા માટે ' ટ્રિટન ' એ નામ  
દત્તિકામાં પ્રસિદ્ધ છે તેનીજ એમાં અધિક શોભા છે.

Gurushanker manishanker Shastri  
 Khetwadi manishanker  
 મુદ્રીન. Shastri motary  
 - das new ch

( તંત્રી, મણિલાલ નથુભાઈદેવેલી. ) 2nd floor Ror

( પર્મ-ગુરુ-રાજ્ય-સાહિત્ય-એમનાં સ્વરૂપ અને સંબંધનો વિચાર ) ૧૨

—\*S\*

“ સત્યં પરં ધીમહિ ” —માગવતમું.

પુસ્તક ૧૩. અંક ૧૨. ] ( માસિક ) [ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૯

૧

સાહિત્ય.

એક ચંડોળને

( મળેલું )

હરિણી

નવ હોઈ જાતે ! માતું માતું સ્વચ્છ મહાં જરા !  
 હોગર હસકું મહાર યાતું તને શુભતાં જરા !  
 સુખ દિલમહાં જાણે કાંઈ દિસે સુખ સાંપડ્યું,  
 કઈ સમયથી બૂધાએલું ફરી સ્મૃતિએ ચડ્યું.  
 બહુ સમયથી મહારે માટે નથી રસ કે રસો,  
 બહુ સમયથી તિન્ધામે કે નથી હરપી વહો;  
 બહુ સમયથી નેત્રો સ્ત્રીનાં નથી બનતાં-અરે !  
 બહુ સમયથી બાપો હૈયે મહા સુનકાર છે.  
 સુખ નવનથી આજે ભાનું ફરી હસનો દિસે,  
 કુદરત મહાં પ્રેરાતો હું ફરી રસ શોધવા,  
 અનિલ લહરી આજે પાછી મને રમતી દિસે;  
 ફૂલ ફૂલ મહાં આજે પાછા વહે રસ શોધવા.  
 સુખ હૃદયની આજે પાછી કળી હૃદયની પડી,  
 અરર ! કુઝલે ! દિવસે તેમાં મીઠાસ થઈ ખડી;  
 કદુ રસ અરે ! મેં તો લીધો અદાપ સંધા મધી,

રસપુટ પીધા હોને હોરો અનેક ભરી ભરી.  
 રસપુટ પીધા તે 'ના પીધા' હવે, અનેક નહી,  
 રસપુટ પીધા એવા એવા હવે, - મળશે નહી;  
 "તરંગ રસની, નિઃશ્વાસો ને હળે રડતુ સદા-"  
 જમિ હૃદયનું એવુ વાંચન મળે કરી આજ-હા!  
 મુઠ્ઠા ઉઘરતે ચીરાતાં-રે। હવે 'સુખ' કે 'મૃત્યુ',  
 આર! મૃણુતે સાંધી દેતાં ન જોઈ, કૃપા, પરમ્;  
 સુખ સુખ હવે હવે આરે લટાઈ જતુ હવે,  
 પણ હૃદયમાં લૂટાવાનુ કષ્ટક રહી ગયું.  
 આર! દિલની પરી પૂરી ન જાય મધ કદી;  
 આર! દિલમાં છરી પૂરી કદીય મધ નહી;  
 જમિ દિલને પૂરો દેવા ન દોઈ મૃત્યુ કેદો,  
 જમમ કરવા નહીના નહીનાં જહો ઉલટા પડી!  
 જમમ કરતાં એ શું જાણે મરી મૃદુ સંખો!  
 જમમ કરતાં વેળાનીએ ન હામ ટકી શકી!  
 તુજ સ્વર યજી આજે કાઢ દિલે ખુંચતો દિલે,  
 પણ જમમની વાતોથી તુ આજુબુજુ દિલે,  
 જમમ સહવો સહેવો મીઠો સદા સદનારને,  
 જમમ કદિએ પીડાતાને ન દોર કરી શકે;  
 જમમ દિલને હેલ્લો દેવા ન દોઈ મને મળે,  
 જમમ દિલને એવા એવા ન દોઈ મને મળે.  
 દરદ દિલની વાતોને એ ન છે શુભનાર દો,  
 દરદ દિલની વાતો સાથે ન છે મળનાર, દો;  
 અનુભવ અહીં કોઈને એ સમાન મળે, નહી,  
 જમત સધળુ અકેકાની અસાર - સુસાદરી,  
 જમત રસમાં ક્યાંએ જર ન પડ્ય પડ્યા, હજી,  
 હલ મળતાં રોવામાંએ ક્યાસ રહી જતી;  
 આર! કિમત ના કિંમત રાવું હજી જડતુ નથી,  
 રતન સીપવા કૈએ જન્મો હજી કરતુ નહી.  
 પણ દરદ કૈઈ ધીમે ધીમે થુજાઈ જતું હવે,  
 આર! દિલ આ ધીમે ધીમે દોર પડું હવે;  
 સ્વપ્ન તુજ શુભો ને આ આલ્યુ પરી નિજ માર્ગમાં  
 તુજ સ્વરથી આ મ્હાર દેખું મૃત્યુ કઈ તાલમાં,  
 તુજ સ્વરથી આ મ્હાર દેખું કરે કઈ ગોઠડી,  
 વિધર જરી થજે! ગાતુ ગાતુ ઉડીશ નહીં જરી,

પણ સુખી તુએ જોયિતુ કે હરીજ નકી જશે.  
 ૧૨૬ દિવની વાતોથી તું અગ્નિ હજુ દિસે.  
 સહુ સુખી હોતે તેવુ તુએ હરીજ જશે નકી,  
 મુજ ઝંગરની તારે હૈયે બધા ઘટતી નથી;  
 મુજ રમનથી તારા કંઠે ન સોસ કઈ પડે,  
 મુજ હૃદયની વાતોથી તુ અગ્નિ નકી દિસે.

## અંધાવલોકન

પૃથુરાજ ચોહાણ અને ચંદવરદાસી:—જી હિંદુસ્તાનના પેરાકમા અને સ્વ-  
 તત્ત્વ રાજવીરોની નામાવલિની સગામિ પૃથુરાજના નામથી, થાય છે અને એ રાજના અ-  
 સ્તનો સંધિ આપ્યા ભારતના અસ્તનો સંધિ લેણાથી ત્યાં હમાર રહીને, સર્વ કાષ્ટને—  
 જ્ઞાની, ધ્યાની, ગગનતિનિપુણ, ઇતિહાસ જ્ઞેનાર, સર્વને—અનેક વિચારે કરવાનું સહ-  
 જેત મન ધણ આવે છે. આગવર્તનું જૂત અને ભવિષ્ય દિહીના કાગરા ઉપર, બેથીને વિ-  
 સેકતાં વિશેષતાં કાગરને, હીનારે વર્તમાનના ઉચ્ચ ઋષાપાતથી કલ્પનાનિર્મળ મૂર્તિ આર્ષ  
 ઉપર દાખ દેતી, નિઃશ્વાસ નામતી, જંગમી હો છે, ને એના એ વર્તમાનનેજ અનંતભાવિ-  
 રૂપે, નિરખે છે. કસલ, કનેરા, કુસપ આદિ અનેક વિદ્યમાની સહભાગી છતાં પણ સ્વતં-  
 ત્રતા એ આગવર્તની કાષ્ટ અપૂર્વ શક્તિ હંતી; રાજકીય સ્વાતંત્ર્યને અભાવે પ્રજામાં તે-  
 મ અકિતમા ઐક્ય, કાયમાધક સામર્થ્ય, સ્વાર્થથી પર્યતની પરાર્થ શ્રુદ્ધિ, એ અને એવા  
 ઉત્તમ, ભવ્ય, સામાજિક ગુણોના ઉદભવ કે ઉત્કર્ષ યપાનોજ નહિ, ને અન્યોન્યાશ્રયની પે-  
 ઠે એ ગુણાભાવે પારતંત્ર્ય અને પારતંત્ર્યને લેઈ એ ગુણાભાવ એવી પરંપરા ચાલીજ  
 જવાની.

પૃથુરાજ એ નામ આ યધા અને એવા અનેક તુરગોના ધ્વનિરૂપ છે. કાષ્ટ પ્રતિ-  
 જાવાનું લેખકને હાથે તે વીરને કયાકાલ ચીતરાયો હોય, એ પ્રતાપી રાજનો ચંદ્રન પુનઃ  
 આજના સમયમા ઉનારીને એના આશ્રયદાતાની કયા આપણને કહેતો હોય, તો શો અ-  
 ધ્યયન કરવા યોગ્ય, બોધ લેવા યોગ્ય, ભવ્ય ઇતિહાસ આપણા હાથમાં આવે પૃથુરાજ-  
 ની કથાને યદ્યતદ્વા ગોક્ષીને પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવનાર કરતાં, ચંદના રાસાને આધારેજ  
 તેવું સ્થિત નેવું છે, તેવું ને તેવું કહી જવામાં એટલાજ માટે પધારે સ્વારસ્ય અને સાર છે  
 રા. મણિલાલને લખવાની છૂટ સારી છે, પણ તેમની ઐતિહાસિક અપયોક્તશક્તિમાં પૃ-  
 થુરાજના નામથી સુચવાતા ધ્વનિને નિર્ભાલ કરે તેટલી વિશાલતા કે દીર્ઘદર્શિતા નથી એ  
 શોચનીય છે. કેટલીક વારો એમને ધર્માધપણા રૂપે કે વહેમરૂપે લાગી છે, ને તે વાત ક-  
 પર તેવી દીકા આપવાનું પણ તેમણે સાહસ કર્યું છે, પણ ઇતિહાસને દેશકાલ તથા જ-  
 નસગાંજના પ્રરિપૂર્ણ આદર્શરૂપે અનુભવનાર કાષ્ટ ભવ્ય લેખક એના એજ મહેમાની

આપણને પ્રયુગજ્ઞતા સમયનું કોઈ અસ્થાયિક દર્શન કરાવી શકત, સમરમુખે અવિચલિત હર્યે અને પરમોદ્ધાસથી યતા પ્રાણાર્થણનો કોઈ મંત્ર સમજાવી શકત. ઇતિહાસ અને પદાર્થવિજ્ઞાન એ જુદી વાતો છે, પદાર્થવિજ્ઞાન પણ ઇતિહાસનો વિષય થાય, પણ ઇતિહાસને પદાર્થવિજ્ઞાનની ક્ષેત્રીમાં ઉતારી શકાયજ નહિ. ઇતિહાસ તો વ્યક્ત વ્યક્તિના અને સમાજના આંતર વિકાસનો અતિ સુચકિત કાવ્યમય ક્રમ છે, પદાર્થવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર વિશ્વના કાવ્યનો એકાદ આલાપ છે. આટલા માટે ચોતા તરફથી કાંઈજ ન ઉમેરતાં માત્ર ચંદની કથાનેજ વગગી રહેવામાં જલ્દી સારું છે: વાચનારજ યથાશક્તિ તર્ક કરી લેશે છતાં રા. મણિલાલનો આ લેખ ચંદના લેખના સાગરપ હોઈ પ્રયુગજ્ઞને નામે લખાયલા ખીન્ન જવા લેખોમાં સર્વોપરિ છે એમ કહેતાં અમેને સતોષ થાય છે.

પ્રયુગજ્ઞ એટલે વીરત્વ, પરાક્રમ એની સાથેજ શૃંગાર અને ટેકનો ખુંજ હતો; વીર અને શૃંગારની મૂર્તિ હતો; એ ઉભયે બાવની અવિશૃંખલ ગ્વાર્ધણ્યુદ્ધિને રાજનીતિના સાક્ષ્ય માર્ગમાં નિયમી રાખવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ તેનામાં કે તેના સામતોનામાં ન હતી. તેનામાં તો શું પણ જયચંદ, બીમદેવ, જેવા મહારાજાઓમાં પણ નહતી; તેઓ વીર અને શૃંગારના નાયક ન હતા, પણ દુરદર્શિતાના વિષયમાં તો તે પણ પ્રયુગજ્ઞ નેટલાજ દોષિત છે. દિલ્હી અને કોનોજનું એકછત્ર સામ્રાજ્ય કેવે પ્રકારે ઉદ્ભવ્યું અને કેવે પ્રકારે પીઝેરાઈ ગયું એ જોતાં અનેક શોકપરપરા ઉમરાઈ આવે છે, અને બાવિમાં શુ થયું જોઈએ, શુ કર્યું જોઈએ તેના વિચાર શુરે છે. પણ આર્થ રધિર તેનું તેજ છે, હજીએ વર્તમાનને સમજી આપણે કાર્યસાધક સામર્થ્ય અને ઐશ્વ્ય પ્રાપ્ત કરીએ એ સમય ક્યારે આવશે તે ચંદે તો મહાવીર પાસે હવરાજ્ય છે, છતાં હૃદયને પ્રતીતિ થતી નથી.

૨

ધર્મ

૧

પ્રત્યગાત્મા

( મજેલું )

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૧ થી )

ઉપર ને દર્શાવેલ આપેલું છે તે મન યાજવાનું માત્ર દર્શાવેલ છે એમ સમજવાનું નથી પરંતુ તે યથાર્થ સમજવાનું છે. સામાન્ય રીતે જોતાં ને યાતો અત્યંત દુઃખદાયક અને ગભરાટ પેદા કરનારી જણાય છે તે ઉપર જ્યારે શાન્તિથી ધ્યાન કરવામાં આવે છે ત્યારે તે જીવ સ્વરૂપમાં દેખાય છે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે જેમ જેમ જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે તેમ વિવેક બુદ્ધિથી વસ્તુમાત્રની તુલના કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિવેકનું લક્ષણ શાન્તિ છે. તે શાન્તિ જેમ જેમ વધતો પ્રકાશ સંબંધ જોતાં આવડે છે અને કાર્યકારણ, સમજાય છે તેમ પેદા થાય છે અને ત્યારેજ સમજવામાં આવે છે કે આત્મા ને દુઃખ-દાયક બને છે તે આગળ કોઈ વખતે સુખદાતા થશે.



જીવાત્માની યાત્રામાં ને ને તત્ત્વો કાર્ય કરે છે તેમાં એક મુખ્યત્વે કરી જાણવાશ્ચ-  
યક કામ છે; કારણકે તે પ્રથમીજ તેની આસપાસ રહેશે છે. અને તે વાસના પેદા કરનાર  
છે અને તેને લીધે તેને વારંવાર આ દુનિયામાં આવવનવ કરવી પડે છે. આ દુનિયામાં  
કોઈ-પણ તૃપ્તિ રહ્યાં કરે છે તે મરણોત્તર રહી જાય છે અને જીવાત્મા પુનરપિ જન્મ ધા-  
રણ કરવા આવે છે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે. સ્વયંક્રોધમાં સંગ્રહ કરેલા અનુભવો ઉપર ક-  
રવાની ક્રિયા પૂરી થઈ રહે છે અને ત્યાં સુખ ભોગવી જીવાત્મા પાછો ફરે છે એટલે તેને  
આ સંસારમાં ઘસડી લાવે છે. જીવાત્માને આ દુનિયાં છોડવામાં તેમજ તેમાં પાછું અ-  
વતરવામાં તે તે પ્રસંગનું આકર્ષણ ખેંચી લાઈ જાય છે. ત્યારે આ દુનિયાં છોડી દે છે  
ત્યારે થણા અનુભવનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે તે મનશક્તિમાં ભેળવવાનો હોય છે. એટલે  
જે લોકમાં તે ભેળવવાની ક્રિયા થઈ શકે ત્યાં જતા તે આકર્ષાય છે એટલે તેનું સ્થૂલ-  
શરીર પડ્યું કે તે ત્યાં જવાનું કરે છે. ત્યાં જતાં જ કાંઈ ભાર વચમાં ઉતારવાનો હોય છે  
તે તે તે લોકમાં ઉતારી દેવગ્રોહમાં જઈ સંગ્રહ કરેલા અનુભવને ભેળવવા માટે ક્રિયા ક-  
રવા લાગી જાય છે; તેમાં તે સર્વદા આનંદ ભોગવે છે. પરંતુ તે સંગ્રહ ખુટે છે અને વં-  
ધારે ક્રિયા કરવાની રહેલી નથી એટલે નીચેના લોકમાં તે પાછો ખેંચાય છે અને ઉપર  
મહત્તી વખતે જ ને લોકમાં થઈ પસાર થયો હતો તે તે લોકમાં થઈ અતિ આ દુનિયાં-  
માં તે અવતરે છે અને જ ને વસ્તુ પ્રતિ તેની પ્રીતિ હતી તે તેને ત્યાં આવી મળે છે.

ઉપર જ કહેવામાં આવ્યું તે જણાવવાનું પ્રયોજન માત્ર એ છે કે ત્યારે વારંવાર  
અવતરતું પડશે અને સુખ દુઃખ ભોગવવાં પડશે એવી વાત કહેવામાં આવે છે ત્યારે  
થણાં મનુષ્યો એમ બોલી જાય છે કે “અમારે પાછું આવવાની ઇચ્છા નથી.” પણ તે-  
ઓને એ જ્ઞાન રહેતું નથી. “પાછું આવવું નથી અથવા પાછું આવવા માગતા નથી એટલું  
માત્ર જોલવાથી કાંઈ વળતું નથી. કારણકે જ્યાં સુધી તૃપ્તિ રહે છે અને વાસનાનો ક્ષય  
થતો નથી ત્યાં સુધી પુનર્જન્મનાં બંધન તેની મેળે ઘડાયાં જાય છે. જ્યાં સુધી આ જગતમાં  
કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા બંધાઈ રહે છે અને તે વસ્તુ આ જગતમાં જ પ્રાપ્ત  
થાય તેવી હોય છે ત્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ અર્થે તમારી ઇચ્છા હોવા નહિ હો તો પણ આ  
દુનિયામાં આવ્યા વિના છૂટકો નથી. આ જગતની વસ્તુ પ્રતિ જ ઇચ્છા છે તે તૃપ્તિ એ-  
વી છે કે જીવાત્માને પાછો આંહી ખેંચી લાવે છે. માત્ર સંસારના વ્યવહારથી કાયર થઈ  
જવાથી જ શ્રમ જણાય છે ને તેને લીધે જ શાન્તિ આવે છે તેનાથી કાંઈ જન્મ મરણના  
કેરામાંથી મુક્ત થવાનું નથી. જો કાયર થાય છે અને પરિણામે શાન્ત થાય છે તે સ્થૂલ  
મગજ છે. કારણકે હૃદયજ્ઞાન વિના માત્ર વ્યવહારના દુઃખથી કંટાળી તેનો ત્યાગ કરવાની  
જે ઇચ્છા થાય છે તે માત્ર આ સ્થૂલ-બૂમિકા પરવેજ કાર્ય કરી શકે છે. એટલે જો  
સ્થૂલ શરીર પડ્યું તેવી તે કાયરતા અને ત્યાગશુદ્ધિ તેની સાથે જ ક્ષય પામે છે અને તે-  
નું પરિણામ મુક્તિ થઈ શકતું નથી. વળી એ કંટાળો આવે છે ખરો પણ તેથી સંસાર-  
ની વસ્તુ ઉપરથી ભાવ ઉઠી જતો નથી. જિજ્ઞાસુ વસ્તુ, સુખ, મોજગાજી, માન, મહ-  
તા પ્રેરણા ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત થાય એવી ઇચ્છાને લીધે તે તે પ્રતિ મોહ તો જન્મનો તેમ  
અંતરમાં રહ્યાં કરે છે. અને આજ્ઞાશી તો તેનો પ્રભાવ સંપૂર્ણ જોવામાં આવે છે તો

તેમ જાનુઆરી ૧૯૭૦ ના પુનરપિ આ વ્યવસ્થા આપવા ઠરાવ રાખતા નથી ” એમ કહે  
 એ માન સય માનની ખામી જણાવે છે જ્યાં સુધી એ મોદનો અત્યંત ક્ષય થાય નહિ  
 ત્યાં સુધી અવનરવા વિના બીજો કોઈ કોતો છેજ નહિ જ્યાં સુધી સર્વ પ્રકારનો મોદ ટળી જા-  
 ય છે, ત્યારે ન્યુતિ, નિદા સમાન ગણવામાં આવે છે, જમન પોતાને ધનવાન અથવા દ-  
 રિદ્રી મળે તેની દરકાર મટી જાય છે, સામાન્ય લોકો જેને સુખ દુખ કહે છે તે રીતે પો-  
 તે સુખી વા દુખી હોવાથી કાંઈ મન પર લાવતો નથી, આથી જ જમનના પહિરુ વ્યવહાર  
 પ્રતિ કેવલ જામીન વૃત્તિ રામે અને કોઈ પણ કારણ પરથી મનની શાન્તિ ક્ષોભ પામે  
 નહિ અને કાંઈ પણ કાન્યમર વૃત્તિ વિગર પામે નહિ ત્યારેજ જવાતમાનો ફેરા ટળે છે. પ-  
 રતુ એમાં કાંઈ પણ મોદ પમાડે અને તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાનો અકુર પણ પુરો એવું  
 હોય ત્યાં સુધી સસાગના બધન બધાવાતા અને તેનો અનુભવ કરવા જગતમાં અવનરત  
 પડનારું એ તિ સંસાર છે

એ બધનો મન કનુ નથી પણ કામની મહાબધી તે કરી શકે છે ઉચ્ચ પ્રકા-  
 રી સમજ શક્તિ માટે પણ ઇચ્છા કરવાથી તે બધન થાય છે. પરંતુ માન તત્ત્વજ્ઞાન વિ-  
 આગતા તેમ થતુ નથી કમરે એ તો મનનુજ કાર્ય છે આજકાલ જે સામાન્ય મનુષ્યવ-  
 ળ કાર્ય કરે છે તે કેવલ મન નથી પણ કામની સાથે સંયોગથીજ કામ-મન છે, જે ઇ-  
 ચ્છા પેદા કરે છે અને જ્યાં મરજતા બધન પામે છે, તત્ત્વવિચારથી અવતરવા જેવાં  
 બધન પેદા થતા નથી કેમકે અવતરતું એ નવીન અનુભવોનો સમ્રદ કરવા માટે છે અને  
 તેવા અનુભવની આવશ્યકતા ત્યારે કાંઈ અનુભવ મોગપનાની ઇચ્છા રહી જાય છે ત્યારે-  
 જ થાય છે મને તેવી ઉચી સમજવાળું પણ સ્વયં મગજનું કાર્ય થાય છે તો તેમા મન  
 માથે કામનો અશ હોયજ છે એટલે તેમા ઇચ્છા રહેતી છે અને તેને લીધે પુનર્જન્મનું કા-  
 રણ પેદા થાય છે

એ મનનું કાર્ય કેમ થાય છે તે જોવાનું છે વિચારની ઉપાદક શક્તિદ્વારા તેનું કાર્ય  
 થાય છે. આ જમનું પણ દેરી વિચારની ઉત્પત્તિ છે આપણને જે કાંઈ બહિર દર્શન થાય  
 છે તેમા તેના ખરા જીવનરૂપે વિચાર રહેવ છે જે દેખાય છે તે તો માત્ર રૂપાં છે. અને  
 તે રૂપ વિચાર પ્રદર્શિત થવા નીચેની જૂથિકામાં અવતાર લે છે. એટલે અખિલ બ્રહ્માંડ ઇ-  
 શ્વરના વિચારની સ્ફુરણથી પ્રદર્શિત થયેલું છે. એ ઇશ્વરનો અશ મનુષ્યમાત્રમાં રહેલ  
 છે અને તે મનદ્વારા કાર્ય કરે છે. એટલે મનુષ્યમાં તેજ ઉપાદક તત્ત્વ છે, જે મનુષ્યમાં  
 તેનું સાચક વિશેષ હોય છે તે જમનમાં ઉપાદકશક્તિ વિશેષ ધરાવે છે પ્રત્યેક વિ-  
 ચાર પોતાને અનુદત રૂપ બાધી લે છે. આપણે સદૃશ વિચાર કરીએ છીએ કે તત્કાલ  
 આપણા માનસિક વાનાવરણમાં તેનું રૂપ બધાય છે. જે વિચાર દૃઢ હોય નહિ તો રૂપ  
 ક્ષીણ રહે છે જે વિચાર મારવાર થઈ કરે છે તેના રૂપ દૃઢ બધાય છે એટલે-તો લા-  
 ખો કામ ટકે છે. એ હિપરથી એટલું સમજવાનું છે કે વિચારની દૃઢતા અને વૃત્તિ જેવાં હોય  
 છે તેવા વિચારના રૂપ આપણી આગપાસ આપણે નિરતર ઉપમ કરી રાખે જરૂર છે છીએ

“ ધી આંધ્રુ ઉતરે ” માને શ્રુતિ જમન નામનાં પુસ્તકમાં શ્રી. સિનેટને મહાત્મા  
 કુમિ લખે છે તે વાંચશે તો જણાશે કે તેમને પણ બનાવ્યું છે કે ત્યારે એક વિચાર રૂ-

કટ'વાય છે જાને રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તેમાં અતુલ્ય સત્ત્વ પ્રવેશ કરી તેને સચ્ચાઈ કરે છે. જેવી શક્તિ અને, જેવા સક્ષણવાળો વિચાર તત્ત્વ સત્ત્વ તેને આત્મા મળે છે. એ વિચાર સારો હોય, લોકોપકારક હોય અને જનમુક્તિની મેવા કવ્યાની ધારણાથી કવચ દોષ તો બહારથી સત્ત્વ પણ તેણે શુભકર્તા અને પવિત્ર આવી મળશે. વિચારનું મક્ષ પણ કવ્યા-ણકારી હોવાથી વિચારકર્તા પ્રતિ તેને પ્રત્યાધાન પણ શુભકારી થવાનો તેમજ તેની અસર જેની જેની પ્રતિ ધાય તે પણ તેવીજ થવાની. તાત્પર્ય એ છે કે પ્રત્યેક પ્રેમદાયક અને સદાયકારક વિચાર પેદા થાય છે તે વિચાર-શ્રુતિકામાં લોકોપયોગી થઈ રહે છે. જન-સમુદ્ધના કવ્યાણુરૂપ કરેલ વિચાર તેમના પ્રતિ જન તેઓની આગપાસ નિટનાઈ જઈ તેમનું સરક્ષણ કરે છે અને તેમને સદાયજૂત ધાય છે. પૃથક પૃથક મનુષ્ય પ્રતિ પણ તેમજ સમજવાનું છે હોઈના પણ કવ્યાણુરૂપ વા ક્રેય,યે શુભ વિચાર કરવામાં આવે તો તે મક્ષ જીવતા પ્રાણીની પેઠે તેની સમીપ જાય છે, ત્યાં જઈ રહે છે, તેનું રક્ષણ કરે છે, બધ દૂર કરે છે, સારા સત્ત્વને તેના પ્રતિ આકર્ષે છે અને રક્ષક દેવતાની પેઠે થઈ રહે છે.

( આગળ ચાલુ )

### આદિ કારણ.

The more we know, and the more we feel, the more we separate; we separate to obtain a more perfect unity.—huskīn

શુદ્ધિના આન્ધિકારણ વિષયે જોટવી તકગરો સાગળીએ છીએ તેટલી આપણે શુદ્ધિની અંતિ વિશે માનજતા નથી મનુષ્યોને જે જાણવું આવશ્યક છે તે જાણવા તેમની પ્રવૃત્તિ યોગી ધાય છે, જે જાણવા વિના ચાલે એવું છતાં અગમ્ય છે તે જાણવાની ધાની આતુરતા નહે છે. જગત કમ થયું, ત્યારે થયું, તેનો કર્તા કોણ છે, કેવો છે, છત્પાદિ તમો કરતો, જગત્ જેવું છે તેણે દુઃખરૂપ છે એ અનુભવ હપગથી તે દુઃખમાંથી મુક્ત થવા વિષયે વિચાર કરી તદ્દતુર આચાર સખવો એ અનેક રીતે કર્તવ્ય અને વડાપપુત્રાણુ છે. એ જાણવું સુગમ પણ છે, છતાં અગમ્ય વાત હપગ મનુષ્યબુદ્ધિ વધારે ફાંફાં મારે છે એવો તેનો સ્વભાવ છે, અને તે સ્વભાવાનુસાર તેણે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી તેવા વિચારમાં અનેક તર્ક વિતર્કના શુચવાય છે.

આપણે આ મધ્યે જોતાં એજ વિચાર કનનાનો આરભ કરવો છે, કારણ કે એ સંબંધી અનેક વિતર્કોનો નિષ્કર્ષ જોવાથી એ વિષયે આપણને સમાધાન આવવાનો સમય છે. અદ્વૈતસિદ્ધાંતમાં જે નિશ્ચયો થયેલા છે તે અનાદિસિદ્ધ, અનીઓના અનુભવથી પરિપૂર્ત, અને સાધારણ બુદ્ધિને પણ સુક્તિગમ્ય છે. 'એ કરતાં અન્ય સિદ્ધાંત મનુષ્યના મોક્ષ સમયે સખવી શકતો નથી, 'કિષ્કુન્દા' ને ને' અન્યતઃ ભામતા સિદ્ધાંતો છે' તે પણ અદ્વૈતસિદ્ધાંતના કમ જવાબ છે, તેમને પણ બુદ્ધિથી વિચારી આગળ લખાવતાં તેમાંથી એ અદ્વૈતજ દક્ષિત થવાનો સમય છે અદ્વૈતનો ચરમ સિદ્ધાંત તો એ છે કે આ જગત્ ત્રિમાલમાં થયું નથી, ને જેવું છે તેવું સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટિત છે; એ સિદ્ધાંતાકાર જનિતો સતત પ્રવાહ જેનાં સંસારનામક ઉપાધિગમ્ય કલ્પિત અવિદ્યાદિ અભિનિરૂપાંત

એનો સંભવ નથી; અને અપરિમિત આનંદધનનો અનુભવ છે તેવો ને તેવોજ સ્થિર રહે છે. પરંતુ આવો સિદ્ધાન્ત અનધિકૃત બુદ્ધિમાં તુરત ઉતરતો નથી; તેમાં પણ ને બુદ્ધિઓ વિવિધ પ્રકારે શિક્ષણ પામી કર્કશ તર્કગતમાં ભ્રમણ રમણ કરતાં રીખી છે, તેમને તો આટલા હુંકા, સાદા, અને સરસ કથનથી સમાધાન થવાનો અવકાશ નથી. જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય સ્થગતી અદૈત પ્રતિપાદન કરવાના પ્રશ્નને પ્રસંગે ત્રિકાલમાં જગત્ જ નથી એવું ઉત્તર, તે બુદ્ધિને તો, પ્રકૃત વાતને ઉઠાવી દેઈ વળતો આશાને આ-અધારિત કરવાના આડંગર નેવુંજ લાગે. આટલા માટે આચાર્યોએ અધ્યારોપ અને અ-પવાદની કલ્પના કરી બુદ્ધિમાનોને ક્રમે ક્રમે સિદ્ધાન્ત ઉપર લાવવા પત્ત કરેલો છે. જગત્ આદિ ભેદગતી કલ્પનામાત્રને નિર્દોષ એવા એકરસ બ્રહ્મને વિષે આરોપી લેવી: બ્રહ્મ છે, જગત્ છે, જગત્ની ઉત્પત્તિ છે, છય છે, છવના ભોગ છે, છવને સાધન છે, ને સાધનથી મોક્ષ છે, એ આદિ સર્વ સ્વીકારી લેઈને તેની વ્યવસ્થા કરવી; અને એ વ્યવસ્થા કરતે કરતે પુનઃ એ બધું કાંઈ નથી, એકરસ આનંદધન અદૈતાનુભવજ સત્ય છે એમ અનુભવવાની એ જગદાદિ સર્વનો અપવાદ કરી આપવો. એમ પુષ્કરણ અને એકીકરણ કરી આપતાં હૃદયમાં તે વિસ્તાર રચાવવો કે નથી સર્વમય અભેદાનુભવ ધણ રાકે. આમ અધ્યારોપ અને અપવાદ કરીને સિદ્ધાન્તનો અનુભવ આણવો એવો પણ એક માર્ગ છે. અદૈત સમયે લખતુ, બોલતુ, ચર્ચા કરવી તે સર્વ પણ અધ્યારોપાપવાદન્યાયેજ સંભવે છે.

અદૈતપરિભાષાનુસાર જગતનો આરંભ અજ્ઞાનથી માનેલો છે, અને સત્ રૂપ બ્રહ્મથી અવ્યતિરિક્ત ને અજ્ઞાન તેણે કરીને સૃષ્ટિ સંભવે છે. આ અજ્ઞાન તે જ્ઞાનના અભાવરૂપ નહિ પણ સૃષ્ટિનું ઉપાધન યથા શકે તેવા ભાવ રૂપ છે. એ અજ્ઞાનના કાર્યની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ પ્રત્યેક વ્યક્તિને પૌત્રપોનાના અંતરમાંજ ધાય છે કે ‘હું અચુક જાણુતો નથી.’ એટલે તેને સિદ્ધ કરવાને અધિક પ્રમાણની અપેક્ષા નથી. અજ્ઞાનના સ્વરૂપને સમજતા પૂર્વે આપણે સૃષ્ટિનો હેતુ પણ સમજી રાખવો જોઈએ. સૃષ્ટિ શામાટે યાય છે? અદૈત એકરસ સત્ ને દૈત યથા અનેક થવાનું પ્રયોજન સુઝે એ પ્રયોજન અનુભવ એટલુંજ કહી શકાય છે. એ અનુભવને જ્ઞાન પણ કહેવાય છે. સૃષ્ટિનું પ્રયોજન અને ફલ અનુભવ-સ્વરૂપાનુભવ, અદૈતને અદૈતાનુભવ, એટલુંજ છે. એકથી અનેક યથા હનમોતમ એકતા અનુભવવી એ સૃષ્ટિનો હેતુ છે. હવે જુઓ. અજ્ઞાન એ અનાદિ, આદિ કારણ છે, અનુભવ એ તેનું ફલ છે, અનુભવ માં અજ્ઞાનનો વિલય છે. અનુભવ માત્ર એ અથવા ત્રણની અપેક્ષા કરે છે: અનુભવ કરનાર, અનુભવ કરાવનાર અને અનુભવ સાધન: કર્તા, કર્મ, કરણ. પરંતુ સામાન્ય રીતે એમ કહીએ કે અનુભવને અર્થે દૈત યથા જોઈએ તો પણ આને, કારણ કે કરણનો વિચાર કરતાના અંગમાં રાખી તેની, રચણ દૃષ્ટિથી, ઉપેક્ષા કરીએ. જ્યાં સુધી અદૈત છે ત્યાં સુધી અનુભવ નથી એમ કહી શકાતું નથી, અનુભવ તો છે, પણ જ્ઞાન અનુભવ છે. એ અનુભવને વાણીમાં આણી શકાય, એકથી અન્યને ઉપજાવી શકાય, ભાવ, ભક્તિ, પ્રેમ, ને અભેદની વિપુલતાનો ભાસ પણ કહી શકાય. તે અર્થે દૈત યથા આવશ્યક છે. ન વિના અનુભવજ નથી. પણ જેમ દૈત વિના અનુભવ નથી, તેમ અનુભવજાતવ

એટલે કે અજ્ઞાન વિના દૈત પણ નથી. જ્યાં જ્યાં અનુભવનો અર્થાત્ અદ્વાતાગોષ્ઠાનુભવનો અભાવ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે ત્યાં ત્યાં અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનકૃત દૈત ભેદમય જગત્ છે. જ્યાં જ્યાં અનુભવાભાવ નથી ત્યાં દૈત કે અજ્ઞાન પણ નથી. પ્રત્યેક વ્યક્તિને આ પ્રકારે અજ્ઞાનનો અનુભવ છે. અદ્વૈતસાક્ષાત્કારનું અજ્ઞાન એજ વ્યક્તિમાત્રની ક્ષેત્રકારિણી પ્રવૃત્તિનું, શાસ્ત્ર અને કલામાત્રના સંભવનું, તર્કવિતર્કના વિદ્યામનું, સાધનસિદ્ધિ આદિ શોધવાનું, ક્ષેત્ર છે.

આટલામાંથી જે અત્યંતર વાત પણ સિદ્ધ થઈ: અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં કલ્પિત કરતાં અન્ય સૃષ્ટિ નથી, અને શબ્દ કરતાં અન્ય પ્રમાણુ નથી. હોઈ શકે પણ નહિ. અજ્ઞાનકૃત જે દ્વૈતમય સૃષ્ટિ તે બીજું કંઈજ નથી પણ જેને પ્રથમે નામરૂપ ન હતાં તેને નામ રૂપ આપ્યાં એટલુંજ છે; વસ્તુ પોતે કંઈ પણ વિકાર કે પરિણામને પામી નથી. એ નામ રૂપનું મિથ્યાત્વ સમજાય અને નામરૂપમાત્રનું અધિષ્ઠાન અભેદમય એકરસ છે તેમ અનુભવાયું એટલે અજ્ઞાનનો સકાર્ય નાશ થયો અને અનુભવ આવી રહ્યો. જગત્ને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં અનાદિ સાન્ત ગાને છે તે પણ આ અનુભવની પ્રતીતિ કરાવવાનેજ અર્થ છે જે જે વ્યક્તિમાં જોઈતું જોઈતું અજ્ઞાનવિવસિત વિકાસી રહે છે તે તે વ્યક્તિને તેટલાં તેટલાં નામરૂપવાળું અનાદિ જગત્ અનુભવાય છે; અજ્ઞાનવિકાસનો ચાને કરીને વિલય થતાં મૌન આનંદના અનુભવમાં એ સમગ્ર જગત્નો અમિત્ય રીતે પુરસ્તજવિલય થઈ જાય છે. પારમાર્થિક સમસ્ટિમાં એમ છે તેમ દૃષ્ટિક વ્યવિમાત્રમાં એ તેમજ છે, એમ જગત્માત્ર અનાદિ સાન્ત છે; અને જગત્ અથવા સૃષ્ટિનો અર્થ માત્ર નામરૂપવિભાગકલ્પના કરતાં અન્ય નથી. આવી નામરૂપકલ્પનાનો વિભાગ પણ અનુભવને અર્થ છે, પણ એ અનુભવ પ્રત્યક્ષ કે પ્રત્યક્ષોપજીવ્ય અનુભવાદિ પ્રમાણુથી કરાવી શકાય તેમ નથી. કારણ એ છે કે જે નામરૂપની કલ્પના સૃષ્ટિ કહેવાય છે તેજ કલ્પનામાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુનો પણ સમાવેશ થાય છે. એટલે કલ્પિત એવાં પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણુએ કરીને કલ્પિત એવા જગત્તા અનેક ઉદાપોદ કરાય પણ પ્રમાણુમાત્રના ઉપજીવક, જગત્તા અત્યંતાભાવમાં પણ વિદ્યમાન, એવા એકરસ નિત્ય આનંદનો અનુભવ કંઈ પણ પ્રમાણુથી કરાવી શકાય નહિ. કેવલ શબ્દમાત્રથી એ અનુભવ ચેતવી શકાય; અનુભવીઓનાં તત્ત્વમસ્યાદિ વચનોથી યાનાભિમુખ થયેલી વૃત્તિનું આવરણ ભંગ થતાં સદૃશ સાક્ષાત્કારનો મૌન આનંદ પ્રકટ અનુભવાઈ જાય. તર્ક, વિતર્ક, પ્રમાણુદિથી તે વાત કદાપિ થઈ શકે નહિ, જેમ ઉદ્ધન-સામગ્રીથી પ્રકટ થવા તત્પર એવો અગ્નિ એક ટુંકનીજ અપેક્ષા કરતો હોય છે, ને સદૃશ ટુંકે લાગતાં ચેતે છે, તેમ આ અનુભવ પણ એક પ્રકારનું 'ચેતવનું' કહેવાય છે. આમ છે માટેજ અદ્વૈતશાસ્ત્ર અનાદિસિદ્ધ શબ્દરૂપ વેદને સર્વોપરિ એકનું એક પ્રમાણુ માને છે, અને તદનુકૂલ એવાં અન્ય પ્રમાણુને પણ અનુસરે છે.

એક ત્રીજી વાત પણ આદિકારણનો વિચાર કરનારે લક્ષમાં રાખવી. અદ્વૈત સત્ત્વમાંથી નામરૂપકલ્પનામય દૈત અને અનુભવાન્ત વિલય, પુનઃ નામરૂપકલ્પનામય દૈત અને પુનઃ અનુભવાન્ત વિલય, એ ચક્રવર્તુ થઈ જવાનું. મહુસ્યાં હં બદ્ધ યાહુ, પોને

પોતાની અનુભવ, એ દેવસ્યૈવ સ્વભાવઃ એ પ્રકાશમય, જ્ઞાનમય, સર્વસંપન્ન, સત્તતો સ્વભાવજ છે. થયું-જયું, દૈત-દૈતાભાવ, અજ્ઞાન-અનુભવ, એ સત્તતો અનિર્બાધ નિત્ય સ્વભાવ છે. એનેજ પુરાણાદિકમાં કલ્પપ્રલયાદિ વ્યવસ્થાથી પ્રાકૃતોના બોધને અર્થે વધારે સ્પષ્ટ કરી સમજાવેલી છે. દેહલાક એમ કલ્પના કરે છે કે અનુભવ ઉપજ્ઞાનવવાને જે દૈતની અપેક્ષા તેમાં અનુભવ આપનાર અને લેનાર ઉભયે અથવા અનુભવ આપનાર એક પણ ઇન્દ્રિયાશક્તિવાળો પુરુષવિશેષ કોઈક સર્વશક્તિ, સર્વજ્ઞ, હોવો જોઈએ, અને તે અનુભવ લેનારથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. આવી પામરકલ્પનાને પણ પુરાણોમાં તેવા અધિકારીઓને અર્થે વિષ્ણ્વાદિ દેવતા અને તેમનાં ગોચોક, વૈકુઠ, અક્ષરધામાદિની કલ્પનાથી અનુમેદન આપાયેલું છે, પણ તે તથ્ય નથી; છતાં એક કમમાર્ગરૂપે નિરપોગી પણ નથી, જે સ્વભાવ છે તેમાં ઇન્દ્રિયનુ પ્રયોજન નથી, જેની જે સ્વાભાવિક કૃતિ છે તે અનિર્બાધજેન થયાં જાય છેઃ એક આપણા શરીરમાં પણ જે સાહજિક ધર્મ છે તે ઇન્દ્રિયાની બહારજ થયાં કરે છે. અને જે સત્ છે તે પુરુષજ્ઞ હોય તે ઇન્દ્રિયયુક્ત હોય તે પોતાની સૃષ્ટિને અનુભવરૂપ અનુમ્મદ કરી શકે એમ કહેવા કરતાં સત્તતો સ્વભાવજ નિર્દોષ અનુભવરૂપ અનુમ્મદમય છે એમ કહેવું વધારે સચુક્તિક અને બક્તિભાવવાળું લાગે છે. એવા આદિકારણમાં કોઈ ઐશ્વર્ય હોય તો તે પણ તેના નિર્દોષ અનુમ્મદમય સ્વભાવમાં છે, તેની ઇન્દ્રિયોના સક્રિય-વિકાસ થઈ તેની ન્યૂનાધિક પ્રવૃત્તિ સૃષ્ટિ પ્રતિ થાય તેમાં નથી. વળી પુરુષધર્મવાળું આદિકારણ અનુમ્મદ કરી અનુમ્મદીનને સ્વસમીપ લાવે એમાં પણ તેનું ઐશ્વર્ય કે નિર્દોષ અનુમ્મદસ્વભાવત્વ નથી, જે નિર્દોષ અનુમ્મદમય ઐશ્વર્ય છે તે પોતાનો સ્પર્શ-ભ્રમ થનારને પણ પોતામાંજ લેઈ લે છે, પોતે અને તે એ ભેદકલ્પનાજ ત્યાં ઘટતી નથી. સામાન્ય માનુષી પ્રેમભોજીતેમ-અનુભવાય છે તો દિવ્ય ઐશ્વર્યમાં તેથી વિરુદ્ધ સં-ભવેજ નહિ. સત્ એ કોઈ વ્યતિરિક્ત પદાર્થ નથી, તેમ જડ નથી; એ તો કેવલ ચૈતન્ય-મય, જ્ઞાન છે, અદૈતમાં જડ એવું કશું છેજ નહિ, એટલે ઇન્દ્રિયયુગ્મવિશિષ્ટ પુરુષવિશે-પની તટસ્થેશ્વરરૂપે કલ્પનાનો એ સાસ્ત્રમાં અવકાશજ નથી. અને અત્ર બતાવ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રિય કે પુરુષવિશેષની આવશ્યકતા પણ નથી; સત્સ્વભાવજ સર્વ માટે વધાયોગ્ય ઉપવજ છે. એમ કહો કે ઇન્દ્રિયધર્મક પ્રવર્તના પુરુષરૂપ ઇશ્વર વિના પાપપુણ્યવ્યવ-સ્થા ઘટશે નહિ તો તે પણ ભ્રમ છે. પાપ પુણ્ય એવો વસ્તુગત્યા કોઈ વિભાગજ નથી, બધું એકરસ આનંદમય છે, તેમાં જે વ્યક્તિને અજ્ઞાનવિલાસે કરી ભેદભ્રમ ભાસે છે તેને પાપપુણ્યકલ્પનામાત્ર થાય છે; તેવી વસ્તુગતિ નથી કે કોઈએ તેને અનાદિ કાલથી સ્થાપવાની અને સાચવવાની અપેક્ષા હોય. એતાવતા સ્વર્ગનરકાદિકલ્પના, તે તે સ્વર્ગ-નરકાદિના અભિગાની દેવ દેવતા કે કલ્પાદિની કલ્પના, અને તે સર્વેનો ઉપરિ કોઈ પુરુ-ષવિશેષ તટસ્થેશ્વર એ કલ્પના, એ બધું તે તે વ્યક્તિને અદૈતાનુભવની ન્યૂનતાને લીધે અત કરેલુંમાં અવશિષ્ટ રહેલા અજ્ઞાનસંસ્કારનુજ નુર્ધિલસિત છે; વસ્તુગતિ નથી. એક કમ માર્ગરૂપે ઉપયોગી છે, પણ તથ્ય નથી.

ધર્મમાર્ગનો ત્યાગ કરી કેવલ ભૈતિક પદાર્થવિજ્ઞાનને આલંબી કાર્યકારણની પરપ-  
ને આધારે : અજ્ઞાત : એવા આદિ કાલમાં પરિણમી જ્ઞાનનારા નરકવાદી અથવા ના-

સ્થિતિ પળું અનત કારણપરંપરાની કલ્પનાઓનો નામરૂપાત્મક વિસ્તાર કર્યા છતાં અદ્વૈ-  
તસંમેત અજ્ઞાનનેજ અધિકારણ માને છે એટલે તેમના વિશે બહુ વક્તવ્ય નથી. ત્યારે અ-  
જ્ઞાન એ આદિકારણ છે અને અનુભવ એ તેનું પ્રયોજન અને ફલ છે. કાઠને એમ કહેવું  
રહે કે ઇશ્વરનો પ્રેમ જગત્તરફ ગયો છે ને સૃષ્ટિરૂપે વિસ્તરે છે ને એ પ્રેમનું જ્ઞાતપૂર્વક પ્રહ-  
ણ કરનાર તે ઇશ્વરના પ્રસાદનાં અધિકારી થઈ સામીપ્યચુકિતનાં પાત્ર થાય છે તે તેનો  
સંભાસ પણ અજ્ઞાન અને અનુભવ એ બે સીમાની વચમાં થઈ જશે. એ અને એવી કાઠ  
પણ કલ્પનાનો સમાસ એ બે સીમામાં યશે, એનું અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનું સામાન્ય છે. પ્રેમથી કે  
મમે તે હેતુથી ઇશ્વર સૃષ્ટિ કરે કે સૃષ્ટિરૂપ થાય ત્યાં તેમ કરવા કે યવાનું ફલ તો પોતાના પ્રેમનો  
કે પ્રસાદનો અનુભવ કરાવવો એ કરતાં અન્ય નથી. ત્યારે સૃષ્ટિનો હેતુ પ્રેમનો કે જનો ક-  
હો તેનો અનુભવભાવ ઈથી અને તેનું ફલ-પ્રેમનો કે જનો કહો તેનો અનુભવ ઈથી; એટ-  
લે પુનઃ અજ્ઞાન એ આદિકારણ અને અનુભવ એ ફલ એજ વાત આવી રહી. અનુભવરૂપ  
ફલની અનેક કલ્પનામાં કેટ કલ્પના છેવટની અને કુતમ છે તે તો હવણું આપણે પુરુષ-  
રૂપ ઇશ્વરની ચર્ચા કરતાં જોઈ આવ્યા છીએ.

તથાપિ અદ્વૈતશાસ્ત્રમાં અનુભવ શાને કહે છે તે સમજવાનો ચત્ત કરીને સગાંતિ ક-  
રીએ. શબ્દપ્રમાણ વિના અનુભવનું અન્ય પ્રમાણ સંભવતું નથી, પ્રત્યક્ષ તો ત્યારે અનુભ-  
વ થાય ત્યારેજ થાય, પણ ત્યારે કહેવા સંભવવાનું રહેતું નથી. અસંપાત્તાદિ સામાન્ય અ-  
નુભવોમાં તેમ છે તો પરમાનુભવમાં તેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. અદ્વૈતોક્ત અનુભવ  
તે અજ્ઞાનકૃત દ્વૈતાભાવરૂપ છે એમ તો આપણે આઠસા વિવેચનથી સમજી શકીએ છીએ.  
પણ એ દ્વૈત કેવલ કલ્પિત નામરૂપમય છે, વાસ્તવિક નથી; એટલે દ્વૈતાભાવ તે પણ વસ્તુ-  
તઃ કાઠ પદાર્થનો વિચોષ નથી, કેવલ કલ્પનાનોજ કલ્પનાના અધિષ્ઠાનમાં સમાસ થઈ જ-  
વારૂપ છે. કલ્પનારહિત થઈ જવું તે અનુભવ એમ પણ નથી, કેમકે એ તો જડપાપા-  
ણાદિને પણ છે. કલ્પનારહિત થવું એટલે પ્રત્યેક ક્ષણે, પ્રત્યેક નિમિષે, જ જગત્ દષ્ટિની  
સાથેજ હૃદયે છે તેના અધિષ્ઠાનને સર્વદા દષ્ટિથી જહાર જવા ન દેવું, અને એમ દ્વૈત-  
વિજ્ઞાસના રાગરૂપ કે વિંકારવિક્ષેપના વિચલ ન થતાં, સમતાને સૂત્રે વિહરવું, હૃદયનો કાર્પણ-  
ભાવ બાંધ અસીમ વિસ્તાર અનુભવને સાચત આનંદની નિર્વિકલ્પ મેળ લેવી, તેજ અદ્વૈતનો  
અનુભવ છે. સંકલ્પમાત્રસાધ્ય સિદ્ધ્યાદિક તો અદ્વૈતાનુભવીને એક માલચેષ્ટાવત છે, કેમકે  
તે સિદ્ધસંકલ્પજ છે, તેની દષ્ટિજ અનેક સૃષ્ટિનું નિમિત્તોપાદાન થઈ શકે છે, ત્યાં સા-  
માન્ય સિદ્ધિ આદિની વાતજ રી! અનુભવ સંબંધે અધિક તો અનુભવી હોય, તે અનુભ-  
વી શકે.

અદ્વૈતાનુભવ અમુક કાર્ય કે અમુક રચાને યાજ, અમુકનેજ યાજ, એમ પણ નથી. વ્ય-  
ધિમાત્ર સમષ્ટિમય બ્રહ્મથી; નામરૂપકલ્પનાએ ભિન્ન ભાસે છે, એટલે જ વ્યધિની કલ્પનાનો  
જ્ઞાનદષ્ટિએ કરીને વિલય થયો, અને તેના અંતરનો અજ્ઞાનકૃત ચિંતજડમયિ તૂટી અભિ-  
ગ્નિનો નાશ થયો, તેને અભેદમાહાત્માકાર કરતલગતજ છે. અને એ સાક્ષાત્કાર એક વાર  
પણ થઈ ગયો તો કદાપિ જનો નથી, જાનકલા તો નિત્ય હૃદ્ધિમતીજ રહે છે એવો તેનો

સ્પષ્ટકાર છે. કોઈ શાસ્ત્ર, કોઈ વિવાદ, કોઈ પ્રપચન, આ જ્ઞાનકલાને ક્ષીણ કરી શકતું નથી કેમકે એ સર્વ વિવાદ, સર્વ શાસ્ત્ર, સર્વ પ્રપચન એકરસ કરી સેતાર સૂર્યની કલા છે. આ પ્રકારે જીવન્મુક્તિ, દેહપાત પૂર્વે પણ મુક્તિનો આનંદ એક અદ્વૈત વિના અન્ય કોઈ શાસ્ત્ર આપતું નથી. શાસ્ત્રમાનની મુક્તિ પરાક્ષ છે, આ શાસ્ત્રની મુક્તિ પ્રત્યક્ષ છે અને એવી પ્રત્યક્ષ મુક્તિનો અનુભવ થાય છે મારે એ શાસ્ત્રે આદિકારણ અજ્ઞાનને કદી અનુભવાન્ત ને વ્યવસ્થા કરી છે તે કરતાં કોઈ શાસ્ત્રના સારી કે સમુક્તિ વ્યવસ્થા હોવાને સભવ કે અવકાશ નથી એમ નિશ્ચય રીતે કહી શકાય છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે ચીકાગોની ધર્મપરિષદમાં આપેલું વ્યાખ્યાન.

( મળેડું )

( અનુમધાન પૃષ્ઠ ૨૪૯ થી )

એજ પ્રમાણે સર્વ વિધાશાસ્ત્ર પરિણામે એજ નિશ્ચય ઉપર આવશે. આ જગત ઉપજત ચયું નથી, પણ વ્યક્ત ચયુ છે એવો ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. જે મનુષ્યોએ મુગના ઘુમથી જે સિદ્ધાંત પોતાના હૃદયમાં ધારણ કર્યો છે, તે સિદ્ધાંત આધુનિક વિદ્યાશાસ્ત્રના પ્રકાશથી વિરોધ નિરપપત્તક શબ્દોમાં સિદ્ધ થતો જાય છે, એવું જાણીને તે મનુષ્યોને કંઈ ઝોઝો આનંદ થતો નથી.

તત્ત્વજ્ઞાનના ઉચ્ચાશયથી હવે આપણે અજ્ઞાની જનોના ધર્મ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. આરભમાંજ કહું છું કે હિંદુસ્તાનમાં અનેકદેવવાદ જેવું કંઈ પણ નથી. દરેક દેવસ્થાનમાં કોઈ પણ મનુષ્ય ઉભો રહીને ઈવણુ કરશે તો તેને માદુમ પડશે કે તે દેવસ્થાનની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા આવનારાં સમજા મનુષ્યો ઈશ્વરના સર્વગત્વાદિ જે શું છે, તે સર્વ શું છે તે મૂર્તિમાં આરોપિત કરે છે. તે ઉપરથી ફલિત થાય છે કે—આ રીતિને અનેક દેવવાદ અથવા મૂર્તિપૂજવાદનું નામ પણ આપી શકાય નહિ. સુદાગના પુષ્પને ગમે તે નામ આપીએ, તો પણ તે પોતાની સુગન્ધિનો ત્યાગ કરી શકતું નથી. યસ્તુરવરપતુ સ્પષ્ટીકરણ નામ અથવા સમજાથી યદ્ય શકતું નથી.

મને યાદ છે કે—હું જ્યારે બાલ્યાવસ્થામાં હતો ત્યારે એક ખીરતી પાદરી હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક લોક પામે ઉપદેશ કરતો હતો. પોતાના ઉપદેશમાં તેણે લોકોને કહ્યું કે—કદાપિ હું તમારી મૂર્તિને તાડન કરું તો તે મૂર્તિ મને શું કરી શકશે ? તે લોકોના યોગ્યમાંથી એક મનુષ્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—“હું જે તમારા ઈશ્વરને માળ દઉં, તો તે શું કરી શકશે.” પાદરી સાહેબે જવાબ વાળ્યો કે—“શ્વેત પદ્મી તે કૃત્યની તમને થશે.” ત્યારે તે માણસ બોલી ઉઠ્યો કે—“તેજ પ્રમાણે તમારી મૂર્તિ તમને જ પછી શિક્ષા કરશે.”



૧૬૫ની, પરીક્ષા તે ૥ દ્વલ દ્વપરથી થાય છે; અને બ્યારે મૂર્તિપૂજકોમાંનાં ધર્મી મનુષ્યો સાથે મારે સુમાગમ થયો છે, તેથી મારા અણુવામાં આવ્યું છે કે—તેઓનાં જ્યાં આધ્યાત્મગાનમાં, નીતિમાં, અને પ્રેમમાં બીજાં કોઈ પણ મનુષ્યો મારા જોવામાં આવ્યાં નથી, ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં સદૈવ પૃથ્વિ થાય છે કે શું પાપમાંથી પવિત્રતા ઉત્પન્ન થઈ શકે?

મનુષ્ય વર્ગનો મોટો શત્રુ વેદેહ છે, પરંતુ ધર્મોન્માદ તેથી પણ વધારે મોટો શત્રુ છે. શા માટે ખ્રીસ્તીઓ દેવલમાં જાય છે? શા માટે ક્રેસ્ટલીક દેવલમાં એટલી બધી મૂર્તિઓ હોય છે? શા માટે પ્રોટેસ્ટન્ટ બ્યારે પ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે તેઓનાં હૃદયવ્યક્તિસંગીષ એટલી બધી મૂર્તિઓ પડી થાય છે? મારા જાણનાં જાણનાં જાણનાં વિના જીવન નિભાવનાં ખ્યાલ આવી શકે, પરંતુ કંઈક પણ સ્થૂલ પ્રતિમા વિના કોઈ પણ પ્રકારનો વિચાર આપણાથી થઈ શકશે નહિ. અને સાહચર્યના નિયમથી જેમ સ્થૂલ પ્રતિમા મનમાં વિચારો પ્રત્યક્ષ કરે છે, તેમ મનના પ્રત્યક્ષ વિચારો સ્થૂલ પ્રતિમાને પણ પ્રત્યક્ષ કરે છે. જગતના ધણા ખરા ભાગમાં શક્તિગાન હોયું, તેનો કંઈ પણ અર્થ થઈ શકતો નથી શું પરમેશ્વર પલ્લવગ્રાહી દિશામાં જ આવ્યો છે? અને તેમ નહિ તો તે શબ્દોનો બ્યારે ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, ત્યારે વિસ્તારવાનું પૃથ્વી સિવાય બીજાં કંઈ પણ વિચાર આવી શકતો નથી. આપણી માનસિક રચનાને લીધે અનંતતાના વિચારો નીચે આકાશ સાથે અથવા મહાસાગર સાથે સરખાવવાની જેમ આપણને ટેવ પડી છે, અને પવિત્રતાયુક્ત સર્વવ્યાપકતાના વિચારો પણ કોઈ દેવલ અથવા મરજીની મૂર્તિ સાથે અથવા કોઈ સરખાવવાની આપણને ટેવ પડી છે, તેવી જ રીતે હિંદુઓને પવિત્રતા, સત્યતા, સર્વવ્યાપકતા અને તેવાજ સદ્ગુણો વિચારોને મૂર્તિઓ સાથે અથવા આકૃતિઓ સાથે સરખાવવાની ટેવ પડી છે. પણ તેમાં એટલો તફાવત છે કે—કેટલાક મનુષ્યોની આખી જીવનગી અમુક આચારને લીધે દેવલની મૂર્તિ સાથે જ લીન થયેલી રહે છે; અને તે કરતાં તેઓ વધારે ઉત્તમગતિ પામી શકતાં નથી. કારણકે તેઓના મત પ્રમાણે અમુક આચારનો સ્વીકાર કરવો, તથા પોતાના જાત-ભાઈઓનું ભણું કરવું, એ જ ધર્મ છે. હિંદુધર્મનું પરમ સ્વરૂપ અનુભવ કરવામાં રહ્યું છે. મનુષ્યો દેવતુલ્ય થવું, અથવા દેવતુલ્ય થવાનો અનુભવ કરવો, એ હિંદુ ધર્મનો ઉદ્દેશ છે. અને તેથી મૂર્તિ, દેવસ્થાન, દેવલ કે શાસ્ત્ર તે સર્વ, તે પોતાના આધ્યાત્મિક કાળની આસ્થાવસ્થાનાં માત્ર સાધનરૂપ અથવા સહાય છે. પરંતુ તેણે નિરંતર આગળ અને આગળ સંવૃદ્ધિ થતા જવું, એ, તેનું લક્ષ્ય છે.

તેણે કોઈ પણ સ્થળે અટકવું નહિ. વેદ કહે છે કે—અહિ:પૂજા એટલે મૂર્તિપૂજા તો સર્વથી કનિષ્ઠ ભૂમિકા છે. તે કરતાં વિશેષ ઉન્નતિ પામવાને માનસિક પૂજા, એ બીજી ભૂમિકા છે. પરંતુ બ્યારે પરમાત્માનો અનુભવ થાય છે ત્યારે સાચી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ કહેવાય છે. એવો માણસ પણ બ્યારે મૂર્તિ સંગીષ પ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે શું કહે છે? તે કહે છે કે—તે પરમાત્માને સર્વ પ્રકાર કરતો નથી; તે જ પ્રમાણે ચંદ્ર કે તારાઓ તેનો પ્રકાશ કરી શકતા નથી, વિદ્યુત પણ તેને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી, તે જ મુજબ અગ્નિ, પ-

“જુનેનો પ્રકાશ કરવા અમરૂં છે, પરંતુ તેજ પરમાત્માના પ્રકાશથી સર્વ પ્રકાશન થાય છે.” તે પ્રાર્થનામાં એટલા બેદરશં છે કે-તે માણસ મૂર્તિની નિંદા કરી નથી; તેમજ મર્તિ પૂજાને તે પાપરૂપ ગણતો નથી. મૂર્તિપૂજામાં પોતાની છાંયીની એક અમલની બુ-મિદા નહીં છે, એમ ને અંગીકાર કરે છે. “આમક માણસનો પિતા છે” તેથી કદી એક વૃદ્ધ માણસ એમ કહે કે-આપણે અથવા યુવાવસ્થા પાપરૂપ છે, તે વાસ્તવિક કહેવા-ય? એટલું નહિ પણ મૂર્તિપૂજા વિના આવી શકતું નથી એવો હિંદુધર્મનો સિ-દ્ધાંત નથી.

પણ કદિ કોઈ માણસ મૂર્તિની સદાયથી પોતામાં ને દેવાંગ રહેતો છે, તેને જાળખી શકે, તો તેથી તેણે પાપ કર્યું, એમ કહી શકાય? એટલું નહિ પણ તેણે તે સ્થિતિ ઉ-લ્લંઘન કર્યા પછી પણ તેણે તે સ્થિતિમાં જીવ કરી હતી, એમ કહેવું, તે વાજબી નથી, હિં-દુઓની માન્યતા પ્રમાણે માણસો આસત્યમાંથી સત્ય તરફ જાય છે, એમ નથી; પણ એક સત્યમાંથી બીજા સત્યમાં જાય છે; એટલે નાના સત્યમાંથી મોટા સત્યમાં જાય છે.

તેઓના મત પ્રમાણે નિરૂપ મૂર્તિપૂજાથી આરંભીને ઉત્કૃષ્ટ સ્વતંત્ર બ્રહ્મને પામવાના સમગ્ર ધર્મો જ મ અને સાહચર્યના અવસ્થાઓથી નિર્મિત થયેલ અનંતતાનું રૂપ લક્ષમાં લેવાને અથવા તેનો અનુભવ કરવા માટે પ્રત્યેક જીવના જુદા જુદા પ્રયત્નો છે. અને તે પ્રયત્નો પૈકી પ્રત્યેક પ્રયત્ન ઉત્તમોત્તમ મનિ પામવાની ભૂમિદાઓ સૂચવે છે; પ્રત્યેક જીવ ના-ના મરૂક સમાન છે, ને મરૂક પક્ષી હોય અને હોય ઉડે છે; અને તેમ કરતાં જ્યાં સુધી તે તેજસ્વી મર્મને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યાં સુધી માર્ગમાં વધારે અને વધારે શક્તિ સંપાદન કરે છે.

વિશ્વના અનેક જિજ્ઞાસુ પદાર્થોમાં પણ એકજ નિયમ વ્યાપી રહ્યો છે. હિંદુઓ તે સર્વનો સ્વીકાર કરે છે બીજા દેશનાં સર્વ ધર્મો અમુક પ્રક્રિયાઓ સ્થાપિત કરે છે; અ-ને તે પ્રક્રિયા પ્રમાણે વર્તવાને આજિવન સુદિને ફરજ પાડે છે. તે સર્વ પ્રકારના મનુષ્યો માટે એકજ ઉગ્રવો આગળ ધરે છે; એ ઉગ્રવો ભેદ, જ્ઞેન, હેનરી અને બીજાં સમગ્રાં મનુષ્યોને બંધ લેમતો ધવોજ ભેદભે, એવો આશ્રય કરે છે. અને કદાપિ જ્ઞેન કે હેનરીને તે ઉગ્ર-વો બંધ બેસતો ન યતો હોય તો, તેઓને ઉગ્રતાનીજ જરૂર નથી, એમ તે ધર્મોનું ધારણું છે. હિંદુઓનું એવું માનવું છે કે-એક સ્વતંત્ર બ્રહ્મનો અનુભવ, વિચાર અથવા વર્ણન સા-પેક્ષ પદાર્થોથી થઈ શકે છે. અને મૂર્તિ, કોસ, કે બીજાનો ચંદ્ર એ સર્વ મધ્ય બિંદુઓ છે, અથવા આધ્યાત્મિક વિચારના આધાર આપનાર ટેકાઓ છે. જોકે આ ટેકાની દરેકને જરૂ-ર છે એમ નથી. તોપણ મનુષ્યવર્ગના વિશેષ ભાગને આ ટેકાની જરૂર પડે છે, તેઓને આ ટેકાઓની જરૂર ન હોય, તેમને, તે ટેકાઓ જોતા છે એમ કહેવાનો કંઈ હક નથી.

હવે માત્ર એકજ વાત કહેવાની છે. હિંદુસ્તાનમાં ને મૂર્તિપૂજા કરવામાં આવે છે, મૂર્તિપૂજાથી કંઈ ઘોર કૃત્ય સમજાવતું નથી. મૂર્તિપૂજા કંઈ વેશ્યાઓને ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરંતુ મર્તિપૂજા અસરકારક મનવાણી મનુષ્યોને આધ્યાત્મિક સત્ય મહત્ત્વ દરાવનાર

પ્રવર્તન છે. અદ્યતન, હિંદુઓમાં પણ અમુક ખામીઓ છે, જેવી ખામીઓ ખ્રીસ્તીઓમાં ન હોય. પરંતુ આ રમણે લક્ષમાં રાખવાનું છે કે તે ખામીઓથી તે પોતાના જ શરીરને પીડા કરે છે; પણ તેઓ કદિ પણ પોતાના પડોશીઓનાં ગળાં રેલસતા નથી બે કદિ કોઈ ધર્માંધ હિંદુ ચિતા ઉપર પોતાની મેજ ગળી મરે છે, તો પણ તે હિંદુવિરુદ્ધ ધર્મોઓ માટે ચિતા સળગાવતો નથી. એટલું જ નહિ પણ ખ્રીસ્તી ધર્મ ઉપર હકલેખને જીવતી બાળી મુકવાનો આરોપ મુકી શકાય, તેટલે દરજ્જે પણ પોતાની મેજે બળી મરવાનો આરોપ હિંદુ ધર્મ ઉપર મુકી શકાયો નહિ.

હિંદુઓના મત પ્રમાણે સર્વ ધર્મની આખી સંપત્તિ અર્થ એવો છે કે—જુદા જુદા માણસો જુદે જુદે રસ્તે એક જ અબીટ પદ પામવાને પ્રયાસ કરે છે. દરેક હિંદુ ધર્મનું પરિણામ મનુષ્યમાંથી ઇશ્વરપદ પામવાનું છે. અને એક જ ઇશ્વર સર્વનો અનર્ચાળી અને નિયંત્રા છે. શા માટે ત્યારે તેઓના ધર્મોમાં એટલો જઘા પરસ્પર વિરોધ છે. હિંદુઓ કહે છે કે—તે વાસ્તવિક વિરોધ નથી પરંતુ વિરોધાભાસમાત્ર છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિઓની જુદી જુદી સ્થિતિઓ માટે નિર્મિત કરેલાં જુદાં જુદાં સત્યોને લીધે, એવો વિરોધાભાસ લાગે છે. જુદા જુદા રંગમાંથી એક જ પ્રકાશ પ્રાપ્ત પાવ છે. અને તે વિચિત્ર પણ લાગે છે, તે ભિન્ન ભિન્ન રૂચિને માટે આવશ્યક છે. પરંતુ પ્રત્યેક ધર્મના હૃદયમાં એક જ સત્ય વિરાજે છે. કૃષ્ણાવતારરૂપે પરમેશ્વરે કહ્યું છે કે—“જે રીતે માણસોમાં સૂત્ર વ્યાપી રહે છે, તે રીતે હું સર્વ ધર્મમાં વ્યાપી રહ્યો છું. અને જ્યાં જ્યાં હું મનુષ્ય જાતને નિષ્પાપ અને ઉત્તમ ગતિમાં લાવનાર અસાધારણ પવિત્રતા અને અસાધારણ શક્તિ જુઓ છે, ત્યાં ત્યાં હું છું, એમ તારે સમજવું.”

મત્તઃ પરતરં નાસ્તિ કિંચિદન્યત્ર ધર્મં જય

માયે સર્વ મિદં પ્રાતં સૂત્રે મણિગણા ઇવ ॥

યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્જૈનતમેવ

તત્ત્વેવાગચ્છત્ત્વં મમતેજોશસંભવમ્ ॥

## અભ્યાસ.

( અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૫૫ થી )

આપણે જોઈએ કે અજ્ઞાનકલિષ્ઠ અહંકારથી આરંભી દેહપર્યંતનો જે બંધ છે તેમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા તે મુમુક્ષુતા છે; એ પણ જાણ્યું કે બંધનું સ્વરૂપ કેવું છે અને અહંકારને બંધ શા માટે કહ્યો છે, એમ પણ સમજાવ્યું કે ત્રણ સાધનસિદ્ધ થયા છતાં મુમુક્ષુતા જે ચતુર્થ સાધનની પરમ આવશ્યકતા છે. સાધકનામાં તીવ્ર મુમુક્ષુતાનો ઉદય થવાનું લક્ષણ જ એ હતું કે તેનામાં વિનીતતા, આદ્રતા, સ્વસમર્પણ—યોગમાં દહેતા અભિમાનાભાવ સિદ્ધ થતો જાય શુભ ફળનું પણ અભિમાન રહે નહિ એવી વૃત્તિ ધાય તો જ મુમુક્ષુતા સિદ્ધ થને થને સ્વસ્વરૂપનો આનંદ અનુભવાય. જ્યાં સુધી અભિમાન છે ત્યાં સુધી જ્ઞાનનો પ્રવિગધ જાણવો. સ્વેતકેતુ સર્વ વિદ્યાસપત્ર યદ્દ પિતાની સમીપ આવ્યો, ત્યારે બ્રહ્મદેહાધક તેને જોતાં જ સમજી ગયા કે પુત્રને વિદ્યાનું મહા અભિમાન વ્યાપ્યું છે, એની એજ વિદ્યાથી એને જે બ્રહ્મજ્ઞાન-અભેદાનુભવ-વપરાયો માર્ગ તે એના હાથમાં આવે એવું થયું નથી. ગુરના આશ્રમમાં રહી અનેક વર્ષ બ્રહ્મચર્ય પાળી સર્વ પ્રકારે શાન્તશાન્ત છતાં, પુત્ર હજી મુમુક્ષુ થયો નથી, અભિમાનરૂપ બંધમાંથી શુકિતનો માર્ગ જોવાને તેની આંતરદષ્ટિ ઉપડી નથી, એમ પિતાને સમજાવ્યું. તુરંતજ તેમણે પ્રશ્ન કર્યું પુત્ર! મર્વ વિદ્યા ભણ્યો, પણ જે એકના જાણવાથી સર્વ જાણાય તે વિદ્યા ભણ્યો? વિદ્યાનું, વિનીત, વિચારવાનું ગિય તુરંતજ સમજી ગયો, પિતાને શુરુ થાનો તુરંતજ વિદ્યાનું અભિમાન દૂર કાઢી નાખી, તેમને શરણુ યદ્દ, અતિ આદ્ર અને નમ્ર ભાવે ઉપદેશ યાચ્યો લાગ્યો. મુમુક્ષુતા આવતાં ઉપદેશ મળ્યો અને જે અગર મહાવાક્ય અધ્યાપિ અને સર્વકાલ માટે જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોન્મુખ આંતરને ચેતાવવાનું અર્પણ સામર્થ્ય ધરાવે છે તે તત્ત્વમસિતો ઉપદેશ પામી કૃતકૃત્ય થયો. સાર કે અભિમાન એજ મુમુક્ષુતામાં અને જ્ઞાનમાં પ્રતિબધક છે. એના ત્યાગથી મુમુક્ષુતાનો આરંભ છે.

અત્ર કેટલાકને એક શંકા થવાનો સંભવ છે. પ્રવૃત્તિમાન—શુભ કે અશુભ એવી પ્રવૃત્તિમાનનો સાધક અભિમાન છે ત્યારે અભિમાનાભાવ સિદ્ધ કરતાં સાધનનું પણ અનુદાન શી રીતે સંભવશે ? આ શંકાનું સમાધાન યદ્યપિ પ્રકારે ને યવાથી ઘણાક સાધકો પોતાના અભ્યાસક્રમ ઉપર અવિશ્વસ્ત યદ્દ ચત્તમાં શિથિલ થઈ જાય છે. એ શંકામાં બહુ સાર નથી, માત્ર યોગાક વિવેકનીજ અપેક્ષા છે. અહંકાર અને અભિમાન એ બે શબ્દો જાણે એક એકના પર્યાય હોય તેમ વપરાય છે ને તેથી આવી શંકાને અવકાશ મળે છે. પ્રવૃત્તિમાનમાં જે બંધકારક અને હેય છે તે અભિમાન છે, અહંકાર હેય નથી; અને પ્રવૃત્તિ અહંકારથીજ સંભવે છે, અભિગ નથી તો તેનો વિશેષ વિસ્તાર ધાય છે, તે પ્રવૃત્તિનો અંતઃકરણને વધારે ઘસારો લાગે છે, અને અંતઃસ્થ ઓઠનો નિર્પ્રયોગન બ્યય ધાય છે. અહંકારથી કાર્યમાત્ર સધાય છે, પણ અભિમાન તો તે કાર્યના

દેવાનું સંધાનમાંથી જન્મ પામે છે. અમુક કરતું તે અહં-બુદ્ધિ વિના નજ સંભવે, કલેસા વિના ચક્રન ન ફેરે; પણ તે અમુકને કર્યા પછી પણ તેના વિષે આસક્તિ ધરવી, તેનાં લાભ દાનિનું મનન કરતું, તેનાં શુભાશુભ ફલથી અનુરક્ત થઇ પુનઃ તેમાં અંતરને રોકી રાખતું, એ જ અનિષ્ટપરંપરા પ્રત્યેક કાર્યની પાછળ સંકલ્પથી રહે છે તે અભિમાન-ફલ છે. કાર્યને કર્યા છતાં તેના અભિમાની ન યજાનો ઉપદેશ સમગ્ર ગીતાસાસ્ત્રનાં કર્મ-યોગનો સ્વરૂપમાર્ગ છે; અને

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।

हत्वापि स इमांलोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥

એમ કહ્યું છે તેનું પણ સ્વાસ્થ્ય તેનું તેજ છે. જોને ' અહંકૃતભાવ ' થઈ આર્થાત્ કેવલ અહંકાર નથી એમ નહિ પણ અહંકૃત્યપના અનુસંધાનથી થયેલા કાર્યની પાછળ જે અહંકારનો ભાવ દલાભિસધિરૂપે રહે છે તે નથી, અને અહંકારનો ભાવ નથી તેમ બુદ્ધિ નામ અંતઃકરણને તે કાર્યની પાછળ ઉદ્ભવતી અનિષ્ટ-પરંપરાનો સેશ પણ દ્રુપ-અનુરાગ-નથી, એટલેકે એક શબ્દ કહીએ તો જોને અભિમાન ન-થી, તે ત્રણે લોકને હણે છતાં હણતો નથી, તેમ તે કર્મના ફલનો ભાગી થતો નથી. મુમુ-ક્ષુતામાં જે સિદ્ધ કરવાનો છે તે અભિમાનાભાવ છે, અહંકારાભાવ નથી. અહંકારનો તો અહંબ્રહ્મદિધ્યાનને અર્થે, કેવલ સાક્ષીની ધારણાને અર્થે, સાધન પછીની પ્રક્રિયાઓમાં ઉ-પયોગ છે. સિદ્ધ થવાને સમયે જ છેવટનું વૃત્તિવિરમણ ચાનીનું પરમ ફલ છે તે સાથે એ અહંકારનો પણ વિલય છે; વિલય કહો કે અન્યપ્રકારનો અવર્ણ્ય વિસ્તાર કહો તે એ-કનું એક છે; પણ તે છેવટની ક્રાંતિ છે. મુમુક્ષુતામાં તો માત્ર અભિમાનાભાવ સાધવાની જ આવશ્યકતા છે, એટલે ઉક્ત શંકામાં બહુ સાર નથી.

વિવેક અને વિરાગ એ બેજ મુખ્ય સાધન છે; વિવેકનો વિકાસ અને પરિપાક શ-ંખાદિસંપત્તિથી થાય છે તેમ વિરાગનો પરિપાક મુમુક્ષુતાથી થાય છે. આત્માનાત્મવિવેકની પરિપક્વ દશા જેમ શમાદિથી સમાધાનાન્ત એકાગ્રતા અને શાન્તિથી થઇ આવે છે તેમ દ્વિમુક્તદ્વેષભોગની તૃપ્તિનો તિરસ્કાર મુમુક્ષુતામાં અભિમાનાભાવ સિદ્ધ થાય ત્યાં પરિ-પાક પામે છે. એ હેતુથી જ શ્રી શંકરમહાવાન મુમુક્ષુનાના સ્વરૂપની સાથે જ ઉચ્ચાર કરે છે કે:-

वैराग्यं च मुमुक्षुत्वं तीर्थं यस्यतु विद्यते ।

तस्मिन्नेवार्थवन्तः स्युः फलवन्तः शमादयः ॥

જેનામાં વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતા ઉભયે તીર્થ હોય તેનામાં જ શમાદિકસાધક અને સ-ંનિષ્ઠ થાય છે. આમ વૈરાગ્ય અને મુમુક્ષુતા સાથે વિવેક અને શમાદિના અન્યપસંખંધ કદી અવિરોધ પણ કહો છે:-

एतयोर्मन्दतो यत्र विरक्तत्वमुपसयोः ।

मरौ सलिलवत्तत्र शमोर्देर्मानमात्रता ॥

ત્યાં વિરાગ અને મુમુક્ષુતાનો મંદતા છે ત્યાં, મગ્નમિતે વિશે સલિલના ભાસમાત્ર નેવો શમાદિનો ભાસમાત્રજ છે. અર્થાત્ વિરાગ અને વિરાગપરિપાકરૂપ અભિમાનાભાવમય મુમુક્ષુતા ન હોય તો વિવેક અને તેના પરિપાકરૂપ શમાદિનો સિદ્ધિજ થવાની નહિ, અભિમાનનો પ્રતિબંધ વચમાં આવીને શમાદિને ઠરવાજ દે નહિ. આટલાથી. પણ સહજે સ્પષ્ટ થાય છે કે અજ્ઞાનકૃત અહકારાદિ દેહાંત બંધમાંથી છૂટવાનો ઇચ્છાનો સાર અભિમાનાભાવ સિદ્ધ કરવામાં રહેલો છે અને મુમુક્ષુ પ્રથમ અને આવશ્યક લક્ષણ નિરભિમાનિતા છે.

હવે એ નિરભિમાન શી રીતે આવે તે ભગવાન શ્રી શકરાચાર્ય ખતાવે છે: સ્વ-સ્વરૂપના બોધે કરીને એ નિરભિમાનિતા સિદ્ધ થાય છે. સ્વ નામ પોતાનું જે સ્વરૂપ તેના જ્ઞાને કરીને બંધથી મુક્ત થવાની ઇચ્છા કરવી તે મુમુક્ષુતા છે. ‘સ્વરૂપના જ્ઞાને કરીને’ એટલું કહેવાથી પણ ચાલત, તથાપિ ‘સ્વસ્વરૂપના’ જ્ઞાને કરીને, એમ કહેવામાં થોડુંક સ્વારસ્ય રહેલું છે. જે જે નામરૂપાત્મક વ્યક્તિ છે તેનું ‘સ્વરૂપ’ તો અધિજ્ઞાનસત્તા વિના અન્ય નથી, તેનું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે; પરંતુ તે તે વ્યક્તિનું જે નામરૂપાત્મક ભિન્ન શ્વપ્ત્ય તે પણ તેનું એક અવિદ્યારૂપ સ્વરૂપ છે; એટલે વ્યક્તિમાત્ર પોતાના અવિદ્યારૂપ સ્વરૂપનું પણ સ્વરૂપ સમજે તો તેને જ્ઞાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ જે વર્તમાન સ્વ-રૂપ કહેવાય છે તે શું છે? તે સ્વરૂપનું પણ વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે? એવા વિચારની પરંપરાએ જતાં સ્વ-માત્ર અભિમાનકલ્પિત છે, અજ્ઞાન તેનું નિદાન છે, અને એ અભિમાનરૂપ બંધથી છૂટવામાં જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ તેનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ થાય છે, એમ સમજાય છે. એવી જે સમજણ અને એ સમજણને અનેક મુક્તિ પ્રયુક્તિથી શુરુ, આદિ દ્વારા વિચારમાં દૃઢ ઉતારીને અનુભવમાં લાવવાની તોજ ઇચ્છા તે મુમુક્ષુતા છે. બંધથી અત્યંત મુક્તિ અનુભવાની તે તો મુમુક્ષુતા પછીનાં શ્રવણાદિ સાધનથી સિદ્ધ થવાનું છે, પણ તે સિદ્ધિનાં દ્વારમાં પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય થવામાંજ અભિમાનાભાવરૂપ મુમુક્ષુતાની અપેક્ષા છે. પ્રાકૃત-જંતેમાં શરૂપસદનનો અર્થ શુરુની અસીમ સેવા, શુરુને સર્વ સમર્પણ, ઇત્યાદિક પ્રકારે થઈ ગયો છે તેમાં મત્ત રહસ્ય મુમુક્ષુતા સિદ્ધ થવાનું રહેલું છે.

અભિમાનાભાવ વિના સદ્ભાવ અને તેના વક્તા ઉપર શ્રદ્ધા આવતી નથી; અભિમાનનો લેશ પણ હોય છે ત્યાં સુધી શ્રદ્ધા પોતાનાજ જ્ઞાન અને અનુભવ ઉપર વળ્યાં જાય છે; હિતકર શાસ્ત્રશુરુ આદિની કમોટી પોતાની પરિચ્છિન્ન પ્રજાથી કરવાની જીલ થાય છે; અને મુમુક્ષુતાના સાધનથી સિદ્ધ કરવાનો વસ્તુ વિનષ્ટ થઈ, આસુરભાવમાત્રજ પુલ્લ થાય છે. શાસ્ત્રાદિ હિતવચનથી કૃતકૃત્ય થવાની ઇચ્છાવાળાને એટલાજ માટે મુમુક્ષુતા અવશ્યક છે.

અભિમાનામાં શી રીતે આચાર વિચારમાં લાવી શકાય તે સમજવાને આટલી જગ્યા પછી અભ્યાસીને બહુ સમજવવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. ગીતાદિશાસ્ત્રોમાં જે કર્મયોગ સમજાવ્યો છે તે અભિમાનાભક્તિ સિદ્ધ કરવાનો યંત્રાપય છે; તેવાં શાસ્ત્રનો અભ્યાસ રાખી તેના રહસ્યને હૃદયમાં સ્થાપી તે ઉપર આચારની પોષના રાખતાં શીખવું જોઈએ એટલું જ નથી, પણ વ્યવહારમાનમાં જ્યેમ સાધક પોતાની જાતને કેવળ શુદ્ધી નાખવા સમર્થ થાય તેમ તેને પ્રિદ્ધિ સત્ત્વર અને સમીપ આવે છે એ ઉપર નિરંતર લક્ષ્ય રાખવાની અપેક્ષા છે. કાર્ય કરવામાં તે કાર્યના બારવાદી અભિમાની થવું નહિ, કાર્યનાં આગળ પાછળનાં અનુસંધાનોમાં શુલ્કવાર્ધ રહેવું નહિ, જે ક્ષણે જે પ્રાપ્ત થયું તેને તેટલીજ ક્ષણમાં સર્વસ્વ ગાની તેનો નીકાલ કરી ઉચ્ચ મુક્યા પ્રધી તેમાં પોતાની જાતને અને પોતાના સગદોષાદિભાવને આગળ કરી કોઈ પ્રકારનો પણ વિનોદ માનવાની ટેવ સમજા હોડી દેવી. કિંબહુના, પોતાના અભ્યાસનાં વિકાસક્રમમાં પોતાના જ્ઞાનાદિકની કે સાધનસંપત્તિની પરીક્ષા શાસ્ત્રાદિથી સમજી વૃદ્ધિ પામવી, પણ સદાધ્યાયીઓ સાથે વૃજના કરી અભિમાનને પુટ કરવાનો માર્ગ કદાપિ લેવો નહિ. આમ થવાથી અંતઃસ્થઓજ સુરક્ષિત રહી પુણ્યતાં જ્ઞાનની સિદ્ધિમાં બહુ શરમતા થઈ જશે.

જ્યેમ જન તેમ જીવનને અગ્નિનાં સ્પર્શી બરવાનો પ્રપત્ન રાખવો, બંધિત એજ એક એવું સાધન છે જ્યાં સાધક પોતાને વીસરી પરપ થાય છે, નિરભિમાન થાય છે, મુમુક્ષુ થઈ જાનને અધિકારી થાય છે. 'સ્વાત્મતત્વાનુસંધાન' તે બંધિત એજ આચાર્ય વડે છે; વિવેક પ્રાપ્ત કરેલું જે આત્મતત્ત્વ તેનું સર્વ કાર્યમાં, સર્વ સ્થાનમાં, સર્વદા અનુસંધાન રહેવું, તેનાજ ઉપર સર્વદા દૃષ્ટિ રહેવી; નામરૂપ-આત્મ-તેનાંજ નામરૂપ છે એમ જાણી સર્વત્ર સમતા અને પ્રેમ રાખતાં શીખવું, સર્વત્ર પોતાનાં મન કર્મ પાણીથી એ સમતા અને પ્રેમના ફલરૂપ ઉપકાર ઉપયોગ અને પરાપેક્ષ કરવાનું શીઘ્ર બાંધી લેવું, તે વાસ્તવિક બંધિત છે. એવી બંધિતજ મુમુક્ષુતા સિદ્ધ કરવામાં અતિ જન્યવતી છે. 'તું' તને પોતાને ભુલી જ એટલે તારા સ્વરૂપને જાણે' એવી એક પાશ્ચાત્ય હંકિત છે તેનું પણ એજ તાત્પર્ય છે. મુમુક્ષુતા યદ્યપિ કોઈક મંદ હોય તો પણ બંધિતથી અને શુરુ પાસે ધ્રુવપર્યંક વ્રવણ કરતે કરતે પરિપક્વ થઈ શકે છે:—

મંદમધ્યમરૂપાપિ વૈરાગ્યેણ શમાદિના ।

મસાદેન ગુરોઃ સેયં પ્રવૃદ્ધા સૂયતે ફલમ્ ॥

મંદ હોય, મધ્યમ હોય, તો પણ વૈરાગ્ય અને શમાદિથી પુટ થઈ શુરુપ્રસાદ વડે પરિપક્વ દશાને પામી, મુમુક્ષુતા જાનરૂપ ફલને આપે છે.

આ પ્રકારે, અતિસ્વલ્પ રીતે, આજણે સાધનચતુષ્ટયનો વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. વિવેક, વિરાગ, શમાદિસંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા એ ચાર જનામાં યથાસ્થિત સિદ્ધ હોય તે

વેત્તજ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે. સાધનચતુષ્ટય પત્ર પ્રમાણે તે અધિકારી એવું અધિકારિત્વ લે છે, ને તેવા અધિકારીને ધ્યેયસિદ્ધિ આરંભી અનુભવા ત પ્રક્રિયાઓ સદને દ્રશ્યવી થાય છે. એ વિષયે હવે ચર્ચા ચલાવવી પ્રાપ્ત થાય છે. ( આગળ ચાલુ )

૩

ગૃહ.

## ઉંચા પ્રકારની કેળવણી.

આજ કેટલાંક વર્ષે થયાં ઉંચા પ્રકારની એટલે હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં હાલ અપાય છે તે કેળવણી ઉપર સરકાર અને સરકારના વિચારને અનુસરનાર જનોનો કટાક્ષ ચાલે છે. એ કેળવણીથી દેશીઓને લાભ નથી, એ કેળવણી લીયેલા જનો કેવલ નોકરીનું શોધે છે અને ખીજા ધધાને લાયક રહેતા નથી, નોકરી ન મળે તો વર્તમાનપત્રો આદિ લખાણો કરે છે કે ટ્રાન્સેસ જેવાં મડલોમાં ભાગ લેઈ દેશની અદર અસતોળ ફેલાવે છે, એ આદિ આરોપો એ કેળવણી ઉપર મૂકવામાં આવે છે. અને એ કેળવણી પાછળ ખર્ચાના પૈસા સરકાર ને આ દેશના ધધારોજગારને હુતોજન આપવાની કેળવણીમાં ખર્ચે તો દેશમાં ઉદ્યોગ વધે ને દેશની સમૃદ્ધિ તાજ વધ ધણા લોકોની રાજ ચાલે એવી દલીલ ઉંચી કેળવણીમાં થતા ખર્ચને અટકાવી ખીજે રસ્તે લેઈ જવા માટે કરવામાં આવે છે. આ અને આવી દલીલોમાં ઠાંઠા વાસ્તવિક સાર નથી એમ સદને સિદ્ધ કરી શકાય તેવું છે. હવણાં પાંક્તિમેટના હિંદુસ્તાનની સરકારનું બજેટ મંજૂર થવાને પ્રસંગે જ બાપણો થયાં તેમાં કેળવણીના વિષયનું પણ એક બાપણું હતું, અને તેનો મુખ્ય સાર અત્ર ધધારોજગારની કેળવણી વિષે કહેવામાં આવ્યું તેવીજ મતલબનો હતો. એ બાપણું કરનાર સર મચેરજી મેરવાનજી શાવનગરી હતા. એ બાપણુના ઉત્તરમાં પાંક્તિમેટના એક સભાસદ મી. સાહુરે જે અતિ ઉપયોગી વિચારો દર્શાવ્યા છે તે નોધી રાખવા જોઈ જાય છે તેનો સાર અત્ર આપીએ છીએ. એ વિચારને મળનાજ વિચાર આપણી હાઈકોર્ટના માથે જગ સર જેન નાડિને પણ રોકાવેલના એક પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા છે.

હિંદુસ્તાનમાંની ઉંચી કેળવણી ઉપરના પ્રકાર ઘણું કરીને, સીઆજાની મોસમમાં મુસાફરીએ નીકળેલા અત્રના મુહરયોમાંના કેટલાક અને એંજો ઇડિઅનો તરફથી સંલગાય છે; પણ આતો એક દેશીજ પોતાની જાત ઉપર હુમલો કરે છે, અને જે નીસરણીથી પોતે કીર્તિ સંપાદન કરવા મુધી ચડી શક્યા તેનેજ લાભ મારી ગગરાવી પાડે છે એ નવાજ જેવું છે. છતાં પ્રત્યેકને પોતાનો મત ધરવવાનો હક છે. હું માનું છું કે હિંદુસ્તાનનાં ધધારોજગાર મળધી સાધનો ધણાં વધારી સુધારી શકાય એમ છે, તેમજ. હિંદુઓને ધધારોજગારની મજુરીનો કટાણ છે એ વાત પણ ખરી છે. આવાં કારણોથી ઉદ્યોગ ધધવાને



લીધે દેશ નિર્ધન થાય છે એમાં પણ વિવાદ નથી. પણ આટલો સ્વીકાર ક્યાં હતાં જે રીતે આ સ્થિતિ સુધારવાનું સર ભાવનગરી કહે છે તે રીતિને હું મળતો આવતો નથી. હિંદુસ્તાનમાં પરદેશથી આવતું વધારે થાય તો તેટલું તે દેશ પોતામાંથી પેદા કરી પરદેશ મોકલતો હશે અને એમ વ્યાપારની વૃદ્ધિ થતી હશે એટલે પરદેશની આવક એકલીના આંકડા જોઈને મય પાંચવાનું કારણ નથી. વળી તત્તની મહેનતથી કંટાળનારા લોકો તો મહોટાં શહેરોમાં જ રહે છે, ગામડાના ખેડૂતોને કાળો લોકો તો રાત દિવસ મજૂરી કરી જ રહે છે, એટલે એ વાત ઉપર પણ જાહેર દેવા જેવું નથી. મજૂરી અને મહેનત તો છે, પણ તે સારે માર્ગે વળે, વધારે કાપાટ થાય, એ અર્થે એ મહેનતને ઉત્તમિત કરનાર ને ઉંચો વર્ગ તે મહેનત ન હોવાથી, અલગ રહે છે, અને મહેનત મજૂરીનું જોઈએ તેવું ફલ થતું નથી. આ બધી વાત ખરી છે, પણ હું એમ પ્રાર્થું કે ઉંચા પ્રકારની કેળવણીને લીધે આવી સ્થિતિ ઉપજી આવી છે? હું તો એમ ધારું કે એથી ઉચ્ચ વાત સાચી છે. ઉંચા પ્રકારની કેળવણીથી એકલા હિંદુસ્તાનમાં જ આવી અસર નીપજી હોય તો તે એક નવાઈ જેવો દાખલો મળ્યામ. ખીમ દેશના અનુભવથી આપણે જાણીએ છીએ કે મહેનત મજૂરી કરવામાં લાગ છે એવા પહેલ અગાનથી ઉપજે છે, અને કેળવણીના પ્રસારથી તે ઓછા થઈ ધીમે ધીમે રાજમાર વૃદ્ધિ પામે છે, વળી ને ઉંચી કેળવણી આવી લાગતું કારણ હોય તો તેની કેળવણી ન લીધેલામાં તો તે લાગ નજ દોષી જોઈએ. પણ એમ છે નહિ, બીજા માગવા કરતાં મજૂરીથી કમાવાને અમણ લોકો પણ ખુશી નથી એવું આપણે હિંદુસ્તાનમાં જોઈએ છીએ. ખરી વાત એ છે કે ધંધાને અગે પડતી મહેનત આ મજૂરીની છીટ હિંદુઓને અંગરેજ કેળવણી મળવા માંડી તેના પણ પહેલાંની ધણી જૂના વખતની છે; મન્યાદિએ બ્રાહ્મણાદિ વર્ણને ધંધો રાજમાર કરવાનો પ્રતિષેધ કરી વર્ણાશ્રમની ગંધ માણસોના નાકમાં ઘાલી દીધી છે ત્યારની છે. સર ભાવનગરી કહે છે કે ઉંચી કેળવણી એ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિમાં વિધ્ન પાડતું છે, પણ એવું જ નહિ, હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે ને કાંઈ સારા પ્રકારનો ઉદ્યોગ છે તે એ કેળવણીના પ્રતાપથી જ ઉદ્ભવ્યો છે. યુરોપીઅન કેળવણી અને યુરોપીઅન સંસાર વ્યવહારની ભાવનાએ હિંદુઓને આપવા કરતાં તેમની અંતિ પ્રાચીન છીટ સુધારવાનો ખીએ એકે રસ્તો જ નથી. હિંદુસ્તાનને ઉંચી કેળવણીની દ્રાષ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ સરકારે આપેલી જ નથી. અંગરેજો અને રોકાયેલો પોતાનાં બાલકોને ને કેળવણી આપે છે તેની તેજ તે છે; અને તેના બલધીજ ધંધા ઉપરની છીટ ઓછી થતી જાય છે. મુર્ખ અને કલકલામાં ધણી કેળવણી જવાનો, નોકરી ન મળતાં, હલકા લોકો ને ધંધા સલાવતા તેવા ધંધામાં જોડાતા જાય છે.

આવી આશાજનક સ્થિતિને સમયે ને હિંદુસ્તાનની ઉંચી કેળવણીની પદ્ધતિમાં આપણે કાંઈ પણ દાખલ કરીશું તો ને મન્યાદિએ વર્ણવ્યવસ્થા અને વર્ણના અંગની છીટ લોકોના મનમાં દાખલ કરી દેશને પહોંત પાડેલો છે તેમનાજ હાથમાં આપણે હિંદુસ્તાનને પાછો સાંપવા જેવું કરીશું. પરંતુ એ સંબંધે આપણા વિચાર ગમે તેવા હોય તથાપિ ઉંચા પ્રકારની કેળવણી તો હિંદુસ્તાનમાં અતિશય આવશ્યક છે. પ્રથમ તો આ-

પૈશા ગત્યનેજ તે આવશ્યક છે. હવે કેળવણી પામેલા દેશીઓ હંથા દરગમની નોક-  
રામાં જોગ્ય નહિ તો આપણને ઘણી જોડ આવે. લોડેવીલીયમ બેટીક્રના સમયમાં તો-  
નેરીમાં જોડ હતી તે તેણે આ યુક્તિથી મટાડી એટલુંજ નહિ પણ ઉઘટો વધારે કાઢી  
ગતાવ્યો. એટલુંજ નથી પણ જે પદ્ધતિમાં આપણે હવેનાં હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ચલાવીએ  
છીએ તે પદ્ધતિ પણ હવે કેળવણીને અભાવે અશક્ય જેવી થઈ પડે. જોજી વાત એ છે-  
કે જે કેળવણી આપણે પોતાના વ્યાપારને માટે પણ આવશ્યક છે. દેશીઓની માધ્યસ્થી  
વિના આપણે વ્યાપાર કરી શકીએ તેમ નથી. આપણે રાજ્ય કરી શકીએ કે પૈસા પેદા  
કરી શકીએ તે અર્થે હંથા પ્રમરની કેળવણી આવશ્યક છે એ કરતાં વધારે હંથા રયાન-  
થી એણે તો, ત્રીજી રીતે, હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિને અર્થે પણ એ કેળવણી આવશ્યક છે.  
પ્રથમે લાંચ ધત્તાદિથી વિમુક્ત દેશીઓ મળવા કઠિન પડતા, આજ તેવા પુષ્કલ મળે છે.  
એ કેળવણીએ વળી નારી તત્તિની સ્થિતિને ઉન્નત કરવામાં બહુ સાહાય્ય કરી છે. દેશની  
માનસિક ઉન્નતિ આ પ્રકારે હંથા પ્રમરની કેળવણીથી થાના સંભવ છે એટલુંજ નહિ પણ  
વધારા રાજગારના ઉન્નતન માટે, રાજ્ય માટે, વ્યાપાર માટે હિંદુસ્તાનને તે અતિ આવશ્યક છે.

એમાં કાંઈ ઘટાડો કરવાને સ્થાને એનો હજી વધારો થવો જોઈ આવશ્યકતા છે. પણ  
જે અગત્ય છે તે કેળવણી ઉપર સરકાર જે પૈસા ખર્ચે છે તેની ન્યૂનતાની છે. યુરોપીયન  
દેશોનાં રાજ્યો પોતાની આવકના ત્રણથી પાંચ ટકા કેળવણીમાં ખર્ચે છે, અને ખાનગી  
ધર્માદાયથી કેળવણીનાં જે મહાકાર્યો ચાલી રહે છે તે તો તે ઉપરાંત જુદાંજુદાં હિંદુસ્તા-  
નમાં તો સરકાર માત્ર એક ટકાજ કેળવણી ઉપર ખર્ચે છે. એ ખર્ચમાં વધારો કરીને  
ધંધાધરી કેળવણીને પણ ઉન્નતન આપવું અતિ આવશ્યક છે. પરંતુ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ કર-  
વાની નેટલી આવશ્યકતા છે તેટલીજ, માછણેટા, ધારાગ્રામીઓ, સરકારી મેડેટા હોદ્દા-  
રા, શિક્ષકો, એમની પણ છે, અને એકને ઉન્નતન આપતાં જો ખીજને હાનિ કર્યા વિના  
તે આપી શકાય તો તો ખરેખર એથી કરીને હિંદુસ્તાનને તેમ આપણને અનંનશુભ લા-  
ભ વધા વિના રહે નહિ.

૪

## રાજ્ય

રાજદ્રોહનો નવો કાયદો:—રાજદ્રોહ સજાથી પીનલકોઝમાં જે કલમ છે તેમાં હં-  
માં જે નવો સુધારો કરામાં આવ્યો છે તેથી જાહેર ધખનાર મોલનારના ઉપર અસાધા-  
અકુમ મકાપો છે. એવો કાયદો વીલાયત જેવી સ્વતંત્રતાને ચલાનારી પ્રજા લાંબા વન  
સુધી હિંદુસ્તાનને માથે રહેવા દેશે નહિ એમ સર્વે કાદને આશા હતી, અને પાર્લામે-  
ન્ટમાં વખતો વખત એ સંગઠે જે પ્રજા અને પ્રતિવચન સેક્રેટરી એક રેટ તથા હિંદુ

હિત ઇચ્છનારા સલાસદો વચ્ચે થતાં તે ઉપરથી એ આશાને કાંઈક ટેકો મળતો હોતો. પરંતુ બનેટ વખતની તકરારને પ્રસંગે એ કલમ વિષયે ઘણી ચર્ચા થયા છતાં, વધારે મ-  
તે એ કાયદામાં સુધારો કરવાની વાત રદ ગઇ છે એ સર્વ કોઇને બહુ શોક ઉપજાવનારી  
વાત છે. એ વાત નિર્વિવાદ છે કે પ્રજાવર્ગને લખવા બોલવાની જે છૂટ મંજૂરી છે તે સ-  
રકારે પોતેજ આપેલી છે, ને જો તે છૂટ આપી છે તે તેને પાછી લેઈ લેવાનો હક ધરાવે  
છે. પણ જોવાનું એ છે કે વિદેશીય રાજ્યકર્તાઓ આવી રીતે લખવા બોલવા ઉપર અંકુશ  
મૂકવાથી દેશીઓની ખરી લાગણીઓ સમજવાને શક્તિ મળે નહિ, તે સારું સદ્ભાવ-  
તાં, દેશીઓને લખતા બોલતા બંધ કરવાથી રાજ્યની શાંતિ સચવાશે એ લાભ કેટલો દૃઢ  
અને વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય છે. રાજ્ય અને પ્રજાની એકતામાં વધારો થાય અને વિદેશીય  
રાજ્યનું વિદેશીયત્વ મટી જઈ દેશીરાજ્ય જેવીજ રાજ્યપ્રજાની એકતા થાય એ સર્વ કોઈનું  
ઈષ્ટ મધ્યમિંદુ છે, અને તે ઉપર લક્ષ રાખતાં નીતિનિપુણ રાજ્યકર્તાઓએ આ બે વાતની  
સુલભ તુલના કરવાની બહુ આવશ્યકતા છે.

મી. બાલગંગાધર તિલક:—નવા કીમીનક પ્રેસીડેન્સીની કલમ ૪૦૧ ને  
આધારે સરકારે મી. બાલગંગાધર તિલકને ઇન્ટલીક શરને મારી આપી હુમાસની કેદ બોગ-  
વવાથી મુક્ત કરી છૂટા મૂક્યા છે એ માટે સર્વ કોઈ સરકારનો આભાર માન્યા વિના રહેશે  
નહિ. એવા સંયોગો વચ્ચે મી. તિલક ઉપર કામ ચલાવવામાં આવ્યું હતું કે જેમાં વાસ્તવિક  
રીતે રાજદ્રોહનો ખરાબો હોવાનો સંભવ ન છતાં મી. તિલકને માથે આપત્તિ આવી પડી હતી.  
એવો વિદ્વાન અને અંગરેજી કેળવણી લીધેલો માણસ અંગરેજી રાજ્યે જે લાભ દિંદ ઉ-  
પર સિંચ્યા છે તેનુંજ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સુવાસિત પુષ્પ છે; તેને રાજદ્રોહ કરતાં રાજભક્તિ-  
માંજ તેનું પોતાનું અને તેના દેશનું કલ્યાણ જોવા અને સમજવાની શક્તિ હોવીજ જોઈ-  
એ, અર્થાત્ એવા પુરુષનું વર્તન રાજદ્રોહવાળું હોવાનો સંભવ ન છતાં પણ તે કાલના  
સંયોગોની દૃષ્ટિએ જોતાં, તેમનાં વચનભાષનોજ અર્થ, તેવો થયો, અને તે શિક્ષાને પાત્ર  
હ્યાં. સરકારે તેમને મારી બધી એવી તિલક હુમાસ વહેલા કે મોડા છૂટ્યા એમાં સતોષ  
માનવાનું કાંઈ પણ કારણ હોય તે કરતાં ઘોલી ગયેલી દુઃસહ વિપત્તિને કોઈ રીતે સદન  
થઈ શકે તેવી કરી આપવાનો આ માર્ગ સરકારે લીધો તે સારું કર્યું છે એમ સતોષ મા-  
નવાનું વધારે કારણ છે. મી. તિલકે ટુરંગમાં પોતાના સમયનો સારો ઉપયોગ કરેલો છે,  
અને તેનો લાભ દેશની આગળ યોગ્ય સમયમાં આપવાનો સંભવ છે.

નાણાંનું ચલણ:—હિંદુસ્તાનની નાણાંના ચલણની સ્થિતિ સુધારવા સંબંધે વિ-  
ચાર કરવાને જે કમીટી લગન ખાતે બેઠી છે તેના રીપોર્ટનો એક ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો છે.  
પાર્લામેન્ટ બ્યારે રજા પાળી વેરાઈ મર્ચ ત્યારે એ રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો એટલે તેના  
વિષે પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા થવાનો પ્રસંગ મળ્યો નથી. આ વિભાગમાં પણ સાક્ષીઓની  
બુગાનીઓ કરતાં ખીલું કાંઈ નથી, અને જે બહુ લક્ષ જેવનારી વાત છે તે, હિંદુસ્તાનના  
ખેતુઓની જે અવસ્થા આ ચલણના ફેરફારથી થવાની છે ને ટંકશાઓ બંધ થવાથી થઈ

જે તેમનો હાથ કહેનાર એક પણ સાક્ષીની જુગાની તેમાં નથી એ છે. કમીટી આગળ પોલી સાક્ષીઓમાંની ઘણી ખરી સોનાના ચક્ષુની તરફેણમાં નથી, અને દેવદાસ સાક્ષીની જુગાનીથી હિંદુસ્તાનને દનાર હાનિની જાહેર સારી મતદાન બહાર નીકળી શકે છે. એક સાક્ષીએ એમ કહ્યું છે કે હિંદુસ્તાનમાં હવે કર વધારી ગણતર તેમ નથી, પણ રૈયતને અન્યાયપણે કર ભરાવીએ તો ચાલી શકે, ટંકગાળો બંધ થવાથી વાસ્તવિક રીતે કર ભરવાની રકમમાં વધારો થઈ કર ભરનારને માથે ભાર વધવાનો, પણ લોકો કેાઈ સાક્ષાત્ કરનો વધારો જોઈ શકતા નથી, અને અન્યાયપણે આ રીતે કર ભરશે એટલે એ વાત ચાલી જશે. આ ઉપરથી અપ્પ રીતે એમ મિત્ર થાય છે કે ટંકગાળો બંધ થવાથી મુંબઈ-ગરાની આજીવ રહીને પ્રથમ એક મુળમળગે જે બાવે મળતો તે કરતાં હાલ વધારે બાવથી મળગે અને એમ ખેડુનો અને રૈયત નુકસાનમાં આવશે એવી જે દલીલ કરવામાં આવે છે તે વાસ્તવિક અને ખરી છે. એમ જે માનવામાં આવે છે કે લોકો સમજે નહિ તેમ અન્યાયપણે કર વધી શકે છે, તે પણ ખરું નથી, કેમકે હિંદુસ્તાનમાં ધણે દેકાણે મુળમળગરા અને દેશી એવા બે ચક્ષુ છે તેમની વચ્ચેના ઘટાવમાં પ્રથમ કરતાં દોઢા ફેર પડી ગયો છે, તે દરેક માણસ જોઈ શકે છે, અને તેનું કારણ પણ જાણી શકે છે. રૈયત અને ખેડુત ઉપર આવી આક્રમક રીતે કરનો જોડો વધે છે, નેપરકારને એથી શો લાભ થાય છે તેનો હજી જોવાનું છે. સોનાનું ચક્ષુ ઘણા કરવામાં પણ કરોડો રૂપીઆનું સરકારને ખોતાને શરૂઆતમાં નુકસાન છે અને રૈયતને હાલ જે નુકસાન છે તે કરતાં વધારે નુકસાન થવાનું છે, રૈયતની રૂપાની પુણી હાલના કરતાં ઘણી ઓછી કીમતની થઈ જશે, અને સોના નાણાં લેવામાં રૂપાનો ભાવ બહુજ જેથી જશે. રૂપાનો ભાવ સોનાના પ્રમાણમાં હકોતો જાય તેથી સરકારને કે વેપારને કાર્ષ નુકસાન નથી એવું સરનેમ્સ પેરલ્સેડે પણ ઘણાં વર્ષ પર કહેતું છે. છતાં સોના રૂપાના નાણાં વચ્ચેનો ઘટાવ એક અમુક ધોરણ ઉપર (૧૬ પેની = ૧ રૂપીઆ) બાંધી રખાવવાના આગ્રહમાંથી હિંદી સરકારની, આ કદપના ઉર્જિવ પામી છે, પણ એનો અમલ થવાથી દેશને, ખેતીને, વેપારને અને સર્વને બહુજ હાનિ થવાનો સંભવ છે. હાલ જે રિયલિટી છે તે સુધારવાના ઘણા માર્ગ છે, પણ ટંકગાળો બંધ રાખવી કે સોનાનું ચક્ષુ ઘણા કરવું એ તો તે ઉપાયની બહાર છે એમ ઘણા નિપુણ પુરુષો ધારે છે, કમીટી શો અભિપ્રાય આપે છે તે જોવાનું છે.

# सुदर्शन.

( पुस्तक १४, ध. स. १८६८-६९ )

“ सत्यं परं धीमहि ”

तन्त्री—

आनन्दशंकर भायुला  
प्रव.

# સુદર્શન.

પુસ્તક ૧૪ મું.

અનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	લેખકનું નામ.	પૃષ્ઠાંક.
	અ	
અગરલ. ... ..	રા. રા. ચમનરાય શિવશંકર. ...	૬૯-૮૩-૧૨૦-૧૪૧.
અગ્નિ. ... ..	„ ... ..	૨૫૨.
આત્મનિવેદન. ... ..	તન્ત્રી. ... ..	૨૮૯.
	ક.	
કવિતા અને સંગીત. ...	રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ. ...	૭૨-૧૧૧-૧૨૮-૧૫૮- ૧૭૮-૨૦૦.

કાવ્ય:—

અદ્ભુત આલોક. ...	પાન્થ. ... ..	૧૪૫.
અમર આશા. ... ..	રા. રા. મણિલાલનથુભાઈનુંકાવ્ય. ૧.	
કોકિલાને આશ્વાસન. ...	લલિત. ... ..	૨૧૭.
ગાનવિમાન ... ..	કાન્ત. ... ..	૧૨૧.
ગુનેદ્ગાર. ... ..	કલાપી. ... ..	૪૯
ઝરણું. ... ..	યશવંત. ... ..	૨૭૪.
કાલરની કળીને.... ..	કલાપી. ... ..	૭૩.
દિલને દિલામો.... ..	„ ... ..	૨૭૬.
દિવ્ય પ્રેમ. ... ..	સુખન્ધુ. ... ..	૨૪૨.
નરહરિ કૃત ગાનરમણી...	( મળેલું ). ... ..	૧૧૯.
પ્રતિરપદ્ધતિના પરાક્રમ અને પોતાના પ્રભાદે કરી ભારત વર્ષની દુર્દશા. ... ..	આનન્દનન્દન. ... ..	૨૧૯
પ્રથમ નિરાશા. ... ..	કલાપી. ... ..	૨૪૧.
પ્રિયા કવિતાને.... ..	„ ... ..	૨૫.
પ્રિયાવિરહ ... ..	સદાકર. ... ..	૯૭.
પ્રેમમય સદિ. ... ..	આનન્દ. ... ..	૨૧૮.
ફાયસાગર. ... ..	સેહેની. ... ..	૨૭૪.
સુગંધાના કુવલને નિર્ણય.	પાન્થ. ... ..	૨૪૩.
વિરહકથન. ... ..	આમ. ... ..	૧૯૪.
સાન્તિગીત ... ..	જાગર. ... ..	૧૯૩.

શ્રીગુર્જરસ્થાનરથ ...	આનન્દનન્દન. ...	૨૪૫.
સ્વરૂપાનુભવ. ...	( મહેલું )... ..	૨૧૬.
સ્વર્ગગીત. ...	કોન્ત. ... ..	૧૨૨.
સ્વર્ગસ્થ દેવીને પ્રાર્થના. ...	... ..	૨૭૩.

ગી.

ગણિતકેસરી.મી.આર.પી.પરાંજપે. ...	તન્ત્રી. ... ..	૨૫૮.
ગુજરાતી ભાષા....	રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ... ૧૭૧-૧૬૧-૧૮૨-૨૧૭.	
મંથાવલોકન:—		

એમર્સનના નિબંધોનું ભા- પાન્તર. ...	તન્ત્રી ... ..	૮૩.
કૃષ્ણલાલનું વિલ. ...	... ..	૧૧૭.
પંદર લાખ પર પાણી. ...	... ..	૧૬૫.
પુનર્લેખ સરસ્વતી છે ? ...	... ..	૧૪૭.
વિક્રમોર્વશીયનું પાન્તર. ...	... ..	૧૦૩.
શ્રીરમગીતા ભાષાનુવાદ. ...	... ..	૧૪૬.
શ્રીકર્ત્તવ્યમોધ. ...	... ..	૨૨૦.

ચ.

અમત્કારવાળી કવિતા. ...	રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી. ...	૧૬૪.
... ( પત્ર તથા ઉત્તર. ) ...	મિત્ર તથા તન્ત્રી. ... ..	૨૩૬-૨૪૦.
... ( ચર્યાપત્ર ). ...	રા. મુનિ. ... ..	૨૭૮.
... ( રા. મુનિને ઉત્તર ) ...	તન્ત્રી. ... ..	૨૮૨.
... ( , પરિશિષ્ટ ) ...	... ..	૩૦૨.
‘અમત્કારવાળી કવિતા’ વિષે પત્ર તથા ઉત્તર. ...	મિત્ર તથા તન્ત્રી. ... ..	૨૩૬.

જ.

જીવાત્માનું અસ્તિત્વ. ...	( મહેલું ). ... ..	૨૨૬-૨૫૦.
---------------------------	--------------------	----------

ક

દિવ્ય પ્રભાત( નરસિંહ મહેતાના કાવ્ય ઉપર વ્યાખ્યાન. )	તન્ત્રી ... ..	૨૭.
દુઃખાન્ત. ...	જિજ્ઞાસુ. ... ..	૧૦૫.

પ.

‘પૃથુરાજ રાસા’ના એક અવ- લોકનમાંથી ઉદ્ભવતી , એક ચર્ચા. ...	તન્ત્રી ... ..	૨૩૩.
પ્રસન્નતા. ...	( મહેલું )... ..	૨૧-૪૩.
પ્રેમીતા ...	પાન્થ. ... ..	૧૫૧-૧૮૧.

બ

બુદ્ધિ અને હૃદય. ... ... તન્ત્રી. ... ... ૧૬૭.

ભ.

“ભાગવતોત્તમઃ” ... ... તન્ત્રી. ... ... ૧૭૧.

મ

મહત્તર ... ... Silence... ... ૨૦૩-૨૬૯-૩૦૩

માયાવાદ. ... ... તન્ત્રી ... ... ૧૭૬.

મી ટાટાની દેશ સેવા. ... ... ” ... ... ૩૪.

ર.

રસમીમાંસા. ... ... તન્ત્રી. ... ... ૫૧-૭૪-૮૮-૩૦૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ—વચનામૃત. ... ... ૧૬૮.

રા બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ, }  
સિ. આર્ષ નો સ્વર્ગવાસ. ... } ” ... ... ૨૪.

રા રા. મણિલાલ નજીભાઈનું જીવનવૃત્ત. એકધીઓસોફિસ્ટ મિત્ર. ... ૧૧.

વ.

વિશ્વરચના ... ... ( મજેલું ) ... ૪૭-૨૪-૮૭-૧૧૬-  
૧૪૭-૨૦૬-૨૬૫

રા.

શાન્તિ. ... ... મિત્ર. ... ... ૨૨૪-૨૪૬.

શું વિરાન શતક એ ભર્તૃહરિનું } રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ ૨૧૭  
રચેલું છે ? ... ... }

શ્રદ્ધા અને શક્તિ. ... ... તન્ત્રી. ... ... ૫૧.

શ્રેવણ ... ... ” ... ... ૧૨૨.

સ

સુખ-એક કર્તવ્ય ... ... મિત્ર. ... ... ૧૭-૩૮-૫૮-૧૩૩-  
૧૮૬.

‘સુદર્શન’ના આદ્યદ્રષ્ટા અને પ્રવ- } તન્ત્રી. ... ... ૨.  
તક રા રા. મણિલાલ નજીભાઈ. }

સેન્ટ્રલ હિન્દુ કોલેજ—ખનારમ ” ... ... ૨૦૮.

સ્વામિ વિવેકાનન્દે અમેરિકાની } ( મજેલું ) ... ... ૧૭  
ધર્મપરિષદમાં કરેલું ભાષણ. ... }

હ

હા ! વિરાન શતક ભર્તૃહરિનું જ રચેલું છે. પાઠક. ... ... ૨૫૯

સં.

‘સાનસુધા’માંના ‘વસન્તોત્સવ’ } સમર ... ... ૧૫૩.  
કાવ્ય વિષે ચર્ચાપત્ર. }

શક્તિપ્રભાકર. .... રા. રા તનસુખરામ વિ. મનઃસુખરામ ૩૪૧-૩૪૫

શ્રી બ્રહ્મમીમાંસા ... ... તન્ત્રી. ... ... ૧૪૫-૧૪૮-૧  
૧૬૧.